

**СТУДЗЕНЬСКІЯ
РЭСПУБЛІКАНСКІЯ
НАВУКОВЫЯ ЧЫТАННІ
“ЖЫЦЦЁ, АДДАНАЕ СЛОВУ”**

ВІЦЕБСК
2022

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”
Факультэт гуманітарыстыкі і моўных камунікацый
Кафедра беларускага мовазнаўства

ВИТЕБСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ П.М. МАСШЕРОВА

**СТУДЗЕНЬСКІЯ РЭСПУБЛІКАНСКІЯ
НАВУКОВЫЯ ЧЫТАННІ
“ЖЫЦЦЁ, АДДАНАЕ СЛОВУ”**

**(памяці кандыдата філалагічных навук дацэнта
Генадзя Антонавіча Арцямёнка)**

*Матэрыялы рэспубліканскай
навуковай канферэнцыі*

Віцебск, 26 студзеня 2022 г.

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2022*

УДК 811.161.3:001.891-027.552(476.5)(062)
ББК 81.411.3д(4Беи-4Вит)бя431
С88

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 2 ад 05.01.2022.

Рэдакцыйная калегія:

С.В. Мартынкевіч (адк. рэд.), **Ю.М. Бабіч**, **А.С. Дзядова**,
В.Э. Зіманскі, **С.У. Нікалаенка**, **К.С. Півавар**, **Г.К. Семянькова**

С88 Студзеньскія рэспубліканскія навуковыя чытанні “Жыццё, аддаанае Слову” (памяці кандыдата філалагічных навук дацэнта **Генадзя Антонавіча Арцямёнка**) : матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі, Віцебск, 26 студзеня 2022 г. / Віцеб. дзярж. ун-т ; рэдкал.: С.В. Мартынкевіч (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022. – 356 с.
ISBN 978-985-517-879-9.

Зборнік змяшчае даклады, якія былі прадстаўлены на Студзеньскіх рэспубліканскіх навуковых чытаннях “Жыццё, аддаанае Слову” (памяці кандыдата філалагічных навук дацэнта **Генадзя Антонавіча Арцямёнка**).

Разгледжаны праблемы лексікалогіі, лінгвакультуралогіі, анамастыкі, этналінгвістыкі, культуры мовы, літаратуразнаўства, метадыкі выкладання мовы і літаратуры.

Для навуковых супрацоўнікаў, аспірантаў, студэнтаў.

Электронная версія размешчана ў рэпазіторыі ВДУ імя П.М. Машэрава.

УДК 811.161.3:001.891-027.552(476.5)(062)
ББК 81.411.3д(4Беи-4Вит)бя431

ISBN 978-985-517-879-9

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022

Генадзь Антонавіч Арцямёнак

(09.01.1960–12.04.2021)

У студзені 2022 года магло б споўніцца 62 гады вядомаму лінгвісту Віцебшчыны Генадзю Антонавічу Арцямёнку. Генадзь Антонавіч, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, амаль сорак гадоў свайго жыцця прысвяціў працы ў Віцебскім дзяржаўным універсітэце імя П.М. Машэрава. З 2000 года ўзначальваў кафедру беларускага мовазнаўства.

У сферу навуковых інтарэсаў Г.А. Арцямёнка ўваходзілі пытанні агульнага мовазнаўства і ўзаемадзеяння славянскіх моў, этналінгвістычная і сацыялінгвістычная праблематыка. Даследчыкам былі раскрыты асноўныя заканамернасці фарміравання словаўтваральнай сістэмы сучаснай беларускай мовы і распрацавана тэарэтычная канцэпцыя беларускай мовы як этнакультурнага феномена. Больш за сто яго навуковых і вучэбна-метадычных прац годна ўзбагацілі айчынную лінгвістыку.

Генадзь Антонавіч шчодро дзяліўся са студэнтамі і настаўнікамі сваімі ведамі па найноўшых дасягненнях айчынай лінгвістыкі, праводзіў адукацыйныя семінары, на працягу амаль дваццаці гадоў узначальваў журы пры правядзенні абласнога этапу Рэспубліканскай алімпіяды школьнікаў па беларускай мове і літаратуры, выступаў з лекцыямі і навуковымі паведамленнямі на базе Віцебскага абласнога інстытута развіцця адукацыі, школ і гімназій.

За шматгадовую плённую працу Генадзь Антонавіч Арцямёнак быў узнагароджаны Граматай Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь (1994, 2003), Ганаровай граматай Віцебскага гарвыканкама (1998), Ганаровай граматай упраўлення адукацыі Віцебскага аблвыканкама (2009), Нагрудным знакам “Выдатнік адукацыі” (2010).

Генадзь Антонавіч Арцямёнак быў не толькі паспяховым, мудрым і прадбачлівым кіраўніком, прынцыповым выкладчыкам, але і прызным, шчырым чалавекам, з якім было надзвычай прыемна знаходзіцца побач і разам працаваць.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК ЭТНАКУЛЬТУРНЫ ФЭНОМЕН У СІНХРАНІ І ДЫЯХРАНІ

Н.Н. Бичан, О.Г. Ванкевич (Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси)

К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕНИИ БЕЛОРУССКИХ СИНГУЛЯТИВОВ

Ключевые слова: сингулятив, существительные со значением единичности, вещественные существительные, собирательные существительные, словообразовательные суффиксы.

В белорусском языкознании сингулятивы – слова со значением единичности – не выступали объектом специальных научных исследований. В современных грамматиках и учебниках по морфологии представлены очень скудные, самые общие сведения о данной группе лексических единиц.

Традиционно белорусские сингулятивы рассматриваются в разделах, посвященных словообразованию [1] или характеристике лексико-грамматических разрядов имен существительных [3; 7; 11; 12], как дериваты от вещественных или собирательных субстантивов. Так, в «Белорусской грамматике» отмечено, что существительные с модификационным значением единичности (сингулятивы) «обозначают одну часть однородной массы или кусочек материала, вещества», образуются при помощи суффиксов *-к-а* (*сунічка, карамелька, паперка, шакаладка*) [1, с. 239], *-ін-а (-ын-а)* (*валасіна, чараціна, цагліна, алешына*) [1, с. 247], *-інк-а (-ынк-а)* (*залацінка*) [1, с. 267]. П. П. Шуба определяет сингулятивы как «такие имена существительные, которые называют единственный предмет, выделенный из совокупности однородных предметов или массы однородных веществ», например, *галіна, хварасціна, пясчынка, сняжынка* [17, с. 36].

В последние десятилетия наметился новый взгляд на статус сингулятивов в системе белорусского языка, в основе которого – признание относительной самостоятельности данных лексических единиц. Некоторые лингвисты выделяют их в отдельную группу внутри конкретных нарицательных существительных [13, с. 32] или даже в отдельный лексико-грамматический разряд [4, с. 9], тип [10, с. 205], подчеркивая производный характер семантики единичности, которая находит свое морфологическое выражение в специальных суффиксах. Кроме того, ученые указывают на такие грамматические свойства сингулятивов, как способность сочетаться с количественными числительными (*тры чараціны, пяць сняжынак*) и способность иметь форму множественного числа (*бульбіна – бульбіны*).

Аналитический обзор отечественной научной литературы показывает, что границы категории слов со значением единичности в лексической системе белорусского языка начинают восприниматься шире. В учебнике «Сучасная беларуская мова. Марфалогія», одним из составителей которого является З. И. Бадевич, сингулятивы распределены по 3 семантическим группам: 1) обозначающие часть парного предмета (*штаніна, калашына*); 2) называющие единичный предмет как часть однородных предметов (*саломіна, жалезіна*); 3) обозначающие одну часть вещества (*ільдзіна*). Следует отметить, что авторы данного учебного пособия к сингулятивам относят также существительные с модификационным суффиксом *-к-*, мотивированные словами с семантикой единичности, типа *саломінка* (← *саломіна*), *гарошынка* (← *гарошына*), отграничивая их от слов с уменьшительно-ласкательным значением с омонимичным суффиксом *-к-* (*упадзінка, драпінка*) [13, с. 32–33].

Резюмируя изложенное, отметим, что в белорусистике под сингулятивами понимаются имена существительные, связанные отношениями словообразовательной мотивации с вещественными, собирательными субстантивами или словами *pluralia tantum* при помощи суффиксов *-ін-* (*-ын-*), *-інк-* (*-ынк-*), *-к-* и выражающие обобщенные значения ‘одна (отдельная) часть вещества’ / ‘кусочек материала’ (*вінаградзіна, пушынка, ірыска, камлыжына*), ‘единичный предмет из совокупности однородных’ (*пасудзіна, рыбіна, адзежына*), ‘часть парного предмета’ (*штаніна*). Подобно конкретным существительным, сингулятивы способны подвергаться счету, а также употребляться в форме множественного числа.

В отличие от белорусского языкознания, в русистике накоплен более значительный опыт изучения сингулятивов. В «Русской грамматике» представлен большой набор деривационных аффиксов, за которыми закреплено значение единичности: кроме суффиксальных морфем *-ин(а)* (*горошина, клюквина, макаронина, дернина, холстина*), *-инк(а)* (*льдинка, крупинка, пушинка*), *-к(а)* (*чешуйка, карамелька, бумажка, суконка, резинка*), выделен ряд малопродуктивных суффиксов *-иц(а)*, *-як(а)*, *-ок*, *-ышк(а)*, *-яшк(а)* (*частица, железяка, мелок, ледышка, медяшка*) [8, с. 206–207; с. 266].

В диссертации И. А. Трубициной «Словообразовательная категория имен существительных со значением единичности в современном русском литературном языке» объектом исследования выступили как узуальные единицы, так и новообразования, рассматриваемые как подтверждение продуктивности того или иного словообразовательного типа; автором разработана классификация сингулятивов по структурно-семантическим признакам [15]. В монографии В. Н. Мусатова категория слов с семантикой единичности исследуется на материале литературного языка и говор; акцентируется внимание на том, что «сингулятивы являются исключительно продуктом суффиксального способа словообразования»,

производными от вещественных или собирательных имен существительных единицами [6, с. 14].

Отдельные российские исследователи высказывают мнение, что к сингулятивам принадлежат также конкретные имена существительные, обозначающие лиц как представителей определенного сообщества [16], например, *крестьянин – крестьянство, адвокат – адвокатура* и т. п.

Несмотря на попытки расширить представления об объеме русских сингулятивов, дать подробную характеристику их в словообразовательном аспекте, имеющиеся научные труды не обеспечивают исчерпывающего и однозначного понимания сущности данной категории языковых единиц. Наблюдается разноречивость в терминологии: сингулятивы, единичные существительные, существительные со значением единичности, «имена единичные» [5]; отсутствует единый подход к классификации лексико-грамматических разрядов существительных.

Выражение семантики единичности как в русском, так и в белорусском языках не ограничивается лишь описанными в грамматиках словообразовательными средствами. Данное значение может формироваться в структуре производного слова при помощи других суффиксальных морфем, причем не только на базе вещественных и собирательных существительных, например: рус. *член-ик* ‘Зоол. Одна из составных частей, на которые делится тело некоторых беспозвоночных животных’¹ ← *член*, *печен-юшк-а* ‘Разг. Печень (в 3 знач.)’ (*печенье* ‘3. Каждый отдельный кусочек такого изделия’) ← *печенье*; бел. *хрустал-ік* ‘1. Разм. Кавалачок хрусталу (у выглядзе падвескі, пацеркі і пад.)’ ← *хрусталь*, *зуб-ок* ‘2. Доляка ў галоўцы часнаку’ ← *зуб* [9]. Более того, как показывают наблюдения над лингвистическим материалом, носителями значения единичности могут выступать и немотивированные лексемы, например, рус. *зерно* ‘2. Отдельная частица, крупинка какого-л. вещества’, *колени* ‘4. Отдельное сочленение, звено, отрезок в составе чего-л., являющегося соединением таких отрезков’; бел. *зерне* ‘2. Асобная частка, крупінка ягога-н. рэчыва’, *палец* ‘1. Адна з пяці канцавых рухомых частак кісці рукі або ступні ў чалавека’ и др.

Приведенные языковые факты позволяют сформулировать некоторые научные предположения: 1) инвентарь деривационных аффиксов сингулятивов (особенно белорусских) более разнообразен, чем представлено в специальной литературе; 2) существительные со значением единичности могут вступать в отношения словообразовательной мотивации с конкретными нарицательными существительными; 3) к сингулятивам можно отнести группу непрямых слов, содержащих в своей смысловой структуре сему единичности.

Таким образом, изучение сингулятивов является одной из актуальных и перспективных задач современной белорусистики. Очевидна

¹ Значения русских слов взяты из «Большого толкового словаря русского языка» [2], белорусских – из «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» [14].

необходимость обстоятельного, комплексного исследования сущности и объема данного лексико-грамматического разряда существительных, которое целесообразно проводить с опорой на достижения российской (и в целом славянской) лингвистики и в сопоставлении с русским языковым материалом. Предстоит решить ряд существенных вопросов, в частности, определить статус и место субстантивов со значением единичности в системе языка, их соотношение с другими разрядами слов; установить критерии выделения сингулятивов; раскрыть механизмы и закономерности формирования значения единичности в смысловой структуре слов; выявить факторы, ограничивающие образование сингулятивов и обуславливающие лексическую лакуарность и некоторые другие.

Литература

1. Беларуская граматыка : у 2-х ч. / пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985–1986. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтваранне. Націск. – 1985. – 431 с.
2. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
3. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : вуч. дапам. для студэнтаў-завочнікаў ВНУ БССР ; пад рэд. Л. М. Шакуна. – 2-е выд., дапрац. – Мінск : Выш. шк., 1985. – 319 с.
4. Канцавая, Г. М. Марфалогія: іменныя часціны мовы : зб. вучэб. матэрыялаў для студэнтаў пед. спецыяльнасцей устаноў выш. адукацыі / Г. М. Канцавая, В. Д. Шаваль, М. В. Швед. – Баранавічы : БарДУ, 2011. – 205 с.
5. Манучарян, Р.С. О категории имён единичных в русском языке / Р. С. Манучарян // Рус. яз. в шк. –1968. – № 6. – С. 100.
6. Мусатов, В. Н. Сингулятивы в современном русском языке : монография / В. Н. Мусатов. – 2-е изд., стер. – М. : Флинта, 2015. – 200 с.
7. Наркевіч, А. І. Назоўнік: Граматычныя катэгорыі і формы / А. І. Наркевіч. – Мінск : Выдавецтва БДУ, 1976. – 245 с.
8. Русская грамматика : в 2 т. / редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1980. – Т. 1 : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфонология. – 783 с.
9. Русско-белорусский словарь : в 3 т. : Около 110 000 слов / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. – 8-е изд. – Минск : БелЭн, 2002. – 3 т.
10. Сучасная беларуская літаратурная мова : вуч. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск : Выш. шк., 2020. – 588 с.
11. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія : вуч. дапам. / Н. В. Гаўрош [і інш.] ; пад агульн. рэд. праф. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выд. Ул. М. Скакун, 1997. – 288 с.
12. Сучасная беларуская мова : вучэб.-метад. комплекс для студэнтаў спецыяльнасці 1-02 03 07-01 “Англійская мова. Беларуская мова і літаратура” / Склад. і агульны рэд. С. М. Лясковіч. – Наваполацк : ПДУ, 2009. – 314 с.
13. Сучасная беларуская мова. Марфалогія : дапаможнік / З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2018. – 323 с.
14. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : Беларус. сав. энцыкл., 1977–1984. – 5 т.

15. Трубицина, И. А. Словообразовательная категория имен существительных со значением единичности в современном русском литературном языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / И. А. Трубицина. – Ставрополь, 2006. – 224 л.

16. Шанский, Н. М. Современный русский язык : учебник для пед. ин-тов по спец. № 2101 «Русский язык и литература» : в 3-х ч. / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – Ч. 2. Словообразование. Морфология. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1987. – 256 с.

17. Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова: Марфаналягія. Марфалогія. / П. П. Шуба – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 334 с.

А.М. Булыка (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

ЛЕКСІКА ЛІТОЎСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: літуанізм, старабеларуская пісьменнасць, намінацыя, гістарызм, дыялект, дэрывацыя.

Лексічныя сродкі іншамоўнага паходжання займалі ў мове беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. прыкметнае месца. Па адносінах да слоўнікавай сістэмы старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы яны падзяляюцца на запазычаныя (словы, засвоеныя ў фанетычных, марфалагічных і семантычных адносінах), экзатызмы (словы, якія падвергліся толькі частковай, як правіла, фанетыка-марфалагічнай адаптацыі) і іншамоўныя ўкрапленні (лексічныя сродкі, якія ўспрымаюцца як іншародныя элементы). У ліку слоў літоўскага паходжання, што знайшлі адлюстраванне ў помніках старабеларускай пісьменнасці, адзначаюцца намінацыйныя адзінкі першых двух тыпаў.

Лексічныя запазычаныя з літоўскай мовы ўтваралі ў старабеларускім слоўніку невялікі ў колькасным выражэнні, але адзін з найбольш актыўных у камунікатыўным плане пласт лексікі. Гэта тлумачыцца тым, што сярод іх у асноўным выступалі назвы канкрэтных рэалій, пераважна прадметаў бытавога прызначэння. Пранікалі ж літоўскія словы непасрэдна, шляхам вусных кантактаў, што неабходна разглядаць як заканамерную з’яву ва ўмовах непасрэднага суседства і шматвяковага знаходжання літоўцаў і беларусаў у адной дзяржаве.

Асноўная частка літуанізмаў дзякуючы сваёй пашыранасці ў беларускіх дыялектах у сувязі з паўсюдным выкарыстаннем абазначаных імі рэалій у бытавой і гаспадарчай сферах характарызавалася шырокай ужывальнасцю ў літаратурна-пісьмовай мове, асабліва ў помніках канцылярска-юрыдычнага жанру, якія ў параўнанні з іншымі жанрава-стылявымі разнавіднасцямі старажытнай беларускай пісьменнасці ў большай ступені набліжаліся ў моўных адносінах да жывой народнай

гаворкі. Да ліку шырокаўжывальных адносяцца, напрыклад, такія намінацыі, як *бонда*, што мела значэнні 'маёмасць', 'грошы', 'зерне' (літ. *bandā*), *клуня* (*клоня*, *клуна*, *клуння*, *клюдня*) 'клуня' (літ. *klúonas*), *свирень* (*сверень*, *свиронь*) 'свіран' (літ. *svifnas*), *стирта* (*скирта*, *стырта*) 'сцірта' (літ. *stirta*).

Такое ж шырокае выкарыстанне ў помніках старажытнай беларускай пісьменнасці розных жанраў знаходзяць літоўскія па паходжанні словы *деготь* (*дегоць*, *дзеготь*) 'дзёгаць' (літ. *degutas*); *дирвань* (*дервань*, *дырвань*) 'дзірван' (літ. *dirvonas*), *дойлидь* (*дойлида*) 'цясляр' (літ. *dailidė*), *ковшъ* 'коўш, карэц, чаша' (літ. *káušas*), *куль* 'сноп саломы, куль' (літ. *kūlys*), *пуня* 'пуня' (літ. *pūnė*), *склють* (*скглють*) 'склюд' (літ. *skliūtas*), *торпъ* 'тарпа, торп' (літ. *tārpas*), *шуло* (*шула*) 'шула' (літ. *šulas*).

Часта фіксаваліся ў юрыдычных дакументах, якія выходзілі з цэнтральных і перыферыяльных канцылярыяў розных мясцовасцей Вялікага Княства Літоўскага, і асобныя сацыяльна-эканамічныя тэрміны літоўскага паходжання, напрыклад назвы дзяржаўных падаткаў – *дякло* (*дзякло*) 'натуральны падатак збожжам', 'мера збожжавага падатку' (літ. *dūoklė*), *мезлева* (*мезлива*) 'падатак за ўтрыманне быдла' (літ. *mezliava*), назвы асоб па ўдзелу ў вытворча-эканамічным працэсе – *болтушникъ* (*балтушникъ*, *бовтушникъ*) 'гарбар' (літ. *baltušininkas*), *лейтъ* (*лейти*) 'чорнарабочы дваровы чалавек' (літ. *laitis*), *рыкунья* (*рикунья*, *рыкуния*, *рыкуня*) 'даглядчыца скаціны' (літ. *rykūnė*).

Прыкметныя ў пісьмовых помніках, што ўзніклі на беларускай этнічнай тэрыторыі, і літуанізмы з больш вузкімі арэаламі распаўсюджання, у прыватнасці словы *атоса* (*отоса*) 'атоса' (літ. *atāsaja*), *берело* (*берло*) 'зерне, не ачышчанае ад мякіны' (літ. *bėralas*), *бучъ* 'рыбалоўная снасць, верша' (літ. *būčius*), *евья* (*евня*, *ювья*, *явья*) 'ёўня, сушыльня для збожжа' (літ. *jauja*), *ендова* (*яндова*) 'вялікая міска для мыцця бялізны і пасуды' (літ. *indaujà*), *иснова* 'сальнік, тлушчавая складка брушныны' (літ. *isnauja*), *клоймъ* (*клаймъ*) 'месца для зерня ў гумне' (літ. *klojimas*), *крушня* 'куча камення, крушня' (літ. *krūsnis*), *кульша* (*кулиша*) 'сцягно' (літ. *kūlšė*), *кумпъ* (*компъ*, *кумпе*, *кумпъ*, *кумпъ*, *кумпе*, *кумпъ*, *кумпъ*) 'кумпяк' (літ. *kumpis*), *лидимо* 'высека' (літ. *lidyimas*), *лошина* (*лошына*) 'гатунак саланіны' (літ. *lašiniai*), *мянка* 'траска' (літ. *menkė*), *орудъ* 'засек' (літ. *arūodas*), *пакуле* (*пакуля*) 'пакулле' (літ. *pākuilos*), *пелка* 'няўдобіца' (літ. *pelkė*), *примень* (*приймень*, *прымень*) 'гаспадарчая прыбудова' (літ. *priemenė*), *ройстро* (*ройство*, *ройсто*) 'балота, парослае мохам і хмызняком' (літ. *raištas*), *скилондь* 'свіны страўнік, набіты сечаным мясам' (літ. *skilandis*).

Адзінкавую фіксацыю атрымалі літоўскія па паходжанні намінацыі *дырса* 'гірса' (літ. *diršė*), *керъ* 'куст' (літ. *kėras*), *милта* 'талакно' (літ. *mīltaĩ*), *скитера* (*скитерть*) 'кавалак сала' (літ. *sketerà*).

Многія з названых слоў захаваліся калі не ў літаратурнай мове, то ў беларускіх дыялектах, хоць не заўсёды ў першапачатковых значэннях, як

дарэчы той жа *дойлідзь*, што замяніў у беларускай літаратурнай мове першапачатковае значэнне ‘цясяр’ на ‘архітэктар’.

Варта, нарэшце, адзначыць некалькі гістарызмаў літоўскага паходжання, якія сустракаюцца ў старабеларускіх пісьмовых помніках, але наўрад ці захавалі якія-небудзь сляды ў сучаснай беларускай дыялектнай мове: *велдомый* ‘прыгонны’ (літ. *veldamas*), *жибентяй* (*жебентяй*, *жибеньтяй*) ‘асоба, якая забяспечвала двор палівам і асвятленнем’ (літ. *žibentajas*), *текунь* ‘пасыльны, ганец’ (літ. *tekūnas*), *торпостай* ‘следчы’ (літ. *torpostai*).

Усе разгледжаныя словы цалкам асіміляваліся на беларускай глебе ў фанетычных, марфалагічных і семантычных адносінах і практычна не адрозніваліся ад уласнабеларускай лексікі ні па фармальным, ні па сэнсавым, ні па функцыянальным прыкметам. Аб трывалым замацаванні гэтых слоў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове сведчыць таксама тое, што амаль усе яны, як правіла, удзельнічалі ў словаўтваральным працэсе, прычым колькасць дэрыватаў пры некаторых з іх была даволі значнай.

Найбольш актыўную словаўтваральную здольнасць выявілі літуанізмы *деготь* – *дегтяный*, *дегтярка*, *дегтярь*, *дехтяриха*; *дойлідзь* – *дойлидовая*, *дойлидовъ* (*дайлидовъ*), *дойлидский*, *дойлидство*; *дякло* – *дякольникъ* (*дяколникъ*), *дякольный* (*дяколный*), *подякольный*; *ковшъ* – *ковшарство*, *ковшаръ*, *ковшикъ* (*ковишкъ*), *ковшоватый*, *ковшовникъ*; *мезлева* – *мезлевный*, *мезлевский*, *мезлевица*; *примень* – *применець*, *применечокъ*, *прыменный*, *прыменокъ*; *свирень* – *свиренная*, *свиренный*, *свиренокъ* (*сверенокъ*, *свиронекъ*, *свиرونекъ*), *свирникъ*, *свирновщина*, *свирновый*, *присвиренокъ*. Па аднаму або два дэрываты фіксуюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці ад слоў *берло* – *берловый*, *болтушникъ* – *болтушницкий* (*бовтушницкий*), *бонда* – *бондище*, *евья* – *евейный*, *ендова* – *ендовка*, *жибентяй* – *жибентяйский*, *клуня* – *клунный*, *куль* – *кулевьє*, *лейтъ* – *лейтский*, *пакуле* – *пакульница*, *пакульный*, *пуня* – *пуница*, *пунька*, *ройстро* – *ройстречко* (*ройсточко*), *рыкунья* – *рыкуньинъ*, *стирта* – *стиртище*, *стирточка*, *торпъ* – *полторна*, *торпина*, *шуло* – *шулице*.

Сустракаюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці лексічныя сродкі літоўскага паходжання, якія не маюць нічога агульнага з апісаннем мясцовага каларыту, у прыватнасці лексемы *кетвиртайня* ‘чвэрць бочкі’ (літ. *ketvirtainė*), *койминець* ‘сялянін, які жыве асобна ад вотчынніка’ (літ. *kaimūnas*), *пундель* ‘мера вагі, роўная каля 16 кг.’ (літ. *pundelis*), *ройтеникъ* (*ройтеникъ*) ‘конюх’ (літ. *gaĩtininkas*), *явктъ* ‘рэмень, якім прывязваюць валу ярмо’ (літ. *jauktas*) і інш. Яны характарызуюць спецыфіку жыцця літоўскага насельніцтва і ў семантычных адносінах беларусамі не былі асвоены. Тым не менш яны фіксаваліся і ў пісьмовых дакументах, створаных па-за межамі этнічнай Літвы, і выконвалі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове

пэўную інфарматыўную функцыю. Фактычна замяніць іх уласнабеларускімі лексічнымі сродкамі не заўсёды надаралася магчымасць.

Зусім інакш неабходна кваліфікаваць зафіксаваныя ў канцылярска-юрыдычнай пісьменнасці лексічныя адзінкі літоўскага паходжання, якія мелі беларускія адпаведнікі і ў выкарыстанні якіх, здавалася б, не было патрэбы. Менавіта такое ўражанне складваецца аб лексемах *алкснинь* ‘алешнік’ (літ. *alksnynas*), *апидемя* ‘зямельны ўчастак паміж двума сядзібамі’ (літ. *apidemė*), *бендрь* ‘саўдзельнік’ (літ. *bėndras*), *броста* ‘брод’ (літ. *brastà*), *бужь* ‘адзінка вымярэння’ (літ. *búožė*), *бытників* ‘пчаляр’ (літ. *bitiniñkas*), *ведекга* ‘сякера з загнутым лязом’ (літ. *vedega*), *вердень* ‘крыніца’ (літ. *verdėnė*), *вея* ‘невялікі луг’ (літ. *vejà*), *винкзь* ‘выгіб, паварот’ (літ. *vingis*), *вондера* ‘кошык для зерня’ (літ. *andėgė*), *гребесть* ‘рашотка’ (літ. *grebėstas*), *двикартя* ‘чахол на пярыну’ (літ. *dvikartė*), *дексня* ‘выгаралае месца’ (літ. *degsnis*), *дикгимь* ‘шыяная частка свіной тушы’ (літ. *dugimas*), *довба* ‘яр’ (літ. *daubà*), *доржь* ‘агародка для скаціны’ (літ. *daržas*), *жакгра* ‘саха’ (літ. *žagre*), *интокь* ‘прыток’ (літ. *intakas*), *ишовги* ‘адростак’ (літ. *išaugos*), *кветмежь* ‘сумесь пшаніцы і ячменю’ (літ. *kvietmiežiai*), *кгимпорь* ‘маток’ (літ. *gėmpāras*), *кгирела* ‘гай’ (літ. *girelė*), *колва* ‘пагорак’ (літ. *kalvà*), *крося* ‘крэсла’ (літ. *krāsė*), *кудра* ‘сажалка’ (літ. *kúdra*), *лонкеля* ‘заліўны луг’ (літ. *lankele*), *люнь* ‘дрыгва’ (літ. *liūnas*), *медина* ‘сукупнасць дрэў’ (літ. *medynas*), *мовкна* ‘лыка, луб’ (літ. *máukna*), *молкаса* ‘глінішча’ (літ. *molkasys*), *намакгаль* ‘прыбудова для жылля’ (літ. *namagalis*), *номь* ‘жылы дом’ (літ. *namas*), *олкь* ‘узгорак, парослы лесам’ (літ. *alkas*), *ошвиникь* ‘конюх’ (літ. *ašvieninkas*), *пиркойта* ‘хацінка’ (літ. *pirkaitė*), *пиртика* ‘кладоўка’ (літ. *pirtikė*), *пурь* ‘мера зерня’ (літ. *pūras*), *пявнь* ‘заліўны луг’ (літ. *piaunis*), *рокгува* ‘лагчына’ (літ. *raguvà*), *сворь* ‘фунт’ (літ. *svāras*), *сойть* ‘прадмет чарадзеяства’ (літ. *saītas*), *сонтокь* ‘зліццё’ (літ. *sántakas*), *тирель* ‘вязкае балота’ (літ. *tyrėlis*), *трокь* ‘прагаліна’ (літ. *trākas*), *ушкурь* ‘прымак; зяць’ (літ. *užkurys*), *шлойть* ‘схіл’ (літ. *šlaītas*), *шиль* ‘густы лес, бор’ (літ. *šilas*) і некаторых іншых, якім адпавядалі ў беларускай мове свае спрадвечныя найменні.

Большая частка пералічаных у гэтым змястоўным спісе лексем сустракаецца ў дзелах кнігах і дакументах, напісаных на беларускай мове на тэрыторыі этнічнай Літвы, дзе пісарамі ў судовых канцылярыях былі пераважна літоўцы. Безумоўна, словы такога тыпу нельга лічыць запазычанямі, а можна кваліфікаваць як лексічныя сродкі, ужытыя пад уплывам літоўскай мовы. У адносінах да лексічнай сістэмы старабеларускай мовы гэтыя лексічныя адзінкі выступаюць як аказіяналізмы.

Такім чынам, як сведчыць разгледжаны матэрыял, літоўскі лексічны ўплыў на старабеларускую літаратурна-пісьмовую мову аказаўся менш значным у параўнанні з польскім ці нават заходнееўрапейскім. Намнога актыўней запазычвала літоўскія намінацыі наша дыялектная мова, асабліва ў рэгіёне беларуска-літоўскага сумежжа.

А.В. Губкіна (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

УПАРАДКАВАННЕ АНАТАМІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў 1920-я гг.

Ключавыя словы: беларусізацыя, тэрміналогія, тэрмінаграфія, пурызм, слоўнік.

Анатамічная тэрмінасістэма, як і многія іншыя, актыўна распрацоўвалася ў 1920-я гады. Гэта было абумоўлена распачатай у той час у БССР беларусізацыяй, у межах якой рэалізоўваўся пераход устаноў і арганізацый на беларускую мову. Для вырашэння пастаўленай задачы ў лютым 1921 г. урадам рэспублікі была створана Навукова-тэрміналагічная камісія на чале са Сцяпанам Некрашэвічам. У 1922 годзе на базе Навукова-тэрміналагічнай камісіі быў арганізаваны Інстытут беларускай культуры, які ў 1928 годзе быў ператвораны ў Беларускаю акадэмію навук. Менавіта тут была сканцэнтравана праца па распрацоўцы розных тэрмінасістэм і складанні тэрміналагічных слоўнікаў.

Вынікам распрацоўкі тэрміналогіі розных галін навукі стала серыя з 24 выпускаў. Кожны з выпускаў уяўляў сабой перакладны тэрміналагічны слоўнік (двух- або трохмоўны) і алфавітны пералік адзінак спецыяльнай лексікі, у які ўключаліся тэрміны і номены (у залежнасці ад галіновай спецыфікі). 17 красавіка 1924 года пры Інбелкульце была заснавана медыцынская секцыя, адной з асноўных мэт якой была распрацоўка медыцынскай і анатамічнай тэрміналогіі для выкладання адпаведных дысцыплін у розных навучальных установах, пашырэння беларускамоўнай навуковай літаратуры і галіновага друку.

За першы год сваёй працы секцыя паспела перагледзець апрацаваныя доктарам Іванам Цвікевічам тэрміналагічны зборнік на 1294 назвы (пераважна анатоміі). Непасрэдным удзел у гэтым прымалі доктар Фурс, доктар Былінскі і студэнт-медык Павел Каравайчык. Пазней секцыя была рэарганізавана ў асобную Тэрміналагічную камісію ў складзе старшыні доктара Івана Цвікевіча, доктара Паўла Трэмповіча і доктара (а тады яшчэ студэнта) Паўла Каравайчыка, які быў за сакратара і дакладчыка.

Уласна анатамічная тэрміналогія прадстаўлена ў некалькіх выпусках серыі, якія выйшлі ў розныя гады: у 1926 годзе ўбачыў свет выпуск 9 “*Nomina anatomica* (вып. 1): *Termini generalis* (агульныя назвы), *Osteologia* (касцяведанне), *syndesmologia* (в'язаведанне), у наступным 1927 годзе выйшаў выпуск 13 “*Nomina anatomica* (вып. 2): *Myologia* (цягліцаведанне), *Splanchnologie* (нутралогія), *Angiologia* (судзінаведанне)”, у 1929 годзе – выпуск 20 “*Nomina anatomica* (вып. 3): *Newrologia. Organa sensuum. Integumentum commune. Regiones corporis humani*”.

Зараз, магчыма, не кожны спецыяліст па словах *вязаўеданне, ца-гліцаўеданне, нутралогія, судзінаўеданне* адразу здагадаецца і зразумее, якія канкрэтна тэрмінасістэмы прадстаўлены ў названых выпусках. Між тым у першым выпуску (дзявяты ў агульным пераліку выпускаў БНТ) зафіксаваны агульныя анатамічныя назвы, а таксама тэрміны ўзаемазвязаных раздзелаў – астэалогіі (вывучае шкілет у цэлым, асобныя косці і касцявую тканку) і сіндэсмалогіі (вывучае злучэнні касцей). Усяго тут прадстаўлена 1790 назваў. У другім выпуску (трынаццаты ў агульным пераліку) прадстаўлены тэрміны міялогіі (вывучае мышцы), спланхналогіі (вывучае вантробы), ангіялогіі (вывучае крывяносныя і лімфатычныя сасуды). Тут пададзена 2959 тэрмінаў. У трэцім выпуску (дваццаты ў агульным пераліку) змешчана тэрміналогія неўралогіі (вывучае нервовую сістэму), тэрміналогія органаў пачуццяў, агульнага покрыва (цела) і абласцей чалавечага цела. У гэтым выпуску зафіксавана 1961 назва. Такім чынам, усяго тэрміналагічная камісія ў 1920-я гады за час сваёй працы распрацавала і сістэматызавала 6710 анатамічных тэрмінаў.

Як відаць хаця б з назваў раздзелаў, у 1920-я гады была спроба сфарміраваць беларускую тэрміналогію на ўласнай моўнай аснове, нават у такіх арыентаваных на інтэрнацыянальныя рэсурсы галінах, як медыцына і анатомія. Але ж многія тагачасныя назвы, створаныя паводле пурыстычных прынцыпаў, не прыжыліся ў беларускай мове. У наш час многія назвы раздзелаў анатаміі з’яўляюцца лацінізмамі.

У якасці асноўнай крыніцы анатамічных тэрмінаў членамі тэрміналагічнай камісіі ў 1920-я гады была ўзята праца Раўбэр-Копша як найбольш падрабязная і пашыраная на расійскіх медыцынскіх факультэтах. Акрамя яе да работы былі прыцягнуты шматлікія даследаванні: “Анатамічная і фізіялагічная тэрміналогія” Язэпа Драздовіча (110 назваў), названая раней праца Івана Цвікевіча, “Атлас по анатомии человека” Вернера Шпальтэгольца (Масква, 1901), “Руководство по анатомии человека” Аўгуста Раўбера (Юр’еў, 1914), польскі пераклад Базельскай анатамічнай наменклатуры, “Словарь белорусского наречия” Івана Насовіча (Пецярбург, 1870), некалькі перакладных галіновых слоўнікаў, а таксама ўласныя напрацоўкі членаў камісіі і назапашаныя матэрыялы Інбелкульта. Пра ўсё гэта даведваемся з прадмовы да выпуска 1926 года [1, с. 495-497].

У прадмове да выпускаў 1927 і 1929 гадоў гаворыцца, што спосаб апрацавання матэрыялу застаўся ранейшым, толькі дадаліся крыніцы фактычнага матэрыялу ў залежнасці ад раздзелаў анатаміі.

У прадмове да трэцяга выпуска, дзе падагульнялася зробленае, адзначаецца, што гэты слоўнік, як і ўсе папярэднія, “выходзіць у свет як праект і мае дыскусійны характар” [3, с. 9]. Таксама падкрэсліваецца, што з выданнем выпуска не спыняецца праца па зборы тэрміналагічнага матэрыялу – народнага і літаратурнага, “каб у наступных выданнях пашыраць і выпраўляць тое, што на падставе новых даных будзе вымагаць

патрэбных дадаткаў і паправак” [3, с. 9]. У сувязі з гэтым для ўдасканалвання працы і поспеху ў нялёгкай справе па распрацоўцы дакладнай і дасканалай тэрміналогіі, якая б у поўнай меры адпавядала навукавасці і практычнасці, аўтары-складальнікі заклікаюць да актыўнага супрацоўніцтва ўсіх зацікаўленых асобы і зацікаўленыя ўстановы.

Усе названыя выпускі, як, дарэчы, і ўсе іншыя, дзе прадстаўлена тэрміналогія біялагічных дысцыплін, трохмоўныя – пранумараваныя назвы ў іх падаюцца па-лацінску, па-руску і па-беларуску. Як тлумачыцца ў падмове да першага выпуска анатамічнай тэрміналогіі, рускамоўны тэкст устаўлены таму, што пераважная большасць медыкаў атрымлівала і працягвае атрымліваць медыцынскую адукацыю па-руску. Адначасова, на думку аўтараў, гэта павінны палегчыць медыцынскім работнікам засваенне беларускай тэрміналогіі. У кожны выпуск уключаны таксама алфавітны паказчык беларускіх тэрмінаў, па нумарах пры якіх іх лёгка адшукаць у трохмоўным слоўніку.

Плён зробленага ў галіне беларускай тэрміналогіі і тэрмінаграфіі ў 1920-я гады дазваляе сцвярджаць, што “за адносна кароткі час беларуская тэрміналагічная лексікаграфія мела выключныя поспехі” [4, с. 137]. Увогуле, выпускі БНТ былі значным дасягненнем тагачаснай беларускай тэрмінаграфіі, яны “нягледзячы на іх невялікі памер і пэўныя недахопы адыгралі станоўчую ролю ў фарміраванні беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі” [4, с. 135]. Матэрыялы слоўнікаў наступных дзесяцігоддзяў засведчылі процілеглыя тэндэнцыі ў развіцці лексікі і тэрміналогіі, накіраваныя на збліжэнне з рускай мовай. У сувязі з гэтым многія самабытныя, натуральныя назвы і тэрміны, якія падкрэслівалі спецыфіку беларускай мовы, пад уплывам пазамоўных фактараў не прыжыліся ў ёй.

Літаратура

1. Беларуская навуковая тэрміналогія: Вып. 9. *Nomina anatomica* (вып. 1): *Termini generals* (агульныя назвы), *Osteologia* (касцяведанне), *syndesmologia* (в'язаведанне). – Менск, 1926. // Факсімільнае перавыданне 2010 г.
2. Беларуская навуковая тэрміналогія: Вып. 13. *Nomina anatomica* (вып. 2): *Myologia* (цягліцаведанне), *Splanchnologie* (нутралогія), *Angiologia* (судзінаведанне). – Менск, 1927. // Факсімільнае перавыданне 2010 г.
3. Беларуская навуковая тэрміналогія: Вып. 20. *Nomina anatomica* (вып. 3): *Newrologia. Organa sensuum. Integumentum commune. Regiones corporis humani*. – Менск, 1929. // Факсімільнае перавыданне 2010 г.
4. Гуліцкі, М.Ф. Беларуская савецкая тэрміналагічная лексікаграфія (20–30-я гады) / М.Ф. Гуліцкі. // Беларуская мова. Вып. 7 / Гомел. дзярж. ун-т. - Мінск: Выд-ва БДУ, 1980. – С. 131 – 138.

КРЫНІЦЫ БЕЛАРУСКАЙ МУЗЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Ключавыя словы: тэрмін, запазычанне, этымалогія, тэматычная група, семантыка, музыка, музычнае мастацтва.

Музыка – мастацтва, якое адлюстроўвае рэчаіснасць у гукавых вобразах. Яна здольная глыбока ўплываць на эмацыянальны настрой чалавека, таму здаўна выкарыстоўваецца ў грамадска-выхаваўчых і арганізуючых мэтах, адначасова служачы задавальненню эстэтычных патрэб грамадства. Каштоўнасць музычнага твора вызначаецца прагрэсіўнасцю ідэйнага зместу і мастацкай дасканаласцю яго вобразнага ўвасаблення. Таму пры фарміраванні ўсебакова развітай, нацыянальна арыентаванай асобы на ўсіх этапах навучання, ад школьнага на вузаўскага, побач з авалоданнем навуковымі фактамі ў цэлым і звязанымі з развіццём культуры краіны – у прыватнасці, варта значную ўвагу ўдзяляць засваенню інфармацыі, звязанай з асаблівасцямі і заканамернасцямі ўзнікнення пэўнай тэрміналагічнай сістэмы. Гэта дазволіць новым пакаленням спазнаць сувязь мінулага з сучасным, бачыць узаемадзеянне і ўзаемаўплыў далёкага і блізкага, “чужога” і “свайго”, што бачыцца асабліва актуальнай задачай у сучасны перыяд. Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца выяўленне крыніц фарміравання беларускай музычнай тэрміналогіі. Матэрыялам даследавання паслужылі даныя лексікаграфічных крыніц: [1; 4] і інш.

Музычная тэрміналогія з’яўляецца неад’емнай часткай тэрміналагічнай сістэмы кожнай нацыянальнай мовы. Беларускае музычнае мастацтва мае глыбокія вытокі і даўнія традыцыі, у выніку чаго сучасная беларуская музычная тэрмінасістэма налічвае амаль тры тысячы лексічных адзінак, якія называюць музычныя інструменты, пеўчыя галасы, харавую, інструментальную, вакальна-сімфанічную музыку, яе жанры, стылі, формы, напрамкі, назвы музычных устаноў, будынкаў, выканаўцаў, асаблівасці выканання і г.д. Узнікшы ў XI–XII стст., музычнае мастацтва на тэрыторыі сучаснай Беларусі к XV–XVI стст. дасягнула свайго росквіту. У XVII ст. тут існавалі не толькі драматычныя, але і оперныя тэатры, напрыклад, Нясвіжскі і Слуцкі тэатры Радзівілаў, Свіслацкі тэатр Тышкевіча і інш. Іх дзейнасць выклікала неабходнасць пераасэнсавання агульнаўжывальных слоў у асяроддзі выканаўцаў музычных твораў. Статус тэрмінаў паступова замацоўваўся за агульнавядомымі словамі (т.зв. тэрміналагізацыя): *труба* ‘медны духавы музычны інструмент, самы высокі па гучанні сярод медных духавых’, *выканаўца* ‘той, хто выступае з выкананнем мастацкага твора’, *чвэрць* ‘мера музычнага часу, ¼ частка цэлай ноты’; *голас*, *гук*, *ключ*, *скрыпка*, *дуда*, *свірэль*, *смык*, *выкананне* і пад. У пазнейшы час актыўна праходзіў працэс кампазітнага тэрмінаўтварэння: *голосавядзенне* ‘рух кожнага асобнага голасу’, *гукарад* ‘паслядоўнасць гукаў, размешчаных па

вышыні’, *мілагучнасць* ‘прыемная ўзгодненасць гукаў’, *трохгучча* ‘акорд з трох гукаў’; *шматгалоссе* і інш., у тым ліку тэрмінаў-словазлучэнняў: *скрыпічны ключ* ‘спецыяльны значок, які ставіцца ў пачатку нотнай лінейкі і паказвае на тое, што нота першай актавы "соль" знаходзіцца на другой лініі нотнага стана’; *голас пеўчы, масавая песня, жаночы хор* і г.д. У выніку быў створаны ўласнабеларускі пласт беларускіх музычных тэрмінаў.

Як вядома, ні адна мова свету не можа абысціся без тэрміналагічных запазычанняў з іншых моў, асабліва з моў тых народаў, што мелі ў якой-небудзь галіне надзвычайныя поспехі. Хоць шмат інтэрнацыянальных тэрмінаў неславянскага паходжання ўвайшло ў беларускую мову праз рускую, мэтазгодна непасрэдна вызначыць мову-крыніцу, якая значна паўплывала на замацаванне тэрміна ў беларускім і сусветным музычным тэрміназнаўстве. Першаступеннае значэнне тут трэба аддаць лацінскай і грэчаскай мовам, што звязана з багатай гісторыяй культурнага развіцця старажытных рымлян і грэкаў.

Значную частку тэрміналогіі розных відаў мастацтва, у тым ліку і музычнага, склалі запазычанні з лацінскай мовы. Пераважна гэта тэрміны, якія абазначаюць назвы спосабаў выканання: *ад лібітум* ‘па жаданні’, *віва* ‘бадзёра’, *далароза* ‘з сумаў’; тыпаў і частак музычных твораў: *прэлюдыя* ‘ўступ перад твораў’, *варыяцыі* ‘твор, які выкананы з рознымі ўскладненнямі’; музычных інструментаў: *флейта* ‘білабіяльны музычны інструмент’, *віёла* ‘струнны смычковы музычны інструмент’; тэрміны з тэорыі музыкі: *вакал* ‘выкананне музыкі голасам: сольнае, ансамблевае, харавое’, *дуоль* ‘дзве ноты, што маюць працягласць трох нот таго ж віду’, *актава, араторыя, транспазіцыя, тэрцыя, эквісон*; тэрмін *нота* ‘ўмоўны графічны знак для запісу гукаў, служыць для музычнага запісу на нотным стане’ і назвы нот (*до, рэ, мі, фа, соль, ля, сі*) шасціступенчатай актавы.

У беларускай музычнай тэрміналогіі шырока выкарыстоўваюцца запазычанні з грэчаскай мовы: назвы музычных калектываў: *аркестр, хор*, назвы музычных твораў: *сімфонія* ‘вялікі музычны твор для аркестра, звычайна з 3–4 частак, якія адрозніваюцца адна ад другой характарам музыкі і тэмпам’, *гімн*; назвы музычных устаноў: *філармонія* ‘ўстанова, якое займаецца арганізацыяй канцэртаў і прапагандай музычнага мастацтва’; тэрміны з тэорыі музыкі: *гама* ‘паслядоўны рад музыкальных гукаў, які павышаецца або паніжаецца ў межах адной ці некалькіх актаў’, *гамафанія* ‘склад шматгалосся, уласцівы кампазітарскай музыцы Еўропы ў XVII–XIX стст.’, *гексахорд* ‘шасціступенчаты гукарад у дыяпазоне сексты’, *дыез* ‘значок, які абазначае павышэнне гуку на паўтон’, *мелодыя* ‘заканамерна гарманічная паслядоўнасць гукаў, якая ўтварае пэўнае музычнае адзінства’, *гармонія* і інш. Такім чынам, лацінская і грэчаская мовы – адна з найстаражытных крыніц, за кошт якіх фарміраваўся беларускі музычны слоўнік. Зараз за кошт запазычанняў з лацінскай і грэчаскай моў падтрымліваецца стабільнасць лексічных значэнняў музычных тэрмінаў, іх вялікія словаўтваральныя магчымасці шырока

выкарыстоўваюцца для ўтварэння тэрмінаў-неалагізмаў, а некаторыя музычныя тэрміны лацінскага і грэчаскага паходжання набылі статус міжгаліновых: *анатацыя, дыкцыя, экспромт, муза* і інш.

Асноўную групу ў беларускай музычнай тэрміналогіі складаюць запазычанні з італьянскай мовы, якія ўтвараюць найбольш тэматычна разнастайную групу лексем: назвы музычных твораў па характары музыкі і тыпе выканання: *імправізацыя* ‘спантаннае стварэнне музыкі’, *опера* ‘музычна-драматычны твор, у якім выканаўцы спяваюць у суправаджэнні аркестра’, *кантата* ‘буйны музычны твор урачыстага або лірыка-эпічнага зместу для канцэртнага выканання аркестрам, салістамі ці хорам’, *саната* ‘інструментальны твор складанай формы з некалькіх частак’, *канцэрт* ‘публічнае выступленне артыста па праграме’; назвы музычных тэмпаў, тэмбраў, рытмаў і стыляў: *адажыя* ‘павольна’, *алегрэта* ‘жвава’, *скерца* ‘жартаўліва’, *апасіяната* ‘з запалам’, *кантабіле* ‘павуча’, *дольчэ* ‘далікатна, пяшчотна’, *маэстоза* ‘ўрачыста, узвышана’, *кон дальчэрэца* ‘з пяшчотай’, *кон фуока* ‘з агеньчыкам’, *састэнута* ‘стрымана, дакладна, засяроджана’; назвы тэмбраў і тыпаў галасоў: *бас* ‘нізкі мужчынскі голас’, *барытон* ‘сярэдні мужчынскі голас’, *тэнор* ‘высокі мужчынскі голас’, *кантральта* ‘самы нізкі жаночы голас’, *сапрана* ‘высокі жаночы голас’; назвы музычных інструментаў: *віяланчэль* ‘струнны смычковы інструмент, сярэдні паміж альтам і кантрабасам’, *камертон* ‘прылада для фіксацыі і прайгравання эталоннай вышыні гуку’, *піянола* ‘1. пнеўма-механічны інструмент для ігры на піяніна без піяніста. 2. раяль, піяніна з такім інструментам’, *фортэпіяна* ‘струнны ўдарна-клавійны музычны інструмент’, *лютня*; назвы музычных калектываў, удзельнікаў музычных калектываў і асобных выканаўцаў: *капэла* ‘група музыкантаў’, *квартэт* ‘ансамбль з чатырох выканаўцаў (спевакоў або музыкантаў) або музычны твор для чатырох інструментаў, галасоў’, *піяніст* ‘музыкант, які іграе на фартэпіяна’, *трыя* ‘музычны ансамбль з трох музыкантаў’, *саліст* ‘спявак, музыкант або танцор, які выконвае сольную партыю’; тэрміны з тэорыі музыкі і пабудовы музычных твораў: *арпеджыя* ‘акорд, у якім тоны бяруцца не адначасова, а паслядоўна’, *паўза* ‘прыпынак, спыненне’ *партытура* ‘нотны запіс, асобны для кожнага ўдзельніка выканання твора, з улікам сумяшчальнасці галасоў і інструментаў’, *мардэнт* ‘від меладычнага ўпрыгожання, чаргаванне асноўнага гуку і дадатковага’, *музычнасць* ‘уласцівасць і якасць музычнага’, *музыказнаўства* ‘навука, якая вывучае тэорыю і гісторыю музыкі’, *сальфеджыя* ‘1. вакальнае практыкаванне – спяванне нот з вымаўленнем іх назваў. 2. вучэбная дысцыпліна, прызначаная для развіцця музыкальнага слыху і голасу’, *трыэль* ‘трохдольная рытмічная музычная фігура ў музыцы двухдольнага памеру’, *тэмп* ‘мера часу ў музыцы; бывае: хуткі, павольны, спакойны’; назвы музычных твораў: *арыя* ‘вакальны твор, частка оперы; выконваецца адным спеваком у суправаджэнні аркестра’, *аперэта*; назвы, звязаныя з тэхнікай выканання: *а капэла* ‘спяванне без інструментальнага

суправаджэння’, *андантэ* ‘не спяшаючыся’, *альтэрата* ‘змяніць, змяненне’, *ачэляранда* ‘павялічваючы тэмп, паскараючыся’, *вівачэ* ‘жыва’, *глісанда* ‘слізгаючы’, *дакапа* ‘з пачатку’, *кон форца* ‘з сілай’, *крэшчэнда* ‘ўзмацняючы’, *леджыера* ‘лёгка’, *лента* ‘павольна, працяжна’, *мадэрата* ‘ўмерана’, *мецца вочэ* ‘напаўголасу’, *піцыката* ‘шчыпком, адрывіста’, *піяна* ‘ціха’, *піянісіма* ‘вельмі ціха’, *рытэнута* ‘запавольваючы’, *прэста* ‘хутка’, *семпра* ‘пастаянна, без змяненняў’, *стаката* ‘адрывіста’ *туці* ‘ўсе разам’ *фортэ* ‘гучна’ *фартысіма* ‘вельмі гучна’, *унісон* ‘адначасовае гучанне двух або некалькіх гукаў аднолькавай вышыні’; назвы нотных знакаў і запісаў: *басовы ключ* ‘значок, які пацвярджае знаходжанне ноты "фа" малой актавы на чацвёртай лініі нотнага стана’ і інш.

Запазычанні з французскай мовы не такія шматлікія; яны пранікаюць у беларускую мову пераважна праз рускую пачынаючы з XVI ст., найбольш актыўна – у XVIII–XIX стст. у сувязі з так званай “галаманіяй”, калі перайманне ўсяго французскага захапіла рускае дваранства і беларускую шляхту: *акампанемент*, *нюанс*, *куплет*, *раяль*, *эстрада* і інш. Галіцызмы характарызуюцца тэматычнай разнастайнасцю: назвы ўдзельнікаў музычных калектываў: *дырыжор* ‘кіраўнік калектыву выканаўцаў у аркестры, хоры, спектаклі’; назвы нотных знакаў: *бекар* ‘значок, які абазначае адмену дзеяння знакаў "бемоль" і "дыез"', *бемоль* ‘значок, які абазначае паніжэнне гуку на паўтон’, *рэпрыза* ‘значок, які абазначае паўтор якой-небудзь часткі твора’; назвы тыпаў і тэмбраў галасоў і музыкі: *альт* ‘нізкі дзіцячы або жаночы голас’, *мажор* ‘музычны лад, акорд якога складаецца з вялікай і малой тэрцыі і мае радасную, бадзёрую гукавую афарбоўку’; назвы музычных твораў і іх частак: *марш* ‘жанр музыкі; музычная п’еса з выразным, энергічным рытмам’, *раманс* ‘твор для вакальнага выканання з суправаджэннем’, *уверцюра* ‘ўступ да твора’; тэрміны з тэорыі музыкі: *акорд* ‘гарманічнае спалучэнне некалькіх музычных гукаў’, *дыяпазон* ‘інтэрвал гукаў ад найніжэйшага да найвышэйшага, даступны музычнаму інструменту або чалавеку’, *музычны жанр* ‘род музыкі, музычных твораў, які характарызуецца пэўнымі сюжэтнымі, кампазіцыйнымі прыкметамі, а таксама асобнымі разнавіднасці гэтага роду (танец, песня, марш, балет)’, *фактура* ‘спосаб афармлення шматгалосай музычнай кампазіцыі ў адным з музычных складаў’.

Англіцызмы ў музычнай тэрміналогіі ў асноўным адносяцца да XX ст.: *андэграўнд* (*андэрграўнд*) ‘шэраг мастацкіх кірункаў у сучасным мастацтве, якія супрацьпастаўлялі сябе масавай культуры’; *блэк-метал* ‘музычны напрамак, які характарызуецца змрочным, часам цягучым гучаннем’; *блюз* ‘1. песня або танец амерыканскіх неграў, якія выконваюцца ў павольным тэмпе. 2. форма джазавай музыкі ў рытме і манеры выканання гэтай песні’; *джаз* ‘1. від прафесійнай, пераважна танцавальнай музыкі з характэрнай для яе імправізацыйнасцю, што зарадзіўся ў ЗША XIX–XX стст. 2. аркестр з духавых, ударных і шумавых інструментаў для выканання такой музыкі’; *мюзікл* ‘1. музыкальна-

сцэнічны твор, пераважна камедыйнага характару, пабудаваны на выкарыстанні элементаў аперэты, балета, оперы і эстрады. 2. кінафільм такога характару'; *рэгтайм* '1. танцавальная музыка амерыканскіх неграў, папярэднік джазу. 2. амерыканскі бальны танец' і інш. Тэрміны англійскага паходжання характарызуюцца семантычнай разнастайнасцю і ў колькасных адносінах падзяляюцца на дзве падгрупы. Да першай належаць лексічныя адзінкі, што абазначаюць назвы танцаў (народных, бальных, сучасных) і віды танцавальнай музыкі: *бастон, блюз, джаз, бібоп, джаз-рок, джыга, кантрыданс, кейкуок, мэдсан, рэг-тайм, халі-галі, чарльстон, шымі* і інш. Другая падгрупа – назвы музычных інструментаў і тэхнікі: *банджа, вірджынел, плэер*; назвы музычных твораў, нумароў: *кліп, мюзікл, сонг*; назвы ансамбляў, вакальна-інструментальных груп: *Бітлз, дыксіленд*; назвы збудаванняў: *мюзік-хол*.

Музычныя тэрміны - германізмы колькасна нязначныя; у асноўным гэта запазычаныя XVIII ст. (праз рускую мову): *хормайстар* 'кіраўнік хору', *канцэртмайстар* 'піяніст-акампаніятар, які развучвае партыі са спевакамі', *анилаг, канкан, матыў, туш, арфа*.

Такім чынам, асноўнай крыніцай сучаснай беларускай музычнай тэрміналогіі выступаюць італьянская і французская мовы. Раманізмы і галіцызмы ахопліваюць амаль усе тэматычныя групы музычнай тэрміналогіі і з'яўляюцца дэрывацыйна ўстойлівай групай слоў. На іх фоне германізмы, нягледзячы на даўнія і трывалыя музычныя традыцыі нямецкага і аўстрыйскага народаў, прадстаўлены менш шырока. Лацінізмы і грэцызмы ў беларускай музычнай тэрміналогіі займаюць прамежкавае становішча, уваходзячы ў класічныя для музычнага мастацтва тэматычныя групы лексікі.

Абсалютная большасць запазычанняў з'яўляецца інтэрнацыянальнай тэрміналогіяй музычнага мастацтва. Спрадвечна беларускія музычныя тэрміны на фоне запазычанняў нешматлікія, але менавіта яны вызначаюцца найбольш шырокімі дэрывацыйнымі магчымасцямі.

Літаратура

1. Антаневіч, В.А. Слоўнік музычных тэрмінаў // В.А.Антаневіч. – Мн.: Беларусь, 1994. – 136 с.
2. Антанюк, Л.А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне / Л.А.Антанюк. – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
3. Подберезский, Д.А. Запретная музыка с 30-х годов: Толковый словарь терминологии популярной музыки / Д.А. Подберезский, Ю.И. Будько, В.П. Касперчик. – Мн.: Обозрение, 1994. – 111 с.
4. Куляшова, Г.Р. Музычны слоўнік беларуска-рускі. Музыкальны слоўнік руско-белорусскі / аўт.-склад.: Г.Р. Куляшова, Л.А. Антанюк. – Мн.: Беларус. навука, 1999. – 559 с.

О.А. Климкович (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

ВИТЕБСКИЕ ДОКУМЕНТЫ XIV–XVI вв.: ЖАНРОВЫЙ СОСТАВ

Ключевые слова: деловые документы, жанр, целевая установка, привилей, тестамент, лист, приговор суда, решение суда.

Деловые документы XIV–XVI вв., созданные в разных регионах России и Беларуси, являются важным объектом изучения в лингвистике, поскольку в них содержится богатый фонетический, лексический, морфологический, синтаксический материал, который позволяет более полно раскрыть особенности формирования старорусского и старобелорусского языков, выявить специфику становления официального стиля, определить региональные особенности памятников. Отметим, что в России на протяжении нескольких десятилетий активно ведется работа по изучению языка региональных актов. Охарактеризованы деловые памятники Пскова (Н. Д. Сидоренская, Е. В. Ковалых), Архангельска (В. Я. Дерягин), Тюмени (О. В. Трофимова, В. С. Мордвинцева), Пермского края (Е. Н. Полякова), Забайкалья (А. П. Майоров, Ю. В. Биктимирова, М. В. Овчинникова), Рязанского края (Е. Н. Борисова), Тобольска (С. М. Выхрыстюк) и др. Изучение языка деловых документов в региональном аспекте является интересным направлением и для описания истории развития белорусского языка.

Цель представленной работы – охарактеризовать жанровый состав опубликованных витебских деловых документов XIV–XVI вв., так как такая характеристика важна для их лингвистического описания. Материалом для работы стали тексты документов, извлеченные методом сплошной выборки из изданий актового материала и научных публикаций. Список источников приводится в конце работы.

Термин *витебские* документы достаточно условен, так как включает две группы текстов. 1. Документы, относящиеся непосредственно к Витебску, его жителям, храмам, населенным пунктам, входившим сначала в Витебское княжество, а потом в Витебское воеводство, написанные за пределами Витебска. Это могло быть как Вильно, так и какие-либо другие города. Среди них есть документы, включенные в книгу Витебского земского суда. Это, например, тестамент Марины Даниловны Любощанской (ТБ, № 47, 1596, с. 249), привилей великого князя литовского Александра витебским боярам (Арх., 17, № 4, 1498 г., с. 33), лист короля польского, великого князя литовского Казимира полоцкому боярину Богдану Астафьевичу (Арх., 17, № 2, 1486 г., с. 29), лист короля польского, великого князя литовского Казимира пану Ивашку Иллиничу (Арх., 17,

№ 3, 1490 г., с. 31) и др. 2. Документы, созданные непосредственно в Витебске, что подтверждается указанием в тексте места написания акта.

Применительно к документам периода XIV–XVI вв. использование термина *жанр* основано на работах Н. В. Полещук, Л. В. Городиловой, А. Н. Качалкина, О. В. Бараковой и др. Вместе с термином жанр в разных исследованиях употребляются понятия вида документа или типа текста. При определении жанра деловых текстов будем основываться на работах А. Н. Качалкина, который под жанром актовых текстов понимает «класс документов, объединенных общей текстовой модальностью» [1, с. 19].

Рассмотренные нами витебские документы относятся к следующим жанрам: *привилеи, тестаменты (завещания), вкладные грамоты, решения и приговоры суда, записи решений и приговоров судов, записи жалоб, заявлений, допросов, соглашений по тяжбе*. Особую группу составляют акты, которые имеют в названии слово *лист*. В этой группе объединены документы разных жанров.

Для лингвистического анализа текстов документов разных жанров важным признаком является целевая установка. А. Г. Косов [2, с. 10], анализируя документы XVIII в., называет такие целевые установки, как 1) побуждение к действию, 2) информирование адресата, 3) придание юридического статуса какому-либо событию. В текстах XIV–XVI вв. в одном документе может совмещаться несколько целевых установок.

В проанализированных витебских *листах* может содержаться запрет на какие-либо действия, информирование о передаче собственности и/или придание юридического статуса каким-либо распоряжениям: лист до наместника Витебского въ розныхъ кривдахъ мѣщанъ Витебскихъ (АЗР, т. I, № 127, 1495 г., с. 150), листъ наместнику Витебскому пану Юрью Глѣбовичу, на имѣнье Клевицу по князю Василью Глинскому здрадцы (АЗР, т. II, № 40, 1508 г., с. 47), лист караля польскага, вялікага князя літоўскага Казіміра полацкаму баярыну Багдану Астаф’евічу аб выбары яго віцебскім панам Гарасімам суддзѣй у справе маёмасных спрэчак з браслаўскім намеснікам Івашкам Іллінічам (Арх., 17, № 2, 1486, с. 29 – 31), лист караля польскага, вялікага князя літоўскага Казіміра пану Івашку Іллінічу з патрабаваннем з’явіцца на суд віцебскага намесніка Івана Юр’евіча [Жаслаўскага] па справе прэтэнзій віцебскага баярына Гарасіма і яго брата Федкі Міхайлавіча (Арх., 17, № 3, 1490, с. 31 – 33).

В *привилеях*, которые закрепляли за каким-либо субъектом право собственности или подтверждали выданные ранее привилегии имущественного, судебного, налогового характера, могли реализовываться целевые установки побуждения к действию или его запрета, информирования и придания юридического статуса событию. Так, известность получили областные привилеи Витебску 1503, 1509 и 1561 гг. и др.: привилей Александра (Ягеллона), короля польского и великого князя литовского, городу Витебску (АЗР, т. 1, № 204, 1503), привилей великого князя литовского

Александра витебским боярам (Арх., 17, № 4, 1498 г., с. 33). В зачине привилеев есть отдельный смысловой блок со значением извещения: *чиним знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотритъ, альбо чтучи его въслышитъ, нинѣшимъ и потомъ будучимъ, кому будетъ потреба того вѣдати* (АЗР, т. 1, № 204, 1503, с. 351). Указание на придание юридического статуса событию может содержаться как в основной части текста, так и в его концовке: *и вны(и) тые вышеписаны(и) селца держали во упокои, и мы им вси тые вышеписаныи селца зъ земл"ми паиными, и бортьными, и взер[ами], и зо всим, што здавна к тымъ селцам прислухало, потвержаем сим нашим листом вечно имъ, и их детем, и на потом будичым их щадком. А на твердост тог(о) и печат нашу казали есмо приложыт к сему н(а)шому листу* (Арх., 17, № 4, 1498 г., с. 35). Побуждение к действию или его запрет осуществляются посредством различных императивных конструкций: *А въ подводы коней въ городскихъ людей и въ поселскихъ путныхъ не брати. А холопу и робѣ вѣры не няти, а о обади исправа дати* (АЗР, т. 1, № 204, 1503, с. 352).

Витебские *тестаменты* (*тастаменты*) – это завещания землян, ловчих, мещан, в которых определялись наследники собственности, давались распоряжения относительно несовершеннолетних детей, супругов, указывалось, где должно быть проведено захоронение тела. В них также реализуются целевые установки информирования, побуждения к действию и придания юридического статуса создаваемому тексту: *чиню "вно и визнаваю симъ тестаментом встаточное воли моее ..., покорне их м(и)л(ост)и проши, абы их м(и)л(о)сть, паметаючи на Пана Бога и вчстивые заслуги мои, рачили тую малжонку мою вт вшел"ких кривдѣ боронити, за што их милост"м нехаи сам Пан Богъ милостивыйи з неба вечною запластою бидеть* (ТБ, № 44, 1598, с. 236–237).

Приговоры и решения судов – это документы, в которых реализуются целевые установки побуждения к действию и придания юридического статуса. Эти документы представлены в издании «Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М. В. Клочко. 1533-1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судебных дел № 9)». В них содержится указание на выполнение решений: *И мы положили рокъ земьскии того зятя своего Аньдрея Никифору поставити: втѣ сего часу за чотыры недели, то естѣ уступивъшы в Пост Великийи на пятой недели, в четвъргъ. А пакъ ли ж бы на тотъ рокъ того зятя своего поставити не могъ для втѣистья его где далеко, теды и за другую чотыры недели, и за третью чотыры недели, где-кольвекъ зятя своего знашедшы, ку праву его вчевисте поставити маеть* (КС, № 4, 1533, с. 62). К приговорам судов и решениям судов примыкают записи приговоров, записи решений судов, а также записи жалоб, заявлений, речей, допросов, соглашений по тяжбе, записи об установлении сроков. В них реализуются

целевые установки побуждения к действию и / или придания юридического статуса.

Вкладные грамоты – это документы, в которых оформлялось пожертвование от отдельного лица церкви или монастырю. Известна вкладная грамота княгини Ульяны, жены Ольгерда, церкви Успения Пречистой Богородицы, датированная примерно последней четвертью XVI в. (АЗР, т. I, № 5, 1577 г. или позднее, с. 21), в которой реализуется целевая установка информирования адресата.

Анализ витебских документов XIV – XVI вв. выявил следующее:

1) с XIV – XVI вв. до нашего времени дошли документы самых разных жанров, созданные непосредственно в Витебске или имеющие отношение к истории Витебска и прилегающих к нему земель;

2) в таких жанрах, как привилеи, тестаменты, листы, приговоры и решения судов, реализуется несколько целевых установок, что находит отражение в языке документа.

Источники

1. АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией в 5 т. / Санкт-Петербург, типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1846. – Т. 1. – 1340 – 1506.

2. Арх., 17 – Бераставы, Г. А. Новыя дакументы XV ст. па гісторыі Віцебскай зямлі Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / Г. А. Бераставы // *Архіварыўс. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў.* – Мінск, НГАБ, 2019. – С. 17 – 39.

3. КС – Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М. В. Ключко. 1533-1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9) / [публ. подгот. В. А. Воронин, А. И. Груша, И. П. Старостина, А. Л. Хорошкевич; отв. ред. А. Л. Хорошкевич, Г. Я. Голенченко]; Ин-т славяноведения РАН; Ин-т истории НАН Беларуси; Белорусский гос. ун-т; РГАДА. – М.: Наука, 2008. – 525 с.

4. ТБ – «Тастамента шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)» / склад.: А. Ф. Аляксандрава, В. У. Бабкова, І. М. Бобер; Нац. гіст. архіў Беларусі. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2012. – 736 с.

Литература

1. Качалкин, А. Н. Жанры русского документа допетровской эпохи : в 2 ч. / А. Н. Качалкин. – М.: Из-во Моск. гос. ун-та, 1988. – Ч. 2 : Филологический метод анализа документов. – 111 с.

2. Косов, А. Г. Эволюция документных жанров в деловом языке XVIII века (на материале рукописных и печатных текстов Объединенного государственного архива Челябинской области) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / А. Г. Косов; Челяб. гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2004. – 25 с.

С.М. Макітрук (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

СПОСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ І ФУНКЦЫЯНАВАННЕ АКАЛІЧНАСЦЕЙ МЭТЫ І ЎМОВЫ Ё ПМНІКАХ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

Ключавыя словы: старабеларуская пісьменнасць, акалічнасць умовы, акалічнасць мэты.

Пры вывучэнні будовы простага сказа нельга абмінуць увагай і акалічнасць як даданы член сказа. Акалічнасць – даданы член сказа, што абазначае характар дзеяння ці розныя абставіны, пры якіх адбываецца дзеянне, праяўляецца прымета, існуе з’ява, названая паясняемым словам або арганізаваная шляхам спалучэння розных слоў [1; 90]. Акалічнасці могуць выражацца прыслоўямі, дзеепрыслоўямі, назоўнікамі з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў, інфінітывамі, а таксама фразеалагічнымі і сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі: *ви^нню ... и^з замками **вбецно** еми *w^mда^т* (Стрыйк., 539); *Fewдоси^s цеса^p ... **пишичи теста^m** сыны *wбеⁿне* *сто^mу а^mбросию *w^mда^т** (Бельск., 295); *n[и]сан оу Полоцку **оу четвергъ*** (ПГ, I, 80, 1333). Часцей за ўсё ё сказе акалічнасці адносяцца да дзеясловаў, радзей – да назоўнікаў, прыслоўяў: *оусталь же **оутро** сѣи никита *w^m* *ложи своее** (Чэщя, 296); ***потом** в *ты^dдеⁿ* на *кроле^vство по^тское* з *великою ичтиво^{cm}ю* *при *wбеⁿности* *пано^v ра^d* *диховны^x* и *свѣци^x* ... *коронованы^s** (Стрыйк., 6166); *судъ, **не сквалляючисе до покары зараз**, *только ему, обжалованому, зъ мѣстца уступити наказал** (ИЮМ, IX, 437, 1624).***

У старабеларускай мове, як і ў сучаснай, паміж акалічнасцю і паясняемым словам або спалучэннямі слоў выражаюцца розныя віды акалічнасных адносін: прасторавыя, спосабу дзеяння, прычынныя, часавыя, мэтавыя і г. д.

У гэтым артыкуле зробім спробу разгледзець спосабы выражэння акалічнасці мэты і ўмовы ё помніках старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы.

Акалічнасці мэты абазначаюць мэту дзеяння і адказваюць на пытанні *для чаго? з якой мэтай?* [1; с. 91]. У адрозненне ад іншых відаў акалічнасцей яны выражаюцца часцей за ўсё інфінітывам, які адносіцца пераважна да дзеяслова са значэннем руху. Таксама могуць выражацца прыслоўямі мэты, назоўнікамі ё форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі, дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі.

Асноўным сродкам выражэння акалічнасці мэты ё помніках старабеларускай пісьменнасці служаць інфінітывы: *И **пояль** *есть* *г[о]с[по]дъ* *богъ* *человека* и *поставил [его]* *в рай* *кохания*, **делати** и **хранити** [его]* (Скар. КБ, 116); *Тогда **пакъ** *вышла* *была* *дщера* *фараонова* **змытися** *у реце** (Скар. КВ, 66); *Кто **нам** *дасть* *мяса* *наестися** (Скар. ЛК, 28).

Акрамя таго, акалічнасцямі мэты ў помніках старабеларускай пісьменнасці з'яўляюцца:

– прыслоўі мэты: *вы постерегышы самого одного жалуючого едучого, а не бачечы жадное его потенкги ... **умыслно** оглоблюю в крыж стану тронцил* (АВК, XXXI, 398, 1667); *што с# w Iwvh написало, **незпроста**, и "къ бы ничего розимhti потреба* (Мак., 235);

– формы роднага склону назоўнікаў з прыназоўнікамі для (дле), до: *которая вина положона **для впамятанья*** (АЗР, I, 24, 1388); *дле **утвержденья** тое нашео описаное справы и на ураде... вызнал* (АВК, XXXVI, 71, 1582); *ахилесь и тhl#fyc приплынули до месе^м **дл"** добыть# спижи в то^м короле^стве месе* (Троя, 5); *или^с цеса^р **дл# итххи** в поле выехаль* (Рым., 86); *Гнатися повелел Иосифъ за братиею своею **для чары*** (Скар. КБ, 81); *люди... **дл"** w^мпоусто^с албо **торговли** албо **потехи дл"** оусегда и часто приход#^м* (Валх., 54); *муж **до запису** ее звал* (ИЮМ, XXXII, 193, 1578); *ихъ на дыспитацыю w едности церъковно^н "ко есть потребна# **до збавень#** вытегнители могли* (Бер. саб., 15); *заразь дано **до науки** латински#, до пана Максима Гарасимовича Смотрицкогw* (Барк., 158).

Формы роднага склону назоўнікаў з прыназоўнікам **ради** ўжываліся пераважна ў рэлігійных помніках старабеларускай пісьменнасці: *единый тамъ иный ингде падаше мер^ствъ, и оуказываше кое# **ради речи** имираше* (Скар. ПБ, 28); *не моз^м с# лишийти брати#. тое радости неизре^чнны"... ласкосерди# **ради оутробна"*** (Чэцця, 304б); *сего **ради соборъ** члвческъ собра^х со свещами. и честители собрахъ* (Чэцця, 79); *проши тебе w^мче сты^с г^сда **ради**, повhжъ ми w не^м если жы^с е^ст^м, сродзе бовhмъ есте^м фрасовливы^м дл^н него* (Зб. 752, 508); *Апостоль рече, жена спасаетс# **ради чадороди"**, аще пребудеть въ вhre и люб^сви, и въ стини съ цhломудрием^с* (Будны, 87б).

– назоўнікі ў вінавальным склоне з прыназоўнікамі **во (в), на**: *теды wному иwсофи вричили пречистую dhви на заховане еи паненства а не в **малженство*** (Рым., 83) *Мужа неправедна зло уловит **во истление*** (Псалтыр, 122–122б); *А в той пустыни даль богъ людемъ крастеле и манну **на пицу*** (Скар. ЛК, 2б); *все што живо биде вам **на покармъ*** (Бельск., 9б); *Листы и права, належачое на имhнье Дубянского. Первийй листъ **на продажу** имhнья Дубянского* (АВК, XIV, 502, 1594);

– назоўнікі ў давальным склоне з прыназоўнікамі **къ**: *съ топоромъ на дворъ господарский **къ работе** и въ сторожси ... ходимъ* (КСД, 118, 1514); *Библияне же зготовили сут древо и камене **къ деланию** храму б[о]жия* (Скар. ТЦ, 133); *Въ и^свhщеніе: к^с потверж^сен^сю* (Бяр., 55).

Таксама ў помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца і адасобленыя акалічнасці мэты, якія, як адзначае С.Я. Рапацэвіч, “выражаюцца дзеепрыслоўямі закончанага трывання або незакончанага трывання” [2; с. 53]: *Сауль же копие имел в руке и вдарилъ имъ на Д[а]в[ы]да **хотя пробости** его къ стене* (Скар. ПЦ, 39б); *Асыряне придоша до шатра Олоференова **хотечи обудити** его, и найдоша [его]*

без главы (Скар. КЮ, 22); *Иоавъ же льстиве пробороль его мстя брата своего* (Скар. ДЦ, 70).

Як бачым, акалічнасці мэты шырока ўжываліся ў помніках розных жанраў на працягу ўсяго старабеларускага перыяду, маглі знаходзіцца ў пачатку, сярэдзіне і ў канцы сказа, выражаліся часцей за ўсё інфінітывам, які адносіўся пераважна да дзеяслова са значэннем руху, прыслоўямі мэты, назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі, дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі.

Акалічнасці ўмовы абазначаюць умову, пры якой адбываецца дзеянне, і адказваюць на пытанне *пры якой умове?* [1; с. 90]. Яны адносяцца да дзеяслова і выражаюцца назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі, дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі спалучэннямі: *Хто бы кому соколье гнездо сказиль або порубаль, або умысне сокола под гнездом помкнул ... тогда мает тому заплатити* (Ст. 1529, 81); "*то слышавши наза^д вернилс# есми* (Алекс. XV, 1); *абы пры страшных та^нахъ была справована пам[#]ть исоп^ниихъ* (Унія, 16).

Часцей у тэкстах старабеларускай пісьменнасці сустракаем акалічнасці ўмовы, выражаныя назоўнікамі ў месным склоне з прыназоўнікамі

на: *на той радости веллль король Марко витеземъ исполнити серцо весельем* (Трыст., 85); *на ласце его милости ... я тымъ ниякое переказы чынити не буду* (АВК, I, 136, 1494); *идавшисе до г^да на мѣтвѣ* мовил (Зб., 107, 123);

во (вѣ): *Што мовлю вамъ в^д темности, речите вѣ светле* (Цяп., 136); *Может ли хто крестити в^д недоста^тки с^ощеника* (Дзід., 9); *Хто бы противъ кого право "кое... перевель, будь рокъ "ки^д неправдивы^д, змышленны^д в неведомости стороны противное итворивши... тотъ можетъ... до того жъ вр[#]и... стороны противню позвати* (Ст., 1588, 184–185);

при (пры): *маеть довести ... лю^дми добрыми, ила^хтою се^мма светками и ихъ и своею присегою. и то при слишны^х доведехъ* (Ст. 1588, 6); *в маю те^ж гдна в неделе былэ^м при ве^тки^м жалю и фрасу^нку и пна ивана баки и всташине* (Еўл., 22); *вспомнлль при доброй мысли на по^дчасеого и на ста^ршеого на^д пека^рми* (Біблія, 91).

Таксама ў помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца адасобленыя акалічнасці ўмовы, якія “выражаюцца дзеепрыслоўямі закончанага трывання прошлага часу або незакончанага трывання цяперашняга часу” [2; с. 53]: *Тогда сынове Иудины облегышы Ерусалимъ и добыша [его], и побиха людей оружиемъ и градъ выпалиша огнемъ* (Скар. КС, 46); *Напоминаючи иных къ мудрости царь Саломон самъ себе даетъ въ притчи место* (Скар. ПБ, 106).

Такім чынам, акалічнасць умовы была адлюстравана ва ўсіх жанрах старабеларускай пісьменнасці, выражалася назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі, спалучэннем назоўніка з залежным словам,

дзепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі спалучэннямі. Месца ў сказе гэтага даданага члена было розным: акалічнасць умовы магла стаяць у пачатку, сярэдзіне і ў канцы сказа.

Літаратура

1. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя : вуч. дапаможнік для студэнтаў філал. фак. ун-таў / Л. І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 320 с.

2. Рапацэвіч, С.Я. Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны : дыс.... канд. філал. навук: 10.02.01 / С.Я. Рапацэвіч. – Мінск, 2000. – 131 с.

Скарачэнні:

АВК – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, тт. I–XXXIX. Вильна, 1865–1915; Алекс. XV – “Александрья” канца XV ст. (рукапіс РНБ); АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I–V, СПб, 1846–1853; Барк. – “Баркалабаўскі летапіс” канца XVI–пачатку XVII ст. (рукапіс ДГМ); Бельск. – “Хроніка” М. Бельскага пачатку XVII ст. (рукапіс РНБ); Бер. саб. – “Абарона сабора берасцейскага” (Вільня, 1597); Біблія – “Біблія” пачатку XVII ст. (рукапіс РНБ); Будны – “Катэхізіс” С. Буднага (Клецк, 1562); Валх. – “Аповесць аб трох каралях-валхвах” канца XV ст. (рукапіс РНБ); Дзід. – “Дзідаскалія” (Куцеін, 1653); Дыяр. – “Дыярыуш” А. Філіповіча 1638–1643 гг. (рукапіс ДГМ); Еўл. – “Дзённік” Ф. Еўлашоўскага пачатку XVII ст. (рукапіс Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве); Зб. 107, 255, 259 – Зборнікі павучанняў сярэдзіны XVII ст. (рукапісы БАН Літвы); Зб. 752 – Зборнік жыццй святых другой палавіны XVII ст. (рукапіс ДГМ); ИЮМ – Историко-юридические материалы, т. I–XXXII, Витебск, 1871–1906; КСД – Книга судных дел Литовской метрики, “Русская историческая библиотека”, т. XX. СПб, 1903; Мак. – “Бяседы Макарыя” (Вільня, 1627); Навука – “Навука аб сямі тайнах” (Вільня, 1620); Пак. Хр. – “Пакуты Хрыста” канца XV ст. (рукапіс РНБ); Скар. – “Біблія” выдання Ф. Скарыны: КБ – Кніга Быцця; KB – Кніга Выхад; ЛК – Кніга лічбаў; ТЦ – Трэцяя кніга царстваў (Прага, 1516–1519); Ст. 1588 – Статут Вялікага княства Літоўскага (Вільня, 1588). Стрыйк. – “Хроніка” М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст. (рукапіс РНБ); Троя – “Аповесць аб Троі” пачатку XVI ст. (рукапіс БАН Украіны); Трыст. – “Аповесць аб Трыстане” каля 1580 г. (рукапіс Бібліятэкі імя Э. Рачынскага ў Познані); Унія – “Унія” (Вільня, 1595); Цяп. – “Евангелле” ў перакладзе В. Цяпінскага (Цяпіна, каля 1580 г.); Чэцця – “Чэцця” 1489 г. (рукапіс БАН Украіны).

Н.П. Маслоўская (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

АДАПТАЦЫЯ НОВЫХ ЗАПАЗЫЧАННЯЎ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВАЙ

Ключавыя словы: запазычаныя словы, лексічная сістэма, сучасная беларуская мова, этымалагія запазычанняў.

На працягу мінулага XX ст. сістэма беларускай літаратурнай мовы прайшла інтэнсіўны шлях развіцця ад пачатковага этапу фарміравання літаратурных норм да высокаразвітай кадэфікаванай мовы з багатым

слоўнікавым складам, разгалінаванай сістэмай словазмянення і словаўтварэння, неабходнымі магчымасцямі адаптацыі запазычанай лексікі, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Развіццё лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы ў XXI ст. вызначаецца значным папаўненнем новымі словамі, што тлумачыцца імклівай міжнародных працэсаў глабалізацыі, інтэграцыі, а таксама зменаў, якія адбыліся ў грамадскім і навуковым жыцці нашай краіны. З'яўленне сусветнай камп'ютарнай сеткі інтэрнэту, пашырэнне міждзяржаўных сувязей, узаемадзеянне і ўзаемапраціканне культур, маштабнае развіццё тэхнікі, медыцыны, музыкі, спорту, міжнародных паказы моды, правядзенне кулінарных конкурсаў – усё гэта не магло не прывесці да ўваходжання ў мову запазычаных слоў.

Пасля майскага Рэфэрэндуму (1995 г.) па моўным пытанні ў Беларусі афіцыйна замацавана двухмоўнае грамадства – дзяржаўнымі прызнаны беларуская і руская мовы. Паколькі відавочна, што беларуская мова існуе і будзе працягваць існаваць у нашым грамадстве побач з рускай мовай, то першачарговай заботай дзяржавы становіцца забеспячэнне раўнапраўнага функцыянавання і выкарыстання на практыцы дзвюх моў кожным грамадзянінам [2, с. 43–44]. У такой сацыяльнай сітуацыі важнейшай задачай становіцца рашэнне пытання аб захаванні і развіцці беларускай мовы, якая з'яўляецца асновай і першаэлементам нацыянальнай культуры, вызначае ўсіх грамадзян нашай краіны як беларускі народ. Менавіта беларуская мова абумовіла з'яўленне на карце свету суверэннай дзяржавы Беларусь. Гэта павінны ўсведамляць усе грамадзяне, у адваротным парадку можна стараціць нават сэнс назвы дзяржавы. У нашым білінгвальным грамадстве асобае значэнне набываюць праблемы вывучэння і даследавання дзяржаўных моў.

Пастаянная ўвага акадэмічных лінгвістаў да супастаўляльных даследаванняў па актуальных моўных працэсах у дзяржаўных мовах забяспечвае іх нарматыўнае функцыянаванне ў вучэбнай сферы, сродках масавай інфармацыі, агульнай філалагічнай культуры грамадства [4]. Праблемным полем новага фундаментальнага даследавання з'яўляюцца словы з тыпалагічна рэlevantнымі лексічнымі марфемамі, якія адлюструюць ступень сыходжання і адрознення на марфемным узроўні ў блізкароднасных беларускай і рускай мовах. Асноўнай умовай ідэнтыфікацыі суадносных морфаў лічыцца іх функцыянальнае і фармальнае падабенства як мінімальна значымых частак у словаформах. Менавіта такія канкрэтныя моўныя рэалізацыі рэпрэзентуюць марфему і адлюстроўваюць яе вар'іраванне ў плане выражэння. Морфы, з якіх складаюцца словаформы беларускай і рускай мовы дзеляцца на каранёвыя і афіксальныя (прэфіксальныя, суфіксальныя, інтэрфіксальныя, постфіксальныя і флексійныя). Каранёвыя морфы вызначаюцца праз паняцце асновы, а аснова праз паняцце флексійнага і постфіксальнага

морфаў. Вядома, што беларуская і руская мовы характарызуюцца не толькі цэлым радам сыходжаньняў у галіне марфаналагічнай структуры, але і наяўнасцю адрозненняў, якія раздзяляюць розныя моўныя сістэмы.

Праведзены намі разгляд некаторых пытанняў адаптацыі запазычаных слоў паказвае, што працэсы ўваходжаньня новых слоў з’яўляюцца бесперапыннымі, даўнімі і характэрнымі для любой мовы, а праблемы іх нарматыўнага афармленьня і выкарыстання пастаянна знаходзяцца ў полі зроку лінгвістаў. Напрыклад, сярод даўніх запазычанняў адзначаюцца такія агульнавядомыя словы з агульнай для беларускай і рускай моў этымалогіяй: *кукарда* [фр. *cocardes* – спецыяльны значок на форменнай шапцы]; *політо* [фр. *paletot*] – верхняя мужчынская і жаночая вопратка, якая апранаецца на касцюм, сукенку; *паштальён* [фр. *postillon*] – паштовы служачы, які разносіць карэспандэнцыю адрасатам; *паштамт* [ням. *Postamt*] – прадпрыемства, якое ажыццяўляе ўсе віды паштовай, тэлеграфнай і тэлефоннай службы; *пашта* [ням. *Post* < іт. *posta*, ад лац. *potus* = пастаўлены] – 1) установа, якая займаецца перасылкай пісем і інш, а таксама памяшканне, дзе знаходзіцца гэтая ўстанова; 2) перасылка і дастаўка чаго-н. з дапамогай гэтай установы; *пашпарт* [польск. *passport* < фр. *passerport*, ад *passé* = праход + *port* = гавань] – 1) афіцыйны дакумент устаноўленага ўзору, які засведчвае асобу яго ўладальніка; 2) пасведчанне з асноўнымі звесткамі аб якой-н. машыне, абсталяванні [1]. Рускія лексікаграфічныя даведнікі падаюць адпаведныя словы як: *кокарда*, *пальто*, *паштальён*, *паштамт*, *пашта*, *паспорт* [3]. Традыцыйна лексікаграфічнай фіксацыі падтрымліваюцца моўным узусам канкрэтных моў.

Абагульненне матэрыялаў аналізу, прысвечанага працэсам уваходжаньня і адаптацыі новых замежных слоў, дазволіла выдзеліць чатыры асноўныя групы запазычанняў:

1) запазычанні, якія падпарадкаваны сістэме мовы і не маюць функцыянальных абмежаванняў: *акаўнт*, *боўлінг*, *відэарэгістратар*, *гаджэт*, *дысплей*, *інстытуцыя*, *меліраванне*, *менеджар*, *мультиварка*, *нанатэхналогія*, *паліткарэктнасць*, *паралімпіяда*, *трансформер*, *трыятлон*;

2) запазычанні, якія ўжо дастаткова засвоеныя, але ўсё яшчэ абмежаваныя сферай выкарыстання: *афтонік*, *бод* (інфарматыка), *франшыза*, *хайджэкін* (эканоміка), *фэйк* (палітыка), *бунгала*, *шэлтар* (будаўніцтва), *геакэшынг*, *стрэйчынг* (спорт), *ракфóрці*, *рыстрэта* (ежа, напоі), *бацільёны*, *кэжуал*, *малет* (мода, адзенне);

3) запазычанні, якія яшчэ недастаткова асіміляваныя мовай і толькі ўваходзяць у выкарыстанне, могуць аказацца часовымі, няўстойлівымі словамі: *мэйк-ап* м. [англ. *make-up* – макіяж, літар. ‘скласці’] – нанясенне розных відаў дэкаратыўнай касметыкі з мэтай упрыгожання; *пуш-ап* н. нескл. [англ. *push up* < паднімаць] – мадэль бюстгальтара. *вон-тон* мн. нескл. [кіт.] – кітайскія піражкі ў выглядзе пельменяў; *кіноа* н. нескл. [лац. *Chenopodium quinoa*, ісп. *Quinoa*] – аднагадовая расліна, якая расце на схілах

Анд у Паўднёвай Амерыцы; *хэштэг* [англ. hashtag < hash – назва сімвала “рашотка” + tag – метка] – слова ці выраз, якому папярэднічае сімвал # ;

4) запазычанні, выкарыстанне якіх уяўляецца збыткоўным і іх функцыянаванне ў мове хутчэй прадыктавана рознымі моўнымі густамі:

фрызура ж. [польск. fryzura – прычоска] – тое, што і стрыжка, прычоска;

намёт м. [польск. namiot, укр. намёт] – палатка (гандлёвая або турысцкая);

блэкаўт м. [англ. black-out – зацямненне] – адсутнасць электраэнергіі, масавае адключэнне электраэнергіі з прычыны аварыі.

Відавочна, што лексічныя адзінкі першай групы могуць выклікаць ацэначную ці інтэрпрэтацыйную рэакцыю ў носьбітаў мовы, але яны страцілі навізну для карыстальнікаў і ўспрымаюцца як звычайныя, актуальныя лексемы. У адносінах да слоў другой і трэцяй групы належыць адзначыць актыўную ролю прымаючай мовы ў асэнсаванні запазычанага слова і прыстасавання яго да сваёй лексіка-граматычнай сістэмы. Несумненную большасць сярод такой лексікі складаюць запазычанні, якія афармляюцца па фанетычных, граматычных, марфалагічных законах беларускай мовы: *стаф, рэйдар, медыятар, тайм-мэнеджмент, барыста*.

Зараз, калі запазычаныя лексемы сталі значна актыўней уваходзіць у мову, важна, каб яны аператыўна атрымлівалі нарматыўную фіксацыю ў лексікаграфічных крыніцах і аднастайнае выкарыстанне ў моўнай пісьмовай практыцы. Уніфікацыя словаўтваральных варыянтаў, якая ўлічвае існуючыя нормы і апошнія змяненні, – адна з важнейшых задач, што трэба вырашаць на шляху да нармалізацыі, належнага засваення і правільнага ўжывання новых слоў.

Літаратура

1. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999.

2. Дынаміка літаратурнай нормы сучаснай беларускай мовы / Н.П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. В.П. Русак; Нац. акад. навук Беларусі. – Мінск: Беларус. навука, 2015. – 440 с.

3. Захаренко, Е.Н. Новый словарь иностранных слов / Е.Н. Захаренко, Л.Н. Комарова, И.В. Нечаева / 3-е изд., испр., и доп. – М.: Азбуковник, 2008. – 1040 с.

4. Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Словообразование / А.В. Андреева [и др.]; науч. ред. А.А. Лукашанец, О.М. Николаева; Нац. акад. наук Беларуси, Центр исслед. белорус. культуры, языка и лит. – Минск: Беларус. наука, 2014. – 486 с.

Г.Ю. Мельнікава (Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія)

ПРЫНЦЫП СІНХРАНІ І ДЫЯХРАНІ Ў ВЫВУЧЭННІ ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАГА ПОЛЯ

Ключавыя словы: сінхранія, дыяхранія, лінгвістыка, сістэма, Ф. дэ Сасюр.

Структурная дактрына аказала дабратворны ўплыў на мовазнаўства. Менавіта структуралізм выявіў у мове новы і вельмі важны аспект – семіятычны. Структуралізм істотна ўзбагаціў метадычны арсенал лінгвістыкі, пашырыў яе навуковую праблематыку і садзейнічаў ператварэнню лінгвістыкі, як навукі адцягненай, у навуку вялікай практычнай значнасці.

Але, нягледзячы на ўнутраную сістэмнасць і спарадкаванасць, структурная дактрына выявіла ў сабе шэраг істотных недахопаў: яна разглядала мову як закрытую сістэму, у вывучэнні мовы абмяжоўвалася сінхранічным планам і асноўную ўвагу надавала апісанню не саміх элементаў структуры, а іх адносінам паміж сабой. Таму цалкам заканамерны ў 60-70 гг. XX ст. паварот да вывучэння рэальных умоў функцыянавання мовы, яе прагматычных аспектаў.

Палявая канцэпцыя ўяўляе сабой адно з самых значных дасягненняў структурнай лінгвістыкі. І ва ўмовах, калі лінгвістыка пераходзіць на новыя тэарэтыка-парадыгмальныя падставы, важна вызначыць, наколькі дасягненні тэорыі поля структурнага перыяду захоўваюць сваё значэнне на фоне новых устаноў мовазнаўства.

Лексікалагічныя даследаванні апошніх трох дзесяцігоддзяў дазваляюць сцвярджаць, што прагматычны падыход уносіць істотныя карэктывы ў традыцыйныя ўяўленні аб арганізацыі ЛСП.

Галоўнае пытанне, якое ўзнікае пры спробе злучыць прагматычны падыход з тэорыяй ЛСП звязаны з рашэннем антыноміі “сістэмнае/асістэмнае”. Па крытэрыях Ф. Дэ Сасюра палявы прынцып арганізацыі лексікі зыходзіў з строга сістэмных падстаў поля, якія бачыліся толькі ў спосабе дзялення агульнай для яго дэнататыўнай зоны семантыкі на адпаведную колькасць складнікаў гэтую зону сегментаў. Парадак звязваўся з моўнай семантыкай, а прагматыка кваліфікавалася як з’ява хаосу і бязладзіцы. Пазней удалося пашырыць прымяненне тэорыі ЛСП шляхам апісання поля на ўзроўні павярхоўнай структуры яго арганізацыі.

Стала актуальным вывучэнне ЛСП у дыяхранічнай перспектыве. Лексічная сістэма мовы знаходзіцца ў сталым руху, і дынаміка гэтага руху адчуваецца на любым этапе яго развіцця, у тым ліку сучасным. Спачатку сінхранія супрацьпастаўлялася дыяхраніі і разглядалася як адзіная плоскасць, у якой мова можа быць прадстаўлена як сістэма, і сістэмныя адносіны вывучаліся ў дачыненні да сучаснага стану мовы. Пазней такі па-

дыход быў пераадолены. Цяпер статыка мовы разглядаецца як прыватны выпадак яе дынамікі. Гэты падыход не супрацьпастаўляе дыяхранію сінхраніі, бо любая змена адбываецца ў сінхраніі. Адсюль вынікае выснова, што сінхранія прысутнічае і выяўляецца ў дыяхраніі, а дыяхранія – у сінхраніі. Бо асабліва сінхронны разгляд моўных з'яў аднабок і вельмі ўразлівы, а толькі гістарычны погляд на мову не засцерагае ад пралікаў і недаглядаў у аналізе функцыянальных характарыстык мовы; можна меркаваць, што толькі ў сваім адзінстве дыяхранія і сінхранія выступаюць як сапраўды эфектыўны метадалагічны прыём для вывучэння мовы.

Такім чынам, традыцыйнае разуменне ЛСП, заснаванае на сінхронна структурных прынцыпах, атрымлівае дадатковую характарыстыку за кошт дыяхраннага падыходу. Пры дыяхранічным разглядзе поля атрымліваецца выявіць не толькі структурналагічныя ўласцівасці гіпероніма. Гістарычная перспектыва дазваляе выявіць у яго асаблівую функцыю – кампенсаторную, якая заключаецца ў здольнасці гіпероніма спецыялізаваць сваю семантыку адносна аднаго або некалькіх участкаў поля і заняць месца адпаведных гіпонімаў, якія выпалі ў сілу якіх-небудзь прычын з лексічнай сістэмы.

Трэба зазначыць, што дыяхранія аказваецца адноўленай у сваіх правах. Вядома, што структуралізм разглядаў ЛСП у працэсе сінхраніі, але паняцце сістэмы, адрозненні, апазіцыі цесна звязаны адно з адным і з лагічнай непазбежнасцю вядуць да паняццяў залежнасці і ўзаемазалежнасці. Паміж элементамі апазіцыі існуе ўзаемасувязь такога кшталту, што, калі закрануць адзін з іх, гэта неадкладна адбываецца на становішчы іншага, і як следства, раўнавага сістэмы парушаецца, што можа пацягнуць за сабой стварэнне новай апазіцыі ў іншым пункце для аднаўлення раўнавагі. У гэтых адносінах кожная мова ў кожны момант гісторыі выяўляе адмысловую сістэму. Такі погляд увёў у лінгвістыку паняцце эвалюцыі, вызначаючы дыяхранію як стаўленне паміж наступнымі адна за адной сістэмамі. Бенвеніст лічыць, што ўзаемасувязь усіх элементаў сістэмы (у нашым выпадку ЛСП) прыводзіць да таго, што ўсякае пашкоджанне, нанесенае ў адной кропцы, парушае ўсю сістэму адносінаў і цягне за сабой яе перабудову ў новую сістэму. Таму дыяхранічны аналіз складаецца ў вызначэнні двух паслядоўных структур і ўсталяванні адносінаў паміж імі, а таксама ў вызначэнні таго, якія часткі папярэдняй сістэмы падвергліся змене або знаходзіліся пад пагрозай яе і як падрыхтоўвалася рашэнне, якое ажыццявілася ў наступнай сістэме. Дзякуючы гэтаму аказалася дазволенай супярэчнасць паміж сінхраніяй і дыяхраніяй, якую аспрэчваў Ф. дэ Сасюр.

Літаратура

1. Арцямёнак Г.А. Агульнае мовазнаўства : метадычныя рэкамендацыі / аўт.-склад. Г.А. Арцямёнак. – Віцебск : УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012. – 50 с.
2. Сосюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Сосюр. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 699 с.

Н.В. Паляшчук (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

СКЛАДАНЫ СКАЗ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ: З ГІСТОРЫІ ВЫВУЧЭННЯ

Ключавыя словы: гістарычны сінтаксіс, старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова, складаны сказ, складаназлучаны сказ, складаназалежны сказ, бяззлучнікавы сказ.

Планамернае навуковае асвятленне станаўлення і развіцця сінтаксічнай сістэмы старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы вядзецца ў аичынным мовазнаўстве з другой палавіны ХХ ст.

А. Па акрэсленых мэтах і задачах, ахопу факталагічнай базы існуючыя ў беларускім мовазнаўстве гісторыка-лінгвістычныя даследаванні, у якіх аб'ектам аналізу з'яўляецца складаны сказ, мэтазгодна аднесці да некалькіх груп:

I – працы, прысвечаныя апісанню *комплексу* сінтаксічных адзінак старабеларускай мовы. У “Нарысах сінтаксісу беларускай мовы” (1912) Я.Ф. Карскім разгледжаны складаназлучаныя і складаназалежныя сказы (па вызначэнні вучонага, злучэнне (с. 458–468) і падпарадкаванне (с. 468–494) сказаў), сказы ўмоўныя і ўступальныя (с. 494–498) у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове і беларускіх народных гаворках. Пры апісанні складаных сказаў у раздзеле “Сінтаксіс” “Нарысаў па гісторыі беларускай мовы” (1957) М.Г. Булахавым, А.І. Жураўскім, Б.С. Лапавым увага звернута на 1) складаназлучаныя сказы са злучальнай, супраціўнай, размеркавальнай сувяззю сказаў (с. 386–397), 2) сказы камбінаванай будовы, 3) бяззлучнікавыя сказы (с. 397–399), 4) складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы, мэты, прычыны, часу, месца, уступкі, даданымі дапаўняльнымі, даданымі азначальнымі (с. 400–418), 5) сказы з простаі і ўскоснай мовай, а таксама пераходныя канструкцыі (с. 419–427). Хоць на сённяшні дзень гэта кніга ўтрымлівае найбольш поўнае апісанне развіцця сінтаксічнага ладу старабеларускай мовы, яна патрабуе ўдасканалення і дапрацоўкі. Па-першае, праца грунтавалася на адносна абмежаваным фактычным матэрыяле, па-другое, у кнізе адзначаецца неадпаведная сучаснай лінгвістыцы тэрміналогія, напрыклад, *агульнааруская мова, аднастаўныя асабовыя, азначальна-асабовыя, неазначальна-асабовыя, пасіўна-безасабовыя сказы*. Па-трэцяе, кніга заяўлена як дапаможнік для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, адпаведна гэта ўлічвалася аўтарамі пры падачы матэрыялу.

II – працы, прысвечаныя апісанню *тыпаў* складанага сказа старабеларускай мовы. *Складаназалежныя сказы* з даданымі азначальнымі, дзейнікавымі, выказнікавымі, дапаўняльнымі, акалічнаснымі (умовы, уступкі, месца, часу, прычыны, выніку, мэты, меры і ступені, спосабу дзеяння, да-

данай параўнальнай) вывучаны А.П. Груцам (манаграфія “Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове”, 1970) у параўнанні з аналагічнымі сказамі ў сучаснай беларускай літаратурнай і дыялектнай мове, а таксама агульнаўсходнеславянскай, сучаснай рускай, часткова ўкраінскай і польскай мовамі. Разгляд кожнага тыпу складаназалежнага сказа вядзецца прыблізна па аднолькавай схеме: вызначаюцца адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі, сродкі сувязі паміж імі (падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы з указаннем іх месца ў даданай частцы, часта вылучаюцца найбольш частотныя з іх), адзначаюцца змены ў апісаных сінтаксічных канструкцыях (гл., напрыклад, с. 144–145).

III – працы, прысвечаныя апісанню *тыпаў складанага сказа ў канкрэтных старабеларускіх пісьмовых крыніцах*. Складаназлучаныя і складаназалежныя сказы слоніmsкіх актаў другой палавіны XVI ст. і сродкі сувязі паміж іх часткамі разглядаюцца І.І. Крамко ў кнізе “Сінтаксіс слоніmsкіх актаў XVI ст” (1970), падрыхтаванай паводле абароненай у 1960 г. кандыдацкай дысертацыі; *складаныя сказы пражскіх выданняў Францыска Скарыны* дэталёва вывучаны С.Я. Рапацэвічам у кандыдацкай дысертацыі “Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны” (2000) (з мэтай устанаўлення традыцыйных і інавацыйных сінтаксічных рыс у перакладах Скарыны да параўнання былі прыцягнуты чэшская Біблія 1506 г., Астрожская Біблія 1581 г., Маскоўская Біблія 1778 г.); *складаным сказам Вісліцкага статута 1423–1438 гг.* прысвечаны артыкулы В.Э. Зіманскага “Складаназлучаны сказ у беларускім дзелавым помніку XV стагоддзя” (2003), “Складаназалежны сказ у помніку беларускай дзелавай пісьменнасці XV стагоддзя” (2009); *тэкстаўтваральныя адметнасці складаных сінтаксічных канструкцый у “Рэвізіі Кобрынскай эканоміі”* (1563) і “Судовай кнізе віцебскага ваяводы, гаспадарскага маршалка, ваўкавыскага і абалецкага дзяржаўцы М.В. Клачко” (1533–1540) разглядаліся Н.В. Паляшчук у артыкулах “Адметнасці выракаў Віцебшчыны (1533–1540)” (2018), “Жанравыя асаблівасці старабеларускіх рэвізій (на матэрыяле “Рэвізіі Кобрынскай эканоміі”)” (2020).

У манаграфіі “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” (1967) А.І. Жураўскі разам з графіка-арфаграфічнымі, марфалагічнымі, лексічнымі асаблівасцямі даследаваных помнікаў вызначае таксама іх важнейшыя сінтаксічныя адметнасці (гл., напрыклад, с. 194–195, 246–247, 280–281, 306–307). Л.М. Шакун, апісваючы ў “Гісторыі беларускай літаратурнай мовы” (выданне 1984 г.) мову даўніх беларускіх помнікаў, звяртае ўвагу на стылеўтваральную ролю сінтаксічных адзінак, у тым ліку і складаных сказаў (гл., напрыклад, с. 101, 108).

Б. Асобную групу складаюць працы, у якіх складаныя сказы старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы прааналізаваны ў параўнальным аспекце. Так, у манаграфіі “Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков: сложноподчиненные предложения” (1973) паказаны

асаблівасці будовы і сродкаў сувязі старабеларускіх, старарускіх, стараўкраінскіх складаназалежных сказаў з даданымі азначальнымі, дапаўняльнымі, даданымі акалічнаснымі часу, умовы, уступкі, месца, прычыны, выніку, мэты, параўнальнымі, спосабу дзеяння, меры і ступені. У прыватнасці, адзначана падабенства ў структуры складаназалежных сказаў з даданай азначальнай у трох мовах; для складаназалежных сказаў з даданай дапаўняльнай адрозненне заключалася ў саставе сродкаў сувязі, тэндэнцыя да ўстаранення дублетных злучнікаў. У працы “Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Бессоюзные сложные предложения сопоставляемые со сложноподчиненными” (1972) дадзена характарыстыка названым тыпам сказаў старабеларускай, старарускай і стараўкраінскай моў паводле іх структуры, адносін паміж іх часткамі, рэпрэзентацыі ў іх элементаў, якія былі атрыманы як спадчына агульнаўсходнеславянскай мовы і якія сфарміраваліся ў перыяд самастойнага развіцця і функцыянавання трох усходнеславянскіх моў. У дысертацыі В. А. Клімковіч “Язык и стиль русских и белорусских актовых документов XIV–XVI вв.” (2021) на матэрыяле старабеларускіх і старарускіх дакументаў дзелавага зместу прааналізаваны *стылістычныя функцыі складаных сказаў*.

В. У вывучаных намі працах навукоўцамі закранаюцца важныя тэарэтычныя пытанні, звязаныя з вычлененнем складаных (найперш складаназлучаных і бяззлучнікавых) сказаў. Так, на меркаванне В.І. Баркоўскага і С.П. Кузняцова (кніга “Историческая грамматика русского языка”, 1963), для бяззлучнікавых сказаў важным з’яўляецца наяўнасць сэнсавай сувязі паміж часткамі, пэўны парадак размяшчэння частак, парадак слоў, суадноснае выкарыстанне формаў і ладу дзеяслова-выказніка. Пры вызначэнні складаназлучаных сказаў варта ўлічваць адносіны паміж сказамі, у пачатку якіх выступае той ці іншы са злучнікаў простага сказа. У працы “Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Бессоюзные сложные предложения сопоставляемые со сложноподчиненными” прапанаваны крытэрыі вылучэння такіх сінтаксічных канструкцый, у тым ліку і ў спрэчных выпадках. Методыка вылучэння складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў утрымліваецца таксама ў кнізе А.М. Сцяцэнка “Исторический синтаксис русского языка” (1972).

Г. *На сучасным этапе развіцця дыяхранічнага мовазнаўства сінтаксічныя канструкцыі, у тым ліку і складаныя сказы, як устаноўлена ў выніку аналізу наяўнай навуковай літаратуры, разглядаюцца як сродкі рэпрэзентацыі тэкставых катэгорый звязнасці, абумоўленасці, часу, аб’ектыўнай мадальнасці, інтэнцыянальнасці і інш. (гл. працы Э.М. Акімавай, А.А. Балута, В.І. Кулько, А.А. Горбань, А.М. Шаптухінай і інш.); як сродкі выражэння і прадстаўлення асаблівасцей нацыянальнай ментальнасці і этнічнай самабытнасці; як*

стылеўтваральныя сродкі, паказчыкі стылявой і жанравай прыналежнасці рукапісных і друкаваных помнікаў (працы Л.В. Ажнюк, Э.М. Акімавай, Ш.А. Амадзі, Т.Ю. Беланоговай, Г.Ф. Літвіной, С.А. Рылава і інш.). На карысць гэтага навукоўцы згадваюць меркаванне А.І. Яфімава, якое не страціла актуальнасці і сёння: “Раскрываючы паняцце стылю, неабходна падкрэсліць, што гэта перш за ўсё катэгорыя структурна-сінтаксічная”, і гэта з’яўляецца істотным аргументам “шукаць граматычныя прыметы кожнага стылю перш за ўсё ў галіне сінтаксічных канструкцый” [цыт. па: 1]. Правядзенне навуковых доследаў у кірунках гістарычнай лінгвістыкі тэксту, гістарычнай стылістыкі (адносна новых, але надзвычай перспектыўных і запатрабаваных напрамкаў у сучаснай дыяхраніі) станоўча паўплывае на іх далейшае развіццё, у тым ліку і ў беларускім мовазнаўстве, на фарміраванне іх тэрміналагічнага апарату, удасканаленне метадалогіі і прынцыпаў інтэрпрэтацыі даўніх тэкстаў.

Д. Аналітычны агляд прац па гістарычным сінтаксісе пацвярджае актуальнасць выканання тэмы “Гістарычны сінтаксіс беларускай мовы: складаны сказ”. Апісанне тыпаў складаных сказаў, сказаў з простаі і ўскоснай мовай, якое ажыццяўляецца супрацоўнікамі аддзела гісторыі беларускай мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, 1) грунтуецца на вычарпальным фактычным матэрыяле з максімальнай колькасці вядомых на сённяшні дзень старабеларускіх помнікаў, 2) спалучае наступныя аспекты: структурна-граматычны (улік будовы канструкцый, адносін паміж часткамі, сродкаў сувязі і пад.), функцыянальны (улік рэпрэзентацыі складаных канструкцый і іх ролі ў тэкстах, якія адрозніваюцца сваім паходжаннем, стылявой і жанравай прыналежнасцю), храналагічны (улік часу ўзнікнення тэкстаў, у якіх прадстаўлены разглядаемыя канструкцыі). Дадзенае даследаванне з’яўляецца працягам тэмы “Гістарычны сінтаксіс беларускай мовы: просты сказ”, што забяспечвае захаванне пераемнасці ў навукова-даследчай дзейнасці, навуковым асэнсаванні шырокага спектра праблем гісторыі беларускай мовы, гістарычнай граматыкі беларускай мовы. Атрыманыя вынікі, як падаецца, будуць запатрабаваны ў падрыхтоўцы абагульняючай манаграфіі па гістарычным сінтаксісе беларускай мовы, па сінтаксісе сучаснай беларускай мовы, у параўнальна-супастаўляльных даследаваннях славянскіх моў у розныя храналагічныя перыяды іх развіцця.

Літаратура

1. Рылов, С.А. Функциональная стратификация древнерусской и старорусской речи / С. А. Рылов // Вестн. Нижегород. ун-та. Сер.: Филология. – 2000. – № 1. – С. 187–196. – Режим доступа: // https://studylib.ru/doc/2404846/funkcional._naya-stratifikaciya-drevnerusskoj-i-starorusskoj. – Дата доступа: 10.01.2022.

Н.Ю. Перавалава (Інстытут мовазнаўства НАН Беларусі)

ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЕ ЗНАЧЭННЕ ПРЫНАЗОЎНІКАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: старабеларуская мова, сінтаксічныя адносіны, словазлучэнне, прыназоўнік, склон, дзеяслоў, значэнне.

Побач з формамі слоў галоўным сродкам выражэння сінтаксічных адносінаў у словазлучэннях з’яўляецца прыназоўнік. Прыназоўнікі ўжываюцца і рэалізуюць сваё значэнне толькі ў спалучэнні са склонавымі формамі імёнаў, яны дапаўняюць і ўдакладняюць значэнні склонаў.

У старабеларускай мове прыназоўнікавыя словазлучэнні складалі шматлікі і семантычна разнастайны клас сінтаксічных канструкцый, што абумоўлівалася вялікай колькасцю прыназоўнікаў, якія выступалі пры склонавых формах імён, і разнастайнасцю іх значэнняў. Выконваючы ў структуры сказа функцыю ўказання на сінтаксічныя адносіны паміж спалучальнымі словамі, прыназоўнікі ў той жа час не абмяжоўваюцца роляй фармальных паказчыкаў гэтых адносінаў: яны прыносяць у іменныя, дзеяслоўныя і прыслоўныя канструкцыі сваё значэнне і разам з галоўным (кіруючым) словам вызначаюць склон залежнага слова. Як указваў акадэмік В.У. Вінаградаў, прыназоўнікі, служачы выражэннем “прасторавых, часавых, прычынных, мэтавых, прыналежных, інструментальных і іншых адносінаў паміж прадметамі, накладваюць свой адбітак і на прыроду адносінаў, якія ўзнікаюць паміж кампанентамі такіх словазлучэнняў” [1, с. 50]. Залежны назоўнік прыназоўнікавых словазлучэнняў можа выступаць у форме розных ускосных склонаў, аднак не ўсе з гэтых форм аднолькава ўжывальныя пры адных і тых жа разрадах знамянальных слоў. Найбольшай прадуктыўнасцю пры выражэнні прасторавых, прычынных і мэтавых адносінаў вызначаюцца словазлучэнні з родным, давальным і вінавальным склонам залежнага назоўніка.

Словазлучэнні з дзеясловам у ролі галоўнага слова займаюць першае месца сярод іншых тыпаў словазлучэнняў. Прадуктыўнасць гэтага тыпу можна патлумачыць тым, што дзеяслоў у ролі выказніка з’яўляецца прэдыкатыўным ядром сказа, у залежнасці ад яго знаходзяцца большасць даданых членаў сказа. Найбольшай разнастайнасцю вылучаюцца дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні.

У якасці крыніцы фактычнага матэрыялу выкарыстоўваўся “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” (далей ГСБМ). Спіс крыніц прыведзены ў т. 1 ГСБМ (с. 45–49), у гэтым артыкуле назвы крыніц падаюцца ў скарачаным выглядзе.

Пры выражэнні *прычынных адносінаў* прыназоўнік *про* ўжываецца ў значэнні “з-за, праз, з прычыны, пры”: *тот статутъ... не был ешэ*

прогледан и рэвидован про во^сну иставичную которую вели есмо по вси тые чсы (Ст. 1556, 7; т. 29, с. 98); сын его, про хоробу свою ку отбиранью присеги прыбыт не мог (АВК, XXXIX, 168, 1579; т. 29, с. 98); Естли бы с" трафило ижъбы ил"хтичь в летех шестнадцати... вбвинень в злоде^ство... таковоми про молодость летъ его не маеть быти поличоно за злоде^ство (Ст. 1588, 535; т. 29, с. 98). Назоўнікі ў гэтых словазлучэннях выступаюць у форме вінавальнага склону.

Прыназоўнік з-за мае значэнне “з-за каго-небудзь або чаго-небудзь, згодна з чым, на прычыне” і ўжываецца ў словазлучэнні з назоўнікам у форме роднага склону: иликсес... не велмис зл#кнул зъза даное ему раны (Троя, 23–23 б; т. 12, с. 233).

Таксама ў форме роднага склону выступаюць залежныя назоўнікі ў словазлучэннях з прыназоўнікам для ў значэнні “ад чаго, на якой прычыне”: вода близко берега дл# крови побитых черленелас# (Троя, 19 б; т. 8, с. 111); ти помроша мнози люди дл# об^сжарства (Скар. ЛК, 3; т. 8, с. 111); подданный... поведаль передъ нами, ижъ, для долговъ и недостатку своего, продалъ землю (ИЮМ, XXII, 481, 1538; т. 8, с. 111).

Пры выражэнні *прасторавых адносінаў* прыназоўнік *про* выступае ў значэнні “*праз*”, назоўнікі ўжываюцца ў форме вінавальнага склону: *той стоитъ за стеною нашею, смотритъ про окно* (Скар. ПП, 4 б; т. 29, с. 99); *панъ Иванъ небожчика Григорья стрелилъ и его про окно забилъ* (АВК, XVII, 421, 1560; т. 29, с. 99); *которіи не про двери джо овецъ вход#тъ, але инуды* (Будны, 89; т. 29, с. 99).

Назоўнікі выступаюць у форме роднага склону ў словазлучэннях з прыназоўнікамі з-за і із-за: *пришли Нмцы зъ за мор# до тое ж земли Латыголское* (Рач., 306; т. 12, с. 233); *Сысой Карпович до места Могилевского прибудеть з торговель своих з-за глубокого з Данилевичъ* (ИЮМ, XXXII, 68, 1578; т. 12, с. 233); *внтръ вышедши wt гсда, порвавши зза мор# переперки, и принеслъ и спистилъ на обозъ* (Хран., 134; т. 12, с. 233); *пришли Сарацэны къ пристанищу изъ за мор#* (Бава, 139; т. 14, с. 51); *Николае стый вын"вши изза пазихи чари налив в нее воды и гле"* (Зб. 752, 194; т. 14, с. 51).

Прыназоўнік *об* ужываецца ў значэнні “*пры, каля*”, залежныя назоўнікі выступаюць у форме вінавальнага склону: *обаполь дороги великои, што идетъ къ перевозу, объ одну сторону дороги до Днѣпра* (АЗР, I, 167, 1497; т. 21, с. 309); *оручи дей Щасному Андреевичу поля своего объ между с полемъ моимъ, с которого поля между мою переораль* (АВК, XXI, 247, 1556; т. 21, с. 309); *границы указывалъ объ между межи кгрунтомъ своимъ Войтеховскимъ а коньцомъ к ниве Молокове* (АВК, XXXVI, 189, 1582; т. 21, с. 309).

Канструкцыі “*до + родны*” паказваюць напрамак руху да прадмета: *оустан возми дит#тко и маткоу его. а поиди до змле израильской* (Валх., 62 б; т. 3, с. 231); *Александер...т"гнул до асии много мѣстъ подбиваючи, под*

том прит"гнул до фригѣи, и вшол до божницы слнца и wфѣри богом чинил (Алекс., 10; т. 2, с. 117); будучы я возный взятый с тою стороною до каменицы, в рынку лежачое на Амьбарахъ мещанина места Виленского (АВК, XX, 110, 1594; т. 1, с. 109); панна мр" з дит"тком иссомъ до египта шла (Валх., 58 б; т. 14, с. 202).

Прыназоўнік к ужываецца для абазначэння кірунку руху, залежныя назоўнікі вытупаюць у форме давальнага склону: *хто его прivedѣтъ к томи забитомы* (Вісл., 25; т. 16, с. 263); *поехалъ къ краков@ въ л#дскоую землю* (Віл., 449; т. 16, с. 263).

Пры выражэнні прасторавых адносінаў сустракаецца паралельнае ўжыванне прыназоўнікаў до і к, назоўнікі выступаюць адпаведна ў форме роднага і давальнага склону: *перешол аврам землю... ажъ до "снои долины, к дибу* (Біблія, 33; т. 16, с. 264).

Пры абазначэнні напрамку дзеяння (дзеянасці) у словазлучэннях з прыназоўнікам к назоўнікі выступаюць у форме давальнага склону: *прркъ молвит пред нимъ боудоут падати мою а неприатели его змлю лизати боудоут к тебе* (Валх., 53 б; т. 16, с. 264); *там wбретох книг@ сію. писан@ златом и прист@пахи к ней. перекладати е# изъ "зыка греческа. на арап-скый* (Арыст., 137; т. 16, с. 264); *смѣшки жарты и словы кгамрацкими склон"ючи его сердце к собѣ, и мовила сти со мною* (Бельск., 27 б; т. 16, с. 264).

Як сінанімічныя прыназоўніку к у тэкстах старабеларускай пісьменнасці ўжываліся формы ку і ко, якія выражалі тыя ж адносіны кірунку ці напрамку дзеяння (дзеянасці), назоўнікі таксама ўжываліся ў форме давальнага склону: *привалил есми камен коу дверем гробовым* (Пак. Хр., 34; т. 16, с. 205); *грекове... ки берегом места троиского приплынили* (Троя, 18 б; т. 16, с. 205); *черезъ колко ночей видено комэту, стегающую полом# свое ку заходной стороне* (Атыла, 191; т. 16, с. 205).

Трывало тое ожиданье наше аж ки нешпори (Апакр., 12; т. 16, с. 205); *ох мнѣ нендзномы, ки wтхоженю смертелномы волокит м# бѣдного* (Кін., 33; т. 16, с. 205); *м# еще ки концови послыхай* (Мак., 25; т. 16, с. 205).

Старци... извлекоша его ис клад"з#. и приведоша ко анхімандрити (Чэця, 5; т. 15, с. 161); *кнзь ж Скиргаило. божею помочью и великаго кнз" Витовта повелениемъ. вз" Черкасы и Звинигород. и возвратис# оп"т ко Киевоу* (Увар., 95; т. 15, с. 161); *по сем ъже пріидох ко храми слнечномоу. оустроень великим ромасом* (Арыст., 137; т. 15, с. 161).

Коли, брате, ко мнѣ приишешъ на помочъ, а моей земли въ тотъ часъ будетъ нѣкоторая налога, не мочно ми будетъ къ тобѣ помочы послати: ино то тобѣ отъ мене не въ измѣну (АЗР, I, 64, 1449; т. 15, с. 161); *они завжды у суполной вѣрности заховали ся ко предкомъ нашимъ и къ намъ* (АЗР, III, 15, 1547; т. 15, с. 161); *такъ на воли своей затвердѣли ижъ на вѣки вѣковъ wборотить ей ко Гсду бгу и егw миловать не может* (Хран., 3б–4; т. 15, с. 162).

Для выражэння *мэтавых адносінаў прыназоўнік про ўжываецца ў значэнні “дзея, для, на”, залежныя назоўнікі выступаюць у форме вінавальнага склону: про лншую свѣдомость и твердость и печать нашу казали есмо прывѣсити къ сему нашему листу (РПП, 328, 1392; т. 29, с. 99); про лншую твердость сего нашего листа печать свою есмо прывѣситую приложити (РПП, 121, 1495; т. 29, с. 99); Александръ не даваи никакі# зброи воином своим. нижли ховаи про потреби их в своем скарбѣ (Арыст., 167; т. 29, с. 99).*

У словазлучэннях з прыназоўнікам для назоўнікі выступаюць у форме роднага склону: *которая вина положена для впамятанья (АЗР, I, 24, 1388; т. 8, с. 113); люди... дл# втпоустов албо торговли албо потехи дл# оусегда и часто приход#т (Валх., 54; т. 8, с. 113); гэтмана Литовског Кишку в землю Московъскую з воискомъ дл# пустошэн# и кажэн# земли Московское послал (Рач., 345; т. 8, с. 113).*

Прыназоўнік на ўжываецца ў значэнні “для чаго” і ўказвае на мэту, прызначэнне якога-небудзь дзеяння, назоўнікі ў такіх словазлучэннях выступаюць у форме вінавальнага склону: *давыда сна своего на помощь несториномъ послал (Валх., 91; т. 18, с. 274); абы есмо се тутъ на становене новое веры зъехали (Бер. саб., 13 б; т. 18, с. 274); вси з великою прудкостю на шуканье его вышли (Варл., 327; т. 18, с. 274).*

Як відаць з прааналізаваных прыкладаў, прыназоўнікавыя словазлучэнні пабудаваны па тыпе сувязі кіраванне, залежным кампанентам у іх з’яўляецца назоўнік у форме роднага, давальнага і вінавальнага склonaў. Паводле парадку кампанентаў усе яны з’яўляюцца гіпатаксічнымі, гэтак значыць, што словы ў словазлучэннях не раўназначныя, вызначаюцца больш устойлівым парадкам размяшчэння.

Літаратура

1. Виноградов, В.В. Современный русский язык / В.В. Виноградов. М.: Учпедгиз, 1938. – 591 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: у 37 вып. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства; пад. рэд. А.М. Булькі. – Мінск: Беларус. навука, 1982–2017.

М.І. Свістунова (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

ПОЛЬСКІ МОВАЗНАВЕЦ – УРАДЖЭНЕЦ ВІЦЕБШЧЫНЫ ТЭАТЫН РОТ-ЖЭБРОЎСКІ І ЯГО ПРАЦЫ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Ключавыя словы: гісторыя беларускай мовы, гісторыя беларускага мовазнаўства, гістарычная граматыка беларускай мовы, Тэатын Рот-Жэброўскі.

1. Тэатын Рот-Жэброўскі (Teotyn Rott-Zebrowski) нарадзіўся 18.12.1919 у мястэчку Германавічы (сёння – аграгарадок у Шаркаўшчынскім раёне Віцебскай вобласці)¹, скончыў школу ў мястэчку Лужкі і гімназію ў цэнтры павета горадзе Дзісна. Пэўны час працаваў школьным настаўнікам у родных Германавічах і ў Лужках [1, с. 127; 3, с. 10].

Ва ўспамінах, запісаных і дасланых Т. Рот-Жэброўскім у 1992–93 гг. Адзе Райчонак, настаўніцы з Германавіч, якая звязалася з ім, прафесар паведамляе, што добра ведаў Язэпа Драздовіча, а таксама Міхася Машару, ва многім дзякуючы якому стаў настаўнікам і пэўны час быў захаваны ад вайскавай службы [1, с. 124, 127]. Ведаў Т. Рот-Жэброўскі і іншых мясцовых дзеячаў: Міхала Зуя (пасля 1949 г. – заснавальнік і кіраўнік згуртавання беларусаў Аўстраліі), Вацлава Катовіча, Пятра Лагуна (паэт), Мар’яна Янцэвіча і інш., якія з прыходам у 1944 г. Чырвонай Арміі эмігрыравалі ў Польшчу [1, с. 124–126, 128–129]. Пасля 1939 г. Т. Рот-Жэброўскі стаў лічыцца грамадзянінам СССР, і па кароткай падрыхтоўцы позняй восенню 1944 г. яго адправілі на фронт. Цяжка паранены 28.01.1945 пад Калінінградам і камісаваны па інваліднасці. Вярнуўшыся ў родныя мясціны, працаваў у школе ў Лужках. Быў вымушаны пакінуць радзіму, каб пазбегнуць прапанаванага яму таёмнага супрацоўніцтва з савецкімі органамі дзяржаўнай бяспекі [1, с. 135; 3, с. 10,]. Як паведамляе Веслаў Віткоўскі, дзякуючы зычлівасці ўпаўнаважанага Польскага камітэта народнага вызвалення, які ўпісаў Т. Рот-Жэброўскага да эвакуацыйнай карты старэйшай сястры, на пачатку ліпеня 1945 г. той легальна выехаў у Польшчу [3, с. 10] (паводле іншых крыніц – у жніўні 1945 г. [1, с. 136]), куды ў розны час яшчэ раней эмігрыравалі маці, тры сястры і брат будучага прафесара [1, с. 132]. Ужо ў камуністычнай Польшчы ён быў падазраваны ва ўдзеле ў беларускім нацыяналістычным руху і «варожай дзейнасці», але праведзеныя ў 1948–55 гг. адпаведнымі органамі шматгадовыя пошукі, допыты і расследаванні гэтага не пацвердзілі (гл. падрабязна са спасылкай на архіўныя дакументы ў артыкуле Лены Глагоўскай [1]).

Зялёная Гура, Арпішаў, Міланувэк, Яснаполе, Кратошын, Вроцлаў, Варшава, Каліш, Люблін – месцы пражывання, працы і навучання, якія сведчыць пра няпросты жыццёвы і насычаны падзеямі прафесійны шлях Т. Рот-Жэброўскага. Кваліфікацыя, атрыманая пасля заканчэння філалагічнага факультэта Вроцлаўскага ўніверсітэта (па спецыяльнасці

¹ У 1918–1920 гг. памежныя паміж Савецкай Беларуссю і Польшчай тэрыторыі неаднаразова мянялі прыналежнасць. Паводле Рыжскага мірнага дагавора Германавічы, як і іншыя населеныя пункты, увайшлі ў склад Дзісенскага павета Віленскага ваяводства II Рэчы Паспалітай.

«руская філалогія»), дазволіла Т. Рот-Жэброўскаму не толькі працягнуць час выкладаць у Люблінскім універсітэце імя Марыі Кюры-Складоўскай (з 1965 г.) і Люблінскім каталіцкім універсітэце (з 1989 г.), але і рэалізавацца як навукоўцу. У 1967 г. ён абараніў дысертацыю «Język Sudiebnika Iwana III z 1497 r. (Мова Судзебніка Івана III 1497 г.)», у 1975 г. – дысертацыю «Pismo i fonetyka Izbornika Światosława z 1076 roku na tle pisma i fonetyki zabytków ruskich XI w. i kanonu starosłowiańskiego (Графіка і фанетыка Ізборніка Святаслава 1076 г. на фоне графікі і фанетыкі рускіх помнікаў XI ст. і стараславянскага канона)», якая стала хабілітацыйнай працай. Яму належыць шэраг навуковых прац у галіне стараславянскай, польскай, беларускай і ўкраінскай моў, а таксама кампаратывістыкі і тэорыі сучаснага мовазнаўства. Не стала прафесара Т. Рот-Жэброўскага 10.08.2004.

2. Навуковыя зацікаўленні Т. Рот-Жэброўскага палягаюць, найперш, у галіне стараславянскай і гісторыі ўсходнеславянскіх моў і датычацца найбольш старажытных помнікаў пісьменства: Кіеўскага імшала, Рэймскага евангелля, Астрамірава евангелля, Ізборніка Святаслава і інш. Шмат намаганняў прыкладзена ім да падрыхтоўкі вучэбных дапаможнікаў для вышэйшых навучальных устаноў па гісторыі рускай мовы, а таксама па стараславянскай, беларускай, украінскай і грэчаскай мовах.

Паходжанне з самых усходніх польскіх «крэсаў», а па сутнасці – беларускіх земляў, адбілася як на асабістым лёсе Т. Рот-Жэброўскага (пра што гл. у артыкуле Лены Глагоўскай [1]), так і на яго прафесійнай і навуковай дзейнасці. Яшчэ падчас навучання Т. Рот-Жэброўскага ва Вроцлаўскім універсітэце навуковы кіраўнік прафесар Лешэк Асоўскі заахвочваў яго да вывучэння знаёмых ім абодвум беларускіх гаворак, а таксама да вывучэння помнікаў старажытнага ўсходнеславянскага пісьменства [3, с. 11].

Асноўным друкаваным вынікам беларусістычных зацікаўленняў прафесара Т. Рот-Жэброўскага трэба лічыць перш за ўсё працы, аб’ектам якіх выступае ўласна беларуская мова. Гэта тры асобныя друкаваныя выданні: 1) Gramatyka języka białoruskiego: minimum gramatyczne. Cz. 1–2. – Lublin: Red. Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1991–1992. – Cz. 1. – 1991. – 119 s.; – Cz. 2. – 1992. – 70 s.; 2) Gramatyka historyczna języka białoruskiego. – Lublin: Red. Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. – 192 s.; 3) U źródeł współczesnego języka białoruskiego. – Lublin, 1992.

Нельга не адзначыць каштоўнасць для беларусістыкі і іншых прац прафесара, асабліва датычных найбольш старажытных перыядаў і помнікаў славянскага і ўсходнеславянскага пісьменства, а таксама прац, якія маюць кампаратывістыцкі характар.

3. Аналізуючы беларусістычныя зацікаўленні польскага мовазнаўца, варта звярнуцца перадусім да яго працы «Gramatyka historyczna języka białoruskiego» (далей – «Гістарычная граматыка»), якая выйшла з друку ў

1992 г. пад эгідай Люблінскага каталіцкага ўніверсітэта; рэцэнзент – прафесар Міхал Лесюв. «Гістарычная граматыка» – гэта дапаможнік для падрыхтоўкі студэнтаў-беларусістаў, які з’явіўся амаль адначасова з іншымі працамі прафесара па беларускай мове, што ўзніклі на хвалі нацыянальнага ўздыму, якая ахапіла Беларусь у самым канцы 1980-х – на пачатку 1990-х гадоў і адгукнулася ў суседняй Польшчы праз павышэнне цікавасці да беларускай мовы, яе вывучэння і выкладання. Так, у Люблінскім універсітэце імя Марыі Кюры-Складоўскай была адкрыта новая спецыяльнасць «беларуская філалогія», для студэнтаў якой прафесар Т. Рот-Жэброўскі і выкладаў гістарычную граматыку беларускай мовы. З 1989 г. ён таксама супрацоўнічаў з Люблінскім каталіцкім універсітэтам, выкладаючы там для студэнтаў таксама новай спецыяльнасці «беларуская філалогія» апісальную (сучасную) і гістарычную граматыку беларускай мовы, а таксама параўнальную граматыку славянскіх моў [1, с. 157–158].

Наша далейшая ўвага будзе скіравана на асвятленне прафесарам Т. Рот-Жэброўскім у сваім дапаможніку адной з найбольш актуальных праблем гісторыі беларускай мовы – яе перыядызацыі.

Як і любая навука гістарычнага профілю, гістарычная граматыка аперыруе пэўнай храналагічнай перыядызацыяй, што дазваляе суадносіць разнастайныя фанетычныя і граматычныя з’явы і працэсы з тым ці іншым часам і такім чынам сістэматызаваць іх, фарміраваць цэласнае разуменне дынамікі фанетычнай і граматычнай сістэм мовы. І такім чынам, перыядызацыя гісторыі мовы ў межах гістарычнай граматыкі з’яўляецца не проста знешняй храналагічнай структурай, а выступае ў ролі своеасаблівага стржня, які сістэматызуе ўнутрымоўныя з’явы і працэсы. Менавіта таму кожны падручнік па гістарычнай граматыцы з неабходнасцю ўтрымлівае перыядызацыю гісторыі вывучаемай мовы. Не стала выключэннем і «Гістарычная граматыка беларускай мовы» Т. Рот-Жэброўскага. Напачатку аўтар падае спіслы традыцыйны падзел гісторыі беларускай мовы на тры перыяды, не даючы ім асобныя назвы, а толькі акрэсліваючы іх храналагічныя межы і называючы мову адпаведнага перыяду (у цытатах правапіс арыгінала захаваны): «I – ад маменту распада праславянскай мовы (VI – VII стст.) да XIII – XIV стст. Гэта перыяд існавання адной старарускай (агульнаўсходнеславянскай) мовы, мовы ўсіх славян. II – ад XIV да XVIII стст. Гэта перыяд раздзельнага існавання трох усходнеславянскіх моў – беларускай, рускай (велікарускай) і ўкраінскай. Працэс фарміравання ўсходнеславянскіх моў быў доўгі. Многія іх асаблівасці, якія састаўляюць спецыфіку кожнай мовы, паявіліся пазней XIII–XIV стст., другія, наадварот, узніклі стагоддзямі раней. Таму выразную храналагічную граніцу паміж старарускай мовай а беларускай, украінскай і рускай правесці немагчыма. III – XIX і XX стст. Гэта перыяд фарміравання і развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы» [2, с. 5–6].

Звяртае на сябе ўвагу задзейнічаная Т. Рот-Жэброўскім лінгвістычная тэрміналогія, якую ў «Гістарычнай граматыцы» ён выкарыстоўвае паслядоўна: *стараруская* = *агульнаўсходнеславянская мова*, *руская* = *вельікаруская мова*, *сучасная беларуская літаратурная мова*.

Праведзены выразны храналагічны падзел тым не менш «падказвае» існаванне пэўнай праблемы: калі на складанасці размежавання перыядаў *старарускай* (*агульнаўсходнеславянскай*) і трох асобных усходнеславянскіх моў аўтар спецыяльна акцэнтуюе ўвагу, пішучы, што «выразную храналагічную граніцу паміж старарускай мовай а беларускай, украінскай і рускай правесці немагчыма» [2, с. 5], то асаблівасці пераходу ад II да III перыяду ніяк не асвятляюцца, пры гэтым застаецца незразумелым статус XVIII ст.: уваходзіць гэтак жа стагоддзе цалкам у II перыяд ці не ўваходзіць у перыядызацыю наогул? Слова «ад XIV да XVIII стст.» трэба разумець як «ад XIV да канца XVIII стст.» або «ад XIV да пачатку XVIII стст.»? Трэба думаць, што Т. Рот-Жэброўскі меў на ўвазе «ад XIV да канца XVIII стст.», таму што падаваў перыядызацыю не гісторыі беларускай **літаратурнай** мовы, а гісторыі беларускай мовы, якая існаванне сваё ў «праблемным» XVIII ст., безумоўна, не спыняла. Аднак насуперак логіцы падачы I і II перыядаў назва апошняга III перыяду апеллюе якраз да літаратурнай мовы.

Зразумела, што Т. Рот-Жэброўскі, падаючы перыядызацыю ў сваім вучэбным дапаможніку, кіраваўся найбольш пашыранымі ў тагачасным навуковым і адукацыйным дыскурсе поглядамі, адпаведнымі ўзроўню развіцця гістарычнага мовазнаўства ў Беларусі і ў Польшчы. Відавочна, што аўтар падтрымліваў традыцыйнае меркаванне пра існаванне заняпаду беларускай літаратурнай мовы ў XVIII ст. Так, у раздзеле «Гісторыя рускага пісьма» ён піша: «Калі пасля заняпаду, які панавваў у XVIII ст. (вылучана намі – М. С.), адраджацца стала беларуская пісьменнасць, якую запачаткавалі польска-беларускія пісьменнікі, яны ўвялі лацінку» [2, с. 30].

Раздзел «Асноўныя этапы ў развіцці мовы ўсходніх славян» асвятляе толькі найбольш старажытны, I перыяд (ад VI – VII да XIII – XIV стст.), і заканчваецца апісаннем утварэння ўсходнеславянскіх моў: «У новых гістарычных умовах з XIII ст. пачалі складацца, а ў за XIV–XVI ст. утварыліся тры ўсходнеславянскія мовы – беларуская, руская (вельікаруская) і ўкраінская» [2, с. 11]. І такім чынам, дадзены раздзел «Гістарычнай граматыкі» не закранае перыяды паасобнага існавання ўсходнеславянскіх моў – II і III, у сферы ахопу якіх якраз і знаходзіцца праблема пераэмнасці пісьмова-літаратурнай формы беларускай мовы.

Другая праца прафесара Т. Рот-Жэброўскага, надзвычай цікавая для гісторыі беларускай мовы і мовазнаўства, мае назву «U źródeł współczesnego języka białoruskiego (Каля вытокаў сучаснай беларускай мовы)». Веслаў Весялоўскі паведамляе, што гэтак жа сачыненне было выдадзена ў 1992 г. Люблінскім навуковым таварыствам (Lubelskie

Towarzystwo Naukowe) [3, с. 13], а Лена Глагоўская дадаткова да гэтага інфармуе: Т. Рот-Жэброўскі сцвярджае ў гэтай працы, што беларускае адраджэнне і фарміраванне сучаснай беларускай мовы распачалі «крэсовыя палякі» (Polacy kresowi) [1, с. 158]). На жаль, гэтая праца прафесара Т. Рот-Жэброўскага пакуль што не была нам даступна і таму не вывучана.

4. Польскі мовазнавец ураджэнец Віцебшчыны Тэатын Рот-Жэброўскі не толькі пранёс любоў і павагу да роднай мовы праз усё жыццё, але і як навуковец шмат зрабіў для развіцця польскай беларусістыкі. Абагульняючы вынікі беларусістычнай дзейнасці прафесара Т. Рот-Жэброўскага ў прысвечаным яму артыкуле, Лена Глагоўская піша пра дасканалае валоданне ім беларускай мовай, якая была для яго «першай мовай, матчынай, хатняй і мовай яго асяроддзя», а таксама падкрэслівае, што ён спрычыніўся да заснавання люблінскай беларусістыкі (ва Універсітэце імя Марыі Кюры-Складоўскай і ў Люблінскім каталіцкім універсітэце) і стаў вядомым беларусістам як член Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў [1, с. 119].

Літаратура

1. Głogowska, Helena. Białoruskie drogi profesora Teotyna Rott-Żebrowskiego / Helena Głogowska // W służbie nauki, wychowania i wartości. Szkice biograficzne o lubelskim środowisku naukowym / KUL; redakcja: Ryszard Skrzyniarz, Małgorzata Łobacz, Barbara Borowska. – № 8. – Lublin : Episteme, 2015. – S. 121–158. (Biblioteka Katedry Biografistyki Pedagogicznej).

2. Rott-Żebrowski, Teotyn. Gramatyka historyczna języka białoruskiego / Teotyn Rott-Żebrowski. – Lublin : Red. Wydawn. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. – 192 s.

3. Witkowski, Wiesław. Profesor Teotyn Rott-Żebrowski (18 XII 1919 – 4¹ VIII 2004) / Wiesław Witkowski // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. – Z. 62. – 2006. – S. 9–14.

Л.У. Селібірава (Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія)

УНІКАЛЬНЫЯ АФІКСАЛЬНЫЯ МОРФЫ Ў СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЙ СІСТЭМЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Ключавыя словы: марфема, суфікс, інтэрфікс, марфаналагічныя змены, унікальны афіксальны морф, лексічная адзінка.

На сучасным этапе ў беларускім мовазнаўстве значная ўвага надаецца апісанню словаўтваральнай сістэмы мовы, устанаўленню яе межаў. У гэтым плане важным з’яўляецца размежаванне сістэмных і асістэмных з’яў словаўтварэння. Да апошніх вучоныя-лінгвісты звычайна

¹ У назве артыкула В. Віткоўскага памылкова ўказана дата 4 VIII 2004 замест неабходнай 10 VIII 2004.

адносяць адзінкавыя факты, аналіз якіх уяўляе цікавасць для пазнання і апісання словаўтваральнай сістэмы і яе магчымасцей. Сярод такіх фактаў пэўнае месца належыць унікальным часткам слова.

Пад унікальнай марфемай мы разумеем такую марфему, якая вычляняецца ў адным пэўным слове (і яго вытворных) або рэалізуе спецыфічную словаўтваральную семантыку толькі ў адным слове і не паўтараецца ў іншых лексемах. Унікальнымі могуць быць як каранёвыя, так і афіксальныя марфемы; акрамя таго, у межах неўнікальных марфем магчыма выдзяленне ўнікальных афіксальных морфаў. Разгледзім больш падрабязна даны аспект унікальнасці, што мае месца ў морфадэрывацыйнай сістэме сучаснай беларускай мовы.

У беларускай мове ёсць словы, што маюць у сваім складзе прамежковыя гукавыя комплексы, якія знаходзяцца паміж каранем (або асновай) і суфіксам і характарызуюцца адсутнасцю значэння. У навуковай літаратуры існуюць розныя тэрміны для абазначэння такіх элементаў: пустыя марфемы, звязчныя марфемы, «устаўкі», «пракладкі», інтэрфіксы. У нашым даследаванні выкарыстоўваецца тэрмін «інтэрфікс».

У многіх працах па словаўтварэнні інтэрфіксы як асобныя структурныя элементы слова не выдзяляюцца, а разглядаюцца ў структуры складаных суфіксаў як фармантныя варыянты. Так, інтэрфіксы не маюць самастойнага значэння, яны толькі злучаюць марфемы ў слове. Такі падыход дае магчымасць вычляняць у лексічных адзінках унікальныя морфы ў межах неўнікальных марфем.

Морф – гэта «рэалізацыя марфемы ў канкрэтным слове ці словаформе» [5, с. 83]. Такім чынам, морф з’яўляецца «канкрэтным моўным увасабленнем абстрактнай, абагульненай моўнай адзінкі – марфемы» [4, с. 48].

У структуры слова могуць адбывацца пэўныя марфаналагічныя змены, сярод якіх выдзяляюцца лінейныя і нелінейныя пераўтварэнні.

Нелінейныя марфаналагічныя змены не ўлічваюцца пры вызначэнні статусу марфемы (морфа), паколькі ўяўляюць сабой «механізм марфемнага вар’іравання і ўзаемнага прыстасавання марфем пры іх спалучэнні ў слове» [4, с. 52]. Да такіх пераўтварэнняў адносяцца чаргаванне (*скач^ок*, *паграж^аць* – *пагр^оза*) і змена націску (*г^олас* – *безгал^осы*, *трап^ят^аць* – *трап^яткі*).

Лінейныя марфаналагічныя змены, наадварот, улічваюцца пры вызначэнні статусу ўнікальных частак слоў, паколькі з’яўляюцца «механізмам узаемапрыстасавання, спалучэння ўтваральнай асновы і словазмяняльнага ці словаўтваральнага афікса, якія валодаюць прынцыпова рознымі марфаналагічнымі ўласцівасцямі» [4, с. 52]. Да лінейных пераўтварэнняў адносяцца ўсячэнне (*шыр^окі* – *шырын^я*, *кас^іць* – *кас^эці*) і нарашчэнне (*п^ячы* – *п^якар^ня*, *ліць* – *лівен^ь*) асновы за кошт якога-небудзь адрэзка ў канцы яе.

Так, лінейныя марфаналагічныя змены (у даным выпадку нарашчэнні) вядуць да ўзнікнення ўнікальных афіксальных морфаў у межах адной марфемы. У якасці прыкладаў прывядзём наступныя ўнікальныя морфы.

1. Морф **-ідск-і** ў прыметніку *персідскі*.

Прыметнік *персідскі* ('які мае адносіны да Персіі, персаў' [6, Т. 4, с. 242]) утвораны ад назоўніка *перс* пры дапамозе морфа **-ідск-і** са значэннем прыналежнасці да краіны, яе грамадзяніна (параўн. паўтаральны суфікс **-ск-і** ў словах *сэрбскі, чэшскі, мангольскі* і інш.).

2. Морф **-меннік** у назоўніку *пісьмённік*.

Назоўнік *пісьмённік* мае наступнае лексічнае значэнне: 'той, хто піша літаратурныя творы; той, для каго літаратурная дзейнасць з'яўляецца прафесіяй' [6, Т. 4, с. 260]. У «Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы» падаецца суфіксальны спосаб утварэння лексемы: ад асновы прыметніка *пісьмённ-ы* з дапамогай суфікса **-нік** [2, с. 261]. Аднак *пісьмённік* – гэта не той, хто 'уме чытаць і пісаць; граматы' [6, Т. 4, с. 260], а той, хто піша. Адпаведна назоўнік *пісьмённік* з пазіцыяй сінхроннага словаўтварэння павінен разглядацца як утвораны ад асновы дзеяслова *пісаць* пры дапамозе морфа **-меннік**, што мае значэнне працэсу дзеяння (параўн. паўтаральны суфікс **-нік** у словах *выпускнік, вóзнік, гаспадарнік* і інш.).

3. Морф **-насць** у назоўніку *жыўнасць*.

Назоўнік *жыўнасць* у сучаснай беларускай мове з'яўляецца размоўным і фіксуецца ў значэнні 'жывыя істоты, часцей дробныя // дробная свойская жывёла' [6, Т. 2, с. 266]. Лексічная адзінка ўтворана ад асновы прыметніка *жыв-ы* (адбылося чаргаванне *в/ў*) пры дапамозе морфа **-насць** [2, с. 111] са зборным значэннем (параўн. паўтаральны суфікс **-асць** у словах *люднасць, ёднасць* і інш.).

4. Морфы **-ылі[j]-я** ў назоўніку *флатылія* і **-ылл-я** ў назоўніку *эскадрылля*.

Назоўнік *флатылія* абазначае '1) злучэнне ваенных суднаў, прызначаных для дзеянняў на рэках, азёрах, у прыбярэжнай паласе мора; 2) атрад караблёў спецыяльнага прызначэння // вялікая колькасць суднаў' [6, Т. 5, кн. 2, с. 140]. Слова з'яўляецца запазычаннем з французскай мовы (*flottille* [3, с. 350]) і ўтворана ад назоўніка *флот* пры дапамозе морфа **-ылі[j]-я** [1, с. 673] са зборным значэннем.

Назоўнік *эскадрылля* ('1) падраздзяленне ваеннай авіяцыі, якое складаецца з некалькіх звенняў самалётаў; 2) група лётчыкаў, якія ўваходзяць у склад такога падраздзялення; 3) перан., разм. пра вялікую колькасць птушак, рыб і пад.' [6, Т. 5, кн. 2, с. 475]) таксама запазычаны з французскай мовы (*escadrille*), паводле «Марфемнага слоўніка беларускай мовы» з'яўляецца невытворнай лексічнай адзінкай [1, с. 714]. Аднак, на нашу думку, з пазіцыяй сінхроннага словаўтварэння назоўнік *эскадрылля* можа разглядацца як утвораны ад назоўніка *эскадра* ('буйное злучэнне

ваенных караблёў ці самалётаў' [6, Т. 5, кн. 2, с. 475]). У такім выпадку ў слове вылучаецца морф *-ылл-я* са зборным значэннем.

Параўн. паўтаральны суфікс *-ы[j]-я* ў словах *кавалерыя, артылерыя* і інш.).

5. Морф *-ыцянк-а* ў назоўніку *негрыцянка*.

Назоўнік *негрыцянка* ('асноўная група карэннага насельніцтва трапічнай Афрыкі, якая характарызуецца цёмным колерам скуры, а таксама нашчадкі прадстаўнікоў гэтай групы, якіх прымусова вывезлі каланізатары ў Амерыку' [6, Т. 3, с. 356]) матывуецца словам *негр*, і ў ім выдзяляецца морф *-ыцянк-а* са значэннем жаночасці (параўн. паўтаральны суфікс *-к-а* ў словах *беларуска, мангёлка, арабка* і інш.).

Такім чынам, у словаўтваральнай сістэме сучаснай беларускай мовы пэўнае месца займаюць унікальныя афіксальныя морфы, што вычляняюцца ў межах неўнікальных марфем.

Літаратура

1. Бардовіч, А. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, Л. М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1989. – 718 с.
2. Бардовіч, А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 413 с.
3. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў / А. М. Булыка. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 398 с.
4. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007–2009. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 351 с.
5. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. школа, 1990. – 222 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / пад агульнай рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т., 6 кн.

Т.И. Скикевич (Белорусская государственная сельскохозяйственная академия)

ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКАЯ ЛЕКСИКА И ЕЕ МЕСТО В СОСТАВЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ГРУПП РУССКОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ НАЗВАНИЙ ДИКИХ ЖИВОТНЫХ)

Ключевые слова: восточнославянская лексика, праславянская лексика, древнерусский язык, заимствованная лексика, лексическая группа, зоонимы.

Учеными установлено, что в любом языке существуют стержневые лексические группы, которые на протяжении многих столетий сохраняют свой состав и подвергаются незначительным изменениям. Истоки проис-

хождения таких лексем нужно искать в праязыке. Лексическая группа названий диких животных относится к одной из таких групп.

Рассматриваемая лексическая группа наименований диких животных в русском языке содержит различные по своему происхождению и использованию компоненты:

– наименования, унаследованные из праславянского и древнерусского языков; собственно русские новообразования; наименования, заимствованные из других языков;

– устаревшие, вышедшие из употребления наименования; названия литературные, общеупотребительные и диалектные; названия терминологические, употребляемые лишь в специальной зоологической литературе.

Исходя из вышесказанного, данная лексическая группа с точки зрения происхождения может быть классифицирована следующим образом:

1. Наименования диких животных, восходящие к праславянскому лексическому фонду, среди которых выделяются подгруппы:

а) праславянские наименования индоевропейского происхождения: *бобр, вепрь, волк, выдра, ёж, лань, лиса, лось, мышь, нетопырь, олень, росомаха, тур, веверица* (диал.);

б) праславянские наименования балтославянского происхождения: *заяц, крот, куна (куница), полчок, серна*;

в) наименования собственно праславянского происхождения: *горностай, зубр, ласка, медведь, рысь, слон, соболь, суслик, хомяк, хорь, кошута* (лань), *трепасток* (обезьяна), *язвец* (барсук);

г) наименования, заимствованные в праславянский период: *кит, лев, леопард, осёл, тигр, верблюд, ехидна, лежага* (кит), *опица* или *опыня* (обезьяна).

2. Общевосточнославянские наименования диких животных, восходящие к лексике древнерусского языка, где различаются:

а) древнерусские новообразования: *белка, векша, изюбр, песец, тюлень, ящур*;

б) древнерусские заимствования: *норка, норок* (ласка), *носорог* (калька), *обезьяна, пардус* (барс), *онагр* (осёл), *панфир* (пантера), *фока* (тюлень).

3. Наименования животных собственно русского происхождения: *белуха, бурозубка, бутылконос, выхухоль, дикобраз, землеройка, кожан, кошатка, косуля, крылан, крылатка, крыса, летяга, мартышка, муравьед, прыгунчик, ревун, сивуч, скрытоух, утконос* и др.

Общевосточнославянские по происхождению наименования восходят к лексике древнерусского языка, формировавшейся на базе восточнославянских диалектов, носители которых уже в I тысячелетии н.э. стали обособляться от других славянских народов и к IX веку оформились в самостоятельное государство Киевскую Русь. Примерно до XIV в. сохранялась значительная степень общности восточнославянских диалектов

и письменного языка [1, с. 23; 5, с. 30]. На базе унаследованной от праславянской эпохи лексической системы развивается собственно восточнославянская лексика (древнерусские новообразования), и в то же время пополняется она и за счет заимствований [7, с. 278].

Наименования, вошедшие в данную группу, преимущественно являются принадлежностью словарного фонда русских, белорусов и украинцев. Они достаточно полно отражены в древнерусских памятниках письменности, но многие из них вышли из словарного состава современного русского языка, либо сохранились в диалектах. Немногочисленность данной группы объясняется тем, что животные, распространенные у славян, уже получили свою номинацию, а экзотические еще не были известны на территории расселения славян.

Для выделения слова в данную группу учитывались следующие критерии:

1) слово отмечено в памятниках древнерусской или старорусской письменности;

2) фиксируется в русском, белорусском и украинском языках или хотя бы в двух языках;

3) является непосредственным производным от реконструируемого праславянского корня;

4) в других славянских языках есть слова с аналогичной семантикой, тем же корнем, но другими словообразовательными аффиксами [2, с. 56].

На основании этих критериев определены наименования диких животных восточнославянского происхождения, которые выделяются в две подгруппы:

1) древнерусские новообразования, которые появились в языке во время формирования и функционирования древнерусского языка, поэтому они имеют соответствия в русском, белорусском и украинском языках, выделившихся из древнерусского языка (*белка, векша, изюбр, песец, тюлень, ящур*);

2) древнерусские заимствования и кальки: *норка, норок* (ласка), *носорог* (калька), *обезьяна, пардус* (барс), *онагр* (осёл), *панфир* (пантера), *фока* (тюлень).

Отдельно нужно сказать о заимствованных наименованиях в древнерусский период. Большинство из них – это названия экзотических животных, сведения о которых передавались опосредованно, так как славяне не были знакомы с самими животными.

Восточнославянские заимствования в большинстве своем имеют греческое происхождение, что неоднократно отмечалось исследователями [6, с. 197–289]. Романских слов по сравнению с греческими незначительное количество. Отмечаются отдельные заимствования из прибалтийско-финских языков, а также из персидского.

Восточнославянские зоонимы изучены недостаточно хорошо, поэтому некоторые из приведенных примеров не имеют ясной этимологии и мо-

гут быть спорными или необидительными. Однако на основании исследованного материала можно сделать следующие выводы:

1) количество наименований восточнославянского происхождения значительно меньше по сравнению с наименованиями, восходящими к праславянскому лексическому фонду; это свидетельствует о том, что животные, распространенные на территории расселения славян, уже получили свою номинацию, а экзотические не стали достаточно известны;

2) восточнославянские наименования в большинстве своем – это названия видов, что говорит о начале процесса видового различения в пределах одного семейства и рода;

3) увеличивается удельный вес заимствований, что говорит о расширении контактов славян с другими народами и о развитии письменности;

4) к XV веку складывается состоящая из нескольких десятков слов восточнославянская лексическая группа названий диких животных, отличная от соответствующих групп в других славянских языках.

Литература

1. Аванесов, Р.И. К вопросам периодизации истории русского языка / Р.И. Аванесов // Славянское языкознание: VIII Международный съезд славистов (Варшава, август 1973 г.): доклады советской делегации. – М., 1973. – С. 5–24.

2. Антропов, Н.П. Названия птиц в белорусском языке на общеславянском фоне: дисс... канд. филол. наук: 10.02.01 / Н.П. Антропов. – Минск, 1982.

3. Скикевич, Т.И. Формирование лексической группы названий диких животных в русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Т.И. Скикевич. – Минск, 1998. – 113 с.

4. Срезневский, И.И. Материалы для словаря древнерусского языка / И.И. Срезневский. – Т. 1–3. – М., 1893–1912.

5. Супрун, А.Е. Введение в славянскую филологию / А.Е. Супрун. – Минск: Вышэйш. школа, 1989. – 480 с.

6. Фасмер, М.Р. Греко-славянские этюды / М.Р. Фасмер. – СПб., 1909. – Ч. 3. Греческие заимствования в русском языке. – 289 с.

7. Филин, Ф.П. Образование языка восточных славян / Ф.П. Филин. – М.-Л.: АН СССР, 1962. – 294 с.

8. Шахматов, А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / А.А. Шахматов. – Петроград, 1915. – 370 с.

Т.Л. Чахоўская (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ СУЧАСНЫХ ФОНАСТЫЛІСТЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Ключавыя словы: фонастылістыка, метада, гук, фанетычныя адзінкі, фанетычныя сродкі.

У сучасным мовазнаўстве цікавасць да вывучэння гукавога ладу беларускай мовы застаецца адным з фактараў развіцця тэорыі мовы.

Фанетычны анализ гукавых сродкаў мае на мэце выяўленне асноўных адзінак, апісанне іх фанетычных уласцівасцей і правіл выкарыстання ў маўленні.

На падставе найноўшых дасягненняў лінгвістыкі даследуюцца сегментныя і суперсегментныя фанетычныя сродкі – гукі, склады, націск, інтанацыя. Асаблівая ўвага надаецца элементарным адзінкам – гукам, якія разглядаюцца ў розных аспектах – артыкуляцыйным, акустычным, перцэптыўным і функцыянальным. Анализ фанетычных сродкаў мовы звязаны з распрацоўкай спецыяльных метадаў даследавання, заснаваных на прымяненні тэхнічных сродкаў, якія дазваляюць вылучыць з непарыўнай маўленчай плыні сегменты рознай даўжыні.

Фонастылістыка – інтэграваная навука, якая ўзнікла на сумежжы фанетыкі і стылістыкі. Сёння фонастылістыка застаецца адным з новых і недастаткова распрацаваных раздзелаў лінгвістыкі. Увесь шырокі спектр навуковых поглядаў на прадмет гэтай навукі можна звесці да наступных:

1. фонастылістыка вывучае вобразныя асацыятыўныя ўяўленні, якія выклікаюць у чалавека гукі;

2. фонастылістыка – галіна лінгвапаэтыкі, якая даследуе гукі паэтычнага маўлення. Асаблівая ўвага звяртаецца на размежаванне акустычнага і графічнага вобраза гука;

3. фонастылістыка сумяшчае ў сабе паняцці тыпу прамаўлення і стылю вымаўлення; параўн. рус. *произнесение* і *произношение*, ням. *das Aussprechen* і *die Aussprache*, англ. *making sounds* і *pronunciation*.

Пры першых двух падыходах прадмет фонастылістыкі супадае з прадметамі іншых лінгвістычных дысцыплін, адпаведна з фонасемантыкай і фонікай. Трэці пункт гледжання сінтэзуе фанетычны і стылістычны аспекты мовы. Фонастылістыка вывучае рэалізацыю стылістычных магчымасцей фанетычных адзінак з улікам сітуацыі і мэты зносін.

Вырашэнне лінгвістычнай задачы адбываецца праз метады – сукупнасць аперацый над моўным матэрыялам. Фонастылістыка, як і сучасная фанетыка, карыстаецца эксперыментальна-фанетычнымі метадамі, якія прымяняюцца ў акустыцы і фізіялогіі, для аналізу гукавых адзінак. Фізіялогія даследуе асаблівасці ўтварэння гукаў пры дапамозе метадаў палатаграфавання (фіксуе месца дотыку языка да паднябення ў працэсе артыкуляцыі), кінафотаздымкі рухаў губ, рэнтгеназдымкі маўленчага апарата. Палатаграмы, лінгваграмы і рэнтгенаграмы падаюць поўную інфармацыю пра рухі актыўных органаў маўлення, а таксама пра месца і спосаб утварэння гукаў. Разам з метадамі інструментальнага назірання вельмі шырока выкарыстоўваюцца і больш даступныя метады – назіранне і саманазіранне над рухамі маўленчых органаў.

Саманазіранне можа праводзіцца як у дачыненні да звестак аб мускульных рухах, так і да звестак аб успрыманні гукаў. Паказчыкі мускульных рухаў інтэрпрэтуюцца досыць праблематычна, паколькі рухі знешніх органаў адчуць значна лягчэй, чым рух паветраных струменяў. Назіранні над рухамі языка грунтуюцца на кантрастах, напрыклад, чаргуецца праца

задняй і пярэдняй частак языка. Для таго, каб пераканацца ў тым, якая частка языка працуе пры ўтварэнні пэўнага гука, адна і тая ж артыкуляцыя паўтараецца некалькі разоў запар, пакуль не ўзнікае стомленасць пэўнай часткі, што адразу зможа выклікаць непрыемныя адчуванні і адначасова паведаміць, дзе менавіта гэта адбываецца.

Для вызначэння пад'ёмаў языка пры вымаўленні галосных пасля папярэдніх выключна мускульных назіранняў (якія варта фіксаваць пісьмова) можна выкарыстаць люстэрка і, паўтараючы адпаведныя артыкуляванні, праверыць у ім ступень ротаразмыкання. Такія назіранні над мяккім паднябеннем, маленькім язычком і гартанню будуць складанымі без прымянення спецыяльнага гартаннага люстэрка на доўгай ручцы – ларынгаскопа.

Для ўдакладнення інтэрвалаў высокіх і нізкіх гукаў можна выкарыстаць некаторыя музычныя інструменты (напрыклад, раяль) з дапамогай якіх можна вызначыць, што інтэрвал [з] і [з'] прыкладна супадае з актавай, інтэрвал [і] і [у] адпавядае малой тэрцыі. Яшчэ больш дакладную праверку, якая зможа зафіксаваць колькасць ваганняў за секунду кожнага вымаўленага гука, падае камертонавая методка. У фанетычных лабараторыях ёсць наборы камертонаў, наладжаных на розную частату гучання, што дазваляе вызначаць колькасць ваганняў розных гукаў.

Як пры прымітыўна-эксперыментальных назіраннях, так і пры інструментальна-фанетычных даследаваннях можна аб'ектыўна вывучыць як артыкуляцыйны, так і акустычны бок вуснага маўлення.

Акустычны аналіз праводзіцца пры дапамозе электраакустычных метадаў. Гукавыя адзінкі даследуюцца пры дапамозе спецыяльных прылад – асцылографаў і спектрографаў.

Асцылаграфічная методка пры дапамозе мікрафона і ўзмацняльнай апаратуры дазваляе ператварыць вагальныя рухі паветраных струменяў у электрычныя ваганні, якія далей перадаюцца праз магнітафон, што захоўвае на стужцы адпаведнае гучанне, у асцылограф. У асцылографе маюцца асаблівыя шлейфы, напоўненыя маслам. Гэтыя шлейфы звязаны тонкай ніткай, пры дапамозе якой электрычныя з'явы перадаюцца праз люстэрка на кіналенту ў выглядзе асцылаграмы. Пры дапамозе асцылаграм фіксуюцца акустычныя характарыстыкі запісаных гучанняў.

Пры спектраграфічнай методыцы шляхам ператварэння ваганняў паветраных хваляў у электрычныя ваганні праз мікрафон (магнітафон падключаецца паралельна) падаюцца ваганні праз фільтры спектрографа. Гэтыя ваганні адпавядаюць частотнай настройцы гукаў. Пры наяўнасці фільтраў, здольных адрозніваць 4-6 тысяч герц, можна спектраграфаваць галосныя. Для зычных колькасць фільтраў павялічваецца, і частотныя магчымасці дасягаюць 12 тысяч герц.

Кімаграфічная методка заключаецца ў непасрэднай фіксацыі на папяровай стужцы, якая абмотвае адзін рухомы барабан або расцягваецца паміж двума рухомымі барабанами, артыкуляцыйных рухаў гартані, рота і

носа пры дапамозе замацаваных перпендыкулярна да рухомай стужкі пісчыкаў, замацаваных на т.зв. марэеўскіх барабанах. Апошнія пакрываюцца тонкай гумай і спалучаюцца спецыяльнымі прыладамі з інструментамі, што непасрэдна судакранаюцца з актыўнымі і пасіўнымі органамі маўлення чалавека.

Пры правядзенні фонастылістычных даследаванняў выкарыстоўваецца метада комплекснага аналізу матэрыялу, які дазваляе разглядаць вуснае маўленне як сістэму з іерархічнымі адносінамі. Аналізуецца таксама структура фонастыляў і асаблівасці рэалізацыі фонастылем у вусным тэксце.

Комплексны метада ўключае супастаўляльны, апісальны, аўдытыўны і акустычны аналіз вуснага маўлення. Апісанне фонастылістычных адзінак (тыпаў, варыянтаў), іх акустычных уласцівасцей, а таксама супастаўленне фонастылем з'яўляюцца істотнымі фактарамі пры вылучэнні і класіфікацыі фонастыляў.

Канструктыўныя метады патрабуюць канструявання або мадэлявання тэарэтычных аб'ектаў, выкарыстання абстракцыі і дэталізацыі. Метада мадэлявання забяспечвае апісанне шматлікіх выказванняў, мадэлі якіх могуць адлюстроўваць розныя аспекты вывучэння. Кожная мадэль (напрыклад, мадэль пэўнага фонастылю) будзеца на аснове гіпотэзы і з'яўляецца аналагам арыгінала, што дазваляе перанесці веды з мадэлі на арыгінал. З дапамогай канструктыўных метадаў вывучаецца ўзнікненне сказаў у маўленні і іх асаблівасці згодна з існуючымі дынамічнымі законамі пабудовы выказванняў у пэўных фонастылях.

Асноўную метадыку фонастылістычных даследаванняў складаюць працэдуры сінтэзу (аб'яднання, складання) і аналізу (расчлянэння, раскладання), якія дазваляюць убачыць аб'ект даследавання ў дэталях і ў цэлым. Мы даследуем дыферэнцыяльныя прыкметы фонастылем, сукупнасць якіх і ўказвае на адпаведны фонастыль.

Да метадаў збору фактаў адносіцца назіранне над маўленнем. Назіранне – гэта сістэматычнае, мэтанакіраванае ўспрыняцце з'яў з мэтай вывучэння іх спецыфічных змен у пэўных умовах. Дакладнасць назірання залежыць ад пастаўленай задачы, узроўню ведаў назіральніка і ад яго суб'ектыўнай ацэнкі. На падставе аналізу некалькіх тэкстаў аднаго і таго ж тыпу робяцца высновы адносна выяўлення найбольш істотных і паўтаральных прымет фонастыляў. Акрамя прынцыпу частотнасці ў рабоце выкарыстоўваюцца і іншыя прынцыпы: камунікатыўнасці (аналізуюцца аўдыязапісы, якія дэманструюць акты камунікацыі), сістэмнасці (маўленне з'яўляецца складанай сістэмай з іерархічнымі адносінамі; элементы гэтай сістэмы – узаемазвязаныя, узаемалежныя і ўзаемадапаўняльныя), функцыянальнасці (фонастылемы вылучаюцца на падставе спецыфікі іх функцыянавання ў канкрэтным маўленні), стылістычнай дыферэнцыяцыі (кожны фонастыль характарызуецца сваімі маўленчымі асаблівасцямі).

Да метадаў рэгістрацыі належыць запіс на магнітафонную стужку і фанетычная транскрыпцыя з указаннем рухаў тону, асаблівасцей інтанавання, колькасці і працягласці паўз. Пры апрацоўцы матэрыялу выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя метады: статыстычна-матэматычныя, графічныя, квантатыўныя (колькасныя), метады аўтаматычнай апрацоўкі. Колькасныя паказчыкі даюць пэўную інфармацыю пра самі тэксты. Метады прымяняюцца для апісання і класіфікацыі тэкстаў, паколькі кампаненты вусных тэкстаў (інтанацыя, арфаэпічныя, лексічныя і граматычныя асаблівасці) могуць быць асновай для размежавання, адрознення і кваліфікацыі тэкстаў вуснага маўлення. Колькасныя метады дазваляюць падлічыць колькасць розных элементаў (гукаў, слоў, сказаў і г.д.) у тэксце, частату іх ужывання, спалучальнасць з іншымі адзінкамі.

Электронная вылічальная тэхніка дапамагае выявіць статыстычныя характарыстыкі маўлення, карыстаючыся метадамі матэматычнай тэорыі інфармацыі. Вымярэнне фізічных параметраў маўлення (хуткасці і працягласці маўлення, колькасці і якасці паўз, частаты асноўнага тону, сярэдняй, мінімальнай і максімальнай гучнасці маўлення, нот маўлення, інтанацыйнага малюнка) можа праводзіцца пры дапамозе сучасных сістэм камп'ютарнага мадэлявання вуснага маўлення "Sound Forge", "Sonic Sonar", "Cool Edit" і інш.

Пры аналізе матэрыялу актуальным з'яўляецца сэмплерны метады, які дазваляе выявіць колькасць гукаў маўлення за секунду. Сэмплы адметным чынам спалучаюцца ў гукі (10000 сэмплаў адпавядаюць 1 гуку). Разлік праводзіцца па наступнай формуле: $f=S/10000t$, дзе f – колькасць гукаў маўлення, S – колькасць сэмплаў, а t – час гучання маўлення ў секундах.

І.У. Ялынцава (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

ПРЭФІКСАЛЬНАЕ ЎТВАРЭННЕ ПРЫСЛОЎ'ЯЎ У СУЧАСНЫХ РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ МОВАХ

Ключавыя словы: прыслоўе, прэфікс, афікс, матываванае слова, матывавальнае слова, прадуктыўнасць / непрадуктыўнасць.

Падабенства славянскіх моў ахоплівае, як вядома, усе бакі і састаўныя часткі мовы: фанетыку, лексіку і граматыку. Падабенства праяўляецца таксама і ў словаўтварэнні, у тым ліку і ва ўтварэнні прыслоў'яў. Гэта датычыцца як спосабаў словаўтварэння, так і словаўтваральных сродкаў. Аднак трэба заўважыць, што ў кожнай з блізкароднасных моў назіраюцца і істотныя адрозненні ў выкарыстанні нават аднолькавых ці падобных афіксаў дэрыватаў дадзенага лексіка-

граматычнага разраду, іх прадуктыўнасці, характары спалучальнасці з матывавальнымі асновамі і г.д. Прадэманструем гэта на прыкладзе прэфіксальных прыслоўяў у рускай і беларускай мовах.*

Як паказаў даследаваны матэрыял, прэфіксальнае ўтварэнне рускіх і беларускіх прыслоўяў рэалізуе словаўтваральную мадэль *‘прэфікс + прыслоўе’*. Рэпертуар прэфіксаў дадзенай часціны мовы ў супастаўляемых мовах прадстаўлены наступнымі афіксамі: *не-, за-, во-, до-, на-, по-, от- (ото-), из-, после-, поза- // не- (ня-), за-, на-, у-, па-, да-, з-, пасля-, паза-*.

Трэба адзначыць, што як у рускай, так і ў беларускай мове прыслоўі, утвораныя пры дапамозе прэфіксаў, займаюць нязначнае месца (у параўнанні з суфіксальнымі і прэфіксальна-суфіксальнымі прыслоўямі).

Праведзены аналіз дазволіў устанавіць, што сістэмы прэфіксальнага прыслоўнага словаўтварэння супастаўляемых блізкароднасных моў характарызуюцца шэрагам агульных рыс. У прыватнасці, і рускія, і беларускія прыслоўі з прэфіксам *не- // не-(ня-)* маюць адмоўнае значэнне. Яны матывуюцца ў абедзвюх мовах прыслоўямі з суфіксам *-о /-а* і адначасова прыметнікамі з названым прэфіксам, напрыклад: рус. *вкусно* → *не-вкусно* 1 і *невкусн-(ый)* → *невкусн-о* 2 – бел. *смачна* → *ня-смачна* 1 і *нясмачн-(ы)* → *нясмачн-а* 2; рус. *внимательно* → *не-внимательно* 1 і *невнимательн-(ый)* → *невнимательн-о* 2 – бел. *уважліва* → *ня-ўважліва* 1 і *няўважлів-(ы)* → *няўважлів-а* 2; *уважна* → *ня-ўважна* 1 і *няўважн-(ы)* → *няўважн-а* 2; рус. *высоко* → *не-высоко* 1 і *невысок-(ий)* → *невысок-о* 2 – бел. *высока* → *не-высока* 1 і *невысок-(и)* → *невысок-а* 2; рус. *ясно* → *не-ясно* 1 і *неясн-(ый)* → *неясн-о* 2 – бел. *ясна* → *ня-ясна* 1 і *неясн-(ы)* → *неясн-а* 2; рус. *выразительно* → *не-выразительно* 1 і *невыразительн-(ый)* → *невыразительн-о* 2 – бел. *выразна* → *не-выразна* 1 і *невыразн-(ы)* → *невыразн-а* 2 і пад. Іншымі словамі, тут мае месца такая моўная з’ява, як множнасць матывацыі*.

Адзначым, што ўтварэнне антонімаў ад прыслоўяў розных семантычных і структурных тыпаў пры дапамозе прэфікса *не- // не-(ня-)* з’яўляецца старажытным спосабам адвербатыўнага словаўтварэння і выступае прадуктыўным словаўтваральным тыпам у сучасных рускай і беларускай мовах.

Іншыя тыпы прэфіксальных прыслоўяў у абедзвюх мовах (усе яны непрадуктыўныя) характарызуюцца рознымі відазмяненнямі агульнага значэння аднесенасці да прыкметы, названай матывавальным словам.

*Фактычны матэрыял быў узяты з “Русско-белорусского словаря: В 3 т.” (Мн.: БелЭн, 2002) і “Беларуска-рускага слоўніка: У 3 т.” (Мн.: БелЭн, 2003). У працэсе аналізу дадаткова прыцягваўся матэрыял граматык рускай [3] і беларускай [2] моў.

* Множнасць матывацыі – гэта матывацыя аднаго і таго слова некалькімі словамі, якія адрозніваюцца ад матываванага рознай колькасцю фармантаў [5, с. 43]. У лінгвістычнай літаратуры можна сустрэць некалькі варыянтаў назвы гэтай моўнай з’явы, у прыватнасці: *множная вытворнасць* (Л.М. Шакун), *множнасць вытворнасці (ці матывацыі)* (А.А. Земская), *неадзіныя матывацыі* (І.С. Улуханаў, У.У. Лапацін).

Так, рускія і беларускія прыслоўі з прэфіксам *за-* // *за-* абазначаюць часавую аднесенасць да прыкметы, названай матывавальным словам, напрыклад: рус. *поздно* → *за-поздно* (праст.) – бел. *позна* → *за-позна*; рус. *ранее* → *за-ранее* – бел. *раней* → *за-раней*; рус. *светло* → *за-светло* (разм.)** – бел. *светла* → *за-светла**** і інш. У беларускай мове прыслоўі з такім прэфіксам рэалізуюць таксама значэнні: 1) ‘перавышэнне якасці, прыкметы, названай матывавальным словам’ (*загуста, залишне, замнога*) і 2) ‘непаўната якасці, названай матывавальным словам’ (*замала, занізка*). Прыслоўі гэтага тыпу таксама суадносяцца з прыметнікамі з прэфіксам *за-* і могуць разглядацца як утварэнні ад іх пры дапамозе суфікса *-а*: *доўга* → *за-доўга* 1 і *задоўг-(и)* – *задоўг-а* 2; *мала* → *за-мала* 1 і *замал-(ы)* → *замал-а* 2; але *многа* → *за-многа*. Інакш кажучы, яны з’яўляюцца поліматываванымі.

У рускай і беларускай мовах прэфіксы *за-* і *на-* выдзяляюцца таксама ў некалькіх прыслоўях, якія з’яўляюцца размоўнымі ці прастамоўнымі сінонімамі матывавальных слоў: рус. *даром* → *за-даром* – бел. *дарам* → *за-дарам*, *дарма* → *за-дарма*; рус. *завтра* → *на-завтра* – бел. *заўтра* → *на-заўтра*; рус. *пополам* → *на-пополам* – бел. *папалам* → *на-папалам* (разм.). У рускай мове да названай групы адносіцца таксама прыслоўе *зазря* (праст.), якому ў беларускай мове адпавядае лексема *задарма* (разм.).

У рускай мове выдзяляюцца наступныя словаўтваральныя тыпы прэфіксальных прыслоўяў:

1) прыслоўі з прэфіксам *во-*, якія абазначаюць накіраванасць да прыкметы, названай матывавальным словам: *во-вне* ← *вне*, *во-внутри* (праст.) ← *внутри*;

2) прыслоўі з прэфіксамі *до-*, *на-* і *по-*, якія абазначаюць давядзенне да прыкметы, названай матывавальным словам: *до-куда* (праст.) ← *куда*, *до-нельзя* (разм.) ← *нельзя*, *до-сюда* (разм.) ← *сюда*, *до-туда* (праст.) ← *туда*; *на-всегда* ← *всегда*, *на-сквозь* ← *сквозь*, *по-ныне* ← *ныне*, *по-сейчас* ← *сейчас*; семантычна адасоблена лексема *по-всюду* (← *всюду*);

3) прыслоўі з прэфіксам *от-* (*ото-*), якія маюць значэнне ‘зыходзячы (па часе ці прасторы) з прыкметы, названай матывавальным словам’: *от-куда* ← *куда*, *ото-всюду* ← *всюду*, *от-сюда* ← *сюда*.

Рускім прыслоўям названых тыпаў у беларускай мове адпавядаюць:

1) прэфіксальна-суфіксальныя прыслоўі (*во-вне* / *з-надворку*; *во-внутри* (прост.) / *у-сярэдзін-у*);

2) нематываваныя ўтварэнні (*докуда* (праст.) / *дакуль*; *досюда* (разм.) / *дасюль*; *дотуда* (праст.) / *датуль*; *повсюду* / *усюды*, *скрозь*);

** Па даных “Словообразовательного словаря русского языка”, прыслоўе *засветло* з’яўляецца адад’ектыўным прэфіксальна-суфіксальным утварэннем: *светл-(ый)* → *за-светл-о* [4, с. 77].

*** У “Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы” прыслоўе *засветла* падаецца як адад’ектыўнае прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне: *светл-(ы)* → *за-светл-а* [1, с. 126].

3) прэфіксальныя прыслоўі (*на-всегда / на-заўсёды, на-заўжды; на-завтра* (разм.) / *на-заўтра; на-сквозь / на-скрозь*).

У беларускай мове сустракаюцца прыслоўныя ўтварэнні з прэфіксамі *у-* і *па-*, якім у рускай мове адпавядаюць:

1) нематываваныя словы (*у-поперак / наперекор, поперёк; у-попеч* (разм.) / *рядом, возле, подле*);

2) фразеалагічна звязаныя спалучэнні слоў (*у-попеч / бок о бок, рука об руку*);

3) словазлучэнні (*па-абамал / с обеих сторон, по обе стороны*).

У супастаўляемых мовах выдзяляюцца адзінкавыя прыслоўі, якія маюць аднолькавыя прэфіксы. Гэта прыслоўі з прэфіксамі *после-* // *пасля-* (рус. *после-завтра* – бел. *пасля-заўтра*) і *поза-* // *паза-* (рус. *поза-вчера* (разм.) – бел. *паза-ўчора* (і *за-ўчора*)). Акрамя гэтага, у рускай мове адзначана яшчэ прыслоўе *из-вне* з прэфіксам *из-*, якому ў беларускай мове адпавядаюць прэфіксальна-суфіксальныя прыслоўі *звонку* і *знадворку*, і прыслоўе *с-выше* з прэфіксам *с-*, якому ў беларускай мове адпавядаюць:

1) словазлучэнне з *вышэйшых інстанцый*;

2) словаспалучэнне з *неба*;

3) назоўнікі ў форме Тв. склону *небам, Богам*.

Што датычыць прадуктыўнасці прэфіксаў прыслоўяў, то, як паказаў аналіз, адны з іх з’яўляюцца прадуктыўнымі (прэфікс *не-* // *не-* (*ня-*)), другія (прэфікс *па-* // *па-*) – непрадуктыўнымі ў абедзвюх супастаўляемых мовах; некаторыя з’яўляюцца непрадуктыўнымі ў рускай мове, але прадуктыўнымі ў беларускай (у размоўным стылі) (прэфікс *за-* // *за-*).

Такім чынам, у працэсе супастаўляльнага даследавання было ўстаноўлена, што існуюць як агульныя для рускай і беларускай моў словаўтваральныя тыпы прэфіксальных прыслоўяў, так і тыпы, характэрныя толькі для дэрывацыйнай сістэмы адной з блізкароднасных моў. Далейшае вывучэнне пытанняў словаўтварэння не толькі прэфіксальных прыслоўяў, але і лексічных адзінак гэтага часцінамоўнага разраду ў цэлым будзе садзейнічаць паглыбленню навуковых ведаў аб тых працэсах, якія адбываюцца ў дадзенай галіне мовазнаўства.

Літаратура

1. Бардовіч, А.М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 413 с.

2. Беларуская граматыка: У 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – 1985. – 431 с.

3. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т. 1: Фонетика. Фонология. Введение в морфемистику. Словообразование. Морфонология. – 1980. – 783 с.

4. Тихонов, А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. / А.Н. Тихонов. – М.: Рус. яз., 1985. – Т. II. – 886 с.

5. Улуханов, И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И.С. Улуханов. – М.: Издательство «Наука», 1977. – 256 с.

АГУЛЬНАНАЦЫЯНАЛЬНЫЯ МОЎНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў КАМУНІКАТЫЎНАЙ ПРАСТОРЫ БЕЛАРУСІ

Т.С. Бабровіч (Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка)

ПЕРШАСНЫЯ (НЕМАТЫВАВАНЫЯ) НАЙМЕННІ БУДАЎНІЧАЙ СФЕРЫ

Ключавыя словы: намінацыя, найменні будаўнічай сферы, матывацыя, тэрміналагічныя адзінкі, этымалогія.

Сістэма тэрміналагічных найменняў з’яўляецца дастаткова дынамічнай моўнай падсістэмай, паколькі навукова-тэхнічнае развіццё адбываецца непарыўна, узнікаюць новыя паняцці, якія маюць неабходнасць у намінацыі, у выніку чаго ўтвараюцца новыя тэрміны. Менавіта ў мове і праз мову індывід і грамадства ўзаемна дэтэрмініруюць адзін аднаго [1, с. 27]. Як пісаў Г.У. Калшанскі, “сутнасць намінацыі заключаецца не ў тым, што моўны знак абазначае прадмет ці нейкім чынам суадносіцца з прадметам, а ў тым, што ён рэпрэзентуе некаторую абстракцыю як вынік пазнавальнай дзейнасці чалавека” [3, с. 12].

Аб першаснай (прамой) намінацыі прынята гаварыць, калі вызначаная рэалія (якасць, прадмет, з’ява), якая атрымала тое ці іншае абазначэнне, прымаецца за зыходную (нематываваную). Першасная лексічная намінацыя – гэта “суаднясенне адлюстраванага ў свядомасці фрагмента пазамоўнага рада і гукавога рада, якія ўпершыню атрымліваюць функцыю называння” [8, с. 73]. Невытворнымі (нематыванымі) лічацца словы, якія ў сінхронным плане ўсведамляюцца носбітамі мовы як першавобразныя, г.зн. не ўтвораныя ад іншых слоў. Яны абазначаюць адрэзкі навакольнага асяроддзя ўмоўна, не звязваюць іх з іншымі з’явамі рэчаіснасці, таму лічацца нематываванымі. Унутраны сэнс такіх слоў раскрываецца толькі пры этымалагічным аналізе. “У выніку забыцця ўнутранай формы такія словы аказваюцца ў этымалагічнай “ізаляцыі”, матывацыйныя сувязі страчваюцца, і іх можна выявіць, толькі пранікаючы ў гісторыю кожнага з гэтых слоў” [7, с. 15]. З пункту гледжання сучаснага носбіта мовы нематываваныя словы немагчыма далей структураваць па словаўтваральным саставе.

Так, сярод найменняў будаўнічай сферы да першаснай намінацыі адносяцца адзінкі, якія прыйшлі з агульнаславянскай мовы або з індаеўрапейскай мовы-асновы. Н.А. Мінакова падкрэслівае асобнае палажэнне такіх найменняў, якія абслугоўваюць і сістэму агульналітаратурнай мовы, і яго падсістэму – тэрміналогію. Такія словы нельга адназначна аднесці да тэрміналагічных найменняў, так як яны

адрозніваюцца некаторымі характарыстыкамі ад вузкасפעцыяльных будаўнічых тэрмінаў. На думку даследчыка, такія адзінкі могуць разглядацца як будаўнічыя тэрміны “нізкай ступені тэрміналагічнасці”, у якіх пераважае намінацыйная функцыя [4, с.122].

Аб’ектам даследавання з’явіліся 840 аднаслоўных субстантыўных намінацыйных адзінак, якія ўваходзяць у тэматычныя падгрупы “*Будаўнічыя матэрыялы і рэчывы*”, “*Будынкі, памяшканні*”, “*Будаўнічыя канструкцыі, іх часткі і элементы*” і з’яўляюцца дастаткова ўжывальнымі ў сучаснай беларускай мове. Крыніцамі моўнага матэрыялу сталі пяцітомны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” (пад рэд. К. К. Атраховіча, 1977–1984) [6], двухтомны “Русско-белорусский политехнический словарь” (пад рэд. І.Л. Бурак, 1998) [5], “Современный русско-белорусский политехнический словарь” (склад. А.М. Булыка, 1997–1998) [2], “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” (1978–2017) [9].

Вылучаныя найменні ўваходзяць ва ўсе прааналізаваныя тэматычныя пагрупы. Так, у тэматычнай падгрупе “*Будаўнічыя матэрыялы і рэчывы*” адзначаны наступныя немагаваны адзінкі: **волава** рус. *олово* ‘волава’, ст.-рус., ст.-слав. *олово* ‘свінец’, укр. *олово*, польск. *olów*, чэш., славац. *olovo*, балг. *олово*, серб.-харв. *олово*, славен. *olov*, *ólovo*, в.-луж. *woloj*, н.-луж. *woloj* ‘свінец’, роднаснымі з’яўляюцца літ. *alvas* ‘свінец’, лат. *alva*, *alvs* ‘волава’; **пясок** укр. *пісок*, рус. *песок*, польск. *piasek*, чэш. *pések*, славац. *piesok*, в.-луж., н.-луж. *pěsk*, серб.-харв. *pijèsak*, славен. *pések*, балг. *пясък*, макед. *песок*, ст.-слав. *пѣсъкъ.*, праслав. **pěsъkъ*; **медзь** укр. *мідь*, рус. *медь*, польск. *miedz* ‘медзь’, н.-луж. *měz* ‘тс’, ‘бронза’, ‘латунь’, в.-луж. *mjedz* ‘руда’, чэш. *měd*, славац. *med* ‘бронза’, ‘латунь’, славен. *méd* ‘медзь’, ‘латунь’, серб.-харв. *mjèd*, макед., балг. *мед*, ст.-слав. *мѣдь* ‘медь’, прасл. *mědъ* не мае генетычна блізкіх і.-е. адпаведнікаў; **жалеза** рус. *железо*, укр. *залізо*, польск. *żelazo*, чэш., славац., в.-луж. *železo*, н.-луж. *zelezo*, балг. *желязо*, макед. *железо*, серб.-харв. *жѐлезо*, славен. *železo*, ст.-слав., ст. рус. *желъзо*, літ. *geležis*, лат. *dzēlz(i)s*; **камень** укр. *камінь*, рус. *камень*, польск. *kamień*, н.-луж., в.-луж. *katjeń*, чэш. *kámen*, славац. *kameň*, славен. *kámen*, серб.-харв. *ка̀мен*, макед., балг. *камен*, ст.-слав. *камы*. Прасл. *kamy* (род. *kamene*); **дошка** укр. *дошка*, рус. *доска*, польск. *deska*, чэш. *deska*, балг. *дъска*, серб.-харв. *дàска*, ст.-слав. *дъска*, праслав. **dъska*; **бервяно** рус. *бервно*, укр. *бервено*, ст.-польск. *bierzwno*, *bierwiono*, чэш. *břevno*, ст.-слав. *брьвьно*, *брьвьно*, серб.-харв. *бр̀вно*; **жэрдка, жэрдзь** рус. *жердь*, *жердка*, укр. *жѐрдка*, польск. *żerdź*, *żerdka* ‘жэрдка’, в.-луж. *žerdź* ‘жэрдка; штанга’, н.-луж. *žerdka*, *žerź*, чэш. *žerd’*, *žerd’ka*, славац. *žrd’*, *žrdka*, славен. *žrd*, *žrdka*. Ст.-слав. *жръдь* ‘кій, кап’ё’, ст.-рус. *жердь*. Праслав. **žьrdь*.

У тэматычную падгрупу “*Будынкі, памяшканні*” уваходзяць наступныя невытворныя найменні: **дом** праслав. слова; параўн. *дом*, укр. *дім*, польск. *dom*, чэш. *dům*, серб.-харв. *дѐм*, балг. *домът*, ст.-слав. *домь*. Прасл. **domъ*. Роднасныя формы: ст.-інд. *dāmas* ‘дом’, авест. *dam-*, грэч. *δομος*, лац. *domus*. Звычайна звязваюць з грэч. *δέμω* ‘будую’, гоц. *timrjan*

‘будаваць’; **вежа** ст.-рус. *вѣжа* ‘шацёр, кібітка, вежа’, рус. *вѣжа* ‘шацёр, кібітка, будка, вежа’, укр. вежа, польск. *wieża*, чэш. *věž*, ст.-чэш. *věžě*, ст.-слав. *вѣжа*, славен. *věža* ‘сені, вестыбюль’. Першапачаткова ў славян, як думаюць, гэта быў рухомы будынак на санях або калёсах. Прасл. **věža* < **věz-ja* да **vez-ti* ‘везці’; **пакой** ‘асобнае памяшканне для жылля ў кватэры, доме, агароджанае сценамі, перагародкамі’. Агульнаслав. і прасл. *rokojь* ‘мір, цішыня’; значэнне ‘пакой’ развілося ва ўсх.-слав. мовах, а таксама ў польск. і чэш., першапачаткова – адзеленае памяшканне, дзе можна адпачнуць, мець спакой.

Да тэматычнай падгрупы “*Будаўнічыя канструкцыі, іх часткі і элементы*” адносяцца наступныя невытворныя найменні: **акно** ст.-рус. *окъно*, руск. *окно*, укр. *вікно*, польск. *okno*, славац. *okno*, чэш. *okno*, в.-луж., в.-луж. *wokno*, н.-луж. *hokno*, серб.-харв. *окно*, макед. *окно*. Хутчэй за ўсё праслав. *okno* – архаічны прыметнік на *-но*, утвораны ад назоўніка *око*; **страха** укр. *стріха*, рус. дьял. *стрехá*, польск. *strzecha*, в.-луж. *třěcha*, н.-луж. *tšěcha*, *stšěcha* ‘выступ страхі, навес’, чэш. *střecha* ‘страха’, славац. *strecha*, славен. *stréha*, серб.-харв. *стрѐха* ‘выступ страхі’, балг. *стрѣха*, макед. *стрѐа*, ст.-слав. *стрѣха*. Прасл. **strěxa* утворана з суф. *-ха* ад дзеяслова **strojiti* ‘укладаць, прыводзіць да парадку, будаваць’. Іншыя рэканструкцыі: **strěxa* < *sters *ā* ад і.-е. **ster-* ‘распасціраць’; **сцяна** ст.-бел. *сцьна*, укр. *сціна*, рус. *стенá*, ст.-рус. *стьна*, польск. *ściana*, в.-луж., н.-луж. *sćěna*, чэш. *stěna*, славац. *stena* ‘сцяна’, серб.-харв. *стијѐна* ‘скала, камень’, славен. *sténa* ‘сцяна’, ‘скала’, балг. *стенá* ‘сцяна; каменная агароджа’ макед. *стена* ‘сцяна’ ст.-слав. *сцьна* ‘сцяна; вал’. Прасл. **stěna* ‘сцяна’, роднаснае гоц. *stains* ‘камень’; **вароты** ст.-рус. *ворота*, рус. *ворóта*, укр. *ворóта*, польск. *wrota*, чэш. *vrata*, ст.-слав. *врата*, балг. *вратá*, серб. *врата*. Праслав. **vorta* ‘вароты, дзверы’ (мн. л. да назоўніка н.р. **vorto* ‘тс’, які не захаваўся) – утварэнне суфіксам *-t-* да праслав. кораня **ver-*: **vor-* ‘адкрываць, закрываць і да т.п.’. Падобныя ўтварэнні ёсць і ў іншых і.-е. мовах: літ. *var̃tai* мн. л., лат. ‘вароты, дзверы’, прус. *warto*, ст.-інд. *vṛtis* ‘агароджа’; **порог** агульнаслав.: рус. *порóг*, укр. *поріг*, *порóгу*, ст.-рус. *порогъ*, ст.-слав. *прагъ*, польск. *prog*, в.-луж. *proh*, н.-луж. *prog*, чэш. *práh*, славац. *prah*, серб.-харв. *прàг*, славен. *prag*, балг. *праг(ът)*. Праслав. *porogъ*. Роднасныя ў і.-е. мовах: літ. *pérgas* ‘рыбачы човен’, ст.-ісл. *forkr* ‘дубіна’, ст.-сакс. *ferkal* ‘засаўка’, лац. *pergula* ‘прыбудова ў доме, выступ у сцяне, вінаграднік, хаціна, гарышча’; **скоба** укр. *скóба* ‘крук у дзвярах, прабой’, рус. *скобá* ‘тс’, серб.-ц.-слав. *скоба* ‘засцежка’, чэш., славац. *skoba* ‘планка, засаўка’, серб.-харв. *скóба*, славен. *skóba* ‘тс’, балг. *скóба* ‘скобка’, макед. *скобичка* ‘падкоўка (на падэшве)’. Праслав. **skoba* ‘загнуты крукам прут, скобка’ да і.-е. **(s)kāmb-* ‘крывіць, гнуць’. Роднасныя літ. *kabėti* ‘вісець’, *kabẽ* ‘крук’, *kablỹs* ‘тс’, *kibti* ‘чапляцца, вешацца’, лат. *kablis* ‘кручок, засцежка’; **жолоб** рус. *желоб* ‘прыстасаванне для стоку вады’, укр. *жóлоб* ‘карыта, прыстасавання для перасыпання, пералівання’,

польск. *žlób*, серб.-луж. *žlob*, чэш., славац. *žlab*, славен. *žlêb*, балг., макед. *жлеб* ‘тс’. Ст.-рус. *желобъ*, *жолобъ*. ц.-слав. *жлѣбъ*. Прасл. **želbъ* < *gelbъ*.

Такім чынам, сярод першасных (нематываваных) найменняў будаўнічай сферы вылучаны адзінкі, якія уваходзяць ва ўсе прааналізаваныя тэматычныя падгрупы “Будаўнічыя матэрыялы і рэчывы”, “Будынікі, памяшканні”, “Будаўнічыя канструкцыі, іх часткі і элементы”. Першасная намінацыя на моўным узроўні ўключае невытворныя назоўнікі з агульнаславянскай ці індаеўрапейскай мовы ў прамым значэнні, якія служаць базай для другасных найменняў (вылучана 29 найменняў – 3,5 % ад усіх прааналізаваных аднаслоўных моўных адзінак).

Літаратура

1. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Изда-во «Прогресс», 1974. – 448 с.
2. Булыко, А. Н. Современный русско-белорусский политехнический словарь / А.Н. Булыко (авт.-сост.). – Мн. : Харвест, 2007 – 432 с.
3. Колшанский, Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте / Г.В. Колшанский // Принципы и методы семантических исследований / АН СССР, Ин-т яз-ния; редкол.: В.Н. Ярцева (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1976. – С. 5 – 30.
4. Минакова, Н.А. Особенности формирования и структура строительной терминологии русского языка : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Н.А. Минакова. – Москва, 1985. – 203 с.
5. Русско-белорусский политехнический словарь: в 2 т. / И. Л. Бурак (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 1997 – 1998. – 2 т.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; рэдкал.: А. А. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1977 – 1984. – 5 т.
7. Усачева, В.В. Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь / В.В. Усачева. – М.: Индрик, 2003. – 352 с.
8. Уфимцева, А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) // Языковая номинация: Виды наименований: Сб. ст. / Акад. наук СССР. Ин-т языкознания; Отв. ред. Б. А. Серебренников, А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1977. – С. 5 – 85.
9. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: 1 – 14 т. / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 1978 – 2017. – 14 т.

Н.М. Гардзеі (Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны),
С.Г. Хвясько (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)

СЦЯЖЭННЕ ЗЫЧНЫХ: ФАНЕТЫЧНАЯ ЦІ МАРФАНАЛАГІЧНАЯ З’ЯВА?

Ключавыя словы: словаўтваральны фармант, сцяжэнне, утваральная аснова, фаналагічная кандэнсацыя, фузія, фаналагічнае чаргаванне, фанема.

25 верасня 2020 года ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка адбылася абарона кандыдацкай дысертацыі С.Г. Хвясько «Марфаналогія словазмянення і словаўтварэння ў бела-

рускай і рускай мовах (на матэрыяле субстантыўных словаформ і назоўнікаў з суфіксам -ств-)» [8]. Афіцыйным апанентам па дысертацыі выступіў Геннадзь Антонавіч Арцямёнак, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава. Водзыў Г.А. Арцямёнка на дысертацыю С.Г. Хвясько быў прадказальна змястоўным і станоўчым, аднак некаторыя нефармальныя заўвагі, што прысутнічалі ў ім, зрабілі сам працэс абароны дысертацыі дастаткова напружаным і цікавым. Каментарый да адной з такіх заўваг і ёсць мэтай гэтага артыкула.

У дысертацыі С.Г. Хвясько зроблена экспліцытнае супастаўляльнае прадстаўленне марфалагічных сродкаў дэрывацыі адсубстантыўных назоўнікаў з суфіксам -ств- у беларускай і рускай мовах. Сярод гэтых сродкаў С.Г. Хвясько апісвае і сцяжэнне зычных фанем у выпадках тыпу белар. брат → бра́цтва // руск. брат → бра́ц/тво (арфагр. братство). У даследаванні, у прыватнасці, сцвярджаецца, што: 1) сцяжэннем фанем маркіруецца адсубстантыўнае словаўтварэнне ≈37% назоўнікаў з суфіксам -ств- у беларускай мове і ≈17% назоўнікаў з суфіксам -ств- у рускай мове; 2) гэта з’ява назіраецца ў такіх вытворных асновах, у склад якіх уваходзяць утваральныя асновы, што заканчваюцца на фанемы д, т, ч, ц, к у беларускай мове і д, д’, т, т’ у рускай мове, напрыклад: белар. бяд(а) → бе́ц/тва (арфагр. бедства), шляхт(а) → шляхе́цтва, рвач → рва́цтва, выдавец → выдаве́цтва, дзівак → дзівáцтва // руск. букваэд → буквао́е/ц/тво (арфагр. буквао́едство), ренегат → ренегá/ц/тво (арфагр. ренегáтство), господ’(ін) → госпó/ц/тво (арфагр. госпóдство), дёт’(и) → де́ц/тво (арфагр. дётство) [8, с. 14]; 3) сутнасць з’явы сцяжэння фанем пры ўтварэнні назоўнікаў дадзенага словаўтваральнага тыпу заключаецца ў тым, што ў складзе вытворнай асновы суседнія фанемы, розныя паводле спосабу ўтварэння, аб’ядноўваюцца ў адну фанему з дзвюма фазамі артыкуляцыі, а іменна ў змычна-шчылінную фанему ц, напрыклад: белар. брат + -ств- → брацтва; 4) сцяжэнне фанем, або фаналагічная кандэнсацыя, на стыку ўтваральнай асновы і суфікса -ств- адбываецца пад уплывам фаналагічнага фактару і з’яўляецца адным з марфалагічных механізмаў кампрэсіі, або спрашчэння кансанантных груп; 5) вынікам фаналагічнай кандэнсацыі на стыку ўтваральнай асновы і словаўтваральнага суфікса -ств- заўсёды аказваецца фузія – такое спалучэнне марфем, пры якім наступная марфема, а іменна суфікс -ств-, часткова паглынаецца папярэдняй марфемай і лінейная сегментацыя словаформы становіцца немагчымай.

Менавіта гэты фрагмент дысертацыйнага даследавання С.Г. Хвясько выклікаў наступную заўвагу Г.А. Арцямёнка: «Недастаткова абгрунтаваным, па нашым меркаванні, з’яўляецца вылучэнне ў якасці асобнага марфалагічнага сродку пры словаўтварэнні “сцяжэння фанем”. Тэрмін “сцяжэнне (кантракцыя) гукаў” больш характэрны для класічнай фанетыкі і вядзе да блытаніны з’яў розных узроўняў. Да таго ж, нягледзячы на вы-

разна сінтагматычную абумоўленасць, “сцяжэнне фанем” чамусьці лічыцца аўтарам нелінейным пераўтварэннем асновы. У сувязі са сказаным няяснай паўстае трактоўка дысертантам паняцця фанемы наогул». Такім чынам, у працэсе абароны дысртацыі выявілася, што пытанне аб статусе такой моўнай з’явы, як сцяжэнне зычных, што назіраецца пры ўтварэнні назоўнікаў ад назоўнікаў з дапамогай суфікса -ств-, аказваецца актуальным і для беларускага, і для рускага мовазнаўства. У сувязі з гэтым мы прапануем лінгвістычнай грамадскасці наш каментарый да зробленай заўвагі.

Перш за ўсё адзначым, што ў беларускім і рускім мовазнаўстве само паняцце сцяжэнне па-рознаму асэнсоўваецца. У рускім мовазнаўстве пад сцяжэннем, або кантракцыяй, звычайна падразумяваецца зліццё двух суседніх галосных гукаў у адзін галосны гук або дыфтонг [5]. Напрыклад, лічыцца, што ў рускай мове ў выніку сцяжэння ўтварыліся дзеяслоўныя формы *приду́* > *при-иду*, *приму́* > *при-иму*. Пры гэтым адзначаецца, што сцяжэнне галосных адбываецца або ў беглым маўленні, або ў выніку дзеяння моўных законаў, і значыць, мае фанетычную прыроду, але можа насіць і марфаналагічны характар, інакш кажучы, можа стаць часткай марфалогіі. Так, зліццё галосных у падоўжаны галосны гук, якое распаўсюджана ў паўночнарускіх гаворках, закранае толькі пэўныя фрагменты марфалагічнай сістэмы гэтых гаворак, напрыклад, асабовыя формы дзеяслова: *работа:т* ‘работает’, *требу:т* ‘требуют’ (паводле дадзеных з інтэрнэт-крыніц). У беларускім мовазнаўстве пад сцяжэннем падразумяваецца, як правіла, такая фанетычная з’ява, у выніку якой адбываецца зліццё суседніх зычных гукаў у адзін зычны гук, напрыклад, *тава́рыш* + -ск- → *тава́рыскі*, або *го́рад* + -ск- → *гара[ц]кі* (арфагр. *гарадскі*), або *брат* + -ств- → *бра́цтва* (часам такое сцяжэнне зычных гукаў беларускія моваведы таксама называюць кантракцыяй).

Пры гэтым у вучэбных дапаможніках па фанетыцы [1] беларускай мовы даволі часта ігнаруецца той факт, што сцяжэнне зычных адбываецца, як правіла, на стыку марфем, гэта значыць, у пэўнай марфаналагічнай пазіцыі. Прычым адны і тыя самыя гукі, напрыклад, [т] і [с], “сцягваюцца” ў гук [ц] на стыку кораня і суфікса і не “сцягваюцца” ў гэты самы гук на стыку кораня і прыстаўкі, параўн.: *бе́дства* [цтв], але *падстаўка* [тст] [4, с. 197, 495]. Ужо само гэта назіранне павінна было ў рэшце рэшт прывесці да меркавання, што справа тут не проста ў правілах гукавой спалучальнасці беларускага (або рускага) маўлення: калі абгрунтаванне нейкай фанетычнай з’явы прыходзіцца праводзіць з апорай на больш высокі моўны ўзровень, то значыць, і сама з’ява ўжо не можа разглядацца як чыста фанетычная. Не выпадкова А.І. Падлужны, апісваючы фанетычныя з’явы ў моўнай плыні, падкрэсліў, што сцяжэнне зычных адбываецца выключна пры словаўтварэнні (гэта значыць, не з’яўляецца цалкам аўтаматычным, або фанетычным). Ён жа прадставіў і сутнасць сцяжэння, абмежаваўшы яго матэрыяльнае выражэнне канкрэтнымі фанетычнымі адзінкамі: «Зычныя [д], [т], [ч], [к] і наступны суфіксальны [с] пераўтвараюцца ў [ц]: *па* + *люд*

+ ску – па-людску [пал’ўцку], агент + ств + а – агенцтва, ткач + ск + і – ткацкі, казак + ск + і – казацкі» [7, с. 96].

У манаграфіі С.М. Талстой «Морфонология в структуре славянских языков» сцяжэнне зычных цалкам прадстаўлена ў аспекце граматыкі (дакладней, словаўтварэння). Аналізуючы такія факты ў польскай мове, як *wariat – wariactwo, inwalida – inwalidztwo*, даследчыца вызначыла сцяжэнне (кандэнсацыю) кансанантных паслядоўнасцей на стыку ўтваральнай асновы і суфікса як выключна марфаналагічную з’яву [6, с. 145]. Тэарэтычнай перадумовай такога рашэння стала канцэпцыя Ленінградскай фаналагічнай школы, прынятая ў даследаванні С.М. Талстой. Як вядома, альтэрнантамі марфаналагічнага чаргавання павінны з’яўляцца фанемы – сегменты адзінкі мовы, а не гукі – сегментныя адзінкі маўлення. Згодна з канцэпцыяй ЛФШ атаясамліванне мінімальних сегментных адзінак вуснага маўлення ў фанему адбываецца паводле артыкуляцыйна-акустычнага (фізічнага, а не функцыянальнага, як у МФШ) крытэрыю. Інакш кажучы, фанема паводле ЛФШ яўляе сабой клас фанетычна падобных гукаў [3, с. 553], пры гэтым сігніфікатыўная функцыя фанем, або функцыя адрознення марфем, напрыклад, руск. во/т/ (форма Р. мн. ад вóды) і во/т/ (часціца), ігнаруецца. Такім чынам, апора на канцэпцыю ЛФШ дала С.М. Талстой магчымасць убачыць у сегменце ц вытворнай асновы тыпу *wariactwo* (аналагічна ў беларускай мове брацтва) не пазіцыйны варыянт фанем /т/ і /с/, а асобную фанему /ц/, у выніку чаго ўзнікла магчымасць кваліфікаваць сцяжэнне зычных на стыку ўтваральнай асновы і суфікса -ств- як фаналагічнае чаргаванне, што адбываецца ў пэўнай марфаналагічнай пазіцыі, напрыклад, /т/ (змычная зычная фанема) + /с/ (шчылінная зычная фанема) → /ц/ (змычна-шчылінная зычная фанема). Паколькі сцяжэнне зычных можна прадставіць як чаргаванне фанем, натуральна, што яно адносіцца да нелінейных марфаналагічных сродкаў словаўтварэння.

Прызнанне тэрміна «сцяжэнне зычных» і адпаведнага дэнатата як менавіта марфаналагічнай з’явы ўжо адбылося і ў рускім мовазнаўстве [2]. Так, у манаграфіі В.У. Кукушкінай, прафесара Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта, сцвярджаецца, што ва ўтварэннях тыпу руск. братство адбываецца «злучэнне дзвюх зычных фанем у адну (выдзелена намі. – Н.Г., С.Х.) на марфемным шве» [2, с. 260], у выніку чаго ўзнікае шчылнае далучэнне словаўтваральнага фарманта да ўтваральнай асновы (або поўная фузія), а ўтваральная аснова пачынае выступаць у так званым «фузійным варыянце» (тэрмін В.У. Кукушкінай). Пры гэтым марфемная мяжа паміж утваральнай асновай і фармантам, зразумела, знікае, але «руская арфаграфія паслядоўна захоўвае марфемнае шво, не дазваляючы адлюстраванне злітнай артыкуляцыі» [2, с. 260].

Такім чынам, сцяжэнне зычных на стыку ўтваральнай асновы і словаўтваральнага фарманта -ств- разглядаецца ў сучаснай славістыцы як марфаналагічная з’ява. Аргументамі на карысць такога погляду

з'яўляюцца наступныя палажэнні: а) сцяжэнне зычных адбываецца ў пэўнай марфаналагічнай пазіцыі і не з'яўляецца цалкам аўтаматычным; б) лінгвістычнае прадстаўленне сцяжэння зычных патрабуе прыцягнення тэрміналогіі не толькі з галіны фаналогіі, але і з галіны словаўтварэння.

На заканчэнне адзначым: пагружэнне ў праблему, якое ініцыяваў афіцыйны апанент у час абароны кандыдацкай дысертацыі С.Г. Хвясцько, сведчыць аб тым, што некаторыя паняцці беларускага мовазнаўства ўжо неабходна удакладніць або пераасэнсаваць, а таксама аб тым, што навучанне і выхаванне маладых даследчыкаў патрабуе ўдумлівага чытання іх навуковых тэкстаў і падштурхоўвання да навуковай дыскусіі, што і рабіў шаноўны Генадзь Антонавіч Арцямёнак і пра што мы ўспамінаем з глыбокай удзячнасцю.

Літаратура

1. Гачко, А. К. Беларуская мова: Фанетыка. Фаналогія: метадычныя рэкамендацыі / А. К. Гачко, С. В. Асабіна; Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы». – Гродна: ГрДУ. – 2014. – 62 с.
2. Кукушкіна, О. В. Морфонология современного русского литературного языка: учебник / О. В. Кукушкіна. — М.: Изд-во Московского ун-та, 2016. – 337 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет издательства «Советская энциклопедия», Ин-т языкознания АН СССР; редкол.: Н.Д. Арутюнова [и др.]; гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: «Советская энциклопедия», 1990. – 685 с.
4. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтуюцыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
5. Стяжение // Megabook. Универсальная энциклопедия Кирилла и Мефодия [Электронный ресурс]. – 2008–2022. – Режим доступа: <https://megabook.ru>. – Дата доступа: 11.01.2022.
6. Толстая, С. М. Морфонология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М.: Издательство «Индрик», 1998. – 320 с.
7. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І. Р. Булыка, Л. Ц. Выгонная, Г. В. Лосік, А. І. Падлужны; Рэд. А. І. Падлужны. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 335 с.
8. Хвясцько, С. Г. Марфаналогія словазмянення і словаўтварэння ў беларускай і рускай мовах (на матэрыяле субстантыўных словаформ і назоўнікаў з суфіксам -ств-): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.20 / С. Г. Хвясцько; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. – Мінск, 2020. – 28 с.

В.М. Генкин (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ КАТОЙКОНИМИИ ВИТЕБЩИНЫ

Ключевые слова: катойконим, катойконимическая номинация, гендерный аспект, оттопонимные дериваты.

Катойконимы, будучи одной из форм именования лиц, предполагают, что в системе номинации должно быть отражено родовое противополо-

ставление, то есть априори являются гендерно маркированными лексемами. Их общее значение может быть определено как «носитель (носительница) предметного признака», выражающегося в отношении к соответствующему предмету, в качестве которого выступает географический объект: чаще всего населенный пункт, реже – объект другого типа (река, территория и т.д.). Наряду с адъектонимами катойконимы составляют основную группу оттопонимных производных.

С формально-деривативной точки зрения словообразование катойконимов может быть представлено в виде трехчастной универсальной синтагмы, являющейся частью словообразовательного гнезда с вершиной-топонимом:

топоним → катойконим мужского рода → катойконим женского рода (Полацк → палачанін → палачанка, Орша → аршанец → аршанка; Обаль → абалянец → абалянка и т.д.)

Относительно этой словообразовательной цепочки следует пояснить два момента. Во-первых, последняя позиция, которую должен занимать катойконим женского рода, часто является незамещенной. В результате этого создается лакуна, которая с учетом прогнозирующего характера словообразовательной парадигмы может заполняться по предсказуемой деривативной модели. Заполнение лакуны происходит обычно при заметном увеличении числа жителей населенного пункта или повышении его административного статуса, что, в свою очередь, приводит к востребованности соответствующих форм номинации.

Для целого же ряда названий мелких населенных пунктов цепочка и вовсе остается неразвернутой, полностью открытой (примеры здесь и далее приводятся по изданию «Слоўнік адтапанімных дэрыватаў Віцебшчыны» [3]):

Абольцы (Толочинский район) → <...> → <...>;

Адворыца (Ушачский) → <...> → <...>;

Вештары (Поставский) → <...> → <...>;

Залужэнне (Ушачский) → <...> → <...>;

Разэта (Браславский) → <...> → <...> и многие другие.

Во-вторых, анализ функциональной специфики позволяет утверждать, что первичными часто оказываются (в отличие от других номинаций лиц) формы множественного числа. Опираясь на такие показатели, как фактическое наличие катойконима-существительного и активность его использования в речи, однозначно приходим к следующему выводу: наиболее широко представлены и активно используются в устной и письменной речи (например, в языке СМИ) названия в форме множественного числа. Катойконимы мужского рода единственного числа менее употребительны и далеко не всегда фиксируются вообще:

Залужжа (Бешенковичский; Шумилинский) → залужцы и залужане;

Замосце (Толочинский) → замасцяныцы;

Новая (Городоский) → ноўцы;

Праходы (Глубокский) → праходцы;

Садовая (Оршанский; Сенненский) → садоўцы и т.д.

Заметим попутно, что именно по этой причине указанный выше словарь использует следующую схему подачи оттопонимных дериватов:

1) адъектонимы, которые, помимо своей основной роли оттопонимного прилагательного, легко субстантивируются и потому способны выполнять катойконимическую функцию;

2) катойконимы-существительные в форме множественного числа;

3) катойконимы в форме единственного числа мужского рода;

4) катойконимы в форме единственного числа женского рода;

5) катойконимы в форме множественного числа женского рода.

При этом позиции со второй по пятую включительно часто остаются незамещенными. Как уже отмечалось выше, это наиболее отчетливо прослеживается на уровне номинаций женского рода, относительно которых можно однозначно утверждать: они крайне малочисленны и весьма редко встречаются в речи. Последнее обстоятельство объясняется, как минимум, тремя причинами:

1) семантической вторичностью номинаций женского рода и их меньшей функциональной нагрузкой;

2) невостребованностью ряда названий лиц женского пола, что особенно характерно для катойконимии;

3) особенностями словообразования и морфонологии дериватов женского рода.

Характеризуя семантическую вторичность лексем женского рода на примере русского языка, В.В. Виноградов писал следующее: «В чисто русских словах, являющихся названиями лиц, т. е. людей, формой мужского рода подчеркивается не столько идея пола, сколько общее представление о лице, отнесение к классу или разряду людей, обозначение социальной роли человека. Например, для общего логического обозначения понятия о людях, принадлежащих к классу крестьян, мы воспользуемся словом мужского рода крестьянин, отнюдь не подразумевая при этом мужчин, а имея в виду лиц обоего пола» [2, с. 68]. Аналогично этому катойконимы мужского рода как множественного (где четко прослеживаются родовые различия: аршанцы – аршанкі; лепяльчане – лепяльчанкі; ушачанцы – ушачанкі), так и единственного числа используются для собирательного обозначения жителей или уроженцев того или иного места.

Нужно отметить еще один факт: низкая словообразовательная продуктивность и малая активность использования лексем, обозначающих лиц женского пола, имеет достаточно глубокие исторические корни и обычно связывается с гендерным неравенством и социальным статусом женщины на протяжении всего того исторического периода, когда формировалась топонимная система. Следует учитывать, что катойконимы обычно возникают вместе с ойконимом и на протяжении всего времени его существова-

ния сохраняют с ним тесные связи, причем не только на уровне деривации, но и на уровне иных отношений. Так, наличие катойконимов и гендерная вариантность названий жителей того или иного населенного пункта непосредственно обусловлены его величиной, степенью известности, административным статусом и другими факторами подобного ряда.

О низкой востребованности катойконимов женского рода в плане диахронии свидетельствуют, в том числе, материалы такого авторитетного лексикографического издания, как «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» [4], который хотя и содержит достаточно большой и разнообразный катойконимический материал, но названия женского рода почти не отражает.

Третий фактор, обуславливающий малочисленность названий лиц женского пола по месту их рождения или жительства, имеет внутриязыковой характер и выражается в наличии словообразовательных, лексических и формальных ограничений, возникающих в процессе деривации.

Деривативные отношения между номинациями мужского и женского рода (при наличии последних) вписываются в стандартную модель, характерную для лексем с подобной семантикой, когда названия лиц женского пола образуются от соответствующих названий лиц мужского пола. Словообразовательным средством катойконимов женского рода является суффикс -к- и его производные. Многозначность и стилистическая маркированность данного форманта создают интралингвистические препятствия при образовании женских катойконимических номинаций. «Беларуская граматыка» перечисляет целый ряд типов имен существительных, в образовании которых принимает участие морф -к- [1, с. 239–242], причем каждый из них имеет свое значение, что становится естественной причиной для лексической омонимии (часто нежелательной); в ряде случаев дериват и вовсе не образуется из-за занятости его места лексемой с другой семантикой.

Так, омонимия возникает при наличии оттопонимных дериватов женского рода, выполняющих другую функцию, например, между названиями небольших рек и катойконимами: Абалянка – абалянка, Лужаснянка – лужаснянка. Омонимия потенциально возможна и между ойконимами с формантами -оўка, -еўка, -анка, -янка и соответствующими катойконимами женского рода:

Антонанка → антонавец → <...> (антонаўка?);

Ганчаранка → ганчаровец → <...> (ганчароўка?);

Абалянка → абалянец → <...> (абалянка?) и т. п.

Последний из примеров особенно показателен, так как к двум уже имеющимся омонимам (комониму и потамониму) потенциально может присоединиться третий (катойконим женского рода).

Омонимы возникают и на основе более позднего словотворчества. Так, лексема лепелька, с одной стороны, она представляет собой катойконим женского рода (правда, сегодня почти не встречающийся в употреблении, но деривативно коррелирующий с реально используемой лексемой мужского рода

лепелец); с другой стороны, слово «Лепелька» используется как брендовое название продукции Лепельского молочноконсервного комбината.

Проблема омонимии может устраняться за счет замены традиционных аффиксов, участвующих в образовании катойконимов, на приобретший большую продуктивность во второй половине XX столетия формант -чанін, -чанка (лепелька → лепяльчанка). В силу своей почти полной однозначности он способен образовать названия лиц по местности даже в тех случаях, где этому препятствуют законы сочетаемости морфем и иные факторы.

Помимо этого, часть лексем с суффиксом -к- характеризуется сниженной стилистической окраской.

Літэратура

1. Беларуская граматыка: У 2-х ч. – Ч.1. – Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; [рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.
2. Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове); под ред. Г.А. Зотовой / В.В. Виноградов. – 4-е изд.– М.: Рус. яз., 2001. – 720 с.
3. Генкін, У.М. Слоўнік адтапанімых дэрыватаў Віцебшчыны / У.М. Генкін. – Віцебск: Выдавецтва УА «ВДУ імя П.М. Машэрава», 2005. – 235 с.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Акадэмія навук Беларускай ССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Вып 1 – 37. – Мінск: Беларус. Навука, 1985 – 2017.

Д.В. Дзятко (Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка)

ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ СЛОЎНІКА ТЭРМІНАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАГРАФІІ

Ключавыя словы: мегаструктура слоўніка, макраструктура слоўніка, метаструктура слоўніка, мікраструктура слоўніка, слоўнік, тэрмін, тэрмінаграфія.

Характэрнай асаблівасцю навуковага светапогляду ў сучасным грамадстве з’яўляецца лексікаграфічная ўстаноўка не толькі спецыяльнага, але і мастацкага дыскурсу. Невыпадкова слоўнікавая форма і лексікаграфічная праблематыка запатрабаваны ў інтэлектуальнай літаратуры (гл.: “Пра слоўнік” Ж.М. Машада дэ Асіса, 1899; “Хазарскі слоўнік” М. Павіча, 1984; “Скіфскі слоўнік” Г. Хазагерава, 1999; “Запіскі і выпіскі” М. Гаспарава, 2000; “Сабакі Эўропы” А. Бахарэвіча, 2017 і інш.).

Навуковыя дысцыпліны, звязаныя з сістэматызацыяй, упарадкаваннем, кваліфікацыяй моўных адзінак, набываюць асаблівае значэнне. Тэарэтычная лексікаграфія, тэрміназнаўства, тэрмінаграфія ў апошнія дзесяцігоддзі развіваюцца надзвычай дынамічна. Аднак любая навука не можа паспяхова існаваць і эвалюцыянаваць без выпрацоўкі

стройнай сістэмы метадаў, прыёмаў і прынцыпаў інтэрпрэтацыі фрагментаў рэчаіснасці. Вынікам гэтага стала імклівае павелічэнне колькасці спецыяльных паняццяў і адпаведных тэрмінаў для іх пазначэння.

Разам з тым практыка паказвае, што тэрмінасістэма не ўзнікае выпадкова, а фарміруецца шляхам працяглай селекцыі тэрмінаадзінак, створаных рознымі даследчыкамі і цэлымі навуковымі школамі.

Амаль 40 гадоў таму назад М.Ф. Гуліцкі адзначаў: “У выніку недастатковай увагі да пытанняў тэорыі лексікаграфіі слаба распрацавана яе тэрміналогія: не ўпарадкавана мікрасістэма, размыты значэнні некаторых тэрмінаў, адсутнічаюць назвы для абазначэння асобных лексікаграфічных паняццяў. Недастаткова адлюстраваны тэрміны лексікаграфіі і ў слоўніках лінгвістычных тэрмінаў. Гэты недахоп характэрны як для айчынных, так і для замежных слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў. Такім чынам, наспела вострая патрэба стварыць цэласную сістэму тэрмінаў для абазначэння адпаведных паняццяў лексікаграфіі, ухіліць адвольныя тлумачэнні тэрмінаў, удакладніць іх значэнні, стварыць новыя тэрміны” [1, с. 17–18]. За гэты час беларуская лексікаграфія перажыла сапраўдны ўздым, аднак сітуацыя з упарадкаваннем яе тэрмінасістэмы карэнным чынам не змянілася.

Слоўнік тэрмінаў беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі [3] – вынік тэрэтычнага вывучэння дзясяткаў іншых слоўнікаў, у якіх адлюстравана мовазнаўчая тэрміналогія. Асноўнай крыніцай для назіранняў і абагульненняў паслужыў тэрмінаграфічны корпус (116 адзінак), у які ўваходзяць:

1) аўтаномныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў, што выдадзены на тэрыторыі Беларусі беларускімі вучонымі і ўключаюць матэрыял беларускай мовы (часам побач з матэрыялам рускай, польскай, кітайскай і іншых моў);

2) аўтаномныя слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў, якія апублікаваны па-за межамі Беларусі вучонымі іншых краін або аўтарскімі калектывамі, у склад якіх уваходзілі беларускія і замежныя вучоныя, і ўключаюць беларускі матэрыял;

3) інкарпараваныя слоўнікі тэрмінаў, якія ўключаюць беларускі матэрыял, укладзены беларускімі і замежнымі вучонымі, апублікаваны як на тэрыторыі Беларусі, так і за яе межамі.

Адной з важных крыніц для выдання стаў “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” з падручніка для 10–11 класаў “Беларуская мова”, падрыхтаванага з удзелам Г.А. Арцямёнка [4].

У слоўнік уведзена значная частка (больш за палову ад агульнай колькасці рэестравых адзінак) аўтарскіх тэрмінаў, якія былі сканструяваны і апрабіраваны пры падрыхтоўцы манаграфічнага даследавання, прысвечанага беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі: *блок прадмовы лігаментацийны, кластар адрасацыі бісубсідарны, корпус гетэрагенны, макраструктура суб’ектыўна-аўтарская, мова экскрэтыўная* і інш. [2].

Такое рашэнне абумоўлена тым, што прапанаваныя тэрміны пераважна не маюць пашыраных адпаведнікаў у лексікаграфіі, тэрмінаграфіі, тэрміназнаўстве і дазваляюць *сістэмна* апісаць абраную тэрмінасістэму.

Структура слоўніка складаецца з некалькіх частак: прадмова, “Гіпера-гіпанімічны навігатар”, корпус тэрмінаў, а таксама шэраг дадаткаў (“Паказальнік тэрмінаў”, “Паказальнік асоб”, “Паказальнік выданняў”, “Этымалогія запазычаных тэрмінаў і іх кампанентаў”, “Слоўнікі лінгвістычных тэрмінаў”).

Корпус слоўніка фарміруецца амаль 500-мі рээстравымі адзінкамі, больш за 300 з якіх апісваюцца ў самастойных (даменных) слоўнікавых артыкулах, размешчаных паводле алфавіта.

Тыповы слоўнікавы артыкул складаецца з шэрага кампанентаў: 1) рээстравая адзінка (зона намінацыі); 2) дэфініцыя (зона семантызацыі); 3) каментары і выпадкі выкарыстання рээстравай адзінкі (сумешчаныя зона ілюстрацый і зона лінгвадыдактычнай інфармацыі); 4) адлюстраванне сувязей тэрміна з іншымі тэрмінамі (зона сістэмнай інфармацыі); 5) магчымыя альтэрнатыўныя найменні (паліморфы).

У рээстр слоўніка ўключаны аднакампанентныя, бікампанентныя і полікампанентныя тэрміны. Аднакампанентныя тэрміны з’яўляюцца назоўнікамі. Бі- і полікампанентныя тэрміны падаюцца ў адпаведнасці з прыёмам аднаакіраванага лінейнага мадэлявання. Гэта значыць, структура тэрміна ў рээстры разгортваецца паводле лагічных адносін паміж кампанентамі: да базавага кампанента дадаецца перыферычны кампанент, да іх адзінства далучаецца другасны перыферычны кампанент, адзінства базавага і перыферычных кампанентаў развіваецца перыферычнымі кампанентамі трэцяга парадку і г. д., напрыклад: тэрмін *аднаакіраваны прагрэсіўны кластар адрасацыі* ў рээстры прадстаўлены як *кластар адрасацыі аднаакіраваны прагрэсіўны: кластар ← адрасацыі ← аднаакіраваны ← прагрэсіўны*.

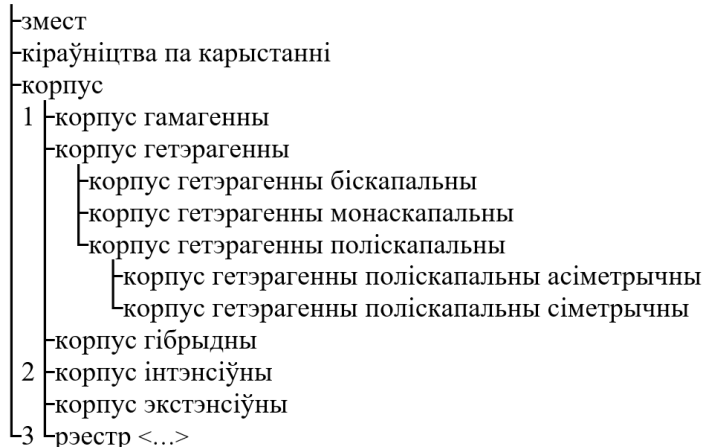
Азначэнне тэрміна фармулюецца з дапамогай сказа, які ўтварае адзінае цэлае з адпаведнай рээстравай адзінкай. Пры наяўнасці гіпера-гіпанімічных адносін тэрміна з іншымі адзінкамі тэрмінасістэмы ў дэфініцыі, як правіла, указваецца адпаведны гіперонім, напрыклад: “*Характарызатар актыўны – тып характарызатара прагматычнага <...>*”.

Аўтарскія каментары пры неабходнасці змяшчаюцца ў тэкставым блоку, які падаецца пасля дэфініцыі. Усе ілюстрацыі бяруцца са слоўнікаў, прыведзеных у дадатку. Як правіла, слоўнікавыя артыкулы, якімі ілюструецца лема, нязначна спрашчаюцца, каб не адцягваць увагу на неістотныя ў дадзеным выпадку дэталі. Пры наяўнасці ў ілюстрацыях нетыповых тэрмінаграфічных рашэнняў указваецца адпаведны слоўнік, яго аўтар(-ы) і год выдання.

Месца рээстравага тэрміна ў тэрмінасістэме акрэсліваецца ў адпаведнасці з “Гіпера-гіпанімічным навігатарам”. У ім спецыяльныя адзінкі

групуюцца вакол васьмі ключавых паняццяў: *тэрмін, лексікаграфія, слоўнік, мегаструктура слоўніка, макраструктура слоўніка, метаструктура слоўніка, мікраструктура слоўніка, параметрызацыя*. Нумаральнымі індикатарамі (1, 2, 3, ...) пазначаецца адна з некалькіх груп такіх тэрмінаў (асобны тэрмін), якія звязаны паміж сабой адносінамі аднаго парадку і (умоўна) з'яўляюцца гіпонімамі ў дачыненні да адзінкі з больш агульным зместам:

<...> **МЕГАСТРУКТУРА СЛОЎНІКА** <...>

У слоўнікавых артыкулах па магчымасці адзначаецца тэрмін вышэйшага парадку – гіперонім (▲), а таксама тэрміны, у дачыненні да якіх рээстравая адзінка з'яўляецца гіперонімам (▼). Фіксуюцца і тэрміны аднаго ўзроўню з рээстравым (◄►).

Варыянты і сінонімы (дублеты), або т. зв. паліморфы, падаюцца (пры іх наяўнасці) у канцы слоўнікавага артыкула (≈).

Колькасць тэрмінаў-дублетаў у лінгвістычнай тэрмінаграфіі неістотная: *дэфініendum – азначанае, дэфініens – азначальнае*, “слоўнік тэрмінаў актыўны” – “слоўнік тэрмінаў прадуктыўны” і інш. Пераважная большасць тэрмінаў, якія часам выкарыстоўваюцца ў якасці эквівалентных, адрозніваюцца адценнямі значэння, функцыянальнымі або дэрывацыйнымі характарыстыкамі: *бібліяграфія – літаратура, корпус – кантэнт, параметрызацыя – мадэляванне параметрычнае* і інш. Такія тэрміны не пазіцыянуюцца як узаемазамяняльныя ў дачыненні да лемы і фіксуюцца толькі з мэтай рэгістрацыі. Рэкамендаваныя формы выносяцца ў рээстр.

У выніку поўны слоўнікавы артыкул мае наступны выгляд:

МАКРАСТРУКТУРА ТЭМАТЫЧНАЯ

| 154

тып *макраструктуры слоўніка*, пры якой рээстравыя адзінкі ў корпусе прыводзяцца па пэўных тэматычных групах.

- ▲ *макраструктура слоўніка*
- ▼ *макраструктура ідэаграфічная / макраструктура тэматычна-алфавітная*
- ◄► *макраструктура суб'ектыўна-аўтарская / макраструктура фармальная*
- ≈ *арганізацыя рээстра тэматычная, рээстр тэматычны, слоўнік тэматычны, ...*

Такім чынам, тып кантэнтывацыі, тып фармалізацыі і функцыянальны тып дазваляюць ахарактарызаваць слоўнік тэрмінаў беларускай лінгвістычнай тэрмінаграфіі наступным чынам: слоўнік (уласна) тлумачальны, аспекты; аўтаномны, алфавітны; кагнітыўны (з элементамі кагнітыўна-дыдактычнага і навігацыйнага); сегментацыйны (больш падрабязна гл. [2]).

Літаратура

1. Гуліцкі, М.Ф. З назіранняў на тэрміналогію лексікаграфіі / М.Ф. Гуліцкі // Тэрміналагічны зборнік: ”83 / АН БССР, Тэрміналагічная камісія АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – С. 17–22.
2. Дзятко, Д.В. Беларуская лінгвістычная тэрмінаграфія : манагр. / Д.В. Дзятко; нав. рэд. В.Д. Старычонок. – Мінск: БДПУ, 2022.
3. Дзятко, Д.В. Беларуская лінгвістычная тэрмінаграфія : слоўнік / Д.В. Дзятко; навук. рэд. В.Д. Старычонок. – Мінск : Колорград, 2022.
4. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў // Беларуская мова : падруч. для 10–11 кл. агул.-адукацыйных шк. з рускай мовай навучання / В.І. Несцяровіч, Л.С. Васюковіч, Г.А. Арцямёнак [і інш.]. – Мінск: Нар. асвета, 1999. – С. 262–266.

Л.В. Леванцэвіч (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна)

МЯНУШКА ЯК АБ’ЕКТ ЛІНГВІСТЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Ключавыя словы: мянушка, метафара, канататыўнае значэнне, антрапанімікон

Аналіз прыроды мянушак і ўжывання іх у беларускай мове, апісанне структурных частак, матывацыйнай базы гэтых найменняў праведзены ў працах В. В. Шура, Г. М. Мезенка, В. М. Ляшкевіч, Г. К. Семьянковай, С. Ф. Бут-Гусаім, Л. В. Леванцэвіч, З. М. Заікі, Н. І. Гілевіч, Н. І. Новік, В. В. Струкавай, М. В. Петрыкевіч, Ж. С. Сіплівені, Л. П. Кунцэвіч, Т. М. Трухан, А. М. Лазько, І. І. Бубновіч і інш.

Намі мянушкі даследуюцца ў межах выканання НДР “Лінгвакультуралагічны кампанент у змесце асноўных этнаканцэптаў і ўласных найменняў Брэсцка-Пінскага моўнага рэгіёна” (№ ДР 20211558 ад 24.05.2021) пры фінансавай падтрымцы Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Адною з задач даследавання з’яўляецца комплекснае вывучэнне мікратапонімаў Брэсцка-Пінскага моўнага рэгіёна ў лінгвакультуралагічным аспекце; выяўленне іх нацыянальна-культурнай семантыкі, падрыхтоўка слоўніка мікратапонімаў.

Аналізуючы розныя аспекты неафіцыйнага антрапанімікону, даследчыкі надаюць асаблівую ўвагу пытанням, якое звязана з гісторыяй станаўлення корпуса мянушак у кантэксце развіцця сродкаў моўнай

ідэнтыфікацыі асобы ў грамадстве. У сувязі з гэтым рашаючым этапам эвалюцыі намінацыі стаў падзел антрапанімікону на афіцыйнае і неафіцыйнае іменаванне, якое заснавана на супрацьпастаўленні “першасны” – “другасны”. Так, на сучасным этапе гістарычна складзеная афіцыйная сістэма іменавання з дастаткова ўстойлівай наменклатурай фарміруе ядро класа антрапонімаў, пакідаючы за мянушкай перыферыйнае месца. Мянушкі разглядаюцца як другасныя моўныя знакі. Другаснасць праяўляецца ў іх на анамастычным і анамасіялагічным узроўнях, выражаецца ў супрацьпастаўленні да афіцыйных імёнаў. У анамасіялагічным аспекце мянушкі разглядаюцца як несамастойныя, вытворныя моўныя адзінкі, якія ўзнікаюць у выніку другаснай намінацыі.

Мянушка як у дыяхраніі, так і ў сінхраніі актыўна намінуе асобу, бо, у адрозненне ад афіцыйных антрапонімаў, яна матываваная, звязана з вобразнай і эмацыянальнай ацэнкай, часта характарызуе чалавека непасрэдна, выкарыстоўваецца як “у вочы”, так і “за вочы”. Існаванне мянушак у рознаўзроставых групах паказвае сацыялізацыю асобы, развіццё асобасных асаблівасцей, фарміраванне адносін у калектыве.

Тэндэнцыя ў характарызацыі праяўляецца не толькі ў дамінаванні адпаведнай групы мянушак, але і ў імкненні этымалагізаваць уласнае імя пры стварэнні адантрапанімічнай мянушкі: *Даміношка* – ад прозвішча маці Даміно; *Дэцл* – ад прозвішча Дыцэвіч; *Жыга* – ад прозвішча Жыгалка; *Каспер* – ад прозвішча Касперчук; *Гылёха* – ад імя Геля (Алена); *Домыніся* – ад імя Дамініка; *Люсік* – хлопец, маці якога завуць Люся (Людміла), *Люсіна* – ад імя Людміла, *Малаша* – ад імя Малання.

Асаблівую важнасць для аналізу мянушак як знакаў культуры прадстаўляе разгляд асаблівасцей канататыўнага значэння. Устаноўлена, што мянушкі розных матывацыйных тыпаў валодаюць неаднолькавым ацэначным і экспрэсіўна-эмацыйным патэнцыялам: *Грыжа* – непрыемны чалавек; *Шмалік* – бесталковы хлопец; *Каблук* – ва ўсім падпарадкоўваецца жонцы; *Брошкіна* – жанчына яркая, як брошка; *Дворышчанка* – жанчына, якая падчас вайны жыла на балоце, ва ўрочышчы Дворышчы; *Мотоллянка* – родам з в. Моталь Іванаўскага раёна; *Пробірка* – працавала лабаранткай у бальніцы. Акрамя таго, была выяўлена залежнасць ацэнкі мянушкі ад адносін намінатара да намінанта.

Праблема матываванасці мянушкі звязана з унутранай формай слова, якая дае вобразнасць і экспрэсію. Напрыклад, мянушкай *Воўк* іменуець не проста чалавека, а злога, панурага. Іменна ўнутраная форма лексемы воўк з’явілася падставай для матывацыі. Нават пры ўмове адсутнасці ўнутранай формы ў агульнага назоўніка, з якім суадносіцца мянушка, набываючы новае значэнне, лексема ўжо суадносіцца з суб’ектам на аснове шэрагу прыкмет: воўк – адзінокі, агрэсіўны, страшны, шэры па колеры. Папярэдняе значэнне слова перайшло ва ўнутраную форму мянушкі, робячы яе матываванай.

Як адзначае Цэпкова Г.В., нацыянальна-культурная маркіраванасць мянушак абумоўлена наступнымі сістэмнымі характарыстыкамі: 1) факультатыўны (другасны) статус, набыты мянушкамі ў працэсе станаўлення нацыянальнага антрапанімікону; 2) адсутнасць уласнай наменклатуры, якая спараджае тэндэнцыю да папаўнення корпуса аказіянальнымі адзінкамі; 3) памежнасць становішча мянушак паміж уласнымі і намінальнымі імёнамі, якая выяўляецца ў камбінацыі функцый індывідуалізацыі і абагульнення, у выніку чаго мянушкі набываюць здольнасць індывідуалізаваць праз характарызацыю; 4) тэндэнцыя да характарызацыі намінанта або этымалагізацыі яго імя; 5) неабмежаванасць колькасці мянушак ў аднаго носьбіта, якая выяўляецца ў з'яве полісеміі [1].

Нацыянальна-культурная маркіраванасць моўных адзінак заключаецца ў здольнасці адлюстроўваць фонавыя веды. Фонавыя веды характарызуюцца агульнавядомасцю і агульнаразумеласцю, частотнасцю ўжывання, трывіяльнасцю, актуальнасцю і пераважна экстралінгвістычным характарам: *Га́йка* – дзяўчына, якая падобна да аднаго персанажа з мультфільма “Чип и Дейл спешат на помощь”; *Чапа́ев* – прозвішча і імя чалавека супадае з прозвішчам і імем Чапаева – Васіль Іванавіч; *Кры́са* – хлопец, які рабіў даносы на іншых; *Куку́шка* – жонка, якая здраджвае мужу.

Мянушкі розных матывацыйных груп характарызуюцца рознай ступенню блізкасці да ўласных імён або аддаленасці ад іх у напрамку да намінатыўнай лексікі неафіцыйнага характару. У той жа час адантрапанімічныя мянушкі выконваюць ідэнтыфікацыйную функцыю. Спецыфіка дэнататыўнага кампанента мянушак звязана з чалавекам як асноўным прадстаўніком імені. Асаблівую важнасць для аналізу мянушак як знакаў культуры складае разгляд асаблівасцей канататыўнага значэння. Устаноўлена, што мянушкі розных матывацыйных тыпаў валодаюць неадволькавым ацэначным і экспрэсіўна-эмацыйным патэнцыялам.

Узаемадзеянне мянушак з экстралінгвістычнымі і лінгвістычнымі рэаліямі, гэта значыць з рэаліямі-прадметамі і рэаліямі-словамі, адбываецца на аснове такіх уласцівасцей, як вобразнасць, эмацыйнасць і алюзійнасць. Трэба адзначыць, што вынікі даследаванняў лінгвістаў паказалі, што метафара як кампанент вобразнасці – кагнітыўная мадэль свядомасці, з дапамогай якой мы пазнаём свет. Сутнасць метафары заключаецца ў асэнсаванні адной прыкметы, якая характарызуе чалавека, і асаблівасцей чалавека ў параўнанні з іншымі людзьмі. Сярод асноўных тыпаў метафар, якія ляглі ў аснову мянушак пры ацэнцы чалавека, вылучаюцца зоаметафара (*Ко́цік, Мопс, Пету́х, Бёлка, Жыра́ф*); фітаметафара (*Бобко́в, Вэ́росава, Груша́к, Цвето́чек*); прадметная метафара (*Бараба́н, Бо́чка, Вёшалка, Гаршо́к, Копа́ч*).

Вывучэнне онімаў на сучасным этапе развіцця анамастычнай навукі носіць антрапацэнтрычны характар, таму актуальным з'яўляецца даследаванне рэгіянальных падсістэм з уласцівымі ім спецыфікай і заканамернасцямі ўтварэння, функцыянавання і змянення мянушак. Рэгіянальная

лексіка захоўвае ў сабе шмат фактаў і звестак, што маюць прынцыпова важнае значэнне для культуры, эканомікі, сацыяльнага жыцця, побыту. Мянускі, адносячыся да спецыфічнай часткі рэгіянальнай лексічнай сістэмы, з’яўляюцца важнай крыніцай разнастайнай лінгвістычнай і экстралінгвістычнай інфармацыі, таму што кожны рэгіён – своеасаблівая тэрыторыя са сваёй гісторыяй і традыцыямі. Гэта ўнікальны моўны матэрыял, які захоўвае цікавыя звесткі пра матэрыяльную і духоўную культуру, гісторыю народа.

Літаратура

1. Цепкова, А. В. Национально-культурная специфика прозвищ (на материале современного англоязычного интернет-дискурса): автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.04 / А. В. Цепкова. – Иркутск, 2011. – 28 с.

Г.М. Мезенка (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

“МУЖЧЫНСКАЕ” І “ЖАНОЧАЕ” СКРОЗЬ ПРЫЗМУ АНАМАСТЫКОНУ ДОКШЫЧЧЫНЫ

Ключавыя словы: анамастыкон, гendar, гendarная асіметрыя, віканімія, онім, урбанонім.

У межах гэтага артыкула маем намер звярнуць увагу на гendarныя асаблівасці анамастыкону Докшыччыны, раёна Беларусі, у адной з вёсак якога – Кадлубішчы – 9 студзеня 1960 г. нарадзіўся выдатны вучоны, высокаэрудзіраваны ў галіне агульнай лінгвістыкі і беларусазнаўства даследчык Геннадзь Антонавіч Арцямёнак. Менавіта ў Віцебску адылося станаўленне асобы Г.А. Арцямёнкі, яго прафесійнай і навуковай кар’еры. Кафедра беларускага мовазнаўства спачатку філалагічнага, а з 2020 г. факультэта гуманітарныя і моўных камунікацый фарміравалася і расла пры яго непасрэдным удзеле, а сам Геннадзь Антонавіч кіраваў гэтым калектывам больш за 20 гадоў.

Докшыцкі раён – адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка на паўночным захадзе Віцебскай вобласці Беларусі, у склад якой уваходзіць больш за 270 паселішчаў. Колькасць насельніцтва раёна мае тэндэнцыю скарачацца, таму асаблівую важнасць набывае даследаванне існуючага анамастыкону.

Мэта артыкула – выявіць асаблівасці рэпрэзентацыі полавай дыхатоміі ва ўрбананіміі і віканіміі рэгіёна. Актуальнасць даследавання вызначаецца яго адпаведнасцю антрапацэнтрычнай парадыгме мовазнаўства, недастатковай вывучанасцю анамастыконаў Беларусі.

Матэрыялам даследавання паслужылі дадзеныя Дзяржаўнага кадастравага агенцтва Рэспублікі Беларусь. Выкарыстаны дэскрыптыўны метад, элементы арэальнага аналізу і колькасных падлікаў.

Адносіны паміж мужчынам і жанчынай былі, ёсць і будуць адной з найважнейшых тэм у жыцці. Сярод навук, якія вывучаюць гэтыя ўзаемаадносіны, найперш называюць псіхалогію стасункаў. Калі мець на ўвазе больш шырокі, сацыяльны аспект названых узаемаадносін, які праяўляецца ва ўсіх сферах грамадскага жыцця – палітыцы, эканоміцы, праве, ідэалогіі, культуры, – то даследаваннем іх займаецца гендаралогія, у тым ліку лінгвістычная гендаралогія.

З'яўленне тэрмінаў *лінгвістычная гендаралогія*, ці *гендарная лінгвістыка*, стала магчымым у сувязі з распаўсюджаннем у апошнія гады ХХ ст. постмадэрнісцкай канцэпцыі гуманітарнай навукі і паступовым пераглядам навуковых прынцыпаў вывучэння катэгорыі этычнасці, узросту і полу, якія да таго разглядаліся толькі як біялагічна перадвызначаныя. Галоўнымі пытаннямі, што вывучае гендаралогія, сталі як адбываецца ў мове і маўленні працэс стварэння культурай і грамадствам розніцы паміж поламі, а таксама вынік гэтага працэсу, які апісвае і тлумачыць полавую дыхатамію ў мове, яе лінгвістычныя механізмы [1].

Вывучэннем гендарных праблем і паняццяў у анамастыцы Беларускага Паазер'я і сумежных расійскіх рэгіёнаў займаліся беларускія і рускія даследчыкі, найперш навукоўцы Віцебскай (Г.М. Мезенка, М.Л. Дарафеенка, Г.К. Семьянкова, Т.У. Скрабнёва [2]) і Смаленскай анамастычнай школ (І.А. Каралёва, І.У. Данілава, А.Н. Салаўёў, Н.А. Родзіна [3]).

Прыступаючы да даследавання анамастыконаў, варта адзначыць, што, па дадзеных нашага матэрыялу, у анамастыконе Докшыччыны, які ў пачатку ХХІ ст. уключае ў свой склад 474 онімы, сёмая частка (68 адзінак) належыць гадонімам і агаронімам мемарыяльнага характару, утвораным ад імёнаў і прозвішчаў мужчын і жанчын, з пункту гледжання грамадства, годных для ўшанавання памяці ва ўнутрыпаселішчых назвах.

Прадставім колькасныя параметры гендарных суадносін у анамастыконе Докшыччыны ў табліцы 1.

Аналіз прыведзеных у табліцы 1 дадзеных сведчыць, што з чатырох сфер дзейнасці асоб, прозвішчы якіх станавіліся назвамі вуліц, сярод жанчын толькі дзве аказаліся актуальнымі для докшыцкіх намінараў: заслужаныя работнікі сельскай гаспадаркі і ўдзельніцы Вялікай Айчыннай вайны.

Гендарныя суадносіны ў анамастыконе Докшыччыны

№ п/п	Тып онімаў па сферы дзейнасці мужчын / жанчын, у гонар якіх названа вуліца	Мужчынскія назвы вуліц			Жаночыя назвы вуліц		
		Колькасць	Працэнт ад агульнай колькасці	Назвы вуліц	Колькасць	Працэнт ад агульнай колькасці	Назвы вуліц
1.	Дзяржаўныя, ваенныя, палітычныя і грамадскія дзеячы, рэвалюцыянеры.	15	3,2	вул. Валадарскага, вул. Варашылава, вул. Дзяржынскага, вул. К.Маркса, завул. К.Маркса, вул. Калініна, вул. Леніна, Ленінская вул., вул. Манковіча, вул. Суворова, вул. Урыцкага, завул. Урыцкага.			
2.	Паэты і пісьменнікі, публіцысты, журналісты.	29	6,1	вул. / завул. Гайдара, вул. Гогаля, вул. К. Крапівы, вул. Максіма Горкага, вул. Маякоўскага, вул. Міцкевіча, вул. П. Панчанкі, вул. / завул. Палявога, вул. Якуба Коласа, вул. В. Фралова, вул. / завул. Пушкіна, вул. Скарыны, вул. А. Ставера, 1-ы завул. Якуба Коласа, 2-і завул. Якуба Коласа, вул. Янкі Брыля, вул. Янкі Купалы.			
3.	Заслужаныя вучоныя, касманаўты, лётчыкі, работнікі сельскай гаспадаркі.	9	1,9	вул. / завул. Гагарына, 1-ы завул Гагарына, 2-і завул Гагарына, вул. Каралёва, вул. Чарнова, вул. Чкалава.	1	0,2	вул. І. Курэц

4.	Удзельнікі Вялікай Айчыннай вайны, Айчыннай вайны 1812 г.	13	2,7	вул. Бірукова, вул. / завул. Даватара, вул. Заслонава, вул. Мачульскага, вул. Машэрава, вул. Ул. Сяславіна, вул. Ціткова, вул. Чарныша, вул. / завул. Чарняхоўскага, вул. Юхнаўца.	1	0,2	вул. Ніканавай
	Разам ў Докшыцкім раёне 474 вуліцы; з генд. паказч. 68	66	13,9 /		2	0,4	

Падагульняючы развагі, адзначым, што супастаўленне “мужчынскіх” і “жаночых” урбанонімаў і віконімаў Докшыччыны пачатку ХХІ ст. з пункту гледжання гендарных суадносін дазваляе канстатаваць наяўнасць гендарных асаблівасцяў як на ўзроўні якаснага напаўнення, так і на ўзроўні статыстычнай структуры сістэмы назваў унутрыпаселішчных аб’ектаў. Так, па-першае, пры даследаванні матэрыялу значнымі аказваюцца інфармацыя аб долі маніфестацыі ў ім наяўнасці людзей рознага полу; па-другое, у корпусе мемарыяльных назваў вуліц і завулкаў праяўляецца прыярытэтнасць мужчынскага пачатку: “жаночыя” суадносяцца з “мужчынскімі” як 1 да 33, што сведчыць аб прыкметнай непрапарцыянальнасці ў рэпрэзентацыі даследаваных адносін у бок левага кампанента.

Выкладзенае дазваляе заключыць, што разгляд анамастыкону ў гендарнай парадыгме можа садзейнічаць раскрыццю гендарных стэрэатыпаў, якія існуюць у сучаснай беларускай культуры.

Літаратура

1. Гендер [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80>.
Дата доступа: 15.12.2021

2. Мезенко, А.М. Реализация гендерных отношений в годонимии / А. М. Мезенко // Веснік Віцебскага дзярж. ун-та імя П. М. Машэрава. – 2007. – № 3 (45). – С. 53-58.; Дорофеенко, М.Л. Виконимия Гомельской и Гродненской областей в гендерном аспекте / М. Л. Дорофеенко // Слова у мове, мауленш, тэксце : зб. навук. арт. маладыхвучоных-фшологау. – Брэст, 2012. – С. 43-45; Семянькова, Г.К. Неафіцыйнае іменаваанне жыхароў Віцебшчыны і света- погляд беларусаў / Г. К. Семянькова // Веснік Віцеб. дзярж. ун-та імя П. М. Машэрава. – 2002. – № 2. – С. 89-94; Скрэбнева, Т.В. Антропонимикон современного белорусского города в динамическом и социолінгвістычэском аспектах (на матэрыяле русскоязычных личных имен г. Витебска): автореф. дис. . канд. филол. наук: 10.02.02 / Т. В. Скрэбнева; БГУ. – Минск, 2010. – 23 с.

3. Королёва, И.А. Имена на Смоленщине: история и современность: учеб. пособие по спецкурсам «Русская антропонимика», «Имена смолян: прошлое, настоящее, будущее» / И. А. Королёва, И. В. Данилова, А. Н. Соловьёв ; отв. ред. И. А. Королёва. – Смоленск : СПГУ, 2005. – 196 с.; Родина, Н.А. Гендерный аспект бытования молодежных прозвищ (на примере прозвищ г. Смоленска) / Н. А. Родина // Вестник МГОУ. Сер. Русская филология. – 2014. – № 1. – С. 71-75.

В.Ю. Радзюль (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ЛАЦІНСКАГА І ГРЭЧАСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: фразеалагізм, фразеалагічная калька, фразеалагічная паўкалька, структура, варыянтнасць.

Фразеалагізмы з’яўляюцца неад’емнай часткай любой мовы, у тым ліку і беларускай. У іх адлюстроўваецца ўсё – гісторыя краіны, гісторыя развіцця мовы, розныя культурныя з’явы і падзеі. Усебаковае вывучэнне фразеалагізмаў як антычнага паходжання, так і фразеалагічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы ў цэлым заўсёды актуальна, таму што дазваляе больш глыбока пранікнуць у складанае і разнастайнае жыццё фразеалагічных адзінак, атрымаць уяўленне пра іх асноўныя структурна-семантычныя тыпы, даведацца крыніцы іх узнікнення і значэнне якіх-небудзь з’яў у сучасным свеце.

Мэта дадзенай работы заключаецца ў даследаванні структурна-граматычных і стылістычных асаблівасцей, а таксама варыянтнасці фразеалагізмаў лацінскага і грэчаскага паходжання ў беларускай мове. Асноўнымі вытокамі такіх фразеалагізмаў з’яўляюцца грэчаскія міфы і творы вядомых лацінскіх аўтараў, такіх як Цыцэрон, Плаўт, Гарацый, Ювенал, Лукіян і інш. Для аналізу былі выкарыстаны наступныя слоўнікі: «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» і «Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы ў 2-х тамах» І. Я. Лепешава.

Як вядома, фразеалагізмы беларускай мовы паводле паходжання падзяляюцца на чатыры групы: спрадвечна беларускія, запазычаныя, калькі, паўкалькі [4, с. 2]. Большасць запазычаных з лацінскай і старажытнагрэчаскай моў фразеалагізмаў уяўляюць сабой калькі – устойлівыя спалучэнні, утвораныя шляхам даслоўнага перакладу. Сярод даследаваных фразеалагізмаў у слоўніку І. Я. Лепешава знойдзена 26 калек з лацінскай мовы: *яблык разладу – talum discordiae*, *шчодрай рукой – larga manu*, *усёй душой – tota mente* і інш. 10 фразеалагізмаў уяўляюць сабой калькі са старажытнагрэчаскай мовы: *лебядзіная песня – κύκνειον ἄσμα*, *птушынае малако – ὀρνίθων γάλα* і інш. Усяго 5 фразеалагізмаў з’яўляюцца паўкалькамі з лацінскай мовы і 2 – з грэчаскай, у якіх частка кампанентаў

перакладаецца, а частка запазычваецца без перакладу: *уласнай персонай – in propria persona, Рубікон перайсці – Rubiconem transeo* і інш. Радзей за ўсё сустракаюцца транслітарацыі лацінскіх выразаў (3 адз.), якія могуць ужывацца і з захаваннем лацінскага напісання: *персона нон грата – persona non grata, воленс-ноленс – volens nolens, альма-матэр – alma mater*.

Аналіз фразеалагізмаў антычнага паходжання з пункту гледжання іх структурна-граматычных характарыстык паказаў, што дадзеныя фразеалагізмы часцей за ўсё суадносяцца са словазлучэннямі. Усяго некалькі фразеалагізмаў суадносіцца са спалучэннямі слоў і не знойдзена ніводнага фразеалагізма, які б суадносіўся са сказам.

Па суадноснасці фразеалагізмаў з той ці іншай часцінай мовы ў залежнасці ад іх семантыкі і сінтаксічнай функцыі былі выяўлены наступныя групы: вербальныя (дзеяслоўныя), субстантыўныя (назоўнікавыя), ад'ектыўныя (прыметнікавыя), адвербіяльныя (прыслоўныя). Самую шматлікую групу складаюць субстантыўныя фразеалагізмы (18 адз.), якія называюць асобу ці прадмет і маюць катэгорыі роду, ліку, склону, адушаўлёнасці ці неадушаўлёнасці. Такія фразеалагізмы з'яўляюцца двухкампанентнымі і маюць структуру «прыметнік + назоўнік» (15 адз.) або «назоўнік у наз. скл. + назоўнік ва ўскосн. скл.» (3 адз.): *белая варона, яблык разладу* і інш. Большасць фразеалагізмаў такой групы адносіцца да разраду неадушаўлёных. Толькі 4 з 18 фразеалагізмаў гэтай групы могуць сустракацца як у адзіночным, так і ў множным ліках, астатнія выкарыстоўваюцца ў адной лікавай форме. Другое месца займаюць адвербіяльныя фразеалагізмы (14 адз.), у якіх альбо вядучым кампанентам з'яўляецца прыслоўе, альбо якія маюць семантычнае падабенства з прыслоўямі, г.зн. яны характарызуюць якасць дзеяння або паказваюць ступень якаснай характарыстыкі асобы, прадмета: *з глыбіні душы, воляй-няволяй* і інш. Найбольш тыповыя мадэлі структуры прыслоўных фразеалагізмаў – «прыметнік + назоўнік» і «прыназоўнік + назоўнік + назоўнік». Радзей сустракаюцца вербальныя фразеалагізмы (10 адз.), у якіх галоўным кампанентам з'яўляецца дзеяслоў, і якія аб'яднаны агульным значэннем дзеяння: *вісець на валаску, з мужі зрабіць слана* і інш. Найбольш распаўсюджанымі сярод дзеяслоўных фразеалагізмаў з'яўляюцца двухкампанентныя і трохкампанентныя формы. Найбольш прадуктыўнай мадэллю ўтварэння двухкампанентных фразеалагізмаў з'яўляецца мадэль «назоўнік у він. скл. + дзеяслоў», трохкампанентных – мадэль «дзеяслоў + назоўнік у він. скл. + назоўнік ва ўскосн. скл.». Радзей за ўсё сустракаюцца ад'ектыўныя фразеалагізмы (2 адз.), якія абазначаюць якасную характарыстыку асобы або прадмета, і зусім не сустраліся выклічнікавыя фразеалагізмы, якія служаць для выказвання розных пачуццяў, эмоцый, волевыяўленняў. Адсутнічаюць сярод даследаваных фразеалагізмаў і мадальныя фразеалагізмы, якія перадаюць асабістае,

суб'ектыўнае стаўленне таго, хто гаворыць, да свайго выказвання або яго ацэнку зместу паведамлення.

Што датычыцца структурна-семантычных варыянтаў даследаваных фразеалагізмаў, то іх знойдзена параўнальна невялікая колькасць. Гэта тлумачыцца тым, што, як было адзначана раней, фразеалагізмы запазычваюцца з лацінскай і грэчаскай моў пераважна як калькі. Фанетычна-арфаграфічныя і акцэнтныя тыпы варыянтнасці фразеалагізмаў антычнага паходжання ў слоўніку адсутнічаюць.

Словаўтваральная варыянтнасць прадстаўлена ў беларускай мове вельмі вузка: *мукі Тантала (танталавы мукі)*. Значна часцей сустракаюцца марфалагічныя варыянты кампанентаў даследаваных фразеалагізмаў. Найбольш часта сустракаецца тып марфалагічнай варыянтнасці, які тычыцца варыянтаў трывання дзеяслоўных кампанентаў: *усмоктаць (усмактаць) з малаком маці, пачынаць (пачаць) ад яйца* і г. д. Сінтаксічная варыянтнасць у разгледжаным матэрыяле прадстаўлена толькі некалькімі прыкладамі: *насіць вадуг рэшатам (у рэшаце), рабіць (зрабіць) з белага чорнае (белае чорным)*. У слоўніку І. Я. Лепешава сустракаецца некалькі выпадкаў з квантытатыўным тыпам варыянтнасці, калі некаторыя фразеалагізмы маюць сітуацыйнае ўдакладненне: *<адна> скура ды косці, <усімі> праўдамі і няпраўдамі*. Самы пашыраны тып варыянтнасці ў беларускай мове – лексічны, пры якім адбываецца замена аднаго з кампанентаў сінонімам без змянення сэнсу фразеалагізма, але і такіх варыянтаў сярод даследаваных фразеалагізмаў знойдзена малая колькасць: *аўгіевы канюшні (стайні), мукі (пакуты) Тантала*.

Калі разглядаць даследаваныя фразеалагізмы з пункту гледжання іх стылістычнай прыналежнасці, то можна вылучыць наступныя групы: кніжныя, размоўныя і міжстылявыя. Самай шматлікай групай сярод фразеалагізмаў антычнага паходжання з'яўляюцца міжстылявыя фразеалагізмы (20 адз.), якія функцыянальна не замацаваныя за асобным стылем, а могуць выкарыстоўвацца ў розных: напрыклад, *траянскі конь*. Радзей сустракаюцца кніжныя фразеалагічныя звароты (13 адз.), якія выкарыстоўваюцца пераважна на пісьме: напрыклад, *дамоклаў меч*. На трэцім месцы знаходзяцца размоўныя фразеалагізмы (11 адз.), нягледзячы на тое, што ва ўсёй фразеалагічнай сістэме беларускай мовы гэта стылёвая група з'яўляецца самай шматлікай. Размоўныя фразеалагізмы амаль заўсёды валодаюць ярка выражанай экспрэсіўнасцю: *адабрэнне – божай міласцю, неадабрэнне – лаўры спаць не даюць, іранічнасць – уласнай персонай*.

У заключэнне застаецца адзначыць той факт, што ў этымалагічны слоўнік І.Я. Лепешава ўвайшлі далёка не ўсе фразеалагізмы антычнага паходжання. Адсутнічаюць такія шырока вядомыя выразы, як *сізіфава праца, львіная доля, гамерычны смех* і інш. Акрамя таго, у артыкуле былі разгледжаны фразеалагізмы, якія прыйшлі ў беларускую мову непасрэдна з лацінскай ці грэчаскай. Лацінскія і грэчаскія фразеалагізмы, якія прыйшлі

да нас праз нямецкую і французскую мовы (*асядлаць Пегаса, баяцца свайго (уласнага) ценю і інш.*), у дадзеным артыкуле не разглядаліся.

Такім чынам, у ходзе даследавання было ўстаноўлена, што фразеалагізмы, запазычаныя з лацінскай і грэчаскай моў, у асноўным уяўляюць сабой калькі, якія практычна не маюць варыянтаў у сваёй структуры. Даследаваўшы нешматлікія выпадкі варыянтнасці фразеалагічных калек, можна зрабіць выснову, што іх варыянтнасць падпарадкоўваецца амаль тым жа законам, якім падпарадкоўваецца агульная фразеалагічная варыянтнасць. Па суадноснасці фразеалагізмаў з той ці іншай часцінай мовы пераважаюць субстантыўныя, адвербіяльныя і вербальныя фразеалагізмы. Гэта пацвярджае агульную тэндэнцыю, бо вербальныя, адвербіяльныя і субстантыўныя групы з'яўляюцца найбольш прадуктыўнымі і структурна больш-менш аднатыпнымі ў фразеалагічнай сістэме ў цэлым.

Літаратура

1. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. т. 1 А-Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.
2. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. т. 2 М-Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
3. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 270 с.
4. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.

А.П. Райчонок (ДУА “Сярэдняя школа № 16 г. Полацка”)

БІБЛЕІЗМЫ З ВЫКАРЫСТАННЕМ УЛАСНЫХ ІМЁНАЎ І НАЗВАЎ

Ключавыя словы: Біблія, фразеалогія, біблеізмы, слоўнік, афарыстыка.

Сённяшні век прагрэсу і новых тэхналогій вымушае чалавека быць хуткім і прагматычным, але ў той жа час забывацца на духоўныя пачуцці і эмоцыі. Духоўнасць, вера адыходзяць на задні план, хаця менавіта яны з'яўляюцца асноўнымі паказчыкамі чалавечнасці людзей. Дзе тая крыніца, з якой можна чэрпаць мудрасць і падказкі?

Ва ўсе часы ёй была і застаецца Біблія. Кніга Кніг, якая дае адказы на пытанні, што заўсёды хвалявалі людзей, дапамагае вырашаць складанасці штодзённых праблем. Гэта не проста мастацкі твор, але тое святло, якое, быццам маяк, указвае чалавеку напрамак жыцця. Нездарма Біблія цалкам або некаторыя яе часткі перакладзена амаль на ўсе мовы свету, уключаючы афрыканскія дыялекты. Бэстсэлер, які выдаецца мільённымі тыражамі кожны дзень, не страчвае сваёй актуальнасці на працягу многіх стагоддзяў.

Біблія з'яўляецца не толькі зборнікам юрыдычных кодэксаў, прыпавесцяў, хронік, псалмоў. Яркія і мудрыя біблейскія вобразы натхняюць на стварэнне новых твораў мастакоў, кампазітараў, рэжысёраў. Біблія стала крыніцай шматлікіх тэм і сюжэтаў у творчасці Дантэ, Гётэ, Байрана. Вобразы і матывы Бібліі знаходзім у творчасці Я. Купалы, З.Бядулі, У.Караткевіча, В.Быкава, Р.Барадзіна і іншых беларускіх пісьменнікаў [2, с. 43].

Кніга Кніг яшчэ і выток моўнага багацця народаў. Устойлівыя выразы, вобразы, сюжэты сталі тым будаўнічым матэрыялам, што дазваляе зрабіць мову яркай і трапнай. Менавіта на аснове біблейскага тэксту ў беларускай мове з'явіліся ўстойлівыя адзінкі маўлення – фразеалагізмы, альбо біблеізмы.

Тэма фразеалагізмаў заўсёды застаецца адной з самых цікавых для даследаванняў. У залежнасці ад патрэб часу фразеалагізмы могуць змяняцца, таму іх тэматыка невычэрпная, а значыць актуальная і запатрабаваная.

Беларуская мова багатая на фразеалагічны склад, і больш за 7 тысяч фразеалагічных адзінак таму пацвярджае. Вельмі важна, што сярод гэтых залацінак мудрасці ёсць і тыя, што прыйшлі да нас са Свяшчэннага Пісання. Біблейская фразеалогія складаецца з устойлівых, узнаўляльных спалучэнняў слоў, надзеленых часцей за ўсё экспрэсіўнасцю, эмацыянальна-ацэначнай характарыстыкай, у большасці выпадкаў яны маюць пераноснае значэнне.

Па структуры біблейскія фразеалагізмы традыцыйна падзяляюцца на дзве групы:

1. Звароты, якія суадносяцца са словазлучэннямі: блудны сын, егіпецкая кара, манна нябесная, соль зямлі і іншыя;

2. Звароты-сказы, якія выражаюць разнастайныя парады, пабуджэнні, перасцярогу, забарону, пажаданні і г.д.: закопваць свой талент у зямлю, няма прарока ў сваёй айчыне, не хлебам адзіным жыве чалавек і іншыя.

Устойлівыя выразы, якія паходзяць з Бібліі, адрозніваюцца і па сваім характары, і па актыўнасці ўжывання: адны з іх выкарыстоўваюцца ў мове часта – альфа і амега, забаронены плод, манна нябесная, святая святых; іншыя ўжываюцца рэдка, стаўшы архаізмамі: валтасараў баль, мафусаілаў век. Адрозніваюцца фразеалагізмы і па характары сувязі з біблейскімі тэкстамі. На гэтай падставе іх можна падзяліць на некалькі груп:

1. Выразы, якія склаліся на аснове пэўных біблейскіх эпізодаў, абапіраюцца на яе сюжэт, пры гэтым даволі часта ўключаюць у свой склад біблейскія імёны: Лазара пець (спяваць), юдаў пацалунак;

2. Выразы, што паходзяць з адпаведных словазлучэнняў Бібліі, але там яны ўжываюцца ў прамым значэнні: краевугольны камень, косць ад косці;

3. Выразы, якія ўжо ўжываюцца ў Бібліі іншасказальна, як фразеалагізмы: соль зямлі [2, с. 45].

Сённяшні дзень дыктуе свае парадкі і законы, але самы важны закон – Закон Чалавечнасці – ніколі не страціць сваёй актуальнасці. Для таго, каб разабрацца ў сістэме каштоўнасцей, убачыць, што такое “добра” і “дрэнна”, не заўсёды дастаткова толькі прачытаць падручнік. Для гэтага яшчэ абавязкова трэба глядзець на прыклад іншых людзей, знаёміцца з іх учынкамі, вучыцца іх аналізаваць і даваць сваю ацэнку. У гэтым вельмі паказальнымі з’яўляюцца героі Бібліі, якія ў розныя часы нашай гісторыі рабілі крокі, памыляліся, выпраўлялі свае памылкі і ішлі далей.

У залежнасці ад свайго характару героі паводзілі сябе па-рознаму, вучылі нас, сваіх нашчадкаў, рабіць правільны выбар.

Фразеалагізмаў з імёнамі і назвамі ў беларускай мове 20, пры чым імя Адам сустаракаецца тройчы. Імёны, якія сустракаюцца ў біблеізмах, амаль ва ўсіх на слыху, але, на жаль, не кожны чалавек можа дакладна сказаць, чым быў знакаміты той ці іншы герой Бібліі.

Так, у фразеалагізме “Іудаў (юдаў) пацалунак”, які мае значэнне “зрадніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы”, імя апостала знаёма многім. У Евангеллі ад Мацвея, 26 главе, вершах 47-49 расказваецца, як за 30 срэбранікаў Юда здрадзіў свайму Настаўніку і выдаў Яго ў рукі ворагаў, пацалаваўшы, каб дакладна ўказаць на Яго [1, с. 33]. Але мала хто ведае, што ён быў яшчэ казначэем і час ад часу краў грошы. Пасля здрадніцтва апостал раскаяўся ў гэтым граху, але скончыў жыццё самагубствам.

Імёны Каіна і Авеля таксама знаёмы многім, а вось фразеалагізм “Каінава пячаць” зараз ужываецца рэдка. Ён мае значэнне – “след злачыннасці”. У Бібліі расказваецца, як першародны сын Адама і Евы, нягледзячы на перасцярогі Бога, паддаўся грэшным думкам і забіў свайго брата Авеля. Згодна з кнігай Быцця 4:14-13, Бог прагнаў яго з зямлі, дзе ён жыў, але даў яму знаменне, альбо пячатку, якое зберагала Каіна ад помсты людзей [1, с. 4]. Сумленне, якое не давала пакою, не магло замаўчаць з-за прысуду людзей і ляжала цяжкім каменем на душы мужчыны.

Пра чалавека, якога цяжка прымусіць паверыць чаму-небудзь, гавораць “ты як Фама няверны”, але мала хто ведае, чаму іменна гэтае імя стала асновай устойлівага выразу. Фама, адзін з 12 апосталаў Хрыста, паводле Евангелля, меў скептычную натуру і бачыў ва ўсім толькі цёмны бок, але пры гэтым быў беззаветна адданы Ісусу. Ён не задаволіўся сведчаннем іншых аб дзіўным уваскрашэнні Настаўніка і хацеў на свае вочы ўбачыць Яго раны. У Евангеллі ад Іаана 20:25 сказана: “І калі другія вучні казалі: – Мы бачылі Госпада!, Фама адказаў: – Пакуль я не ўбачу слядоў ад цвікоў на Яго руках, не датыркнуся да іх пальцам і не памацаю рану ў Яго баку, я не паверу” [1, с. 128]. У Евангеллі Хрыстос аднёсся

да такога нявер'я спагадліва, а зараз гэты выраз мае не вельмі станоўчую характарыстыку чалавека.

Імя Адама ведаюць нават маленькія дзеці, але не кожны зараз дасць тлумачэнне біблеізму “Скінуць з сябе ветхага Адама”, які абазначае “вызваліцца ад старых прывычак, поглядаў і стаць іншым чалавекам”. Значэнне заснавана на біблейскіх падзеях, калі Адам стаў продкам усіх грэшнікаў пасля грэхападзення, пра што расказваецца ў кнізе Быцця 3:8-15 [1, с. 3]. Але “Першае пасланне да Карыньян”, 15:22 гаворыць: “Як усе паміраюць у Адаме, так усе ажывуць у Хрысце” [1, с. 217]. Так Хрыстос стаў прабацькам усіх праведнікаў і даў надзею людзям на бязгрэшнае жыццё ў Царстве Божым.

Калі звярнуць увагу на фразеалагічныя адзінкі з назвамі гарадоў, то можна гаворыць пра тое, што і зараз яны ўжываюцца дастаткова актыўна. Пра крайняе бязладдзе, беспарадак, хаос кажуць – Садом і Гамора. І таму ёсць падстава: у гэтых гарадах панавалі беспарадак, распуста, і Бог вогненным дажджом і землетрасеннем рашыў пакараць грэшнікаў. Кніга Быцця 13:13 кажа: “Жыхары Садома былі ліхія і грашылі супраць Госпада” [1, с. 12], а далей, у главе 19:24 гаворыцца: “Тады Гасподзь праліў дажджом на Садом і Гамору вогненную серу з нябёс” [1, с. 18].

Калі трэба распавесці пра нейкія хаатычныя ўчынкі і рухі, ўжываецца біблеізм “вавілонскае стоўпатварэнне, ”што азначае “поўная неразбярыха, беспарадак, гармідар”. У кнізе Быцця 11:1-9 гаворыцца, што ўсе людзі пасля патопу размаўлялі на адной мове. Яны пасяліліся на раўніне Шынар і вырашылі пабудаваць горад. Але ім захацелася сабе славы, і яны дамовіліся пабудаваць башню, вышынёй да нябёсаў, каб праславіць сваё імя і не рассяцца па зямлі. Але Гасподзь убачыў іх намер і змяшаў мову для таго, каб яны больш не разумелі адзін аднаго і не змаглі здзейсніць свае планы. Людзі спужаліся, пачаўся гвалт і неразбярыха. Будаўнікі кінулі сваю працу і сталі рассявацца па ўсёй зямлі [1, с.10]. Згодна з гэтай гісторыяй ужыванне дадзенай адзінкі поўнаасцю апраўдана, і яно не скажае падзеі, апісаныя ў Бібліі.

Усе біблеізмы звязаны з важнымі падзеямі, якія паўплывалі на ход гісторыі, а таму няма нічога дзіўнага ў тым, што і сёння яны не губляюць сваёй актуальнасці. У большасці сваёй фразеалагізмы сугучны па сваім значэнні і эмацыянальнай накіраванасці біблейскім сюжэтам і не маюць сур'ёзных разыходжанняў.

Літаратура

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Канонические.
2. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў [Электронны рэсурс] / І.Я. Лепешаў. Мінск : 2004. – 448 с.

Т.Р. Рамза (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

СЕМАНТЫЧНЫ ДЫЯПАЗОН СЛОВА *ВЫКШТАЛЦОНЫ* Ў МОЎНАЙ ПРАКТЫЦЫ БЕЛАРУСАЎ

Ключавыя словы: выкшталцоны, слова, значэнне, слоўнік, узус.

Польска-беларускія моўныя дачыненні былі і застаюцца аб'ектам пільнай увагі беларускіх лінгвістаў. Не абмінуў гэтай шматаспектнай праблемы ў сваіх навуковых росшуках і Г.А. Арцямёнак, чые працы найпрост або ўскосна закраналі ў тым ліку і беларуска-польскае лексічнае ўзаемадзеянне на сучасным этапе. Выкарыстанне інавацый польскага паходжання ў канцы XX – пачатку XXI стст. у перыядычных выданнях і літаратурна-мастацкіх тэкстах, а дакладней, задача гэтых моўных сродкаў трактавалася ім як дапамога «запусціць механізм натуральнага лексічнага развіцця, якое доўгія гады штучна стрымлівалася жорсткімі нарматыўнымі рэкамендацыямі» [1, с. 148].

Адной з такіх навацый у беларускай мове сталі словы *выкшталцоны* і *выкшталцонасць*; апошняе, напр., Г.А. Арцямёнак адносіў да структурных калек з польскай мовы [2, с. 73], з чым можна паспрачацца. Мэта прапанаванага артыкула – высветліць семантычны дыяпазон прыметніка *выкшталцоны* ў беларускамоўным узусе (на матэрыяле Беларускага N-корпусу і інтэрнэту).

Лексікаграфічна ў польскай мове ад дзеяслова *wykształcić* (што мае тры значэнні: «1) nadać czemuś jakiś kształt, uformować coś; 2) sprawić, że ktoś nauczy się czegoś, posiadać wiedzę, ukończy szkołę itp.: 3) pobudzić coś do sprawniejszego działania, wyćwiczyć coś») зафіксаваны наступныя дэрываты: дзеепрыметнік (*imiesłów przymiotnikowy bierny*), прыметнік *wykształcony* (*taki, który posiadał szeroką wiedzę, ukończył jakąś szkołę, zwłaszcza wyższą uczelnię*), назоўнікі *wykształcenie* (са значэннямі: 1) *poziom wiedzy nabytej na drodze nauki*; 2) *nabycie jakiejś cechy na drodze ewolucji lub ontogenezy*) і *wykształciuch* (*homo eruditus; intelligent, intelertualista*) [14].

У «Польска-беларускім слоўніку» *wykształcony* перакладаецца як «1. адукаваны; 2. сфарміраваны», а *wykształcenie* як «1. адукацыя, асвета; 2. выхаванне» [8, с. 751]. Ніводны акадэмічны слоўнік беларускай мовы (ні запазычаных слоў, ні арфаграфічны, ні тлумачальны) не фіксуе такіх адзінак, як *выкшталцоны* і *выкшталцонасць*. Між тым больш за чвэрць стагоддзя яны актыўна функцыянуюць у тэкстах перыядычных выданняў, літаратурна-мастацкіх творах, сёціве і адзначаны ў некалькіх аўтарскіх слоўніках. Так, у «Слоўніку новых слоў беларускай мовы» (2009) В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч змешчаны дзеяслоў і прыметнік як запазычаныя адзінкі з адпаведнымі польскім лексемам значэннямі: *выкшталціць* (польск). 'адукаваць, выхаваць, сфарміраваць, развіць'; *выкшталцоны* (польск).

‘адукаваны, выхаваны’, *выкшталцонасць* ‘адукаванасць, выхаванасць’ [9, с. 102]. (Здзіўленне выклікае той факт, што ў пазней выдадзеным тлумачальным слоўніку [5] гэтых жа аўтарак названых вышэй лексем няма.) Адзін з ілюстрацыйных прыкладаў на прыметнік, пададзены ў слоўніку, на нашу думку, не адпавядае яго прапанаванаму значэнню, параўн.: «Тыя, хто адкрыўся ў пачатку 90-х, пераважна прытрымліваліся традыцыі так званай **выкшталцонай** паэзіі. ЛіМ. 1998. № 25. С. 6. Як **выкшталцоны** музыкант, ты *віртуозна іграў*.. Маладосць. 1998. № 4. С. 133» [9, с. 102]. Ці можа быць «адукаваная» паэзія? Варта згадаць, што такое «неадпаведнае» польскім словам выкарыстанне не раз становілася нарожным каменем для беларускіх філолагаў [4, с. 78]; актыўна абмяркоўвалася ўжыванне слова *выкшталцоны* і ў розных блогах і моўных суполках як спецыялістамі, так і людзьмі далёкімі ад мовазнаўства.

Цікава ў гэтым кантэксте адзначыць, што ў польскай мове існуе 95 сінонімаў, блізказначных слоў і выразаў для слова *wykszałcony*, напр.: *z głową, z sensem, błyskotliwy, oświecony, rozsądny, erudycyjny, światowy, myślący, wyedukowany, odczytany, sprytny, lotny, zdolny* і пад., якія падзяляюць паводле значэння на 16 груп [12, 13]. Між тым, як можна меркаваць і па прыведзеных вышэй словах, і па назвах вылучаных груп (напр., *wykszałcony*: 1) *w odniesieniu do robienia czegoś z wyobraźnią*, 2) *jako określenie osoby mądrej*, 3) *jako określenie dżentelmena*, 4) *w odniesieniu do człowieka wykształconego*, 5) *odnośnie człowieka rozumnego* і інш. [12]), асноўны крытэрыі іх «аб’яднання» – гэта сема ‘адукаваны’, а значыць, унутрана багаты.

Фактычны матэрыял, выбраны з Беларускага N-корпусу, дазваляе казаць пра расшырэнне значэння польскай лексемы ў беларускім узусе ад ‘адукаваны’ да ‘ўзорны’. У залежнасці ад кантэксту яна набывае шэраг іншых сэнсаў, якія можна было б аб’яднаць семай ‘дасканалы па форме, вонкава прыгожы’, таму, адпаведна, значэннямі (сінонімамі) «беларускага» слова *выкшталцоны* могуць быць: *вытанчаны, рафінаваны, элегантны, гламурны, выключны, надзвычайны, далікатны, тонкі, зграбны, густоўны, прыгожы, незвычайны* і інш. Нярэдка ж нават кантэксту недастаткова, каб адназначна вытлумачыць сэнс, укладзены беларускім аўтарам у гэту лексему. Для пацвярджэння некалькі прыкладаў на параўнанне: 1) *Браты Лапкевічы былі менш з хутара, больш **выкшталцонныя*** (А. Лойка); 2) ***Выкшталцонасць** дапамагала выбіраць тэксты песень, а густ маскаваў слабіну вакальных даных* (А. Глобус); 3) *З цягам часу ператварыўся Кім Сымонавіч з калекцыянера ў абароцістага і **выкшталцонага** гандляра антыкварыятам* (Т. Сабоцкая); 4) *Наўкола гучала **выкшталцоная** беларуская мова, наведнікі – скрозь літаратары, журналісты, мастакі, музыкі...* (С. Квяткоўскі); 5) ***Выкшталцоны** п’янюга ў Ашмянах разбіраўся ў напоях духмяных: за парфумай, дальбог, зранку бег з усіх ног...* (А. Хадановіч); 6) *Таму Горадня – горад гонару.*

Арыстакратычны, эlegantны й **выкіталцоны**, месцамі цырымонны – і будзьце ласкавыя з гэтым лічыцца (П. Севярынец); 7) Гусоўскі піша шэдэўр на **выкіталцонай** лаціне, што іскрыць беларускасьцю (П. Севярынец); 8) Тост за тостам, келіх за келіхам – і застолле пацякло гладка, без мігу прыкрага маўчання, – кожны, асабліва мужчыны, навыперадкі намагаліся паказаць сваю і **выкіталцонасць**, і адукаванасць (А. Наварыч) [3].

Калі адносна сказаў 1, 2 правамерна казаць пра прамое запазычанне з польскай мовы як слова, так і яго значэння ‘адукаваны’, адносна сказаў 3, 4, 6, 7 – пра новыя значэнні слова ‘лоўкі; прыгожы; узорны; незвычайны’, то ў сказах 5, 8 такой адназначнасці няма. У першым выпадку **выкіталцоны п’янюга** – гэта аксюмаран, розныя «прачытанні» характарыстыкі як ‘рафінаваны’ ці ‘адукаваны’ або ‘гламурны’ дазваляе жанр лімэрыка – вершыка пацешнага зместу. У другім выпадку назоўнік **выкіталцонасць** варта разглядаць не як семантычную кальку з польскага *wykształcenie* ‘адукацыя’ (чаго не дазвале зрабіць і размяшчэнне яго ў аднародным радзе *сваю і выкіталцонасць, і адукаванасць*), а як дэрыват ад **выкіталцоны** з абагульненым значэннем ‘узорны, эlegantны, выключны’. І тут нельга не пагадзіцца з думкаю С.М. Запрудскага адносна ўжывання слова **выкіталцоны**: «У любой мове ёсць патрэба не толькі на “сваямоўныя”, цалкам адаптаваныя і “перавараныя” словы, але і на словы з налётам экзатычнасці, выразна “несваямоўныя”. Яны могуць дадаваць маўленню “нечага такога”». І ў дадатак «нешта такое» з’яўляецца яшчэ і ў чытача.

Можна было б дапусціць, што неўласцівыя польскаму слову значэнні (як ‘прыгожы’, ‘узорны’ і пад.) узніклі якраз у беларускамоўным узусе, калі б не этымалагічныя дадзеныя. У польскую мову слова *kształt* прыйшло з нямецкай (*Gestalt* ‘фігура, форма’) [11, с. 278], вытворны ж прыметнік *kształtny* (уст. *kształtowny*) мае значэнне ‘foremny, dobrze ukształtowany, ładny; trafny, stosowny’ [10, с. 843] (‘складны, які мае правільную форму, добра сфармаваны, прыгожы; удалы, адпаведны’). У слоўніку блізказначных слоў польскай мовы прапануецца 118 сінонімаў лексеме *kształtny*, сярод якіх: *ciudowny, ekscytujący, fascynujący, genialny, kunsztowy, ładny, nadzwyczajny, oczarujący, piękny, urodziwy* і інш. [12], што цалкам адпавядае значэнню слова **выкіталцоны** ў беларускай моўнай практыцы.

Неабходна адзначыць, што лексікаграфічна (у папяровай версіі) назоўнік **выкіталцонасць** якраз са значэннем ‘эlegantнасць, зграбнасць, вытанчанасць’ упершыню зафіксаваў аўтар «Вялікага слоўніка беларускай мовы» (2012) Ф.А. Піскуноў [7, с. 189]. Такім жа шляхам пайшлі і ўкладальнікі інтэрнэт-слоўнікаў беларускай мовы, перадусім перакладных беларуска-рускага і руска-беларускага, дзе слову **выкіталцоны** даюцца рускія аналагі *изящный, гламурный, эlegantный, утончённый, исключительный*, і, адпаведна, адным з варыянтаў іх перакладу на беларускую мову ёсць слова **выкіталцоны** [6]

Такім чынам, слова *выкшталцоны* (і вытворныя ад яго) у пераважнай колькасці беларускамоўных кантэкстаў мае значэнне не польскай лексемы *wykszałcony* ‘адукаваны’, а значэнне ўжо ўстарэлага слова *kształtowny*, а цяперашняга *kształtny* ‘прыгожы’. У сучасным беларускамоўным узусе абодва значэнні супалі ў адным слове *выкшталцоны*, прычым, па колькасці ўжыванняў, першасным з іх становіцца ‘ўзорны, вонкава ідэальны, прыгожы’, а другім – ‘адукаваны, унутрана багаты’. Відавочна, што ў моўнай практыцы беларусаў семантычны дыяпазон запазычанай адзінкі *выкшталцоны* расшырыўся (праз сумяшчэнне значэнняў у адной лексеме).

Літаратура

1. Арцямёнак, Г.А. Беларуска-польскае лексічнае ўзаемадзеянне на сучасным этапе / Г.А. Арцямёнак // Беларуская мова : шляхі развіцця, кантакты, перспектывы : матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў. – Мінск : Бел. кнігазбор, 2001. – С. 145–149.
2. Арцямёнак, Г.А. Польскі граматычны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову / Г.А. Арцямёнак // Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія : Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica : зб. навук. Артыкулаў : [па матэрыялах навук. канф./ склад.: Г.М. Мезенка, С.У. Нікалаенка. – Віцебск : Выд-ва ВДУ, 2013. – С. 73-75.
3. БНК – Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://bnkorporus.info>. – Дата доступу : 01.01.2022.
4. Бабіч, Ю.М. Паланізмы ў сучасным беларускім медыядыскурсе / Ю.М. Бабіч // Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія : Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica: зб. навук. артыкулаў: [па матэрыялах навук. канф. / склад.: Г.М. Мезенка, С.У. Нікалаенка. – Віцебск : Выд-ва ВДУ, 2013. – С. 76-78.
5. Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў : [4200 слоў і выразаў / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч]. – Мінск : Аверсэв, 2013. – 251 с.
6. Белорусско-русский словарь и словарь белорусской латиницы. – Рэжым доступу : <https://classes.ru/all-byelorussian/dictionary-byelorussian-russian2-term-8731.htm>. – Дата доступу : 12.01.2022.
7. Піскуноў, Ф. Вялікі слоўнік беларускай мовы : арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка. – Мінск : Выдавец Зміцер Колас, 2012. – 1196 с.
8. Польска-беларускі слоўнік : звыш 40 000 слоў / Я.В. Волкава, В.Л. Авілава. – Мінск : БелЭн, 2004. – 880 с.
9. Слоўнік новых слоў беларускай мовы : [каля 4500 слоў і выразаў] / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск : ТетраСистемс, 2009. – 444 с.
10. Bańkowski, A. Etymologiczny słownik języka polskiego / A. Bańkowski. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 2000. – Т. 1. – 873 S.
11. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1989. – 805 S.
12. Słownik synonimów języka polskiego. – Рэжым доступу : <https://synonim.net>. – Дата доступу : 20.01.2022.
13. Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych : [ponad 140000 haseł] / A. Latusek, P. Pilarski. – Kraków : Krakowskie Wyd-wo Naukowe, 2008. – 671 S.
14. Wikisłownik. – Рэжым доступу : <https://pl.wiktionary.org/wiki/wykszałcony>. – Дата доступу : 12.01.2022.

В.П. Русак (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

ПАДПАРАДКАВАННЕ ЗАПАЗЫЧАННЫХ СЛОЎ ПРЫНЦЫПАМ БЕЛАРУСКАЙ АРФАЭПІІ І АРФАГРАФІІ

Ключавыя словы: запазычанні, літаратурныя нормы, правілы арфаграфіі, арфаэпічныя нормы.

Мова продкаў нашых і нашчадкаў –
Шэпт дубровы і пчаліны звон, –
Нам цябе ласкава і ашчадна
Спазнаваць ажно да скону дзён.
Па чужых краях не пабірацца,
Не аддаць цябе на забыццё,
Наша невычэрпнае багацце,
Наша несмяротнае жыццё.

Г. Бураўкін. Наша слова

На хвалях светлай памяці Генадзя Антонавіча Арцямёнкі словы класіка беларускай паэзіі цалкам стасуюцца з грамадзянскім прызначэннем Чалавека, Настаўніка, прысвяціўшага навуковае жыццё роднай сэрцу мове, творчаму служэнню слову, умацаванню прэстыжу беларускасці ў свеце.

Даследаванні, звязаныя з нарматыўным станаўленнем, развіццём і функцыянаваннем лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы, пастаянна знаходзяцца ў полі зроку айчынных мовазнаўцаў [1; 2; 4]. Актуальнай навуковай праблемай лінгвістыкі апошняга часу з’яўляецца адэкватнае асэнсаванне моўных працэсаў у рамках інтэграцыйнай кагнітыўна-функцыянальнай парадыгмы навуковых ведаў. Усведамленне фактаў дынамічнасці моўнай сістэмы падштурхоўвае навукоўцаў адсочваць актыўныя працэсы ў лексічным складзе, трымаць пад увагай тэндэнцыі сучаснага запазычвання, звесткі пра мовы-крыніцы і мовы-пасрэдніцы, адаптацыйныя магчымасці мовы-рэцыпіента, прадбачыць перспектывы міжмоўнага вар’іравання. Такая даследчыцкая спецыфіка тлумачыцца прычынамі як уласнамоўнымі (ўнутранымі) – станам беларускай мовы ў новым тысячагоддзі, так і прычынамі гнасіялагічнымі – станам развіцця айчыннага мовазнаўства. Важнасць вывучэння новаўведзенай лексікі ўзрастае па прычыне таго, што значную яе колькасць складаюць запазычанні з геаграфічна блізкіх і далёкіх ад нашай краіны моў, больш таго, пранікненне слоў іншамоўнага паходжання набывае ўсё больш імклівы характар. Даследчыкі адзначаюць, што ў сучаснай інтэрнацыянальнай з’яве запазычвання прэвалюе адна мова-крыніца – амерыканскі англійскі [3]. Сам жа працэс засваення беларускай

мовай новых слоў, безумоўна, узбагачае лексічны склад мовы, робіць яе больш выразнай, запатрабаванай, прэстыжнай.

Грамадскі характар мовы і маўлення, а таксама гістарычныя факты, якія вызначаюць развіццё грамадства, непазбежна вымушаюць пастаяннага запазычвання адной мовай слоў ці элементаў іншай, аказваюць уплыў адной мовы на другую. Сучасны беларускі лексікон перажывае сапраўдны словатворчы бум, бо менавіта ў лексіцы перш за ўсё адлюстроўваюцца змены, якія адбываюцца ў грамадстве. У цэлым гэта станоўчая з'ява, якая сведчыць аб развітасці беларускай мовы, яе здольнасці абслугоўваць усе сферы дзейнасці людзей. Разам з тым, сацыялінгвістычная сітуацыя дзяржаўнага руска-беларускага двухмоўя ў краіне патрабуе яшчэ больш актыўнага вывучэння моўных працэсаў у плане фанетычных, арфаэпічных, арфаграфічных узаемаадносін паміж кадыфікаванымі нормаў і практыкай суіснавання агульнапрызнаных моўных узораў і дапушчальных варыянтаў.

Увогуле, неабходна ўлічваць, што для сучаснай беларускай мовы актыўнай крыніцай папаўнення па-ранейшаму з'яўляецца руская мова, праз якую ідзе засваенне большасці замежных лексем: *байбэк*, *бай-бэк* [англ. *buy back* – адваротны выкуп] – выкуп прадпрыемствам уласных акцый у сваіх акцыянераў; *айс-рэвю* [англ. *ice* – лёд + фр. *revue* – прадстаўленне] – назва балета на лёдзе; *прамóўшн* / *прамóўшэн* [англ. *promotion* – прасоўванне па службе] – садзейнічанне развіццю чаго-н., падтрымка; патранаж; *трылер* [англ. *thriller* < *thrill* – выклікаць хваляванне] – вострасюжэтны кінафільм/ літаратурны твор; *трымінг* [англ. *trimming* < *trim* – прыводзіць у парадак] – прывядзенне ў парадак шэрсці сабак (стрыжка, прычэсванне); *алаверды* [груз.] – у час застолля – перадача слова для тоста другому; *лóбіа* [груз. *lobio*] – блюда грузінскай нацыянальнай кухні – тушаная фасоля з вострымі прыправамі; *бацільёны* [фр. *botte* – сапог] – невялікія, укарочанія боцікі.

Пранікненне запазычанай лексікі ў розныя сферы чалавечай дзейнасці патрабуе аператыўнай падачы карыстальнікам неабходных лінгвістычных звестак пра напісанне і вымаўленне (праз падачу поўнай транскрыпцыі) слоў, што бытуюць у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Сапраўды, сістэматызацыя новай запазычанай лексікі паказвае, што надзённым пытаннем з'яўляецца не толькі арфаграфічнае і граматычнае афармленне запазычанняў па нормах беларускай пісьмовай мовы, але таксама распрацоўка арфаэпічных (вымаўленчых) стандартаў. Важным з'яўляецца таксама падача (побач з этымалогіяй) кароткага тлумачэння слоў іншамоўнага паходжання. Шматаспектнае апісанне неалагічнай лексікі мае практычную запатрабаванасць, паколькі шырокае ўжыванне запазчанняў адзначаецца ў розных варыянтах нацыянальнай мовы – ад літаратурнай мовы (кніжнай і размоўнай), да субстандартных (жаргонных). Некалькі прыкладаў, толькі звярніце ўвагу: раўнапраўныя варыянты вымаўлення кансанантных спалучэнняў раздзяляюцца спецыяльным знакам //, а ўся даведачная інфармацыя змяшчацца ў адным апісанні:

сферыты мн. -таў [грэч. *sphaira* – шар] – акруглыя крышталічныя ўтварэнні ў раслінных клетках; [сф'эрыты] // [с'ф'эрыты];

менеджарызм м., -у [англ. *manage* – упраўляць] – тэорыя, паводле якой кантроль над вытворчасцю павінны здзяйсняць наёмныя кіраўнікі (упраўленцы); [м'эн'эжарызм] // [мэнэжарызм];

пэнтыйум м., -а [англ. *Pentium* < *pentad* – лічба пяць] – мікрапрацэсар пятага пакалення фірмы Intel з высокай вытворчасцю; [п'энтыйум];

матракаж м., -у [фр. *matraquage* – закалочванне < *matraque* – дубінка] – назойлівая радыё-ці тэлерэклама, якая бясконца паўтараецца; [матракаш].

Такім чынам, апэратыўныя лінгвістычныя звесткі аб значэнні новага слова, яго этымалогіі (паходжанні), сферы выкарыстання, напісання і вымаўлення важныя для шырокага кола чытачоў, каго цікавіць правільная моўная практыка.

Літаратура

1. Арцямёнак, Г.А. Становление словообразовательной микросистемы имен существительных в современном белорусском языке (по данным лексикографии XIX – XX веков): дис. канд. фил. наук : 10.02.02. / Г.А. Арцямёнак. – Мінск: 1988. – 203 с.
2. Дынаміка літаратурнай нормы сучаснай беларускай мовы / Н.П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. В.П. Русак; Нац. акад. навук Беларусі. – Мінск: Беларус. навука, 2015. – 440 с.
3. Маринова, Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XX вв.: проблемы освоения и функционирования : дис. докт. филол. наук. / Е.В. Маринова: 2008.
4. Семянькевіч, А.В. Словаўтварэнне, семантыка, функцыі множналікавых назоўнікаў у сучаснай беларускай мове: дыс. канд. філ. навук: 10.02.01. / А.В. Семянькевіч – Мінск: 2021. – 350 с.

Т.И. Синкевич, А.М. Бешерова (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА В НАЗВАНИЯХ МУЛЬТФИЛЬМОВ

Ключевые слова: антропоним, оним, семантическая классификация, ономастическое пространство, коннотаци, онимизация.

Имена собственные, которые используются в названиях мультфильмов, призваны не только привлечь внимание детей и взрослых, но и вызывать у них заинтересованность в том, что они увидели. Выбор имени для персонажа всегда осуществляется с учетом его функциональных особенностей. Мультипликация играет важную роль в формировании морально-этических качеств ребенка, воспитывает его и помогает понять окружающий мир.

Цель исследования – классифицировать имена собственные в названиях мультфильмов, проанализировав состав ономастического пространства, обратив внимание на структуру, семантику и коннотативный компонент их лексического значения.

Материал и методы. Источником фактического материала послужили наименования мультфильмов, содержащих в своей структуре имена собственные, собранные методом сплошной выборки из Интернета (1218 наименований русских мультфильмов). В работе использованы следующие методы: описательный, метод сплошной выборки, сравнительный метод и метод лингвистического анализа.

Результаты и их обсуждение. К сожалению, до сих пор учеными до конца не исследованы имена собственные, представленные в названиях мультфильмов. Эта тема, безусловно, актуальна, ибо она связана с изучением не только функции названия произведения искусства, но и с той ролью, которую играют имена собственные, используемые в наименованиях. Достаточно тесно прослеживается связь с заглавиями литературных произведений, так как часто мультфильмы являются экранизациями авторских произведений или памятников устного народного творчества, то есть имеют литературный первоисточник, от которого чаще всего и получают свои названия. Часто сюжет мультфильма базируется на сценарии, то есть он, как правило, имеет определенную литературную базу.

Ономастическое пространство названий мультфильмов, зафиксированных нами, представлено: антропонимами (39%), зоонимами (25%), звукоподражаниями и междометиями в качестве заголовков (12%) и др. онимами. Среди всех имён собственных, репрезентирующих названия мультфильмов, подавляющее большинство приходится на антропонимы. Эта группа онимов обширна и неоднородна по своему составу и структуре. Антропонимы в названиях мультфильмов встречаются в полной: «*День рождения Юлии*», «*Мария, Мирабела*», «*Иван и Андриан*» и краткой: «*Сказка для Наташи*», «*Ехал Ваня*», «*Каникулы Болека и Лелека*» формах. Помимо официальных имён, например, «*Как Нюночка царицей стала*», «*Наша Маша и волшебный орех*», «*Как Аня купила хлеб*», часто употребляются имена собственные, искусственно созданные, например, «*Калле и Бука*», «*Каллаголл и волшебный чемодан*». Многие искусственно созданные онимы обладают прозрачной семантикой, направленной на акцентирование внимания зрителя на детали внешности, например, «*Златовласка*» – *золотые волосы*, «*Синеглазка*» – *синие глаза* и характера, например, «*Нехочуха*» – *капризный персонаж*, «*Вреднюга* – *персонаж, который часто вредит окружающим*, есть и такие имена собственные, семантика которых не может быть интерпретирована сразу. Для объяснения наименования необходимо учесть ряд факторов, как-то: ситуация употребления имени, особенности его структуры, фоновые знания, например, «*Братья Пилоты*» – персонажи названы в честь студии, выпустившей мультфильм.

Зоонимы являются второй по численности группой имён собственных в названиях мультфильмов. Аниматоры преследуют две кардинально различающиеся цели, выбирая именованья животных в зависимости от того, как они хотят преподнести зрителю своего персонажа. Представители животного мира в мультфильмах могут выступать в качестве олицетворения человеческих личностей. Тогда им дают имена людей, например, «*Счастливый Григорий*», «*Умная собачка Соня*», «*Каникулы Бонифация*». Зачастую животные в анимационных произведениях являются собирательными образами представителей своих видов, что подчёркивается в названии при помощи повторов, частотности употребления онимов, например, «*Эх, Топтыгин, Топтыгин*», «*Рекс и скворцы*». Благодаря использованию таких онимов уже из заглавия становится понятно, животные каких видов являются персонажами мультфильма.

Имена собственные, представленные в названиях мультфильмов звукоподражаниями или междометиями, чаще всего содержат в себе различные отсылки: «*Пчелка Жу-Жу-Жу*», «*Мышонок Пик*», «*Квака-задавка*». Встречаются междометия, которые отражают черты характера героев. Ярким примером является название мультфильма «*Ох и Ах*». *Ох* постоянно жалуется на жизнь, *Ах* жизнью восхищается (название построено на антитезе). Можно отметить и звукоподражания, связанные с водной стихией, например, мультфильм «*Возвращайся, Капитошка*» рассказывает о приключениях капли, в имени которой содержится звукоподражание «*кап*», нашедшее воплощение в имени Капитошка. Название географического объекта в наименовании мультфильма «*Городок Жур-Жур*» указывается на то, что упомянутый город находится на берегу реки, которая журчит.

Часто в названиях мультфильмов появляются имена собственные, отсылающие нас к историческим и религиозным личностям, например, «*Коля, Оля и Архимед*», «*Николай Угодник и охотники*», «*Шут Балакирев*». Кроме того, порой, мультипликаторы воссоздают на экране истории, которые происходили в жизни, и реальные персонажи сохраняют свои имена в истории: «*Звёздные собаки: Белка и Стрелка*».

Стоит отметить, что выбор формы имени в названии, полной или краткой, обусловлен, как правило, характером героя. Если персонаж самостоятелен и серьёзен, авторы дают ему полное имя, чтобы сделать акцент на его «взрослости». Обратная ситуация наблюдается с героями, отличающимися непоседливостью, несерьёзностью, например, создатели мультфильмов: «*Ехал Ваня*», «*Наша Маша и волшебный орех*», «*Как Аня купила хлеб*» хотели подчеркнуть, что их персонажи – это дети, причем есть ещё одна сторона мотивировки таких номинаций. Выбирая полную или краткую форму, сценаристы не опираются на вышеуказанный критерий детство-взрослость, а вкладывают, например, совершенно противоположный смысл: «*Великоленный Гоша*», где главный герой – взрослый мужчина, но он такой комичный и несуразный, что полную форму имени авторы заменили краткой, чтобы подчеркнуть эту комичность и несуразность.

Заклучение. Таким образом, можно констатировать, что ономастическое пространство названий мультфильмов разнообразно и с точки зрения структуры онимов и с точки зрения их семантики. Имена собственные в названиях мультфильмов обладают богатым диапазоном мотивировок, они служат не только собственно для называния, но и являются средством раскрытия характера персонажа, призваны акцентировать внимание зрителя на внешних чертах, подчеркивают типичность или нетипичность ситуации, в которую попадают персонажи, вызывают определенные эмоции и чувства.

Литература

1. Асенин, С. Волшебники экрана. Эстетические проблемы современной мультипликации / С. Асенин. – М.: Искусство, 1974. – 288 с.
2. Калинин, В.М. Пэтика онима. / В.М. Калинин. – Донецк, 1990. – 408 с.

В.А. Скачкова (Гомельскі філіял Міжнароднага ўніверсітэта “МІТСО”)

СПОСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ ПРЫБЛІЗНАЙ КОЛЬКАСЦІ Ў МОВЕ БЕЛАРУСАЎ

Ключавыя словы: метрычная сістэма мер, прыблізная колькасць, першаснае значэнне слова, другаснае значэнне слова, метафарызацыя, літаратурная мова, беларускія гаворкі, мова Янкі Купалы.

На працягу гістарычнага развіцця чалавецтвам распрацаваны розныя сістэмы вымярэння, многія з якіх страцілі сваю актуальнасць, перайшла ў склад устарэлых, напрыклад – *аршын, локаць, вярста*. Гэтыя адзінкі як адгалоскі былых эпох, яны адышлі ў нябыт, мы іх знаходзім толькі ў літаратурных творах ці выкарыстоўваем ва ўстойлівых выразах. У наш час усім нам вядомы меры, якія ўваходзяць у сучасную метрычную сістэму мер, такія як *метр, кіламетр, грам, кілаграм* і іншыя. Гэта меры дакладныя, абазначаюць пэўную колькасць, вагу, працягласць і інш. Але існаваў і існуе яшчэ адзін спосаб выражэння меры – няпэўнай, прыблізнай велічыні. Гэта пераходныя меры, яны ўскладняюць і адначасова ўзбагачаюць сістэму мову. Яны не могуць выражаць дакладную меру. Па сваім утварэнні яны другасныя, узніклі шляхам пераасэнсавання асноўнага значэння, нясуць пэўную экспрэсію, могуць перадаваць і ўзмацняць эмацыянальнасць выказвання.

Прааналізуем паходжанне і ўжыванне ў гаворках і літаратурнай мове некаторых з іх.

Словы *гібель, безліч, навала, плойма, рой* утвараюць лексіка-семантычную групу на аснове агульнасці іх метафарычнага значэння ‘незлічонае мноства, вялікая колькасць чаго-н.’

Слова *гібель* (параўн. руск. *гибель*, укр. *гибіль*) з’яўляецца роднасным дзеяслову *гібнуць*, фіксуецца толькі ва ўсходнеславянскай моўнай

падгрупе. У старажытнарускай і старабеларускай мовах яно выражала паняцце ‘пагібель, згуба’ [5, т. 1, с. 618; 2, т. 6, с. 278].

У народных гаворках Беларусі слова *гібель* мае значэнне ‘пагібель, згуба’, а таксама адзначаецца для выражэння ‘незлічнай колькасці, мноства чаго-н.’: *Гібяль*, што тых мошак наляцела [4, с. 67]; У том годзі была *гібяля* сліў [9, с. 119]; Там іх *гібяль* гэтых макрушак [11, т. 1, с. 199].

Значэнне ‘незлічная колькасць, мноства чаго-н.’ развілося, верагодна, з уяўлення таго, што празмернае мноства якіх-небудзь прадметаў, з’яў можа быць у такой колькасці, што прывядзе да значнага пашкоджання, да ўрону, краху, нават да пэўнай катастрофы. Складана зараз меркаваць, у якой з усходнеславянскіх моў развілося такое другаснае значэнне слова *гібель*. Бо знаходзім у рускай мове, напрыклад: Прильнув к стволам, на проезжего глядели пушистохвостые белки, — *гибель* в лесах была этой белки (А. Н. Толстой, “Петр Первый”); На что бы, казалось, нужна была Плюшкину такая *гибель* подобных изделий? (Н.В. Гоголь, «Мёртвые души»). Ці звернемся да класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы: [Марыля]: Лета не за гарою, скоро касьба пачнецца, жніво, работы *гібель* (“Раскіданае гняздо”).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэта адзінка захоўваецца ў першасным значэнні ‘пагібель, згуба’, а таксама другасным – ‘вялікая колькасць, мноства’, якое кваліфікуецца як размоўнае [7, т. 2, с. 48].

Узнікненне слова *плойма* ‘вялікая колькасць дзяцей’ звязана са словамі пладзіць, плод [13, т.3, с.284]. Адзінку знаходзім у многіх славянскіх мовах, параўн.: руск., укр., серб. *плойма*, польск. *plojma*, харв. *ploima*. У.І. Даль падаў гэта слова з паметай ‘слова са Смаленскай губерніі’ [3].

У беларускіх гаворках знаходзім слова таксама ў значэнні ‘многа дзяцей’: *Плойма* гэта ўсе гуркі з хаты вынісла, а таксама для выражэння вялікага мноства іншых жывых істот (не дзяцей): У сыбакі блох *плойма* [1, с. 333]; Ета ня жарты: етая *плойма* курэй – дзіва што выдзяруць грады! [12, с. 218]. У маўленні беларуска-літоўска-польскага пагранічча адзначаюцца фанетычныя варыянты *плуйма*, *плэйма* [7, т. 4, с. 141].

У мове Янкі Купалы *плойма* – гэта ‘незлічная колькасць, мноства’ (не пра дзяцей): Покуль іх бандаў рынецца *плойма*, Покуль на трупах нашых хто стане, На барыкады, Камуна, Да зброі, грамадзяне! (“Парыжская камуна”). Прыдатак *чарада*, далучаны да слова *плойма*, надае яму непаўторную экспрэсію: Ой, бяда ж, бяседа, была Вельмі гучная бяседа! – Не адходзіла ад стала *Плойма-чарада* суседаў (“Безназоўнае”).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэта адзінка фіксуецца як размоўная [10, т. 4, с. 276].

Слова *навала* ўзыходзіць да дзеяслова *валіць* ‘імкліва ісці, рухацца натоўпам, патокам’ [10, т. 1, с. 457]. Роднаснымі з’яўляюцца таксама словы *вал* ‘высокая хваля; самкнуты шчыльны строй людзей’ і *наваліць* ‘празмерна накласці чаго-н.’ Гэтую адзінку не знаходзім у іншых

славянскіх мовах, параўнаем з руск. *скопление*, укр. *скупчення*. У старабеларускай мове выяўлена слова *навалность* ‘бяда, няшчасце’ [2].

У дыялектнай мове паўночна-ўсходняй, паўночна-заходняй частак Беларусі навала – гэта ‘бяда, гора, напасць’: *Навала ў іх хату нейкая ўвалілася – усё гініць* [8, с. 196]. На паўночна-заходняй тэрыторыі назіраецца выкарыстанне слова *навалач* ‘зброд’ [9, с. 298]; ‘не карэнны жыхар; прыезджы чалавек’ [7, т. 3, с. 122].

У мове Купалы слова *навала* па сваёй семантычнай структуры з’яўляецца мнагазначным: ‘вялікая колькасць каго-н., скопішча’: А паноў *навалу*, Іх карэнняў жудзі Помніш ты, Барысаў, – Павек не забудзеш (“Барысаў”); ‘празмернасць чаго-н.’: Мінула пракляццяў *навала*, год дваццаць у шчасці живу я (“Паклон мой народу за песні”); ‘бяда, няшчасце’: Ты зноў сюды лезеш, няшчасны! Ха-ха-ха! Вось так *навала!* (“Сон на кургане”). З аналагічнымі значэннямі гэта адзінка фіксуецца таксама ў сучаснай беларускай літаратурнай мове [10, т. 3, с. 211].

З паметай ‘прастамоўнае’ ў сучаснай рускай мове фіксуецца вытворнае ад *навала* прыслоўе *навалом* у значэнні ‘аб наяўнасці чаго-н. у вялікай колькасці, у лішку’: Разве это рыбалка? Вы приезжайте к нам на Алтай, у нас тайменей *навалом* (Горышин, “Лица встречных”); Дров в тайге *навалом* (Марысаев, “Рыжий черт”) [6]. Хутчэй за ўсё слова пранікла на тэрыторыю Расіі і актыўна ўжываецца там у бытавой сферы, нават назіраецца ў літаратурных творах дзякуючы беларусам, якія перасяляліся ў мінулым стагоддзі ў суседнюю краіну.

Слова *рой* вядзе сваю гісторыю з праславянскай эпохі (**rojь* ‘цячэнне, паток’), звязана са словамі *рака*, *рынуць* [13, т. 3, с. 496]; параўн. руск. *рой*, укр. *рій*, польск. *roj*, балг. *рой*, харв. *roу*. У старажытнарускай мове гэта адзінка выяўлена ў значэнні ‘сям’я пчол’ [5, т. 3, с. 162]. У старабеларускай мове слова мела аналагічнае значэнне [8, т. 2, с. 186].

У дыялектным ужыванні паўночна-заходняга, паўднёва-ўсходняга моўных масіваў Беларусі пазначаная адзінка мае больш шырокі аб’ём значэнняў: ‘сям’я пчол’ [1, с. 389; 7, т. 4, с. 302]; ‘вялікая колькасць насякомых’: Мух *рой* бызыкае ў хаце [11, т. 4, с. 309; 7, т. 4, с. 302]; ‘перан., вялікая колькасць каго-н.’: Цэлы *рой* ваўкоў [7, т. 4, с. 302]; ‘у знач. прысл., у вялікай колькасці’ [1, с. 389]. Гэта значэнне ўзнікла шляхам метафарызацыі на аснове асацыятыўнай сувязі паводле прыметы ‘мноства’.

Звернемся да класіка беларускай літаратуры. Купала ўжывае гэта слова прыкладна з такім жа аб’ёмам значэнняў. У значэнні ‘мноства’ сустракаем слова ў такіх радках: То не *рой* груганоў падымаецца, Дзе зваёваных трупы ляжаць, – Гэта гурты казакаў злятаюцца Закаваны народ катаваць (“З песень аб няволі”). Натхненна гэтак пеў, заводзіў *Рой* чалавечы на свой лад, – Рака шуміць так у разводдзе, Так стогне ў буру сосен рад (Урывак з паэмы).

Вытворны прыметнік *ройны* паэт уключае ў радкі сваіх твораў са значэннем ‘поўны, напоўнены’: Мая песня сёння будзе радасцямі *ройнай*, Аб любімых кандыдатах У Савет Вярхоўны (“Нашым кандыдатам...”).

У Купалы знаходзім таксама вытворныя прыслоўі *ройна* і *ройма* са значэннем ‘значна, у вялікай колькасці’: Хоць сохі, хоць косы гуляюць так *ройна*, – Ня поймеш адкуль узялісь; Людзей запытаеш, аткажуць спакойна: “Забраны край” гэты калісь (“Забраны край”).

Сучаснай беларускай літаратурнай мове слова *рой* вядома з тым жа аб’ёмам значэнняў, што і ў дыялектнай мове і ў мове Купалы [10, т. 4, с. 714].

У беларускай мове словы з агульным значэннем ‘мноства, вялікая колькасць’ даволі распаўсюджаныя. Асабліва ў бытавой сферы назіраецца ўжыванне самых разнастайных адзінак. Гэта ці асобныя намінацыі (сіла, моц, хмара, лавіна, бездань, лес, мора і г.д.), ці ўстойлівыя спалучэнні (па горла, дай божа, да чорта, да халеры, як бобу, як грыбоў, як сабак, цэлы воз і г.д.) з рознымі адценнямі значэнняў і з рознымі спосабамі ўтварэння. Гэта лексічная група адкрытая, яна ўвесь час папаўняецца за кошт народных гаворак, размоўнай лексікі і запазычанняў з розных моў.

Дыхранічны аналіз паказвае, што ў семантычным аб’ёме прааналізаваных адзінак значэнне ‘мноства, вялікая колькасць’ развіваецца паступова на працягу гістарычнага развіцця мовы на аснове асацыятыўных семантычных паралеляў.

Зварот да твораў Янкі Купалы абумоўлены тымі фактарамі, што менавіта класік беларускай літаратуры лічыцца па праву пачынальнікам і зараджальнікам новай літаратурнай мовы, і тыя працэсы, што адбываліся ў мове напрыканцы XIX – першай палове XX стагоддзяў, знайшлі адлюстраванне ў творах песняра.

Літаратура

1. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К. Бялькевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. — 512 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А.М. Булыкі: Нац. акад. навук Беларусі; Цэнтр даслед. беларус. культуры, молы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск: Беларуская навука, 1982-2017. Т. 1-37.
3. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4-х т.] / Владимир Даль. – 8-е изд. – Москва : Русский яз., 1981-1982. (<https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/tolkovuj-slovar-zhivogo-velikorusskogo-jazyka-v-i-dalja>)
4. Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матар’ялы) / М.І. Каспяровіч; пад рэд. М.Я. Байкова й праф. Б. І. Эпімаха-Шыпілы. Выданьне другое, стэрэатыпнае. — Менск: Інстытут беларускай культуры, 2011. — 371 с.
5. Материалы для Словаря древнерусского языка [Текст] / труд И. И. Срезневского. – Москва: ГИС, 1958. Т. 1-3.
6. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — Москва : Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999; <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/14/ma233001.htm?cmd=0&istext=1>.
6. Слоўнік беларускіх гаворак паўднёва-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5-ці т. / Уклад. Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; рэд. Ю.Ф. Мацкевіч / Мінск : Навука і тэхніка, 1979-1986. Т. 1-5.

7. Слоўнік мовы Скарыны (уклад. У.В. Анічэнка). – Мінск : Вышэйшая школа, 1977-1994. Т. 1-3.
8. Сцяшковіч, Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 618 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / Пад агульн. рэд. акадэміка АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрат Крапіва) : У 5-ці т. – Мінск: БелСЭ, 1977-1984. Т. 1-5.
10. Тураўскі слоўнік : У 5-ці т. / [Склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін]. — Мінск: Навука і тэхніка, 1982-1987.
11. Шатэрнік, М. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны / М. Шатэрнік. Беларуская Акадэмія навук. Адзел гуманітарных навук. Камісія для ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы. Пад рэд. М. Я. Байкова і Б. І. Эпімаха-Шыпілы. — Менск : Выданьне Беларускае Акадэміі навук, 1929. — 328 с.
12. Фасмер, Макс. Этимологический словарь русского языка : в 4 томах / Макс Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; 4-е изд., стер. – Москва : Астрель : АСТ, 2007.

Н.М. Суконкіна (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

МАРФАЛАГІЧНЫЯ СРОДКІ ПЕРАДАЧЫ КАТЭГОРЫІ ПАБУДЖАЛЬНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: катэгорыя пабуджальнасці, пабуджэнне, імператывы, дырэктыўныя выказванні, марфалагічныя сродкі.

Адна з актуальных праблем сучаснай лінгвістыкі – пошук адказу на пытанне, як чалавек выкарыстоўвае мову для аказання ўплыву на паводзіны і светаўспрыманне іншых людзей. Уздзеянне на суразмоўцаў адбываецца ў тым ліку праз выкарыстанне маўленчых актаў, якія выражаюць розныя віды пабуджэння адрасата да выканання якіх-небудзь дзеянняў. Розныя аспекты пабуджальных выказванняў разглядаюцца ў работах А. У. Бандаркі, В. С. Хракоўскага, А.П. Валодзіна і іншых даследчыкаў, аднак на сённяшні дзень адсутнічае сістэмнае апісанне сродкаў выражэння катэгорыі пабуджальнасці ў беларускай мове. Сістэмнае апісанне сродкаў рэпрэзентацыі дадзенай катэгорыі неабходна для вырашэння практычных задач у мовазнаўстве: пры правядзенні судовых лінгвістычных экспертыз, для правільнай інтэрпрэтацыі тэкстаў у перакладчыцкай дзейнасці.

Мэтай даследавання з’яўляецца апісанне сродкаў рэпрэзентацыі катэгорыі пабуджальнасці ў беларускай мове на марфалагічным узроўні. Аб’ектам даследавання сталі выказванні са значэннем пабуджэння з твораў беларускай мастацкай прозы. Пры правядзенні даследавання выкарыстоўваліся агульныя (апісанне, супастаўленне) і прыватныя метады (кампанентнага аналізу, аналізу камунікатыўнай сітуацыі, кантэкстуальнага аналізу выказванняў, функцыянальна-прагматычнага аналізу).

Пабуджальнасць – камунікатыўная катэгорыя, якая выражае волевыяўленне гаворачай асобы, якое праяўляецца ў маўленчым уздзеянні

на адрасата паведамлення з мэтай стымуляваць яго да пэўных паводзін [2]. Пабуджэнне да дзеяння носіць розны характар і можа быць рэалізавана праз такія маўленчыя акты, як загад, просьба, прапанова, парада, патрабаванне, запрашэнне, дазвол, забарона, заклік, папярэджанне, рэкамендацыя, перасцярога і некаторыя іншыя. Для перадачы пабуджэння ў беларускай мове выкарыстоўваюцца сродкі розных моўных узроўняў, сярод якіх асноўнае месца займаюць марфалагічныя.

Для выражэння пабуджэння ўжываюцца як прамыя, так і ўскосныя маўленчыя акты. Прамыя маўленчыя акты прадугледжваюць экспліцытныя спосабы перадачы катэгорыі пабуджальнасці: канструкцыі з дзеясловамі ў форме загаднага ладу і ў форме першай асобы множнага ліку, якія разам з пабуджальнай інтанацыяй (выдзяленне націскага склада галоўнага ў інфармацыйных адносінах слова з падзеннем тону голасу ў наступным, паслянаціскным складзе) фарміруюць пабуджальны сказ.

Выкарыстанне адрасантам дзеясловаў загаднага ладу – самы распаўсюджаны спосаб перадачы катэгорыі пабуджальнасці.

«І яшчэ, я запрашаю цябе на нашу сяброўскую вечарынку, – нясмела дадаў ён і ўмольна зірнуў на маці, што падышла да іх. – Мама, ты дазволіш сёння нам з Алесяй?..

*– Чаму ж не? Калі Алеся не супраць, **ідзіце**, – ласкава перабіла яна» [1].*

*«Як – што? – усміхнуўся Сяргей. – Бульбу з грыбамі **рабі**, баб! Лета вялікае, хопіць яшчэ і на трасу» [4, с. 30].*

У маўленчай практыцы сустракаюцца выпадкі, калі сказы, якія змяшчаюць дзеясловы загаднага ладу, не выражаюць пабуджэння адрасата да якога-небудзь дзеяння. Напрыклад, у наступных выказваннях, нягледзячы на наяўнасць дзеясловаў загаднага ладу, адрасант не звяртаецца да каго-небудзь з намерам пабудзіць да дзеяння, а такім чынам афармляе свае думкі:

*«Паказчыкі любой сістэмы залежаць ад пункту адліку. Вось і **скажы** цяпер, што фізіка не мае дачынення да жыцця» [4, с. 15].*

*«Які сэнс было выбірацца з лесу? Тут жа так усё проста: **здабывай** ежу ды **адпачывай**. Ніхто табе нічога не вінен, і ты нікому нічога не вінен» [4, с. 33].*

*«Старылі сантэхніка хіба тры глыбокія паралельныя маршчыны на лбе – бы роўна разлінеены школьны сшытак, хоць ты **пішы** на ім» [5, с. 43].*

Распаўсюджаным марфалагічным сродкам рэалізацыі катэгорыі пабуджальнасці з'яўляюцца дзеясловы ў форме першай асобы множнага ліку са значэннем сумеснага дзеяння (інклюзіўныя формы дзеяслова).

*«Ну што, хлопцы, **пойдзем**, а то мы ўжо, відаць, надакучылі Алесі сваёй балбатнёй, – прапанаваў Ганс і, падміргнуўшы, па-сяброўску лягнуў Ёхана па плячы» [1].*

*«Так, задачка, – Сяргей раздумваў адно імгненне. – **Хадзем** да маёй бабы. Там **пасмажым** тваю рыбу, маю. Навучышся заадно. Там і паясі» [4, с. 43].*

Часта да дзеяслова са значэннем сумеснага дзеяння дадаецца часціца «давайце»: «*Чакайце. Можце лічыць мяне бюракратам, кім хочаце, але давайце адразу **высветлім** нашы ўзаемаадносіны. Заяўляю рашуча: па кватэрных пытаннях не прымаю. У пятніцу прыёмны дзень, калі ласка, прашу*» [6].

«*Давайце **скочым** разам. Мы і насамрэч мёртвыя. Двойчы не паміраюць... Ну, на лік тры: адзін, два, тры!..*» [3, с. 182].

«*А давайце **зробім** пачатак! – Косця любіў выказваць самыя нечаканыя прапановы і сам жартаваў з гэтага: «З сотні хоць адна ды будзе разумная»* [6].

Часціца «давайце» таксама можа выкарыстоўвацца разам з іншымі формамі дзеяслова або ўвогуле ў бездзеяслоўных канструкцыях:

«*У гэты момант Галіна Адамаўна **напрасіла** яго **схадзіць** на ваду. Ваду для піцця і стравы бралі ў лясніцтве.*

– *Давайце я **прынясу**, – адгукнулася Іра*» [6].

«*Давайце за стол, філосафы, – **запрасіла** Валянціна Андрэеўна*» [6].

«*Давайце, грамадзянін Дымар, **без філасофіі**. Што дало вам падставы **напісаць** такую запіску?»* [6].

Выказванні, у якіх катэгорыя пабуджальнасці рэалізавана пры адсутнасці імператыўных форм дзеяслова, адносяцца да ўскосных маўленчых актаў. Пабуджэнне ў іх можа быць выражана праз выкарыстанне дзеясловаў як абвеснага, так і ўмоўнага ладу.

«*Во, а я наелася, – **засмялася**. – Вачыма б яшчэ ела, так смачна, а ўжо не лезе.*

– *То **возьмеш** з сабой ды **падагрэеш** уранку, – параіла баба Каця*» [4, с. 44].

«*Пачакайце! – больш загадаў, чым **напрасіў** ён кіроўцу і такім самым загадным голасам **загаварыў** унутр салона аўтамабіля: – **Забярэш** мяне а 8-й вечара, каб не **спазняўся***» [3, с. 164].

«*Яна **дапіла** каву, **паставіла** кубак на стол.*

– *У нас дома некалькі дзён будзе жыць адна мая пацыентка. Яна іншаземка, з Беларусі, ахвяра Чарнобыля. Пасля аперацыі ёй вельмі неабходна свежае паветра. Ты **не змог бы** ўдзяліць ёй гэтыя дні крышачку ўвагі, **паставіцца** да яе па-сяброўску? Я вельмі **спадзяюся** на цябе, мой хлопчык*» [1].

Славiк адляцеў да дзвярэй, ударыўся спіной аб вушак, споўз на падлогу, войкнуў, **схапіўся** за шчаку. У той жа міг у дзвярах з'явілася маці. Загарадзіла сабой сына, замаліла да мужа:

– *Што ты **робіш**, дурны? Пасаромейся!*» [6].

У апошнім урыўку маецца ўскоснае пабуджэнне, звернутае да адрасата, каб той спыніў дзеянне, якое робіць.

Адзін з самых распаўсюджаных марфалагічных сродкаў перадачы пабуджэння – выкарыстанне сказаў з неазначальнай формай дзеяслова.

«*Стаяць!* – гаркнуў Кепка **пранізлівым і адначасна грубым голасам** – адкуль толькі ўзяўся ў яго такі – і Андрэй **заўважыў**, што ў суседа імкліва

макрэюць спераду спартыўныя штаны, у якіх ён прыйшоў, а потым на падлозе вакол пантофляў пачала збірацца лужынка» [5, с. 34].

«Дзень добры, **дапамагчы?** – прыпыніўся ён ля жанчыны [3, с. 162].

«На тэлефонныя званкі **не адказваць**, – папярэдзіў Андрэя і ягоную жонку Вязанка, які цяпер ужо стаў галоўным, – адключыць мелодыі ў мабільніках і здаць іх нам» [5, с. 34].

Катэгорыя пабуджальнасці можа быць рэалізавана без ужывання дзеяслова.

«Так, **спакойна**, трэба разабрацца ва ўсім! – загадаў дзелавы мужчына, хоць ніхто і не збіраўся парушаць спакой салона, і загад гэты ён аддаў, відавочна, ад асабістай разгубленасці, каб супакоіцца самому» [3, с. 170].

«**Рукі за галаву, тварам да сцяны!** – прагрымеў грозны рык, Андрэй не паспеў нічога зразумець, як нехта ў чорным балюча крутануў ягоную руку за спіну і ткнуў носам у шпалеры» [5, с. 31].

Такім чынам, асноўнымі сродкамі перадачы катэгорыі пабуджальнасці на марфалагічным узроўні з'яўляюцца дзеясловы загаднага ладу, а таксама дзеясловы ў форме першай асобы множнага ліку. Гэтыя формы дзеяслова могуць выкарыстоўвацца таксама ў сказах, у якіх адсутнічае семантыка пабуджэння. Імпліцытна катэгорыя пабуджальнасці перадаецца праз выкарыстанне канструкцый з неазначальнай формай дзеяслова, асабовымі формамі дзеяслова (акрамя формы першай асобы множнага ліку), дзеясловамі ў форме ўмоўнага ладу, а таксама бездзеяслоўных канструкцый. Для разумення прагматычнай накіраванасці выказвання неабходны ўлік розных фактараў: семантыкі выказвання ў цэлым, сітуацыі зносін, кантэксту.

Літаратура

1 Аляшкевіч, А. Сіняя птушка / А. Аляшкевіч // Беларуская палічка. Беларуская электронная бібліятэка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа : https://knihi.com/Ales_Alaskievic/Siniaja_ptuska_mp3.zip.html. – Дата доступа : 21.11.2021.

2 Волкова, А. Е. Способы выражения непрямого побуждения в высказываниях разной степени категоричности / А. Е. Волкова // Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. Серия : Филология. – 2011. – № 4. – Т. 1. – С. 134–141.

3 Гапееў, В. М. Аўтобус. Амаль рэальнасць / В. М. Гапееў // Гапееў, В.М. Я размалюю для цябе неба: аповесць, п'еса, апавяданні : Рэальнасць, містыка, фантастыка / Валеры Гапееў. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 222 с.

4 Гапееў, В. М. Ксюхіна поле / В. М. Гапееў // В.М. Гапееў. Я размалюю для цябе неба: аповесць, п'еса, апавяданні : Рэальнасць, містыка, фантастыка / Валеры Гапееў. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 222 с.

5 Пятровіч, Б. Засада, або Лавіся, рыбка, вялікая. Аповесць / Б. Пятровіч // Дзеяслоў. Літаратурна-мастацкі часопіс. – 2019. – № 3 (100). – с. 28–77.

6 Шамякін, І. Сэрца на далоні / І. Шамякін // Беларуская палічка. Беларуская электронная бібліятэка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа : https://knihi.com/Ivan_Samiakin/Serca_na_daloni.htm. – Дата доступа : 21.11.2021.

Г.К. Чахоўскі (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

ДЫСКУРС-АНАЛІЗ ЯК ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ПРАБЛЕМА

Ключавыя словы: дыскурс, тэкст, структура, жанр, аналіз.

Структура дыскурсу мае на ўвазе наяўнасць дзвюх істотна супрацьпастаўленых роляў – моўцы і адрасата, таму сам працэс моўных зносін можа разглядацца ў гэтых дзвюх перспектывах. Мадэляванне працэсаў генеравання (сінтэзу) дыскурсу – не тое ж, што і мадэляванне працэсаў разумення (аналізу) дыскурсу. У навуцы аб дыскурсе вылучаюцца дзве групы работ – тыя, што даследуюць структуру дыскурсу (напрыклад, выбар лексічных сродкаў у працэсе намінацыі некаторых аб’ектаў), і тыя, што даследуюць разуменне дыскурсу адрасатам (напрыклад, пытанне аб тым, як слухач разумее рэдукаваныя лексічныя сродкі тыпу займенніка *ён* і суадносіць іх з тымі або іншымі аб’ектамі). Акрамя таго, ёсць яшчэ трэцяя перспектыва – аналіз моўных зносін з пазіцыі самога тэксту, які ўзнікае ў працэсе дыскурсу (напрыклад, займеннікі ў тэксце можна разглядаць безадносна да працэсаў іх выкарыстання моўцам і разумення адрасатам – як структурныя сутнасці, што знаходзяцца ў пэўных адносінах з іншымі элементамі тэксту).

Міждысцыплінарны кірунак, які вывучае дыскурс, а таксама адпаведны раздзел лінгвістыкі маюць аднолькавую назву – дыскурс[іў]ны аналіз (discourse analysis) або дыскурс[іў]ныя даследаванні (discourse studies).

Нягледзячы на тое, што моўнае ўзаемадзеянне на працягу некалькіх стагоддзяў было прадметам такіх дысцыплін, як рыторыка і прамоўніцкае майстэрства, а затым – стылістыкі і літаратуразнаўства, дыскурсіўны аналіз склаўся як асобны навуковы напрамак толькі ў апошнія дзесяцігоддзі. Адбылося гэта на фоне тэндэнцыі, якая панавала ў лінгвістыцы на працягу большай часткі XX ст., – барацьбы за “ачышчэнне” навукі аб мове ад вывучэння маўлення. Ф. дэ Сасюр лічыў, што сапраўдным аб’ектам лінгвістыкі з’яўляецца моўная сістэма, Н. Хомскі заклікаў лінгвістаў вывучаць моўную “кампетэнцыю” і абстрагавацца ад пытанняў выкарыстання мовы. У апошнія гады пазнаваўчыя ўстаноўкі ў навуцы аб мове пачалі істотна змяняцца: пераважае меркаванне, згодна з якім ніякія моўныя з’явы нельга адэкватна зразумець і апісаць без уліку іх дыскурсіўных аспектаў. Таму дыскурсіўны аналіз робіцца адным з цэнтральных раздзелаў лінгвістыкі.

Дыскурс, как і іншыя моўныя сутнасці (марфемы, словы, сказы), будзе згодна з пэўнымі правіламі, характэрнымі для адпаведнай мовы. Факт існавання моўных правіл і абмежаванняў часта дэманструецца пры дапамозе негатыўнага матэрыялу – эксперыментальных моўных утварэнняў, у якіх правілы або абмежаванні парушаюцца.

Сярод папярэднікаў дыскурсіўнага аналізу як асобнай навуковай дысцыпліны варта прыгадаць прынамсі дзве даследчыцкія традыцыі. Па-першае, гэта традыцыя этналінгвістычных даследаванняў, арыентаваных на запіс і аналіз вусных тэкстаў; сярод найбольш вядомых прадстаўнікоў гэтай традыцыі – школа амерыканскай этналінгвістыкі, заснаваная Францам Боасам. Па-другое, гэта чэшская лінгвістычная школа, створаная Вілемам Матэзіусам, якая абудзіла цікавасць да такіх паняццяў, як тэма і камунікацыйная арганізацыя тэксту.

Дыскурс – аб’ект міждысцыплінарнага вывучэння. Акрамя тэарэтычнай лінгвістыкі, з даследаваннем дыскурсу звязаны такія навукі і даследчыцкія кірункі, як камп’ютарная лінгвістыка і штучны інтэлект, псіхалогія, філасофія і логіка, сацыялогія, паліталогія, антрапалогія і этналогія, літаратуразнаўства і семіётыка, гістарыяграфія, тэалогія, юрыспрудэнцыя, педагогіка, тэорыя і практыка перакладу, камунікацыйныя даследаванні. Кожная з названых дысцыплін аналізуе дыскурс па-свойму, аднак некаторыя з іх істотна паўплывалі на лінгвістычны дыскурсіўны аналіз.

Пры вывучэнні дыскурсу, як і кожнага натуральнага феномена, узнікае пытанне аб класіфікацыі: якія тыпы і варыянты дыскурсу існуюць. Найбольш істотнае размежаванне ў гэтай галіне – супрацьпастаўленне вуснага і пісьмовага дыскурсу. Такое размежаванне звязана з каналам перадачы інфармацыі: пры вусным дыскурсе канал – акустычны, пры пісьмовым – візуальны. Часам размежаванне паміж вуснай і пісьмовай формамі выкарыстання мовы карэлюе з адрозненнямі паміж дыкурсам і тэкстам, аднак такое змяшэнне дзвюх розных сутнасцей лічыцца беспадстаўным.

Нягледзячы на тое, што доўгі час пісьмовая мова лічылася больш “прэстыжнай”, чым вусная, мы ўсведамляем, што вусны дыскурс – гэта пачатковая, фундаментальная форма існавання мовы, а пісьмовы дыскурс з’яўляецца вытворным ад вуснага. Пасля таго як лінгвісты ў XIX ст. прызналі прыярытэт вуснай мовы, яшчэ доўгі час не лічылася істотнай тая акалічнасць, што пісьмовая мова і транскрыпцыя вуснай мовы – не адно і тое ж. Лінгвісты першай паловы XX ст. лічылі, што вывучаюць вусную мову (у яе пісьмова зафіксаваным выглядзе), але насамрэч аналізавалі толькі пісьмовую яе форму. Рэальнае супастаўленне вуснага і пісьмовага дыскурсу як альтэрнатыўных форм існавання мовы пачалося толькі ў 1970-я гг.

Адрозненні ў канале перадачы інфармацыі маюць прынцыпова важныя наступствы для працэсаў вуснага і пісьмовага дыскурсу (гэтыя наступствы даследаваліся У. Чэйфам). Па-першае, у вусным дыскурсе генераванне і разуменне адбываюцца адначасова, а ў пісьмовым – не. Пры гэтым тэмп пісьма больш чым у 10 разоў ніжэйшы за тэмп вуснага маўлення, а хуткасць чытання ў 2–3 разы вышэй за тэмп вуснага маўлення. Таму ў вусным дыскурсе назіраецца з’ява фрагментацыі: маўленне генеруецца штуршкамі, квантамі – так званымі інтанацыйнымі адзінкамі, якія аддзяляюцца адна ад другой паўзамі, маюць адносна завершаны інтанацыйны контур і звычайна супадаць з про-

стымі прэдыкацыямі, або клаўзамі (clause). У пісьмовым дыскурсе адбываецца інтэграцыя прэдыкацый у складаныя сказы і іншыя сінтаксічныя канструкцыі. Другое прынцыповае адрозненне, звязанае з розніцай у канале перадачы інфармацыі, – наяўнасць кантакту паміж моўцам і адрасатам у часе і прасторы: у пісьмовым дыскурсе такога кантакту пераважна няма (таму людзі і выкарыстоўваюць пісьмо). У выніку ў вусным дыскурсе назіраецца ўключэнне моўцы і адрасата ў сітуацыю, што адбываецца ў выкарыстанні займеннікаў першай і другой асобы, указанняў на мысленчыя працэсы і эмоцыі моўцы і адрасата, выкарыстанне жэстаў і іншых невербальных сродкаў і г.д. У пісьмовым дыскурсе, наадварот, адбываецца адхіленне моўцы і адрасата ад прыведзенай у дыскурсе інфармацыі, што можа выражацца ў больш частым выкарыстанні пасіўных канструкцый. Напрыклад, пры апісанні навуковага эксперыменту аўтар артыкула напісаў фразу *Гэта з’ява назіралася тры разы*, а пры вусным апісанні таго ж эксперыменту можа сказаць *Я назіраў гэту з’яву тры разы*.

Нескалькі тысячагоддзяў таму пісьмовая форма мовы ўзнікла як спосаб пераадолення дыстанцыі (як прасторавай, так і часавай) паміж моўцам і слухачом. Такое пераадоленне зрабілася рэальным толькі пры дапамозе адмысловага тэхналагічнага (фізічнага) носбіта інфармацыі: глінянай дошчачкі, папіруса, бяросты і г.д. Далейшае развіццё тэхналогіі прывяло да з’яўлення больш складанага рэпертуара форм мовы і дыскурсу – такіх, як друкаваны дыкурс, тэлефонная размова, радыёперадача, камунікацыя пры дапамозе мабільнага тэлефона, перапіска па электроннай пошце. Усе гэтыя варыянты дыскурсу вылучаюцца на падставе тыпу носбіта інфармацыі і маюць свае адметнасці. Камунікацыя па электроннай пошце – феномен, які ўзнік 15-20 гадоў таму і атрымаў за гэты час вялікую папулярнасць – з’яўляецца чымсьці сярэднім паміж вусным і пісьмовым дыкурсам. Як і пісьмовы, электронны дыкурс выкарыстоўвае графічны спосаб фіксацыі інфармацыі, але, як і вусны, ён характарызуецца вокалагненнасцю і нефармальнасцю. Яшчэ больш чысты прыклад спалучэння асаблівасцей вуснага і пісьмовага дыскурсу – камунікацыя ў рэжыме Chat (або Talk), пры якой дзве асобы “размаўляюць” праз камп’ютарную сетку: на адной палове экрана ўдзельнік дыялога піша свой тэкст, а на другой палове можа бачыць палітарны тэкст свайго суразмоўцы. Даследаванне асаблівасцей электроннай камунікацыі з’яўляецца адным з актуальных кірункаў сучаснага дыскурсіўнага аналізу.

Прыватныя адрозненні паміж варыянтамі дыскурсу апісваюцца пры дапамозе паняцця *жанр*, якое першапачаткова выкарыстоўвалася ў літаратуразнаўстве для размежавання такіх відаў літаратурных твораў, як, напрыклад, навела, эсэ, апавесць, раман і г.д. Сёння гэта паняцце даволі часта выкарыстоўваецца ў дыскурсіўным аналізе. Вычарпальнай класіфікацыі жанраў не існуе, але традыцыйна карыстаюцца наступнай: побытавы дыялог (гутарка), апавяданне (наратыў), інструкцыя, інтэрв’ю, рэпартаж, даклад, публічная прамова, пропаведзь, верш, раман.

Акрамя двух фундаментальных варыянтаў дыскурсу – вуснага і пісьмовага – варта назваць яшчэ адзін: мысленчы. Чалавек можа карыстацца мовай, не пакідаючы пры гэтым ні акустычных, ні графічных адбіткаў моўнай дзейнасці. У гэтым выпадку мова таксама выкарыстоўваецца камунікацыйна, але адна і тая ж асоба з’яўляецца і моўцам, і адрасатам. З прычыны адсутнасці праяў, якія можна лёгка зафіксаваць, мысленчы дыскурс даследаваны значна менш за вусны і пісьмовы. Адно з найбольш вядомых даследаванняў мысленчага дыскурсу, або, у традыцыйнай тэрміналогіі, унутранага маўлення належыць Л.С. Выгоцкаму.

Цэнтральнае кола пытанняў, якія даследуюцца ў дыскурсіўным аналізе, – пытанні структуры дыскурсу. Варта адрозніваць два ўзроўні структуры – *макрасструктуру*, або глабальную структуру, і *мікрасструктуру*, або лакальную структуру. Макрасструктура дыскурсу – гэта члянэнне на вялікія складнікі: эпізоды ў апавяданні, абзацы ў газетным артыкуле, групы рэплік у вусных дыялогах і г.д. Паміж вялікімі фрагментамі дыскурсу заўважаюцца межы, якія акрэсліваюцца даволі працяглымі паўзамі (у вусным дыскурсе), графічным выдзяленнем (у пісьмовым дыскурсе), спецыяльнымі лексічнымі сродкамі (службовымі словамі або словазлучэннямі *а, так, нарэшце, што да...* і інш.). Унутры вялікіх фрагментаў дыскурсу назіраецца адзінства – тэматычнае, рэфэрэнцыйнае (адзінства ўдзельнікаў падзеі), адзінства падзей, часу, прасторы і г.д.

Спецыфічнае разуменне тэрміна „макрасструктура“ пададзена ў працах вядомага нідэрландскага даследчыка дыскурсу (і выдатнага арганізатара лінгвістыкі тэксту і затым дыскурсіўнага аналізу як навуковых дысцыплін) Т. ван Дэйка. Паводле яго канцэпцыі, макрасструктура – гэта абагульненае апісанне асноўнага зместу дыскурсу, якое адрасат стварае ў працэсе разумення. Макрасструктура – паслядоўнасць макрапрапазіцый, г.зн. прапазіцый, выведзеных з зыходнага дыскурсу па пэўных правілах (так званых *макраправілах*). Да такіх правіл належаць правілы скарачэння (неістотнай інфармацыі), абагульнення (дзвюх і больш аднатыпных прапазіцый) і пабудовы (камбінацыі некалькіх прапазіцый у адну). Макрасструктура будзецца такім чынам, каб складаць паўнаватарсны тэкст.

Сёння дыскурсіўны аналіз інстытуцыяналізаваўся як асобны (хоць і міждысцыплінарны) лінгвістычны напрамак.

РЭГІЯНАЛЬНЫЯ МОЎНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў КАМУНІКАТЫЎНАЙ ПРАСТОРЫ БЕЛАРУСІ

М.П. Антропаў (Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі)

ЭЎРЫСТЫЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ КАРЭЛЯЦЫІ МАТЭРЫЯЛАЎ ДВУХ АТЛАСАЎ: АГУЛЬНАСЛАВЯНСКІ ↔ БЕЛАРУСКІ

Ключавыя словы: “Агульнаславянскі лінгвістычны атлас”, “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы”, назоўнік, множны лік, склонавыя формы.

У працэсе работы над картамі выпускаў “Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа” (АЛА) звычайнай і, безумоўна, натуральнай рабочай практыкай з’яўляецца зварот да матэрыялаў, а таксама іх картаграфічных праекцый ва ўжо выдадзеных нацыянальных атласах славянскіх моў/дыялектаў. Неабходнасць такога супастаўлення звычайна абумоўліваецца двума фактарамі:

1) рознага кшталту ўдакладненнямі, калі матэрыялы нацыянальных атласаў са значна больш частай сеткай населеных пунктаў пацвярджаюць (часцей) альбо не пацвярджаюць (прынцыпова радзей) фактаграфію АЛА;

2) вырашэннем пытанняў дыскусійнага характару, якія патрабуюць ацэнкі/пераацэнкі ці адмысловага даследавання ў гэтым напрамку ўжо ажыццёўленага (картаграфаванага) ў нацыянальных атласах з пазіцыі асэнсавання матэрыялаў АЛА.

Якраз з такой праблемай прыйшлося сутыкнуцца аўтару пры каментаванні беларускіх матэрыялаў працоўнай карты па пытанні РМ 153 Lp1 *kon’ь* апытальніка АЛА [1, с. 83] марфалагічнага выпуску фанетыка-граматычнай серыі «Назоўнік», які рыхтуе Славацкая нацыянальная камісія АЛА. У індэксе гэтай карты прадстаўлены 4 групы беларускіх намінацый меснага склону з 71 н. п.¹ (пп. 327–400 за выключэннем 3 украінскіх: 361, 373, 383), якія магчыма аб’яднаць па памяншальнай частаце марфаналагічнымі рэканструкцыямі ў адпаведнасці з прынятай у АЛА сістэмай абагульняючай транскрыпцыі:

1) *kon’ь*=-ах-ъ (*'kon’ax*, *ka’n’ax* и вар.; тут и далее -ь= пасля -n- паказвае на яго мяккасць);

2) *kon’ь*=-іх-ъ (*'kon’ix*);

3) *kon’ь*=-ёх-ъ (*'kon’ax*, *'kon’ex*);

4) *kon’ь*=-ьх-ъ (*ka’n’ox*).

¹ Для карты, аднак, актуалізуюцца запісы з 70 пунктаў; па-за разглядам застаецца (а на карце будзе са знакам ~ “адсылка да матэрыялу”) *kan’u’hox* (п. 345: Альхоўка Навагр. Гродз.), таму што гэта Lp1 не ад *коп’ь*, а ад экспрэсіва *ka’n’uha* (*ка’нюга*; параўн. рус. *ко’няга*).

Не выклікае пытанняў найбольш распаўсюджаная форма з канчаткам *-’ах-ь* (> *-ях*), г. зн. Lр1 *a*-асноў, які замясціў спрадвечныя флексіі ўсіх тыпаў іменнага скланення пры ўніфікацыі канчаткаў мн. л. Адпаведныя лексемы зафіксаваны ў 54 н. п. з 70, што складае каля 77% ад агульнай колькасці. У н. п. 380 (Беражыстае Крыч. Магіл.) на месцы *-а-* ў флексіі адзначана не зусім зразумелае *-aⁱ⁻¹*, а ў 362 (Дзмітравічы Камян. Брэсц.) *-о-* і *-и-*: (*па*) *’коп’ох*, (*о*) *’коп’их*, – якія з’яўляюцца дыялектнымі варыянтамі *-’ах* з трансфармацыяй вакалу ў занаціскныя «аканне» і «уканне», вядомыя паўднёва-заходнім палескім гаворкам.

Празрыстая таксама флексія з спрадвечным *-ьх-*, гэта значыць рэканструкцыя *коп-ь=-ьх-ь*, якая, як вядома, з’яўляецца спадчынай Lр1 тыпу скланення на *-і*, прычым націск падаў тут, як правіла, на флексію, хоць і не зусім рэгулярна для папярэдніх перыядаў развіцця ўсходнеславянскіх моў і іх дыялектаў: (старажытна-/стара-)рускай, (стара-)ўкраінскай і (стара-)беларускай. Але ў беларускіх дыялектах націск на канчатку *-ох / -ьх* звычайна рэгулярны, хаця, безумоўна, не без рэдкіх выключэнняў. Трансфармацыя спрадвечнай флексіі відавочная: *ь* → (*’e*) → *’o*.

Формы на *-іх-ь* і *-ьх-ь* з’яўляюцца спрадвечнымі для тыпу скланення на *-jo* – “роднага” для *коп-ь*. Аднак за апошнія паўстагоддзя ў крыніцах ні па гістарычнай граматыцы, ні па дыялекталогіі беларускай мовы, у прыватнасці, у фундаментальнай манаграфіі Н.Т. Вайтовіч “Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі” (Мінск, 1968) яны фактычна не ўзгадваюцца альбо ўзгадваюцца мімаходзь: *-гъхъ*, напрыклад, як флексія ў намінацыях у мове фальклору: *Селі на вароцях у чырвоных боцях* (гэты фальклорны радок, дарэчы, неаднаразова ўзгадваецца – асабліва ў вучэбнай літаратуры).

Між тым, Я.Ф. Карскі карэктна падае і паралельныя формы з песеннага тэксту, запісанага там жа ў Невельскім п. Віцебскай губ.: *куры селі на воруцех, ў чырвоных боцех* [3, с. 150]. А для паўнаты карціны варта таксама адзначыць, што ў старабеларускіх помніках (ад 1432 г. да XVII ст.) паводле назіранняў класіка прыкладаў з *-іх-* і *-ьх-* прадстаўлена ў той самай главе манаграфіі даволі многа – цалкам 17 па зробленым падліку. Але больш за тое, як ён піша, «памяць о древних окончаниях, как увидим из дальнейшего, в белорусском довольно сильна» [3, с. 114], і Карскі даводзіць (разам са згаданымі вышэй *вароце/ях – боце/ях*) яшчэ шэраг формаў «из живой белорусской речи» пры высокай варыятыўнасці фіналі: *в лёцех, ў лёцях, летих, ў бѣцях, воротих, воруцях, на/ны колѣнех, на ўлоних, во снях < сьнѣхъ* [3, с. 150-151]. Важна адзначыць і арэальнае размеркаванне прадстаўленых Карскім намінацый, якія хоць і спарадычна, але фіксуюцца ва ўсіх рэгіёнах Беларусі за выключэннем Палесся, адкуль патрэбных матэрыялаў у яго, верагодна, папросту не было.

Зразумела, за 40-50 гадоў, гэта значыць да мэтанакіраванага збору матэрыялаў для “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” (ДАБМ;

¹ Відавочная канфрантацыя галоснай фанемы і глайда.

Мінск, 1963; звесткі для атласа збіраліся да сярэдзіны 50-х гг. XX ст.) і АЛА (ад пачатку 60-х), намінацыі LpI з флексіямі *-ix-ъ* і *-ĕx-ъ* знікнуць не маглі. У чым жа прычына іх знікнення з навуковай літаратуры?

Мяркую, што гэта адсутнасць звязана з тым, што флексіі на *-ix* і *-ex* у LpI не былі адлюстраваны на карце № 106 «Форма меснага склону множнага ліку назоўнікаў *людзі, грудзі, сані, госці, ланці, сені*» ДАБМ, на якой картаграфіраваны толькі лексемы (парныя ці *pluralia tantum* з асновамі на мяккі зычны) з націскнымі і ненаціскнымі *-ях*, а таксама націскным *-ĕx*; асобным знакам пададзены пазіцыі лексем (без дакладнай расшыфроўкі), у якіх націск не адзначаны: толькі пп. 103¹ і 443. Пры гэтым, як адзначае аўтар карты Г.У. Арашонкава ў каментары да яе, “у сувязі з тым, што ў адказах не заўсёды прыведзены ўсе картаграфуемыя словы”, у вельмі значнай колькасці пунктаў “знак ставіцца на аснове некаторых слоў” [2, с. 546]. Але больш за тое, верагодна, матэрыялы з шэрагу пунктаў наогул аказаліся непрыдатнымі для картаграфавання, таму на карце нумары гэтых пунктаў падаюцца без якіх-небудзь пазнак, а матэрыялы з іх зусім не ўзгадваюцца ў каментары [2, с. 545-551].

Разам з тым, у палявых матэрыялах карты № 106 18 найменняў з флексіямі *-ix* (3) і *-ex* (15) адзначаны ў 12 пунктах: *у/на сán'ix* (250 278, 627), *на сán'ex* (972, 975), *у сán'ĕx* (578), *на л'ўз'ex* (675, 846), *на л'ўд'ex* (975, 976, 978), *у с'én'ex* (675), *у ўос'ц'ex* (800), *у ўос't'ex* (976, 978), *у ўрўз'ex* (806, 972), *у ўрўд'ex* (978).

Зразумела, на 1027 пунктаў сеткі ДАБМ толькі 18 фіксацый – гэта вельмі невялікая колькасць, і, верагодна, якраз таму аўтар карты і рэдактары аб'ядналі іх з намінацыямі на *-ях*, маючы на ўвазе (па змоўчанні?) занаціскную рэдукцыю *-'a-* ў канчатку. І менавіта таму, трэба думаць, гэтыя не такія ўжо рэдкія фіксацыі не былі адлюстраваны на карце, хаця ў многіх іншых выпадках нават меншая колькасць фіксацый, 8 ці нават 7, напрыклад, уласна, дыялектных унікалізмаў, асабліва цікавых і паказальных з гістарычнага пункту гледжання, на шэрагу карт ДАБМ прадстаўлена.

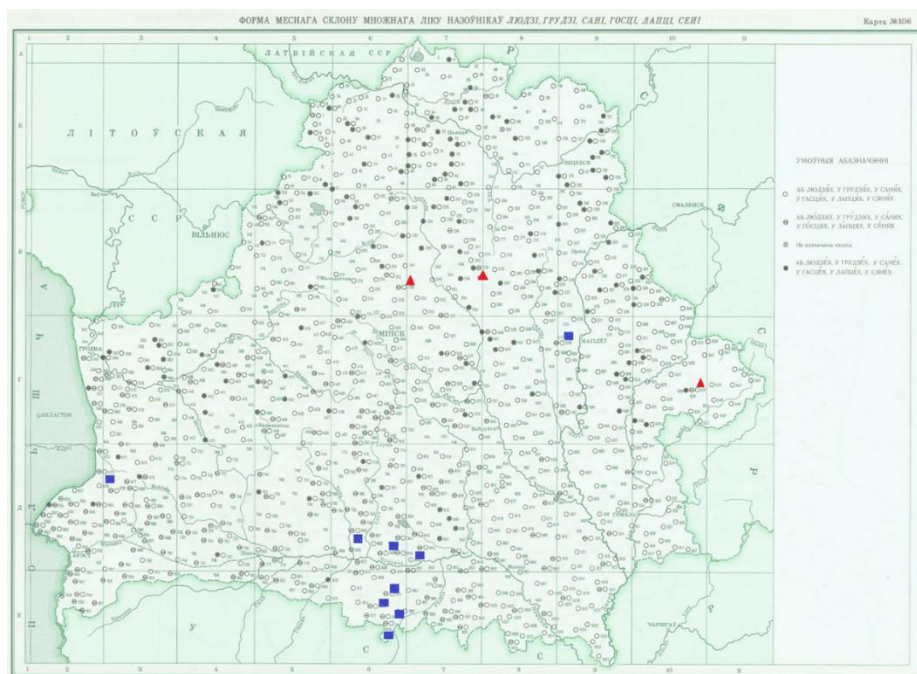
Справа, аднак, ускладняецца тым, што трансфармацыйная занаціскная рэдукцыя *-a* ў беларускіх гаворках выяўлена параўнальна слаба, і асабліва гэта тычыцца выпадкаў, калі галоснай флексіі папярэднічае мяккая зычная фанема – як, напрыклад, у LpI *конь – кón'[a]x*. Паслядоўная трансфармацыя занаціскага *-'a* ў суплетыўны алафон $[i^e]/[e^i]$ для меснага склону, безумоўна, магчымая (з узнікненнем пары *кón'[i^e]x – кón'[e^i]x*), але відавочнае нават на не самы спрактыкаваны слых адрозненне гэтых гукаў у гаворцы інфармантаў не дазваляе лічыць гэтую з'яву рэгулярнай. Менавіта таму ў матэрыялах ДАБМ нават у адным пункце ў розных і нават адных і тых жа лексемах сустракаюцца і *-'a*, і *-i* альбо *-e*.

Ускоснае пацвярджэнне гэтаму знаходзіцца на тыпалагічна блізім матэрыяле карты № 20 ДАБМ “Галосны на месцы „'a“ ў паслянаціскным

¹ Расшыфроўку нумароў гл. у “Спісе абследаваных населеных пунктаў” [2, с. 44-171].

закрытым складзе ў форме давальнага склону множнага ліку назоўнікаў з мяккай асновай”. Тут у легендзе карты прадстаўлены [’А], [’І] і [’Б] – у адной пазіцыі¹, а таксама [’Е], прычым на карце выразна вылучаецца паласа ўсходняга (віцебскага і магілёўскага) арэала² з кантынуантамі на [’І] / [’Б], а вось лексічны матэрыял з флексіямі на [’А] і [’Е], які займае асноўную прастору карты, дыферэнцыраваць цяжка, таму што ў адным ці суседніх н. п. часта прысутнічаюць абодва значкі (г. зн. пары лексем з канчаткамі, якія ўтрымліваюць абедзве галосных фанемы), хаця ўсё ж такі з некаторым згушчэннем кантынуантаў з [’Е] на поўдні моўнага абшару. Аднак і тут аўтар карты Н.Т. Вайтовіч у каментары да карты заўважае: “Картаграфаванне праводзіцца на лексічна неабмежаваным матэрыяле: *вішням, каноплям, баням, пуням, хвойам, людзям, сушням, гусям, песням, кузням, картоплям* і г. д. Але ў адказах часта прыводзіцца малая колькасць слоў, пераважна *вішням, сараям, гаспадыням*; часам прыходзіцца картаграфаванне на матэрыяле аднаго слова, таму адзінкаваць з’яў не адзначаецца” [2, с. 357]. Прадстаўляецца відавочным, што картаграфаванне матэрыялаў для карты № 20 ДАБМ з флексіямі на [’А], [’І] / [’Б], [’Е], таксама ўтрымлівала зададзены аўтарскі пачатак (толькі ў пэўнай ступені, зразумела) і не заўсёды было прадыктавана наяўнай фактаграфіяй, асабліва ў выпадках адзінкаваці фіксацый.

Калі пакласці на карту № 106 ДАБМ адзначаныя вышэй найменні з флексіямі *-ix* (чырвоны трохкутнік) і *-ex* (блакітны квадрат), то атрымаецца наступная карціна з выразным цэнтральнапалескім арэалам намінацый з *-ex*³ і спарадычнымі фіксацыямі намінацый з *-ix*, параўн.:

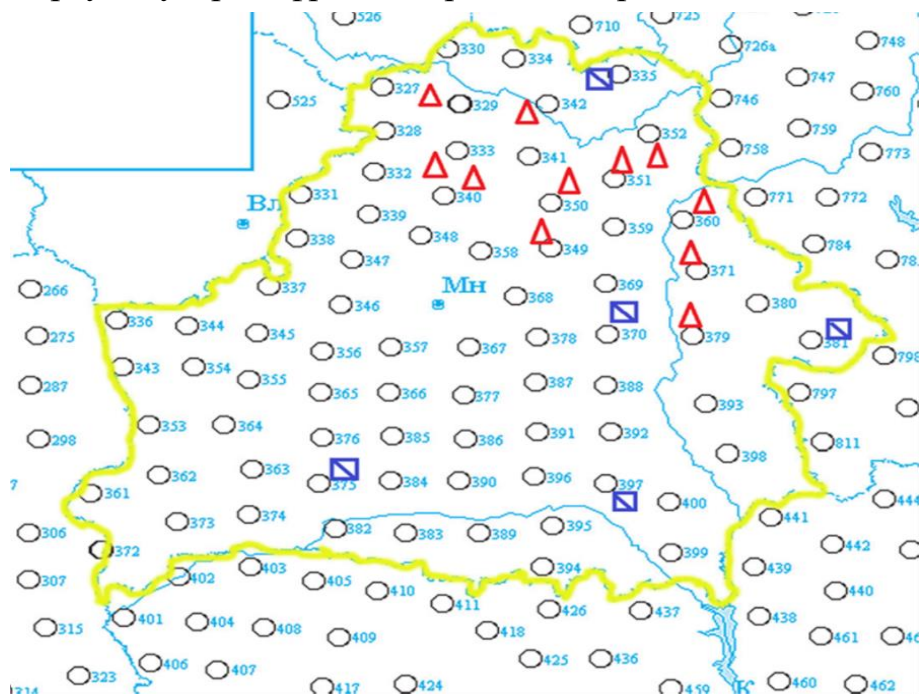

¹ Гэта не ўяўляецца цалкам карэктным, таму што намінацыі з [’Б] з яшчэ большымі падставамі могуць быць аднесены і да карэлятыўнай пары [’Е] / [’Б], аднак у каментары гэта не абгаворваецца.

² Які ў гістарычным плане суадносіцца з заходняй часткай крывіцка-смаленскага.

³ Заўважна, што ён часткова (як цэнтральная частка) супадае з арэалам флексій з [’Е] карты № 20.

Адваротны малюнак мае папярэдні аналіз тэрытарыяльнага размеркавання беларускіх матэрыялаў для мэтай картаграфавання (шп. АЛА 329, 333, 340, 342, 349, 350, 351, 352, 360, 37), дзе цалкам выразна акрэсліваецца паўночна-ўсходні арэал распаўсюджвання намінацый з флексіяй $-ix^{-1}$ (чырвоны незаліты трохкутнік) пры спарадычных фіксацыях найменняў з $-ex-$ (блакітны перакрэслены квадрат), параўн. аўтарскі фрагмент рабочай карты АЛА:

Праведзенае даследаванне дае падставы лічыць, што прапанаваныя рэканструкцыі $kop-ь=-ix-ь$ і $kop-ь=-ěx-ь$ для выпуску «Назоўнік» АЛА адлюстроўваюць рэальную сітуацыю сярэдзіны 50-х – сярэдзіны 60-х гадоў мінулага стагоддзя, г. зн. кансервацыю ў беларускіх гаворках спрадвечных усходнеславянскіх формаў $Lr1$. Значная частка з іх пасля трансфармавалася ў выніку ўніфікацыі з іншымі флексіямі меснага склону, перш за ўсё $-ax-$. Гэта асабліва тычыцца лексем, якія аб'ядноўваюцца рэканструкцыяй $kop-ь=-ix-ь$.

Літаратура

1. Вопросник Общеславянского лингвистического атласа. – Москва : Наука, 1965. – 270 с.
2. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы : уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментары да карт / [Р. І. Аванесаў і інш.]. – Мінск : Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 969 с.
3. Карский, Е.Ф. Белорусы : В 3 т. – Т. 2, кн. 2. – Язык белорусского народа / Е.Ф. Карский ; Коммент. В.Н. Курцовой. – Минск : БелЭн, 2006. – 512 с. (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі).

¹ Літаральна тое ж, датычнае вакальнага элемента $-i-$ ў флексіі, назіраецца ў матэрыяле карты № 20 ДАБМ, гл. вышэй.

М.А. Атрахімовіч (ДУА “Варапаеўская сярэдняя школа Пастаўскага раёна”)

МОВА РОДНОЙ ЗЯМЛІ

Ключавыя словы: мікратапонім, словаўтварэнне, семантыка, адапелятыўныя назвы, аданімічныя назвы.

Варапаеўшчына – цікавы куток Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці. Самабытныя мясціны нашага краю ўвасоблены ў назвах дробных геаграфічных аб’ектаў. Гэтыя найменні адлюстроўваюць назіральнасць і дасціпнасць нашых продкаў. У спадчыну мы атрымалі вялікую колькасць назваў урочышч. І сёння вельмі важна захаваць, перадаць нашчадкам гэтыя назвы. Яны не проста арыенціры на мясцовасці. Гэта яшчэ і ўвасабленне гісторыі, побыту, псіхалогіі нашага народа, крыніца вывучэння яго мовы, геаграфіі, этнаграфіі.

Кожная мясціна на нашай зямлі мае сваё імя. На Беларусі, бадай, не знойдзеш ніводнай народнай назвы, якая ўзнікла б выпадкова. Назва вынікае з асаблівасцей прыроднага асяроддзя, умоў жыцця і дзейнасці людзей, часта звязана з гістарычным мінулым. Кожны сумленны чалавек глядзіць на перададзеныя яму ў спадчыну ад далёкіх і блізкіх продкаў назвы як найкаштоўнейшыя моўныя і гістарычныя помнікі роднай зямлі, якія трэба шанаваць як штосьці самае дарагое ў жыцці. “Нам кожнай назвай, вялікай і дробнай патрэбна, як імем сваім даражыць”, – сцвярджаў у свой час вядомы беларускі паэт Пімен Панчанка.

Тэрыторыя Варапаеўскага сельскага савета размешчана ў паўночна-ўсходняй частцы Пастаўскага раёна, складае 305 квадратных кіламетраў. На тэрыторыі сельскага савета размешчана 52 населеныя пункты і гарадскі пасёлак. На 1 студзеня 2022 года 10 населеных пунктаў засталася без жыхароў. Мікратапанімія не можа быць вывучана праз літаратуру, таму з найменнямі нашага краю трэба знаёміцца пры сустрэчах са старэйшымі жыхарамі вёсак. Мы наведалі 38 вёсак з пастаяннымі насельнікамі і сабралі больш за 300 найменняў урочышч. Разам са знікненнем вёсак знікаюць і мясцовыя назвы. Толькі людзі старэйшага ўзросту памятаюць іх сёння. Таму важна, пакуль гэта магчыма, сабраць і захаваць мікратапонімы як скарб народнай мудрасці сваёй мясцовасці. Пра такую неабходнасць гаварыў дырэктар Філіяла “Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа” Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, кандыдат філалагічных навук І.Л.Капылоў: “Актуальнасць вырашэння гэтай задачы абумоўлена тым, што мікратапонімы адносяцца да самага ўразлівага разраду онімаў. Мікратапонімы, як правіла, вядомы абмежаванаму колу людзей, яны маюць невялікі арэал распаўсюджвання. Змена пакаленняў і адпаведна

адыход прадстаўнікоў старэйшага пакалення ўжо прывялі да дэградацыі мікратапанімічнай сістэмы” [3, с.98].

Мікратапонімы Варапаеўскага сельсавета паводле словаўтваральных крытэрыяў падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя. Простыя мікратапонімы – гэта найменні, якія складаюцца з аднаго аднакаранёвага слова. Такіх мікратапонімаў большасць. Яны складаюць 253 назвы з агульнай колькасці, ці 78,8%: *Барсучына, Бярэзнікі, Васілёва, Дубовікі, Жолеўка, Канюшня, Каралёнкі, Крыжоўка, Маліннік, Мацуркі, Мачульнік, Мельцава* і іншыя. У гэту групу мы аднеслі і наступныя найменні, якія складаюцца з назоўніка з прыназоўнікам: *Каля бровара, Каля Харужэнкаі, Каля Шыка, Ля сасны, Пад хаткамі*, бо прыназоўнікава-іменныя канструкцыі фанетычна лічацца адным словам. Другую групу складаных мікратапонімаў, у аснове якіх дзве асновы, складаюць усяго 4 найменні (1,2 %): *Ваданоссе, Вузкакалейка, Кураед (Куроід), Шушкаедава*. У трэцюю групу ўваходзяць састаўныя найменні ўрочышчаў, якія складаюцца з 2 і больш самастойных слоў: *Баркоўская ферма, Мятэчка, дзе смяецца заяц, Старая лінія, Старынкавы бор, Філюнеў хутар, Чырвоная імяра, Язюткавы дзялкі* і іншыя. Такіх назваў зафіксавана 64, ці 20%.

У мікратапаніміі пераважае марфалагічнае словаўтварэнне. Класіфікацыя мікратапонімаў праводзіцца па словаўтваральных элементах, з улікам тых афіксаў, якія маюцца ў складзе назваў. Такі аналіз матэрыялу дае магчымасць выдзяліць асноўныя групы найменняў, устанавіць іх структуру, прасачыць ступень пашырэння назваў у дадзеным выпадку на Варапаеўшчыне. Амаль усе сабраныя мікратапонімы вытворныя. Яны складаюць 92,3% ад агульнай колькасці мікратапонімаў.

Сярод невытворных мікратапонімаў апелятыўнага паходжання (агульная назва) вылучаем наступныя: *Аэрадром, Балван, Барсук, Бровар, Вір, Вусце, Глей, Качарга, Клін, Лаза, Люлька, Маяк, Млын, Мох, Парк, Ручэй, Сад, Цар, Штаны*. Такіх назваў 25, што складае 7,7% ад агульнай колькасці запісаных найменняў.

Асноўнымі тыпамі словаўтварэння мікратапонімаў з’яўляюцца: а) семантычны (84 назвы, 26%), б) марфалагічны (173 назвы, 54%), в) сінтаксічны (64 найменні, 20%).

Беларускія мікратапонімы – адна з частак лексічнай сістэмы беларускай мовы. Яны ўтрымліваюць звесткі пра мінулае і сучаснае жыццё мясцовага насельніцтва, акумуліруюць інфармацыю аб пэўнай тэрыторыі, яе прыналежнасць той ці іншай дзяржаве. Палі, лясы, лугі, балоты, сенажаці, дарогі, пашы, ручаі і іншыя дробныя аб’екты – усё гэта мае агульную назву «ўрочышча». Урочышча – гэта ўчастак, які адрозніваецца ад навакольнай мясцовасці якімі-небудзь прыметамі. Назвы ўрочышчаў цесна звязаны з жыццём і дзейнасцю людзей, занятых працай у сельскай гаспадарцы. Людзі карысталіся і карыстаюцца гэтымі назвамі штодзённа, так ім лягчэй зарыентаваць адзін аднаго, абазначыць пэўнае месца, напра-

мак. У назвах дробных геаграфічных аб'ектаў захоўваюцца ўказанні на заняткі людзей.

Пераважная большасць мікратапонімаў на сучасным этапе не адпавядае тым наменклатурным тэрмінам, якія ляглі ў іх аснову. Поле называюць *Свінарнікам* (в. Васевічы), хоць свінарніка даўно няма. Тое самае можна сказаць і пра мікратапонімы іншых словаўтваральных тыпаў. Калі на *Альхімовічавым хутары* (в.Хралы) не жыве хутаранец з прозвішчам Альхімовіч, то мікратапанімічныя назвы ў падобных выпадках выконваюць толькі называльную функцыю. Семантыка назвы істотная для насельніцтва толькі ў момант называння аб'екта.

Паводле свайго паходжання мікратапонімы падзяляюцца на дзве вялікія групы: адапелятыўныя назвы (244 найменні (76%): *Джакузі, Рум, Тарфянік*) і аданімічныя (67 найменняў (20,9%): *Алесева кладка, Напалеонаўская гара, Хілеў капец*). Да аданімічных назваў належаць і адтапанімічныя (10 найменняў (3,1%); *Масква, Парыж, Шанхай*), якія мы выдзелілі ў сваёй рабоце ў асобную групу.

Мікратапонімы Варапаеўскага сельскага савета паводле семантыкі падзяляюцца на наступныя групы:

1. Назвы, семантыка якіх не залежыць ад мясцовай спецыфікі і відавочная ў большай ці меншай ступені:

а) агульназразумелыя назвы, якія аб'ектыўна суадносяцца з аб'ектам называння: *Астравок* (невялікі востраў пасярод возера ў в.Гута), *Вузкакалеяка* (дарога, якая ідзе на месцы старой чыгункі);

б) значэнне назвы ў цэлым зразумелае, але матывацыя адносін назвы да пэўнага аб'екта недастаткова выразная. Часам назвы такога тыпу маюць значэнне аманімічнае агульнавядомай: *Круглае* (сенажаць круглай формы ў в.Ажуны), *Лаза* (сенажаць, вакол якой расце лаза, у в.Фяркі);

2. Назвы, значэнне якіх дакладна раскрываецца толькі ў мясцовым кантэксце:

а) адапелятыўныя мікратапонімы, у назве якіх захавана адна з некалькіх магчымых матывацый: *Чартаўская прагонка* (выган у в.Гута);

б) адапелятыўныя мікратапонімы, у якіх сувязь з агульнавядомай семантыкай слова захавана, але значэнне некалькі змянілася ў мясцовых умовах: *Ігрушніца* (балота за в.Мышкі). У тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы груша і ігруша – фруктовае дрэва з пладамі ў выглядзе акруглага конуса, а таксама плод гэтага дрэва [5, с.158].

3. Назвы, звязаныя з онімамі іншых тыпаў гэтай мясцовасці:

а) адантрапанімічныя амонімы, утвораныя ад імён людзей, якія маюць дачыненне да гэтага ўрочышча: *Васіліны копкі* (сенажаць у в.Круткі. Жанчына Васіліна адна рыхтавала сена на гэтым месцы), *Язюткавы дзялкі* (луг у в.Куніцкія, дзе была сенажаць, на якой гаспадар Язютка адмераў сабе большую дзялку для сенакосы);

б) мікратапонімы, звязаныя з іншымі тапонімамі гэтай мясцовасці: *Аліхверскі мшок* (балота паміж в. Гута і Аліхверы), *Бараўскія бані* (поле, якое пачыналася за в. Бараўкі).

4. Назвы з верагоднай семантыкай (тлумачэнне існуе ў мясцовых жыхароў, але яно не пацверджана): *Бяздонніца* (поле за в. Круткі. Казалі, што на полі было возера без дна), *Крынічнік* (выган за в. Ажуны. Калісьці на полі былі крыніцы).

5. Семантыка назвы не выяўлена нават з адноснай верагоднасцю:

Хольны (мн.л.) – поле за в. Васевічы, *Жолеўка* – балота за в. Васевічы.

Можна зрабіць выснову, што мікратапонімы Варапаеўскага сельскага савета даволі разнастайная. На іх фарміраванне і развіццё аказалі ўплыў назвы, якія адлюстроўваюць асаблівасці прыроды краю, онімы, што характарызуюць рэльеф мясцовасці, асаблівасці гідраграфіі, глебава-грунтавыя ўмовы; геаграфічныя назвы, што супастаўляюцца з назвамі мясцовай флоры і фаўны; назвы, звязаныя з эканамічнымі з’явамі, матэрыяльнай культурай насельніцтва.

Разгледжаная словаўтваральная структура мікратапонімаў паказвае, што назвы ўтварыліся ад асноўных тыпаў словаўтварэння ў беларускай мове, што ў назвах урочышчаў паводле семантыкі ўтваральных асноў захаваны дзве асноўныя катэгорыі матывацыі: адапелятыўныя і аданімічныя найменні.

Літаратура

1. Адамовіч, Я.М. Мікратапанімічныя назвы. / Я.М. Адамовіч. – Мінск: “Вышэйш. школа”, 1971. – 121 с.

2. Жураўская, Л. В. Мікратапонімы вёскі Вербавічы (структурна-семантычны аналіз) / Л. В. Жураўская, В. Я. Барысенка // Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў : матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі, г. Мазыр, 22-23 красавіка 2010 г. / Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі "Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна" ; [рэдкалегія: В. В. Шур (адказны рэдактар) і інш.]. – Мазыр : МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2010. – С. 195–197.

3. Капылоў, І.Л. Мікратапанімія беларускага Паазер’я як важная крыніца гісторыка-культурнага ландшафту рэгіёна / І.Л. Капылоў // Рэгіянальная анамастыка: праблемы і перспектывы даследавання: зб. навук. артыкулаў / Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава, Смаленскі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларускі рэспубліканскі фонд фундаментальных даследаванняў, анамастычная камісія Міжнароднага камітэта славістаў. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2018. – 328 с.

4. Сагановіч, Ю. Г. : Мікратапонімы вёсак Кісялі і Ермакі Мінскага раёна Мінскай вобласці: семантычныя разнавіднасці. Электронны рэсурс Ю.Г. Сагановіч. Рэжым доступу <http://elib.bsu.by/handle/123456789/25841>.

5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мінск: Беларус. Энцыкл., 1999. – 784 с.

Т.А. Грачыха (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

ЭКСПРЭСІЎНАЯ ЛЕКСІКА ВІЦЕБШЧЫНЫ Ў ВЫРАЖЭННІ МАРАЛЬНА-ДУХОЎНЫХ ПАВОДЗІН ЧАЛАВЕКА

Ключавыя словы: гаворкі Віцебшчыны, эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка, маральна-духоўныя паводзіны, адмоўны аспект.

Лексічны склад паўночна-ўсходняга дыялекту, у які ўваходзяць гаворкі Віцебшчыны, характарызуецца не толькі стылістычна нейтральнай лексікай, але і стылістычна зніжанай, эмацыянальна-экспрэсіўнай. Паводзіны чалавека ў сям’і і грамадстве, узаемаадносіны паміж людзьмі павінны адпавядаць агульнапрынятым нормам. Станоўчыя маральна-духоўныя паводзіны чалавека заўсёды высока ацэньваліся народам, а негатыўныя асуджаліся, што і знайшло сваё адлюстраванне ў адпаведных лексемах. Мэта нашага даследавання – вызначыць асаблівасці лексікі эмацыянальна-экспрэсіўнага характару, якая адлюстроўвае маральна-духоўныя паводзіны чалавека ў сям’і і грамадстве. Разгледзім мікрагрупы дадзенага лексічнага пласта, якія ілюструюць адносіны да шлюбу, легкадумнасць, разбэшчанасць, ганарлівасць, непаслухмянасць. Рэгіянальны матэрыял быў сабраны і прааналізаваны на аснове дыялектных слоўнікаў Віцебшчыны [1–4].

Паколькі чалавецтва дзеліцца на жанчын і мужчын, то ўзаемаадносіны паміж імі заўсёды выклікалі цікавасць, пры гэтым ухваляліся прыстойныя паводзіны і асуджаліся непрыстойныя. Для выражэння гэтага негатыву ў гаворках Віцебшчыны бытуюць экспрэсіўна-афарбаваныя намінацыі з неадабральнай, асуджальнай, зневажальнай, абразлівай ацэнкай. Такія найменні адрасуюцца як жанчынам, так і мужчынам.

Так, мужчыну, які праяўляў нявернасць у адносінах да жонкі, з асуджэннем называлі **верціхвост** ‘мужчына легкадумных паводзінаў’: *Я яго добра знаю, ён рэдкі верціхвост.* (Швэплі Докш.) [1, с. 119]; **галаўнік** ‘бабнік; той, хто вельмі захапляецца жанчынамі’: *Гаварыла дачцэ: галаўнік ён, нешчаслівая з ім будзеш.* (Дубраўкі Пол.) [1, с. 139]; **пацягáка** ‘няверны муж’: *Не пашанцавала, папаўся нейкі пацягáка.* (Гілі Чаш.) [2, с. 129]; **бáхур** ‘любоўнік, распуснік’: *Суседава жонка з бáхурам гуляіць, пакуль мужыка німа.* (Мішкавічы Шум.) [1, с. 76].

У народзе груба і асуджальна ставіліся да распусных жанчын, якія разбуралі жыццё іншай сям’і. Словы для іх абазначэння маюць негатыўную канатацыю: **паталáха, паталáшына** ‘жанчына распусных, непрыстойных паводзін’: *Паталáху нейкую знайшоў, не пара яна яму.* (Янкі Докш.) [2, с. 122]; **прыблúдніца** ‘жанчына лёгкіх паводзін’: *Жыла ў нас тут прыблúдніца, мужыкі да яе заходзілі.* (Астроўна Беш.) [2, с. 184].

Трэба зазначыць, што і скасаванне шлюбу не падтрымлівалася ў грамадстве. Мужчыну называлі **развадзéнь** ‘мужчына, які скасаваў шлюб, развёўся з жонкай’: *Найшла сабе разваднэ́я, нічога не рóбіць.* (Камары Віц.) [2,

с. 220]; **разлўчнiк**: *Мая дачка выхадзiла замуж за разлўчнiка. Мы ўсёй сям'ёй процiў былі.* (Турлы Паст.) [2, с. 221]. Илюстрацыйны матэрыял указвае на некаторае спачуванне з боку людзей у адносінах да разведзеных па нейкіх прычынах жанчын: **развадўха** 'разведзеная, адзiнокая жанчына': *Развадўха ёсць, жыве каля леса, цяжыло ей: усё сама дзелаiць.* (Кузняцова Вiц.) [2, с. 220]; **распускiнка** 'разведзеная жанчына': *Вось гэту бяры: няважна, што распускiнка, зато рабiць усё ўмее.* (Грышаны Вiц.) [2, с. 226].

Неадабральна людзi ставiліся да нараджэння пазашлюбнага дзiцяцi, на Вiцебшчыне яго называлi **прiнёсенка**: *Пасля вайны многа прiнёсенак нарадзiлася было.* (Кузняцова Вiц.) [2, с.184]; **багдiнец**: *Нiна нарадзiла багдiнца ў дзеўках.* (Сакольнiкi Вiц.) [1, с. 60]; **бахўр**: *Глядзi, не прынясi мне бахурi.* (Вярэнькi Паст.) [1, с. 76]; **бўнся, бўнсь, бўнсёр**: *Усе кажучь, што ён бўнсь.* (Выдрэя Лёзн.) [1, с. 103].

Незайздросным лiчылася жыццё прымака. Для абазначэння мужчыны, якога прынялі ў жончыну сям'ю, на Вiцебшчыне бытуюць найменнi стылістычна нейтральныя, якiя могуць у пэўным кантэксце набываць стылістычна знiжаную афарбоўку: **прiмiака, прымiака, прымач, прыставён, прытыка**: *Даўней прымач сем гадоў цешчынага ката на вы зваў.* (Замошша Тал.); *Прымiака ўсё робiць у iх.* (Бярозаўка Докш.) [2, с.178]; *Прытыка ў iх толькi i робiць усё.* (Вялiкiя Дольцы Уш.) [2, с. 193]. Пашыраны таксама i такiя фразеалагiчныя звароты, як **пайсцi ў прымiакi, пайсцi ў прымкi, пайсцi ў прыстаўкi, прыстаць у прымы**: *Пойдзеш у прымкi, а тады глядзi з цешчыных рук хлеба кусок.* (Селiшча Арш.) [2, с. 97].

Неадабральна i абразлiва ў народзе называлi дзяўчат легкадумных, непрыстойных паводзiн. Напрыклад, **плiгаўка** 'маладая легкадумная дзяўчына': *Гэта плiгаўка школу яшчэ не кончыла, а ўжо на танцы лётае.* (Празарокi Глыб.) [2, с. 154]; **палўдзеўка** 'пра дзяўчыну непрыстойных паводзiн': *Верына дзеўка дамоў так позна варочаецца, як тая палўдзеўка.* (Драбаўшчына Глыб.); *Палўдзеўка – дрэнная дзяўчына, распусная.* (Гута Паст.) [2, с. 104]. Трэба адзначыць, што дадзеная лексема полiсемiчная i на ўсходзе Вiцебшчыны мае нейтральнае значэнне ў абазначэннi дзяўчыны-падлетка: *Куды ей замуж, яна яшчэ палўдзеўка.* (Фiлiмонава Гар.) [2, с. 104]. У гаворках рэгiёна дзяўчынку-падлетка называлi па-рознаму: экспрэсiўна афарбаванай лексемай **пасiкаўка**: *Адны пасiкаўкi на танцы сабiраюцца ў клубе.* (Альхоўцы Шарк.) [2, с. 118], а таксама стылістычна нейтральным словам **падчачўрка**: *Добрая твая падчачўрка, ладная ды складная.* (Станiславова Дубр.) [2, с. 93]. Для абазначэння дзяўчынкi пятнаццацi гадоў пашыраны такiя вырыянтныя намінацii, як **петнастўка, петнацўка, пятнастка, петнастўка, пятностаўка**: *Петнастўкi за рукi ўзялiся i бягуць.* (Баяры Чаш.) [2, с. 142]. У той жа час гэтыя намінацii з'яўляюцца асуджальнымi для абазначэння жанчыны, якая маладзiцца, прыкладае ўсе намаганнi, каб молада выглядаць: *Петнастўка знайшлася, на танцы ёй загарэлася!* (Замачак Чаш.); *Петнацўку з сябе*

строіць! (Іванск Чаш.); *Пятностаўка знайшлася такая – бач, на танцы пайшла б ужо.* (Сабалі Чаш.) [2, с. 142].

У гаворках Віцебшчыны занатаваны экспрэсіўна афарбаваныя лексемны для абазначэння як ганарлівай, так і какетлівай, капрызнай, фарсістай дзяўчыны або жанчыны, зрэдку хлопца або мужчыны. Напрыклад, *магрэта* ‘ганарлівая дзяўчына ці жанчына’: *Выступае, бы магрэта, нос задраўшы.* (Смаляны Арш.); *Як прыехала з гораду, ходзіць па вёсцы, як тая магрэта.* (Стаўбцы Чаш.) [2, с. 14]; *гімора, гігімора* ‘ганарлівец, ганарліўка’: *Во ўжо гімора гэта дзеўка.* (Забалацце Арш.); *Які ён у вас гігімора!* (Ледневічы Сен.) [1, с. 151]; *гімора* ‘хвалько, задавака’: *Падумаеш гімора якая!* (Мішневічы Шум.) [3, с. 445]; *малімонтка* ‘какетка’: *Тут малімонтка такая была.* (Валынцы В.-Дзв.) [4, с. 25]; *малімонтка* ‘фарсістая дзяўчына ці жанчына, модніца’: *Дачка ейная такая малімонтка, адзіваіцца, як папугай.* (Дзёрнавічы, Мыкава В.-Дзв.) [2, с. 17]; *малідынка* ‘пераборлівая, капрызная жанчына’: *Глядзі, малідынка, адна не застанься.* (Замхава Глыб.) [2, с. 17].

Непаслухмянасць, разбэшчанасць дзяцей і моладзі асуджаліся ў народзе, былі непрымальнымі ў сям’і і грамадстве. У гаворках Віцебшчыны бытуюць наступныя дзеясловы: *разбазурэць* ‘стаць непаслухмяным, нахабным’: *Пляменнік зусім разбазурэў, бацьку не слухае.* (Полацк) [2, с. 219]; *разбэцацца* ‘распусціцца, стаць непаслухмяным’: *Зараз моладзь разбэцалася ўся.* (Варапаева Паст.) [2, с. 220]; *разбязурыць* ‘разбэспіць, разбалаваць’: *Разбязурыла малых, хутка на голаву сядуць.* (Мікалаёва Міёр.) [2, с. 220]; *развудрэць* ‘распусціцца, стаць непаслухмяным’: *У наш час вучні дужа развудрэлі.* (Кузьмянцы Віц.) [2, с. 220]. Таксама выкарыстоўваецца фразема *наверх лесу расці* ‘паводзіць сябе, ігнаруючы агульнапрынятыя правілы паводзін (пра дзіця)’: *А ён павэрх лесу расцець, нікога слухаць ні хочыць.* (Канашы Гар.) [2, с. 76].

Такім чынам, даследаванне рэгіянальнага матэрыялу паказала, што для гаворак Віцебшчыны характэрна арыгінальная, стылістычна зніжаная, экспрэсіўна афарбаваная лексіка, якая раскрывае адмоўны аспект маральна-этычных паводзін чалавека ў сям’і і грамадстве. Узаемаадносінны людзей паміж сабой, у тым ліку мужчын і жанчын, моладзі і дзяцей, патрабавалі станоўчых, прыстойных паводзін. Для абазначэння такіх негатыўных, непрыстойных маральна-духоўных паводзін, як нявернасць у сям’і, распушчанасць, разбэшчанасць, ганарлівасць, непаслухмянасць у народных гаворках узніклі эмацыянальна-экспрэсіўныя лексемны і фраземы, якія асуджалі такія паводзіны.

Скарачэнні раёнаў

Арш. – Аршанскі, Беш. – Бешанковіцкі, В.-дзв. – Верхнядзвінскі, Віц. – Віцебскі, Гар. – Гарадоцкі, Глыб. – Глыбоцкі, Докш. – Докшыцкі, Дубр. – Дубровенскі, Лёзн. – Лёзненскі, Міёр. – Міёрскі, Паст. – Пастаўскі, Пол. – Полацкі, Сен. – Сенненскі, Тал. – Талачынскі, Уш. – Ушацкі, Чаш. – Чашніцкі, Шарк. – Шаркаўшчынскі, Шум. – Шумілінскі.

Літаратура

1. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с.
2. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / А.С. Дзядова (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2014. – Ч. 2. – 358 с.
3. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / Ю.Ф. Мацкевіч (рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – Т. 2. – 728 с.
4. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / Ю. Ф. Мацкевіч (рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – Т. 4. – 616 с.

К.А. Зайцава (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

НАМІНАТЫЎНЫЯ ПРЫЯРЫТЭТЫ Ў РЭГІЯНАЛЬНАЙ ГІДРАНІМІІ

Ключавыя словы: гідронім, рэгіёнім, тапанімія, намінацыя, апелятыў.

Гідронімы, з’яўляючыся адным з архаічных класаў тапаніміі, ўяўляюць сабой каштоўную крыніцу інфармацыі пра гісторыю, побыт, ментальнасць народа. Гідронімы, што “прадстаўляюць адну з прыродных стыхій, трывала ўвайшлі ў культуру розных народаў, у тым ліку і славянскіх. Аграрная і бытавая магія старажытных славян была заснавана на шанаванні вады, зямлі і сонца як асновы жыцця чалавека. Рэліктамі старажытных міфалагічных ўяўленняў пра ўпарадкаванне свету і яго асноўныя духоўныя сілы з’яўляецца вера ў ачышчальную, цудатворную сілу вады, адкуль вада з’яўлялася і з’яўляецца неад’емнай часткай многіх іншых рытуалаў” [1, с. 55]. Актуальнасць даследавання гідранімнай лексікі прадиктавана наяўнасцю вялікай колькасці даследаванняў мовазнаўцамі (Т.М. Багаедава, Н.А. Багамольнікава, В.А. Жучкевіч, Р.М. Казлова, І.Л. Капылоў, А.І. Копач, В.П. Лемцюгова, Г.М. Мезенка, М.У. Міцкевіч, А.Ф. Рогалеў, Т.І. Сінкевіч, В.А. Шклярый, Н.Р. Якубук і інш.).

У дадзенай працы намі зроблена спроба вызначыць намінатыўныя прыярытэты ў гідраніміі Бешанковіцкага рэгіёна, які з’яўляецца часткай Беларускага Паўазер’я, які амываецца галоўнай воднай артэрыяй Усходняй Еўропы – ракой Заходня Дзвіна (старажытныя назвы *Бубон*, *Рубон*, *Рудон*, *Судон*, *Хесін*, *Эрыдан*). Згодна В.А. Жучкевічу, гідронім Дзвіна мае фінскае паходжанне са значэннем “ціхая, павольная” [2, с. 92–93].

Працэс намінацыі водных аб’ектаў часцей за ўсё адбываўся шляхам выдзялення ў кожнага з іх асаблівых другасных прыкмет (форма, памер, глыбіня, колер і інш.). Паводле характару і семантыкі ўтваральных асноў гідранімна інвентар Бешанковіччыны ўключае ў свой склад намінацыі апелятыўнага і анамастычнага паходжання. У сувязі з гэтым сярод усіх афіцыйных назваў водных аб’ектаў намі былі вылучаны наступныя прынцыпы намінацыі:

- ❖ прынцып намінацыі аб'екта па адносінах да онімаў;
- ❖ прынцып намінацыі аб'екта па адносінах ад апелятываў.

Першую групу найменняў прадстаўляюць адзінкі, утвораныя ад **онімаў** (43%). Пераважная большасць іх узыходзіць да:

1) камонімаў. Адною з семантычных асаблівасцей гідронімаў з'яўляецца намінацыя аб'екта па назве сельскага населенага пункта, дзе размешчана возера (часцей за ўсё), балота, рака. У дадзеную групу намі ўключаны наступныя назвы: *воз. Астравенскае*, *р. Астраўніца*, *воз. Астробуна* – ад агр. Астроўна, *воз. Гародна* – ад в. Гародна, *воз. Дыбалёўскае* – ад в. Дыбалі, *воз. Заазер'е* – ад в. Заазер'е, *воз. Забэльскае* – ад в. Забелле, *воз. Запальскае* – ад в. Запалле, *р. Кры'вінка* – ад в. Кры'віна, *воз. Нізгалаўе* – ад в. Двор Нізгалава, *воз. Слабадское* – в. Слабада, *р. Чарнагосніца* – ад в. Чарнагосце, *р. Хоцінка* – ад в. Хоціна, *воз. Хоцінскае* – ад в. Хоціна. Большасць назваў рэк і азёр утварылася такім спосабам. Ёсць і адваротныя выпадкі, калі першаснай з'яўляецца аснова воднага аб'екта. Вядома, што першыя пасяленні людзей з'яўляліся на берагах рэк, імёны якіх нярэдка станавіліся найменнямі пасяленняў. У Бешанковіцкім раёне такія выпадкі таксама зафіксаваны. Рака *Ула* дала сваю назву пасёлку, які ўпершыню ўпамінаецца ў XVI стагоддзі, а гэта значыць пазней, чым рака. Горад Чашнікі, які быў заснаваны на гэтай рацэ, ўзгадваецца пад 1504 годам. Гэта гаворыць пра тое, што ў той час рака *Ула* ўжо існавала. Можна меркаваць, што населены пункт *Ула* атрымаў назву ад ракі *Ула*. З'ява трансанімізацыі адбываецца і ў адваротным парадку, калі назва населенага пункта атрымлівае назву ад воднага аб'екта: *вёска Паўазер'е* ← *возера Паўазер'е*.

2) антрапонімаў. Дадзены тып намінацыі прадстаўляе толькі адзін аб'ект – *возера Антошава*, што ўзыходзіць да дэмінітыўнай формы ўласнага імя Антон. Невялікая наяўнасць гідронімаў такога тыпу з'яўляецца адным з адрозненняў гідраніміі Бешанковіцкага раёна ад іншых рэгіёнаў.

3) патамонімаў: *р. Бяроза* (рака атрымала назву ад возера *Бярозаўскае*, адкуль бярэ свой пачатак).

Другую тэматычную групу гідронімаў, што ўзыходзяць да **апелятываў** (54%), утвараюць назвы, якія ў сваю чаргу абазначаюць:

– памер, форму, фізічныя асаблівасці аб'екта: *воз. Глыбокае* (в. Малы Двор), *воз. Доўгае* (агр. Астроўна), *воз. Круглае* (в. Чарнагосніца), *воз. Мелкае/воз. Малае* (в. Замялочча), *в. Паўазер'е* (В.А. Жучкевіч суадносіць гэты гідронім з назвай-характарыстыкай, дадзенай па форме азёрнай катлавіны [2, с. 301];

– колор аб'екта: *воз. Белае* (г.п. Бешанковічы, в. Гарадзец, в. Пушкары), *воз. Саро* (в. Сініцы, назва *Саро* – аднаго з самых глыбокіх азёраў на тэрыторыі Беларусі – паходзіць ад балтыйскай асновы *sartos* – бурый, рыжы), *воз. Чарніца* (б.р. Чарнічанка), *воз. Чорнае* (в. Свяча). Гідронімы *Белае* і *Чорнае* возера надта распаўсюджаны на тэрыторыі Беларускага Паўазер'я (*Белых* азёр налічваецца каля 14, *Чорных* – 12 адзінак, акрамя таго,

аснова *чорн-* прысутнічае ў назвах рэк і балот – каля 16 намінацый). У сувязі з язычніцкімі традыцыямі белы колер лічыўся сімвалам станоўчага, чыстага пачатку, сімвалам шчасця. У сучаснай свядомасці людзей белы колер асацыіруецца з чысцінёй і святасцю. Чорны колер, наадварот, лічыцца колерам нячыстай сілы. Так, у агр. Свяча існуе паданне пра *возера Чорнае*, як пра заклітае месца, у якім нават не водзіцца жыўнасць. Таксама намінацыі з матывавальнай асновай *чорн-* суадносяцца з месцазнаходжаннем геаграфічнага аб'екта адносна тарфянікаў (*Чорны ручай*);

– адзінкі фітафорнай лексікі: *воз. Вербнае* (в. Фролкавічы) матывавальная аснова якога, на нашу думку, суадносіцца з раслінай вярба, якой параслі берагі возера .

– рэлігійныя паняцці: *воз. Святое* (г.п. Бешанковічы);

– рэчывы: *рака. Ула*, назва якой паходзіць ад балтыйскага кораня *ohla, ohlis* – ‘галька, дробныя каменьчыкі’ [2, с. 384].

Такім чынам, галоўнымі прыярытэтам іменавання водных аб'ектаў на тэрыторыі Бешанковіцкага раёна з'яўляюцца іменаванне аб'екта па яго адносінах да онімнай і апелятыўнай лексікі. Самымі распаўсюджанымі з'яўляюцца намінацыі, якія характарызуюць аб'ект па памерах, канфігурацыі. Яркай прыкметай гідраніміі з'яўляецца працэс трансанімізацыі. Зыходзячы з таго, што гідронімы з'яўляюцца самым старажытным і нязменным сектарам тапаніміі, то даследаваныя адзінкі можна ўспрымаць як каштоўную крыніцу інфармацыі пра асаблівасці ландшафту Бешанковіцкага краю.

Спіс скарачэнняў:

агр. – *аграгарадок*, *в.* – *вёска*, *б.р.* – *басейн ракі*, *воз.* – *возера*, *г.п.* – *гарадскі пасёлак*.

Літаратура

1. Белорусская ономастика. Топонимия: учеб. пособие / А.М. Мезенко [и др.]; под общ. ред. А.М. Мезенко – Минск: Элайда, 2012. – 260 с.
2. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В.А. Жучкевич. – Мн., 1974. – 448 с.

Т.А. Кісель, А.П. Чалюк (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна)

НАЗВЫ ТРАВЯНИСТЫХ РАСЛІН У ГАВОРЦЫ ВЁСКІ ПЯШЧАНКА БЯРОЗАЎСКАГА РАЁНА

Ключавыя словы: дыялектная мова, батанічны номен, травяністыя расліны, батанічная наменклатура.

Бярозаўшчына – край цудоўнай прыроды. Лугі, рэкі, азёры, балоты, лясы складаюць прыродныя рэсурсы раёна (азёры Спораўскае, Белае, рака Ясельда і інш.). Сустракаюцца і ўнікальныя балотныя і лясныя ландшафты, што захаваліся некранутымі часам. Іх можна ўбачыць у Рэспубліканскім

біялагічным заказніку “Спораўскі” – комплексе нізінных балот, рачных поймаў і мелкаводных азёр, які мае міжнародны статус Рамсарскіх угоддзяў.

Багаццем і разнастайнасцю вызначаецца раслінны свет рэгіёна. Найбольшай распаўсюджанасцю характарызуюцца травяністыя расліны. Яны адыгрываюць важную ролю ў прыродзе, утвараюць флору і расліннае покрыва, ствараюць спрыяльныя ўмовы для існавання чалавека і жывёл. Таму лексемы дадзенай семантычнай групы шырока прадстаўлены ў дыялектнай мове жыхароў даследуемага рэгіёна. Гэтыя своеасаблівыя адзінкі народнай мовы захоўваюць традыцыі нашага краю і перадаюць іх з пакалення ў пакаленне.

У артыкуле прадстаўлены шматлікія назвы травяністых раслін, зафіксаваныя ў вёсцы Пяшчанка Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Батанічныя найменні пададзены ў выглядзе невялікага слоўніка. Матэрыялы даследавання могуць быць скарыстаны пры складанні рэгіянальных лексікаграфічных даведнікаў.

Аір м. ‘аер – расліна з доўгім мечапалобным лісцем і тоўстым паўзучым карэнішчам, якая мае своеасаблівы востры пах’: *З аірам асцярожным патрэбна быць.*

Асённяя н. ‘галінзога дробнакветкавая – травяністая з зубчастым лісцем і жоўтымі кветкамі, пашыраная ў розных кліматычных зонах; шкоднае пустазелле’: *Асённяя лепш вырываць, калі яно маленькае.*

Бадзьяка м. ‘бадзьяк рачны – водная расліна з кветкамі малінавага колеру’: *У нашым балоце шмат фіялетаваых кветчак бадзьякі.*

Балігалоў м. ‘балігалоў – буйная атрутная расліна, якая вызначаецца рэзкім пахам’: *Балігалоў расце каля дарог.*

Балотніца ж. ‘балотніца балотная, сітняк – шматгадовая расліна з гладкімі бязлістымі трубчастымі сцяблінамі’: *Кароў на пашу выжэну до болота, яны там болотніцу і ядуць.*

Браткі мн. ‘фіялка трохколерная – травяністая расліна з фіялетавамі, радзей белымі або рознакаляровымі кветкамі’: *Нізенькімі браткі растуць.*

Валер’яна ж. ‘валер’яна – лекавая расліна, карэнне якой выкарыстоўваецца для атрымання заспакаяльнага сродку’: *Валер’яна заспакойвае чалавека.*

Вовкі мн. ‘ваўчкі – расліна з учэпістымі калючкамі’: *У горадзе ніяк не абыдзеш гэтыя вовкі.*

Гарыцвёт м. ‘адоніс – шматгадовая травяністая расліна з жоўтымі кветкамі на раскідзіста-галінастых сцяблах’: *Наш луг і на гарыцвёт багаты. Сярод дзьмухаўцоў яго можна не заўважыць, але ён абавязкова там будзе.*

Горошок м. ‘горошок мышыны – шматгадовая травяністая расліна з пладамі ў стручках’: *У сваім жыцці я бачыла горошок толькі з фіялетавамі кветкамі.*

Гусіны лук м. ‘гусіная цыбуля – невялікая цыбулінкавая расліна з вузкім прыкаранёвым лістом і суквеццем жоўтых кветчак на невысокай кветаношцы’: *Гусіны лук любіць сонца.*

Дзерэзі ж. ‘дзераза – спораносная расліна з паўзучым сцяблом, пакрытым зялёнымі лускападобнымі лісточкамі’: *У двары дзерэзу я не бачыла, а ў лесе бачыла.*

Казялёц м. ‘казялец – ядавітая расліна з залаціста-жоўтымі бліскучымі кветкамі’: *У казяльца звычайна толькі адна кветка вырастае.*

Камыш м. ‘чарот – высокая расліна з моцнай, звычайна акруглай сцяблінай, доўгім шырокім лісцем і кветкамі ў выглядзе сабраных у пучкі каласкоў’: *Адна з любімых цацак дзетства – камыш.*

Канюшына мн. ‘канюшына – кармавая расліна з трайчастым лісцем і шарападобнымі кветкамі’: *Маладыя людзі ведаюць песню пра канюшыну.*

Козлікі м. ‘рагулькі – невялікая расліна з вузкім лісцем і ярка-сінімі буйнымі кветкамі са шпорай, мае галінастае, растапыранае сцябло’: *Кветкі козлікаў як званочки.*

Крапіва ж. ‘крапіва – расліна з тонкімі пякучымі валаскамі на сцябле і лісці’: *У дзетстве вельмі часта ў крапіву ўлазіла.*

Крываўнік м. ‘крываўнік звычайны – лекавая расліна-пустазелле, якая расце паўсюдна на лясных лугах і палях і інш.’: *Крываўнік лёгка адрозніць ад іншых кветак.*

Кубышка ж. ‘гарлачык жоўты – водная расліна з вялікімі лапушыстымі лістамі, якія сцелюцца па паверхні вады’: *На вадзе адна кубышка, а ў вадзе зараснікі.*

Купковка ж. ‘купкоўка зборная – расліна падобная да злакаў, з кветкамі, сабранымі ў мяцёлкі’: *Ну, купковка кусцікам расце, а на выгляд як трава.*

Ландыш м. ‘ландыш майскі – від травяністых кветкавых раслін, якія маюць вельмі духмяныя белыя кветачкі сабраныя на павіслай кветаношцы ў рыхлую аднабаковую гронку: *Трэба паспрабаваць ландыш з леса на клумбу перасадзіць.*

Латата ж. ‘лотаць балотная – расліна з лапушыстым бліскучым лісцем і жоўтымі кветкамі’: *Разам з кветкамі лататы балота больш прывабна выглядае.*

Лебэда ж. ‘лебядя – расліна з голым сцяблом і зубчастым лісцем, пакрытым сізым налётам, і зеленаватымі кветкамі, сабранымі ў гронку’: *У мяне нават унукі ведаюць, як выглядае лебэда.*

Макрыца ж. ‘макрыца, зоркаўка сярэдняя – невялікая расліна з голым трубчастым сцяблом, зеленавата-жоўтымі, сабранымі ў парасонкі кветкамі і бліскучымі лістамі’: *Калі я доўга клумбы не палю – макрыца ўсё пакрывае.*

Маці-і-мачаха ж. ‘падбел звычайны – шматгадовая травяністая расліна з ярка-жоўтымі кветкамі, мае шырокае лісце, пакрытае з-пад нізу белымі варсінкамі’: *Тут у кожным садзе маці-і-мачаха ёсць.*

Мінушка ж. ‘мінушкі – травяністая шматгадовая або аднагадовая расліна з ярка-жоўтымі кветкамі’: *Калі ты ўбачыш мінушку, то гэта будзе азначаць, што на гэтым месцы забалочаная глеба.*

Папараць ж. ‘папараць мужчынская, шчытоўнік мужчынскі – адзін з самых распаўсюджаных відаў папарацей, расліна без кветак з доўгім пёрыстым лісцем’: *Дык поўны лес гэтай папараці.*

Паўзучэ н. ‘гладун – расліна з кароткім галінастым сцяблом і дробнымі жаўтавата-зялёнымі або белымі кветкамі’: *З паўзучага адвар вараць.*

Піжма ж. ‘піжма – расліна з ярка-жоўтымі кветкамі ў паўшарападобных кошыках і перыстым лісцем; мае моцны пах’: *Пах піжмы вядомы ўсем, асабліва, калі яе сарвеш, а потым рукі панюхаеш.*

Почэчуй м. ‘драсён звычайны – пустазелле з зеленаватымі кветкамі ў тупых гронках’: *Почэчуй бывае такі, што на лузе расце, а бывае, што ў вадзе.*

Пцічнік м. ‘драсён птушыны, або спарыш птушыны – расліна з дробнымі непрыкметнымі кветкамі і дробным, на кароткіх чаранках лісцем’: *Пцічнік у іншых называецца птушыная грэчка.*

Пырэй м. ‘пырнік – расліна з лінейным вузкім лісцем і суквеццем у выглядзе каласка’: *Пырэй за добрае насенне чапляецца і не дае яму расці.*

Рагóz м. ‘рагоз – шматгадовая высокая балотная трава, лісце якой ідзе на пляценне, на прыгатаванне паперы і на выраб валакна, а карэнішча ўтрымлівае цукар і крухмал’: *Рагоз не тоне.*

Расходнік м. ‘расходнік з’едлівы – шматгадовая травяністая расліна з паўзучым карэнішчам і залаціста-жоўтымі кветкамі ў форме 5-канцовых зорчак, сабраных у шматкветкавыя суквецці наверх сцёблаў’: *Я сама сабе расходнік мохам называю.*

Сабачкі мн. ‘зарніца звычайная – пустазелле або дэкаратыўная расліна з жоўтымі ці фіялетавымі кветкамі’: *Сабачкі ў вазе добра выглядаюць.*

Свірэпа, капуса палявая ж. ‘свірэпа – расліна з голым сцяблом, перыстым лісцем і жоўтымі кветкамі’: *Магчыма ты чула, як свірэпу называюць капусай палявой.*

Строманта ж. ‘барвенак – расліна з ляжачымі сцяблінамі з вечназялёным лісцем; трарляецца на паўночным захадзе і захадзе Беларусі’: *Каб шлюб быў моцным, а муж і жонка жылі ў поўнай гармоніі і ідыліі, неабходна зашыць у падушку галінкі строманты.*

Стрэлкі ж. ‘стрэлкі звычайныя – расліна з маленькімі белымі кветкамі і лісцем, якое сабрана ў прыкарнявую разетку; плод уяўляе трохвугольную каробачку, падобную на торбачку (сумку)’: *Стрэлкі шырока ў народзе выкарыстоўваюцца.*

Сярпуха ж. ‘сярпуха – шматгадовая травяністая расліна сямейства складанакветных’: *Сярпуха выкарыстоўваецца, каб фарбаваць тканіну.*

Хвошч м. ‘хвошч палявы – споравая расліна з зялёным галінастым сцяблом і лускаватым лісцем; падобная на елачку’: *Хвошч лёгка з зямлі дастаецца.*

Хмель м. ‘хмель – расліна, якая абвівае сцяблы кустарнікаў і дрэў і мае зеленавата-карычневыя суквецці ў выглядзе мяцёлкі шышчак’: *Усё дзяцінства думала: ці з такога хмелю нешта гатуюць?*

Цімафейка ж. ‘цімафееўка – расліна з дробнымі кветкамі, сабранымі ў мяцёлку’: *У цімафейкі каласкі, набы мяцёлкі.*

Цыкорый м. ‘цыкорый – светлалюбівая расліна з ярка-сінімі язычковымі кветкам, сабранымі ў буйныя кошыкі’: *Корань цыкорыю выкарыстоўваецца для напояў.*

Чысцік м. ‘чысцік балотны – шматгадовая травяністая расліна з высокім прамастаячым чатырохгранным шурпатым сцяблом’: *По дарозе на хутар чысцяка очень многа расце – очень красіво.*

Шмарганец м. ‘смарганец – аднагадовая або шматгадовая расліна, падобная да злакаў, з доўгім вузкім лісцем і сцяблом-саломінкаю’: *У шмарганца каласкі ёсць.*

Шчабрэц сабачы м. ‘чабор блышыны – духмяныя расліны з паўзучым звычайна прыўзнятым дравяністым сцяблом, дробным лісцем і яркімі ліловымі кветкамі’: *Шчабрэц сабачы мае пах, які нагадвае лімон.*

Шчаўй конскі м. ‘шчаўе конскае – шматгадовая травяністая расліна з вялікім сакаўным лісцем і высокім грубым сцяблом’: *Калі з’есці многа шчаўя конскага, то яно падзейнічае як слабільнае.*

Ястрабок м. ‘ястрабок – апушаная расліна, пераважна з бязлістым сцяблом і дробнымі ў кошыках кветкамі ад жоўтага да аранжава-чырвонага колеру’: *Яшчэ адна расліна, якая на дзьмухавец падобна – ястрабок.*

Збор і вывучэнне разнастайных дыялектных намінацый раслін можа спрыяць не толькі захаванню непаўторнай народнай слоўнай спадчыны, але і садзейнічаць нармалізацыі навуковай батанічнай наменклатуры і ўзбагачэнню слоўніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. Раслінны свет : тэматычны слоўнік / склад. В. Д. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – 655 с.

Даследаванне праведзена ў межах рэалізацыі НДР “Лінгвакультуралагічны кампанент у змесце асноўных этнаканцэптаў і ўласных найменняў Брэсцка-Пінскага моўнага рэгіёна” (№ ДР 20211558 ад 24.05.2021) пры фінансавай падтрымцы Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь.

Ю.В. Маліцкі (Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

АКТУАЛІЗАЦЫЯ АЦЭНАЧНАГА ЗМЕСТУ ЛЕКСІЧНЫХ АДЗІНАК У БЕЛАРУСКІМ ДЫЯЛЕКТНЫМ МАЎЛЕННІ

Ключавыя словы: прагматычны змест моўных адзінак, эмацыянальна-ацэначнае значэнне, дыялектнае маўленне.

Сфера жывога вуснага маўлення прасякнута суб'ектыўнымі адносінамі. Натуральна, што эмоцыі і матываваныя імі ацэначныя меркаванні знаходзяць адлюстраванне ў актах маўлення. У сувязі з рэалізацыяй моўнымі адзінкамі значэння суб'ектыўнай кваліфікацыйнасці ў мовазнаўстве шырока выкарыстоўваецца тэрмін “эмацыянальная ацэначнасць”. Такі від ацэнкі “прадстаўляе сабой меркаванне суб'екта (індывідуальнага або калектыўнага) аб каштоўнасці аб'екта, якое праяўляецца не як лагічнае суджэнне, а як адчуванне, пачуццё, эмоцыя моўцы” [1, с. 45].

Ацэначнасць як элемент семантыкі лексічнай адзінкі цесна звязана з умоўным паняццем “нормы”. Ацэначная афарбоўка значэння слова базуецца на ўвасабленні неадпаведнасці той ці іншай рэаліі прынятаму аб'ектыўнаму або суб'ектыўнаму стандарту. Гэты стандарт (“норма”) не з'яўляецца моўным фактарам, аднак адпаведнасць/неадпаведнасць яму аб'ектыўна ў змесце намінацыйных адзінак. У адносінах да чалавека гэта могуць быць знешнія або ўнутраныя рысы, якія вылучаюць аднаго індывіда на фоне іншых (тых, што адпавядаюць умоўнай “норме”), у адносінах да прадметаў і з'яў – колькасныя і якасныя паказчыкі праяўлення асобных актуальных прыкмет (напрыклад, большыя ці меншыя за “норму”), у адносінах да дзеянняў і працэсаў – неадпаведнасць звычайнаму, эфектыўнаму (“нармальнаму”) спосабу выканання або працяжання.

Корпус эмацыянальна-ацэначных адзінак як літаратурных моў, так і неўнармаваных камунікацыйных сістэм характарызуецца зменлівасцю і пастаянным імкненнем да абнаўлення. Умовы неафіцыйнай камунікацыі, а таксама пазамоўныя (побытавыя, міжсабовыя і сацыяльныя) акалічнасці зносін падштурхоўваюць моўцу шукаць новыя сродкі ўвасаблення эмацыйна-кваліфікацыйнай інтэнцыі. Пастаянны пошук такіх форм лагічна выводзіць моўную свядомасць за межы ўласна слова. У выніку, фармалізацыя суб'ектыўнага фактару адбываецца ў іншым аспекце – на ўзроўні спалучальнасных магчымасцей слова. “Як унутраны (псіхічны) стан чалавека выяўляецца фізіялагічна, так і “ўнутраныя станы” (значэнні) элементаў тэксту выяўляюцца ў іх сінтаксічных паводзінах” [2, с. 24–25].

Увага да спосабаў актуалізацыі ацэначнага зместу лексем падаецца цалкам лагічнай з улікам меркавання знакамітага швейцарскага лінгвіста XIX ст. Ш. Балі, які сцвярджаў, што слова без актуалізатара існуе ў

абстракцыі, а ў маўленчай плыні, у зносінах паміж людзьмі, яно нязменна суправаджаецца актуалізуючымі сродкамі [3].

Актуалізуючымі сродкамі (актуалізатарамі) у лінгвістычнай літаратуры прынята называць моўныя формы, якія аб'ектывуюць змест, узмацняюць і падкрэсліваюць семантычны патэнцыял слоў і выказаў. Агульны прынцып функцыянавання актуалізатараў заключаецца ў тым, што ў складзе выказвання эмацыянальна-ацэначная адзінка выкарыстоўваецца ў комплексе з пэўным словам або канструкцыяй. Іх задача – узмацніць, падкрэсліць або вылучыць, змест прагемы.

У якасці крыніцы матэрыялу мы абралі ілюстрацыйны матэрыял “Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” [4] як аднаго з найбольш грунтоўных лексікаграфічных выданняў, прысвечаных беларускаму рэгіянальнаму маўленню.

Паводле назіранняў, у беларускім дыялектна-гутарковым маўленні сувязь актуалізуючай канструкцыі з адпаведнай ацэначнай лексемай ў пераважнай большасці выпадкаў абумоўлена зместавымі характарыстыкамі апошняй. Гэтая сувязь рэалізуецца адным з наступных спосабаў.

1. **Супрацьпастаўленне.** Яго прынцып заключаецца ў прамым супастаўленні аб'екта намінацыі (рэальнай з'явы або дзеяння) з абстрактным “ідэальным” вобразам гэтай самай з'явы (або дзеяння). У дачыненні да дзеяння гэта можа выглядаць наступным чынам: *Ёрзаць, а не рабіць можаш* (ёрзаць ‘рабіць абы-як’); *Кот скварку куцяя, куцяя, а не есь, а куцяя, скуцоў скварку* (куцяць ‘доўга перажоўваць што-н.’); *Парасяты не ядуць, а пурзоляца* (пурзоліца ‘неахвотна есці’) і г.д. У дачыненні да з'явы (у дадзеным выпадку – асобы): *Пубуўня ты, а не чалавек!* (пубуўня ‘гультай’). У фармальным аспекце актуалізатар, як правіла, звязваецца з ацэначнай лексемай пры дапамозе сінтаксічнай канструкцыі са злучнікамі *а* і часціцай *не*.

2. **Тлумачэнне.** Яго прынцып заключаецца ў тым, што актуалізатар непасрэдна раскрывае змест прагемы, называючы падставы адпаведнага кваліфікацыйнага меркавання моўцы: *Ах ты пустыня, брэшааш абы-што!* (пустыня ‘ілгун’); *Смэрда ты – бакі гразныя!* (смэрда ‘хто неахайны’); *Усё ніхтэляць* дзіцям: *і ежнае, і адзежнае, і грошы* (ніхтэліць ‘аддаваць усё’); *От пумпара якая – усё ёй не так* (пумпара ‘хто бурклівы’) і інш. Такі тып сувязі актуалізатара з ацэначнай лексемай характэрны пераважна для назоўнікаў.

3. **Выніковасць.** Прынцып сувязі актуалізатара з ацэначнай лексемай у дадзеным выпадку заключаецца ў падкрэсліванні высокай выніковай значнасці рэаліі. Часам яна выражаецца непасрэдна: *Ён ей так зажверыў – нос разбіў* (зажверыць ‘ударыць, стукнуць’); *І калі збабаню калом па пасцелі, аш рэха ідзець, а чорт і ня ўцякаіць, толька блішчыць* (збабаныць ‘ударыць, стукнуць’); *Перавёў дзягай, аш след астаўся* (перавесці ‘моцна ўдарыць чым-н.’) і інш. Часам – апасродкавана, праз

эмоцыю, якая перадаецца пры дапамозе вобразнага ўстойлівага звароту з адпаведным значэннем: *Столькі людзей **нашышкаецца** ў аўтобус – не прадыхнеш (нашышкаца ‘набіцца’); **Грат садануў**, хоць грабі лапатай (садануць ‘раптоўна выпасці ў вялікай колькасці’) і інш. Такі тып сувязі актуалізатара з ацэначнай лексмай характэрны для дзеясловаў.*

4. **Адчужэнне.** Яго прынцып заключаецца ў фармалізацыі моўнымі сродкамі адчужальных адносін да аб’екта намінацыі. Такія адносіны, як правіла, выражаюць жаданне моўцы адмежавацца, адасобіць сябе ад названых рэалій і, адпаведна, нясуць выразную эмацыйна адмоўную маркіроўку за кошт актуалізацыі пачуццяў грэбавання, пагарды і г.д. Асноўныя формы моўнага ўвасаблення эмоцыі негатыўнай адчужанасці – займеннікі кшталту *нейкі, гэtki* і г.д.: *Прышоў да іх некі **кадаўбянік** (кадаўбянік ‘няўдалы чалавек, які мае загану’); *Наварыла ты нейкай кісляціны (кісляціна ‘надта кіслая страва’); **Выбралі гэткую дзяндзеру!** (дзяндзера ‘няўклюд, недарэка, расцяпа’) і інш. Да вылучальных адносін, з пэўным дапушчэннем, можна аднесці і пашыраныя выпадкі выражэння ацэначнага зместу за кошт лексічных формул, у аснове якіх ляжыць інверсія: *Манюка ён. От жа ж і манюка ты!; Навалач ты, прэч адсюль!; Напузырылася я, цяпер магу ня есці да раніцы, а таксама **От крывежына нішчасная, некуды папёрся!** (крывежына ‘хто крывы’) і інш.***

Літаратура

1. Лукьянова, Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики) / Н. А. Лукьянова. – Новосибирск : Наука, 1986. – 227 с.
2. Колшанский, Г. В. Контекстная семантика / Г.В. Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 149 с.
3. Балли, Ш. Французская стилистика: Пер. с франц. / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
4. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. Т. 1 – 5 / Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979 – 1986.

Г.К. Семянькова (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З СЕМАЙ ‘ПАВОДЗІНЫ ЧАЛАВЕКА’ У ГАВОРКАХ ЖЫХАРОЎ ВІЦЕБШЧЫНЫ

Ключавыя словы: фразеалагізм, фразеалагічная адзінка, фразеалогія, фразеаграфія, рэгіянальны фразеалагізм, рэгіянальная фразеалогія.

Нацыянальная і культурная спецыфіка кожнай мовы найперш выяўляецца праз яе фразеалагічныя сродкі, што ўтрымліваюць багатую інфармацыю, якая дапамагае зразумець асаблівасці матэрыяльнага і духоўнага жыцця пэўнай этнічнай супольнасці [1, с. 17]. Антрапацэнтрызм фразеалагізмаў заключаецца ў іх магчымасці апісваць розныя бакі

чалавечага жыцця. Устойлівыя выразы дазваляюць убачыць унутраны свет асобы, яе маральныя каштоўнасці, асаблівасці адносін з іншымі людзьмі, у тым ліку ў сям’і.

Рэгіянальная фразеалогія мае ў сваім складзе значную колькасць адзінак, што характарызуюць паводзіны чалавека. Мэтай нашай публікацыі з’яўляецца аналіз такіх фразеалагізмаў з боку семантыкі і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі, выяўленне асаблівасцяў спалучальнасці іх з іншымі кампанентамі ў сказе і тэксце. Актуальнасць праведзенага даследавання прадыктавана адсутнасцю ў айчынным мовазнаўстве навуковых прац, прысвечаных аналізу рэгіянальных фразеалагічных адзінак, што бытуюць на тэрыторыі Віцебскай вобласці.

Матэрыялам паслужылі прыклады, сабраныя ў 2020 – 2021 гг. на тэрыторыі Бешанковіцкага, Верхнядзвінскага, Гарадоцкага, Глыбоцкага, Лепельскага, Лёзненскага, Міёрскага, Полацкага, Расонскага, Талачынскага, Ушацкага, Чашніцкага, Шаркаўшчынскага раёнаў Віцебскай вобласці палявым метадам – шляхам апытання мясцовых сельскіх жыхароў.

Заўважана, што сярод сабранага матэрыялу значная доля належыць адзінкам, якія апісваюць паводзіны чалавека, звязаныя з яго працай і адносінамі да яе. Да названых выказаў намі аднесены наступныя:

Капейку мыць. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Працаваць за невялікі заробак. *Мой сусед не мае пастаяннага заробку, зрэдку капейку мые, прадаючы прыезджым венікі для бані* (а/г Бабінавічы Лёзненскі р-н).

Насіцца як банны венік. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Пра чалавека, які шмат чаго робіць, не сядзіць на месцы, знаходзіцца ў пастаянным руху. *У мяне столькі спраў на выхадных! Бульбу збіраем ся акучваць, у ягады хачу схадзіць, дзяцей трэба вымыць, у хаце прыбраць. Буду насіцца як банны венік, каб усё паспець* (а/г Бабінавічы Лёзненскі р-н).

Сядзець як дзяўбло. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Пра абыякавага, гультаяватага чалавека, які нічога не робіць. *Ужо скоро поўдзень, у печы не палена, а ён сядзіць як дзяўбло!* (в. Паўазер’е Бешанковіцкі раён).

Хадзіць па дурных балах. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Нічога карыснага не рабіць, ленавацца. *Хоць бы дровы накалоў, а то цэлы дзень ходзіш па дурных балах* (в. Ліпавец Ушацкі р-н).

Шчаўе акучваць. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Нічога не рабіць. *Пятрок цэлымі днямі шчаўе акучвае, хоць бы што матцы ў агародзе памог ці бацьку з касьбой!* (в. Соржыца Бешанковіцкі р-н).

У склад такіх фразеалагізмаў часам уваходзяць адзінкі, што не ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове і не зафіксаваны ў

лексікаграфічных і фразеаграфічных крыніцах (для фразеалогіі такая з’ява не ўнікальная: узгадаем выразы *лынцы біць, бібікі біць, біць тылылы*):

Жыць балмаччу. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Пра чалавека, які жыве абы-як, нічога не робіць. – *Лацвей майму суседу: жыве балмаччу, усё жонка за яго робіць* (в. Бачэйкава, в. Буй Бешанковіцкі р-н).

У беларусаў пашанай карыстаецца любая праца, таму яны з павагай адносяцца да руплівага, цягавітага, адказнага чалавека і з асуджэннем ставяцца да абыякавых, гультаяватых людзей, да тых, хто нічога не робіць, нічым не заняты. Сказанае выразна ілюструюць прыведзеныя вышэй фразеалагічныя адзінкі.

У рэгіянальным матэрыяле выяўлены фразеалагізмы, што характарызуць іншыя паводзіны чалавека. Разгледзім прыклады:

Адважнай вады выпіць. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Пра смелага чалавека, які нічога не баіцца. *Ты, відаць, адважнай вады выпіў, што так рэзка гаварыў з суседам* (в. Соржыца Бешанковіцкі р-н).

Прадзіравіць вочы. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Надакучыць. *Колькі ты будзеш тут хадзіць? Усе вочы прадзіравіў! Ідзі адсюль!* (в. Адамава Шаркаўшчынскі р-н).

Як з зайцам навыверадкі бегаць. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Рабіць нешта дарэмнае, што не прынясе поспеху. *І чаго ты рашыў з Іванам на руках мерыцца? Гэта ж як з зайцам навыверадкі бегаць! Ён [Іван]жа з малых гадоў і за плугам, і з касой. Здаровы, як бык!* (Паўазер’е Бешанковіцкі р-н).

У кулак шаптаць. Баяцца, каб іншыя не даведаліся аб дрэнных, недастойных паводзінах або дзеяннях. *Наста, ты ўсё жыццё ў кулак шэпчаш, саромішся сваіх учынкаў і баішся, каб людзі пра іх не празналі. Думаеш святой на той свет пайсці?* (в. Краўцы Верхнядзвінскі раён).

У беларускай фразеаграфіі зафіксавана адзінка з элементам кулак, але з іншым прыфраземным кампанентам і з іншым значэннем:

У кулак (*смяяцца, хіхікаць* і пад.). *Акал. Разм. Ціха і непрыкметна. Сін.: у бараду; у вус; у рукаў. Тыя, што і раней яго [Лукавічына] зналі, пасмейваюцца ў кулак і зайздросцяць яго спрыту, але маўчаць.* Крапіва. *Хітруган гэты і лаўкач, Алейнік, зваліў свой клопат на мяне і цяпер хіхікае ў кулак.* Шамякін [2, с. 547].

Як відаць з прыкладаў, усе фразеалагічныя адзінкі – літаратурныя і рэгіянальныя – са словам *кулак* маюць у сваім значэнні элемент неадкрытасці, прыхаванасці пэўных дзеянняў.

Разгледзім іншы прыклад:

Крылы складваць. Класціся спаць. *Зімой мы ўжо а восьмай гадзіне крылы складваем. А што рабіць, калі цямнее рана?* (в. Краўцы Верхнядзвінскі раён).

У беларускай фразеаграфіі, у прыватнасці ў “Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы” І.Я. Лепешава, зафіксаваны фразеалагізм *складаць (скласці) крылы (крылле)*, але з іншай семантыкай:

Складаць (скласці) крылы (крылле). Разм. Часцей неадабр. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Пераставаць дзейнічаць. Сін.: складваць рукі (у 1 знач.). *Трымайся, дарагі! Устань!.. Не трэба крылы складаць у барацьбе. Устань! Куляшоў. Мікіта бачыў Васю навывлёт. Раіў сцішыцца, гвалту не паднімаць. Але Бліцкрыг крылаў не склаў. Толькі на гэты раз дзейнічаў хітрэй і асцярожней.* Навуменка [2, с. 343].

Паколькі літаратурны і рэгіянальны фразеалагізмы маюць агульнае ў значэнні (‘перастаць рухацца, сцішыцца’), то можна выказаць меркаванне аб мнагазначнасці ўстойлівага выраза *складаць (скласці) крылы (крылле)*, якая праяўляецца ў гаворках жыхароў Віцебшчыны.

Разгледзім іншы прыклад:

Браць на антабы. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы ці сукупнасці асоб. Правакаваць. *Ты мяне, Васіль, на антабы не бяры! Не буду я з табой сварыцца з-за нейкай курыцы. Плот табе трэба направіць, каб мае куры ў твой агарод не лезлі!* (в. Канахі Міёрскі р-н).

Як відаць, у складзе прыведзенага вышэй фразеалагізма фіксуецца слова *антабы*, якое не ўжываецца ў сучаснай беларускай мове і не занатавана ў літаратурных і дыялектных лексікаграфічных крыніцах.

Такім чынам, сярод рэгіянальных фразеалагізмаў, што бытуюць на тэрыторыі Віцебшчыны, значная доля належыць адзінкам, якія характарызуюць адносіны чалавека да працы. У іх даецца негатыўная ацэнка нежаданню працаваць, абьякавым, несур’ёзным адносінам да працы. У фразеалагізмах, што апісваюць паводзіны чалавека, падкрэсліваюцца адмоўныя адносіны да тых, хто робіць нешта дарэмнае, непатрэбнае, да надакучлівых людзей, да тых, хто нешта ўтойвае ад іншых.

Асобныя рэгіянальныя фразеалагізмы адрозніваюцца ад сваіх літаратурных адпаведнікаў семантыкай (*крылы складаць*).

У складзе фразеалагізмаў фіксуюцца кампаненты, не занатаваныя ў літаратурных і дыялектных лексікаграфічных крыніцах (*антабы, бálмаччу, дзяўбло*), што падкрэслівае ўнікальнасць устойлівых спалучэнняў і неабходнасць іх далейшага збору і вывучэння.

Літаратура

1. Дзядова, А.С. Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі : манаграфія / А.С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2013. – 161 с.
2. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. У 2 т. Т. 2. М – Я. – Мн.: Бел Эн, 1993. – 607 с.

Ю.Л. Хвіланчук (Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

НАЗВЫ КВЕТАК І ТРАЎ У ГАВОРКАХ ВІЦЕБШЧЫНЫ (З АРХІЎНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ “ЛЕКСІЧНАГА АТЛАСА БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРАК”)

Ключавыя словы: лексіка расліннага свету, гаворкі беларускай мовы, паўночна-ўсходні дыялект, архіўныя матэрыялы.

Гаворкі Віцебшчыны ўваходзяць у склад паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы. Сярод усяго багацця лексікі, якая пашырана ў віцебскіх гаворках, прыкметнае месца займае батанічная лексіка. Яна ўяўляе сабою найбольш старажытны пласт намінацыйных сродкаў абазначэння раслін.

Апісанню лексікі, якая адносіцца да расліннага свету, прысвечаны першы том “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”, які ўключае карты па лексіцы расліннага і жывёльнага свету [1]. Архіўныя матэрыялы “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (далей ЛАБНГ) сёння захоўваюцца ў адзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Пытанні, якія пракартаграфаваны ў ЛАБНГ, апрацоўваюцца з мэтай уключэння іх у “Зводны слоўнік беларускіх народных гаворак”.

Пытанні, прысвечаныя назвам кветак і траў, размешчаны ў “Інструкцыі па збіранню матэрыялаў для складання лексічнага атласа беларускай мовы” [2]. Іх агульная колькасць складае 108 пытанняў (пытанні пад нумарамі 1524–1631). Абавязковымі для картаграфавання былі ўсе пытанні, якія пазначаны літарай А (іх усяго 56). З тэрыторыі Віцебшчыны былі апрацаваны архіўныя словазборы з в. Вялікія Дольцы Ушацкага раёна, в. Мішневічы Шумілінскага раёна, в. Вераб’і Полацкага раёна, в. Сяляўшчына Расонскага раёна, а таксама з вв. Кураполле, Магуны Пастаўскага раёна, вв. Зайкава, Бярнова Гарадоцкага раёна. У артыкуле будуць прадстаўлены матэрыялы з вв. Кураполле, Магуны Пастаўскага раёна, вв. Зайкава, Бярнова Гарадоцкага раёна, в. Сяляўшчына Расонскага раёна¹.

У адпаведнасці з архіўнымі матэрыяламі ЛАБНГ на тэрыторыі Віцебшчыны найбольш пашыранымі з’яўляюцца наступныя кветкі і травы, якія ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту маюць своеасаблівыя найменні:

аёр (*asogus calamus L.*) ‘шматгадовая травяністая расліна сямейства ароідных з доўгім мечпадобным лісцем і паўзучым карэнішчам, з

¹Архіўныя матэрыялы з гэтай тэрыторыі былі апрацаваны Ю. Л. Хвіланчук. Абмежаваныя патрабаванні да аб’ёму артыкула не дазволілі ўключыць усе зафіксаваныя на тэрыторыі Віцебшчыны лексемы, звязаныя з назвамі раслін і траў. Таму прадстаўлена толькі іх невялікая частка.

прыемным вострым пахам’ [3, с. 50]. У гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту паралельна са словам *áер* бытуюць наступныя намінацыі гэтай расліны: *аі́р*: У *аі́ры бачкі бываюць* (архіў ЛАБНГ, Паст., Рас.); *ягар, ягер* (архіў ЛАБНГ, Паст.); *йір* (архіў ЛАБНГ, Гарад.). Паводле лінгвагеаграфічных даных, найбольш пашыраным на тэрыторыі Беларусі з’яўляецца найменне *áер*, якое замацавалася і ў беларускай літаратурнай мове. Іншым беларускім гаворкам вядомы наступныя назвы: *явер, авёр, явар, агёр, ярай, гарый, арэй, арэйнік, ёрнік, плюшнік, плішнік, плэшнік, плюшніа, лепех, лепеха, лепешнік, пánна, нюнькі, татарнік* (карта № 272 ЛАБНГ);

асакá (*carex L.*) ‘шматгадовая балотная трава з цвёрдым, доўгім, вузкім лісцем’ [3, с. 68]. У гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту паралельна з назвай *асакá* ўжываецца найменне *іксва́*: *Іксва́ на балóтах, найскарэй, расьцець. Яна вузэйшая, як асакá. А асакі́ у нас нямá* (архіў ЛАБНГ, Паст.). У адпаведнасці з картай № 266 ЛАБНГ назва *асакá* ў гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны з’яўляецца найбольш распаўсюджанай. Гэтая лексема ўваходзіць і ў склад беларускай літаратурнай мовы [3, с. 68]. Намінацыя *іксва́* на тэрыторыі Віцебшчыны зафіксавана толькі адзінкава – на тэрыторыі Пастаўскага р-на (архіў ЛАБНГ, карта № 266 ЛАБНГ). У беларускіх гаворках для абазначэння гэтай расліны выкарыстоўваюцца назвы *сакá, разáк, разáка, разуха, рэская трава́*.

каласо́ўнік (*Bromus mollus L.*) ‘від раслін сямейства метлюжковыя’. У гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны былі зафіксаваны наступныя найменні гэтай расліны: *аўсю́к* (архіў ЛАБНГ, Гарад.); *гірса́*: *Гірсá, як авёс у жы́ці* (архіў ЛАБНГ, Паст.); *Гірсá, гірсельівая жы́та. Гірсы́ мно́га ў жы́ці* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Паводле карты ЛАБНГ, на тэрыторыі Віцебшчыны ўжываюцца некалькі варыянтаў назвы гэтай расліны. У полацка-мінскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту найбольш распаўсюджана найменне *гірсá*. Адзінкава зафіксавана намінацыя *аўсю́к*. У віцебска-магілёўскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту найбольш пашыраным найменнем з’яўляецца *касцёр*. Іншым беларускім гаворкам гэтая расліна вядома пад назвамі *дзірсá, кірза́, касцёруха, касцяро́ва, аўсю́г, аўсюга́, аўся́нка, къласо́ўнік, стакало́с, жыце́ц* (ЛАБНГ, карта № 250);

багу́н (*Ledum palustre L.*) ‘вечназялёны балотны зараснік з рэзкім дурманным пахам’ [3, с. 78]. На тэрыторыі Віцебшчыны гэта не адзіны сродак для абазначэння расліны: *ба́ган* (архіў ЛАБНГ, Рас.), *ба́гын* (архіў ЛАБНГ, Гарад.), *багу́льнік* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Найбольш распаўсюджанай у гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны з’яўляецца назва *ба́ган* (карта № 260 ЛАБНГ). У беларускіх народных гаворках бытуюць і іншыя назвы гэтай расліны: *баго́н, багно́, багу́ннік, баго́ннік, баго́ўнік, ба́гнік* (ЛАБНГ, карта № 260);

бабо́ўнік (*Menyanthes trifoliata L.*) ‘балотная травяністая расліна з сакавітым лісцем, якая ідзе на ахрап’е жывёле’ [3, с. 77]. У гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны найчасцей гучыць найменне *бабо́ўнік*. Не часта

сустракаецца форма *казя́тнік*. У іншых беларускіх гаворках ужываюцца назвы *бабоўняк*, *бобовнік*, *бабо́к*, *трылі́снік*, *казя́тнік*. Для сучаснай беларускай мовы характэрна назва *бабоўнік*. Усе астатнія найменні з’яўляюцца рэгіянальнымі ўтварэннямі;

чабо́р (*Thymus serpyllum* L.) ‘травяністая духмяная расліна сямейства губакветных з дробнымі пахучымі кветкамі ружова-ліловага ці белага колеру’ [3, с. 741]: *Чабо́р пахнючы, чай я люблю піць, як шуміць у галаве* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Гэтая расліна ў паўночна-ўсходнім дыялекце вядома пад назвамі: *чамбо́р* (архіў ЛАБНГ, Паст.), *быра́нкі*, *быра́нычкі* (архіў ЛАБНГ, Гарад.). Найбольш пашыраным ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту з’яўляецца найменне *чамбо́р* (карта № 239, ЛАБНГ). Паводле карты ЛАБНГ, у некаторых раёнах Віцебскай вобласці сустракаюцца лексемы *чо́бар*, *ча́бар* (карта № 239, ЛАБНГ). Лексемы *быра́нкі*, *быра́нычкі* – гэта адзінкавыя назвы, якія былі зафіксаваны толькі ў Гарадоцкім р-не Віцебскай вобласці (архіў ЛАБНГ). Іншым беларускім гаворкам уласцівы наступныя найменні гэтай расліны: *чабе́р*, *чабу́р*, *чабо́рык*, *чабаро́к*, *чо́брык*, *чабрэ́ц*, *шчабрэ́ц*, *чабурэ́ц*. Літаратурнай з’яўляецца намінацыя *чабо́р*;

гарля́нка (*Prunella vulgaris* L.) ‘род кветкавых раслін сямейства ясноткавыя’. Акрамя наймення *гарля́нка* (на тэрыторыі Расонскага р-на Віцебскай вобласці зафіксаваны фанетычны варыянт *гырля́нка*), у беларускіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту адзначаюцца найменні: *чарнагалоўнік* – фанетычны варыянт *чырныгалоўнік* (архіў ЛАБНГ, Гарад.); *брунэ́ляк* (архіў ЛАБНГ, Паст.). У адпаведнасці з лінгвагеаграфічнымі данымі, на тэрыторыі Віцебскай вобласці для абазначэння гэтай расліны ўжываецца назва *чарнагалоўка* (карта № 237, ЛАБНГ). Для іншых беларускіх гаворак аналізуемая расліна вядома пад назвамі *чарнагалоў*, *чарнагаловец*, *бурнэ́лька*. Лексемы *чорнагалоў*, *чорнагаловік* з’яўляюцца літаратурнымі [3, с. 747].

ваўчкі́ (*Bidens tripartite* L.) ‘травяністая расліна сямейства складанакветкавых з учэпістымі калючкамі’ [3, с. 108]: *Дзяце́й купалі ад вы́сакі* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Для тэрыторыі Віцебскай вобласці гэта не адзіны сродак для абазначэння расліны. У гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту былі зафіксаваны наступныя намінацыі: *сучкі́* (архіў ЛАБНГ, Рас.). На тэрыторыі Гарадоцкага р-на ўжываецца гэтая намінацыя ў фанетычным варыянце *суцкі́* (архіў ЛАБНГ, Гарад.). У в. Магуны Пастаўскага р-на зафіксавана найменне *кле́шчык* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Таксама ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту адзначаецца лексема *ваўкі́* (архіў ЛАБНГ, Паст.). Паводле лінгвагеаграфічных даных, у полацка-мінскіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту найбольш пашыранай з’яўляецца лексема *ваўчкі́* (ЛАБНГ, карта № 240). Для астатніх беларускіх гаворак характэрны наступныя назвы гэтай расліны: *саба́чкі*, *чарада́*,

бадзюкі, прастрэльнік. Сучаснай беларускай літаратурнай мове вядома форма *ваўчкі*.

Такім чынам, у гаворках на тэрыторыі Віцебшчыны батанічная лексіка прадстаўлена даволі шырокім колам слоў. Наяўнасць шматлікіх сінанімічных адпаведнікаў сведчыць аб лексічнай разнастайнасці, характэрнай для гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту.

Скарачэнні

Гарад. – Гарадоцкі раён, *Паст.* – Пастаўскі раён, *Рас.* – Расонскі раён; *в.* – вёска, *р-н* – раён.

Літаратура

1. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак / Г. У. Арашонкава і інш.; навук. рэд. тома: Ф. Д. Клімчук, Я. М. Рамановіч, І. Я. Яшкін; рэдкал. тома : Ф. Д. Клімчук [і інш.]. – Мінск : Фонд фундам. даслед. Рэспублікі Беларусь, Камітэт геадэзіі пры Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, 1993. – Т. 1: Раслінны свет і жывёльны свет. – 159, [1] с, [140] л. карт.

2. Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання Лексічнага атласа беларускай мовы / Акадэмія навук Беларускай ССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; [рэдкал. : Н. Т. Вайтовіч і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 163, [1] с.

3. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1996. – 783 с.

СУЧАСНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ЭТНАЛІНГВІСТЫКІ, ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎСТВА І ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІІ

Г.М. Барткевіч (ДУА “Азярэцкая дзіцячы сад-сярэдня школа Глыбоцкага раёна”)

ВУЧНЁЎСКІЯ КРАЯЗНАЎЧЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ ЯК АДЗІН З ФАКТАРАЎ ВЫРАШЭННЯ ПРАБЛЕМЫ ЛІНГВАКРАЯЗНАЎСТВА

Ключавыя словы: лінгвакраязнаўства, клуб “Пошук”, адапелятыўныя прозвішчы, мясцовыя гаворкі, анамастычныя даследаванні, культурна-гістарычная спадчына Азярэччыны, практычны выхад.

Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь 2022 год аб’яўлены годам гістарычнай памяці. Калісьці французскі пісьменнік Поль Валеры сказаў: ”Уваходзячы ў будучае, мы азіраемся на мінулае”. Проста, але мудра. Жыццё наша віруе і імкліва імчыць наперад. Здаецца, што ты ўсё паспееш, усё пазнаеш. Але ... памёр чалавек... і вось ужо шкадуеш: не паспеў спытаць, не паспеў запісаць, не паспеў... Таму важным сродкам фарміравання актыўнай грамадзянскай пазіцыі, патрыятычных якасцей асобы з’яўляецца лінгвістычнае краязнаўства, якое ажыццяўляецца ў нашай установе адукацыі праз даследчую дзейнасць. Асноўная мэта працы – удасканаленне падрыхтоўкі навучэнцаў да навукова-практычных канферэнцый праз сістэматызацыю ведаў, уменняў і навыкаў у сферы лінгвакраязнаўства.

Тэматыка прац вельмі разнастайная: “Нацыянальны строй і стылізаваная вопратка”, “Вобраз жанчыны – пакутніцы ў народных песнях”, “Наша сямейная рэліквія – патэфон”, “О бульба! Мы цябе ўслаўляем!”, ”Прыкметы і павер’і ў святле абярэгу жыцця”, ”Традыцыі, звычкі пры правядзенні абрада “Куцця”, “Сваё шануй да забыцця” (этнаграфічная спадчына Азярэччыны), культурна-пазнавальны маршрут “Дарога ў храм”, “Прыродныя аб’екты Азярэччыны” і інш. Важнасць дадзеных прац у наш час тлумачыцца тым, што разбураецца традыцыйная беларуская вёска, і разам з ёй знікае багаты пласт мікратапанімічнай лексікі, што назапашваўся на працягу многіх стагоддзяў.

Сутнасць нашай працы заключаецца ў стварэнні сістэмы “Беларуская мова, беларуская літаратура і пазакласная работа” праз дзейнасць клуба “Пошук”, якая дае магчымасць настаўніку і навучэнцам рэалізоўваць асноўныя прынцыпы даследчай дзейнасці ў сферы лінгвакраязнаўства.

Мэтай напісання даследчых прац з’яўляецца абавязковае практычнае прымяненне сабранага матэрыялу. На прыкладзе некаторых даследчых

работ я пакажу, як выкарыстоўваецца сабраны мясцовы матэрыял у практычнай дзейнасці.

Матэрыялы даследчых прац “Тапаніміка Азярэччыны” [1] і “Легенды і паданні як спосаб вывучэння геаграфіі роднага краю” [7] выкарыстоўваюцца на інтэграваным уроку “Беларуская літаратура і геаграфія” па тэме “Геаграфічныя назвы Беларусі”. Навучэнцы прадставілі айконімы (21 назву), гадонімы (9 назваў), гідронімы (8 назваў), мікратапонімы (22 назвы), аронімы (4 назвы) і 8 легенд [3]. Вядома, што нашы продкі мелі багаты слоўнікавы запас і заўсёды маглі адшукаць непаўторную назву свайму паселішчу [6]. Мы лічым, што мясцовыя тапонімы, легенды і паданні яшчэ не сталі аб’ектам сістэматычнага гісторыка-кразнаўчага вывучэння, і, спадзяёмся, што нашы працы спатрэбяцца пры напісанні летапісу населеных пунктаў Глыбоччыны, а магчыма, і пры дапаўненні звестак раённай кнігі “Памяць” Глыбоцкага раёна [11].

Вялікую цікавасць у навучэнцаў выклікала праца “Адапелятыўныя прозвішчы Азярэцкага краю” [8]. Тэмай зацікавілася вучаніца Ірына Гусак. Сярод прааналізаваных адапелятыўных прозвішчаў Азярэччыны пераважна выкарыстоўваюцца найменні паводле асацыяцыі з назвамі ўласнабеларускіх звяроў, насякомых, дрэў, птушак і інш.

На тэрыторыі Азярэччыны пражываюць жыхары з прозвішчамі, утворанымі ад наступных асноў: дуб (*Дубіна, Дубкоў, Дубніцкі, Дубаў, Дубоўскі, Дубскі*), мурашка (*Муравей*), салавей, мядзведзь (*Мядзведзеў, Мядзведзскі*), лось, голуб (*Галубенак, Галубоўскі, Голубеў*), казёл (*Казлоў*), крот (*Кротаў*), мыш (*Мышкоўскі*), баран (*Баранаў, Барановіч, Баранчук, Барашкаў*), карась (*Красько*).

Пра многае нам расказала не толькі лексічнае значэнне прозвішча, але і яго структурна-граматычная будова.

Вынікі працы даказалі, што ведаць сваіх продкаў, ганарыцца і прымнажаць гонар сваёй сям’і – гэта абязак кожнага. Аднак у час гутаркі з супрацоўнікамі аддзела ЗАГС мы высветлілі, што пры змене прозвішча варта быць асцярожным: у кожнае закладзена пэўная энергетыка і пазбавіцца яе – значыць згубіць нейкую радавую падтрымку.

Дадзены матэрыял мы выкарыстоўваем на ўроках беларускай мовы пры вывучэнні тэм “Асаблівасці скланення прозвішчаў у сучаснай беларускай мове”, “Аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго ж слова”, “Тыпы амонімаў”, ”Словаўтарэнне” і інш. Размова з супрацоўнікамі аддзела ЗАГС паказала, што за апошнія гады ў Глыбоцкім раёне змяніліся два адапелятыўныя прозвішчы: *Казёл і Баран*.

Яшчэ адна спецыфічная асаблівасць нашых прац у сферы лінгвакраязнаўства – вывучэнне мясцовых гаворак [10]. Пераважным метадам збіральніцкай дзейнасці выступае тэматычная гутарка з носьбітамі гаворкі, якая пачалася са збору звестак па тапаніміі. Звяртаючы ўвагу на фанетычныя, граматычныя і слоўнікавыя адметнасці мясцовай гаворкі, вучні супрацьпастаўляюць іх літаратурным адпаведнікам, што садзейнічае паглыбленаму разуменню літаратурнай нормы, павышэнню культуры

маўлення. Навучэнцы запісалі шэраг дыялектных слоў (*калатнеча, дзяцюк, чапельнік, дзяга*), словы жаргоннай лесікі (*бук, шпора, клава*), устарэлых слоў (*вілачнік, сенцы, сундук, карамысла, пуня, свіронак, патэфон*) і інш. [6]. Дадзены матэрыял выкарыстоўваем пры вывучэнні тэмы “Лексіка беларускай мовы паводле паходжання”, пры падрыхтоўцы да алімпіяд, пры правядзенні пазакласных мерапрыемстваў.

Паходжанне назваў культавых пабудоў Азярэччыны стала аб’ектам аднаго з нашага анамастычнага даследавання “Адметнасць гісторыка-культурнай спадчыны царквы Праабражэння Гасподня вёскі Мамаі Глыбоцкага раёна” [9]. Дадзены матэрыял выкарыстоўваецца пры правядзенні факультатыўнага курса “Духоўная культура і патрыятызм”, уведзенага ў 2021/2022 н.г. і садзейнічае беражлівым адносінам да гісторыка-культурнай спадчыны нашай Айчыны [2]. Напрацоўкі шырока прымяняюцца пры вывучэнні тэм «Сінонімы» (дабрыня, міласэрнасць, спагада, спачуванне), “Не з рознымі часцінамі мовы” (не забі, не ўкрадзі, не зайздросці, не вымаўляй і г.д.), “Антонімы” (радасць – гора, смерць – жыццё), “Правапіс вялікай і малой літары” (Дом Божы, Багародзіца, Бог і г.д.), а таксама пры правядзенні разнастайных пазакласных мерапрыемстваў [5].

Навучэнцамі сабраны вялікі фактычны матэрыял: лексічныя адзінкі, якія ўтрымліваюць інфармацыю пра культуру, гісторыю, асаблівасці побыту і звычайў жыхароў Глыбоччыны, асаблівасці ландшафту рэгіёна; прыродныя аб’екты Азярэччыны, устойлівыя адзінкі з нацыянальна-культурнай інфармацыяй; анамастычны матэрыял [4].

Лінгвакраязнаўчае апісанне моўных адзінак дазваляе выявіць нацыянальную асаблівасць культурна-гістарычнай спадчыны Азярэччыны і навакольных вёсак. Прапанаваны вопыт работы па арганізацыі даследчай дзейнасці ў сферы лінгвакраязнаўства на ўроках беларускай мовы і літаратуры і ў пазаўрочны час не патрабуе асаблівых умоў прымянення, акрамя творчага падыходу да сваёй справы. Сабраны і запісаны матэрыял не пыліцца на паліцах. Мы цесна супрацоўнічаем з Азярэцкай сельскай бібліятэкай-музеям этнаграфіі (філіял № 13 ДУК “Глыбоцкая цэнтралізаваная бібліятэчная сістэма”), ДУК “Глыбоцкі гісторыка-этнаграфічны музей”, супрацоўнікамі раённых газет “Вольнае Глыбокае” і “Веснік Глыбоччыны”. Свае даследаванні дзеці прадстаўляюць на разгляд навучэнцам установы адукацыі, бацькам.

Юныя краянаўцы заўважылі, што сумленая праца ў сферы даследчай дзейнасці ўключае вучня-чытача ў дыялог з вялікімі навукамі – літаратуразнаўствам, культуралогіяй, эстэтыкай.

Вынікі лінгвакраязнаўчай дзейнасці на сучасным этапе прадстаўлены станоўча на раённых і абласных конкурсах (канферэнцыях) работ даследчага характару сярод навучэнцаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі, два з іх узнагароджаны дыпламамі Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь: удзел у рэспубліканскім конкурсе экскурсійных маршрутаў “Пазнаем Беларусь разам” (намінацыя “Культурная спадчына

майго краю”) і рэспубліканскім конкурсе “Мясціны майго дзяцінства” у рамках праекта “Збяры Беларусь у сваім сэрцы”.

Мы прапануем навукоўцам і студэнтам філалагічных факультэтаў арганізоўваць выезды на летнія палявыя практыкі менавіта ў далёкія ад райцэнтраў вёскі, бо сабраны крэйзнаўчы матэрыял – гэта мастацкі летапіс народа, узбуджальнік творчай энергіі, новых ідэй і нават пэўных тэхнічных рашэнняў, якія з цягам часу рэалізоўваліся ў адпаведных умовах. Мы ж не навукоўцы, аднак пэўныя напрацоўкі мы можам прапанаваць для разгляду на вышэйшым узроўні.

Літаратура

1. Агеева, Р. А. Происхождение имен рек и озер. – М.: Наука, 1985. – 144 с.
2. Бородин, А. В. Основы православной культуры: учеб. для осн. и ст. ступеней общеобразоват. шк., лицеев, гимназий / А. В. Бородин. – М.: Покров, 2002. – 256 с.
3. Гідранімія Глыбоцкага раёна. Глубокский район // Витебская область. Природа, туризм, спорт, отдых = Vitebsk region / The nature, tourist, sport, rest / под общ. ред. Л. Л. Прокофьевой. – Витебск, 2005. – 46 с.
4. Глыбоччына: ад старажытнасці да сучаснасці / рэдкал. : Т.У.Бялова [і інш.]. – Мн. : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 735 с.
5. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Віцебская вобласць. – Мінск. 1985. – 144 с.
6. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць: нарматыўны даведнік / У. М. Генкін, І. Л. Капылоў, В. П. Лемцюгова; пад рэд. В. П. Лемцюговай. – Мн.: Тэхналогія, 2009. – 668 с.
7. Ненадавец, А. М. Віцебшчына ў легендах і паданнях, Мн., 2000. – С.123-125.
8. Пилипенко, М. Ф. Этнография Белоруссии: [Учебн. пособие для ист. фак. вузов] // М. Ф. Пилипенко. – Мн.: Выш. школа, 1981. – 192 с.
9. Скрабатун У. Храм у Мамаях. – Вольнае Глыбокае, № 31 (174) 30 ліпеня – 6 жніўня 2003 г.
10. Этнаграфія Беларусі: ВМК для студ. спец. 1-01 03 01 “Гісторыя”, 1-02 01 02 “Гісторыя. Замежная мова” // Этнаграфія Беларусі. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – 328 с.
11. Шур, В. В. 3 гісторыі ўласных іменаў / В. Шур. – Мінск: Вышэйшая школа, 1993. – 156 с.
12. Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

М.В. Василькова (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

АГРОУСАДЬБА КАК ЭЛЕМЕНТ ОТРАЖЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Ключевые слова: агротуризм, агроусадьба, экотуризм, этнотуризм, культура.

Сельская усадьба является главным атрибутом агротуризма, спрос на который заметно возрос в последние десятилетия в странах постсоветского

пространства. Между тем подобный вид отдыха и развлечения с широким спектром предоставляемых услуг популярен не только среди местных горожан, которые хотят отдохнуть от шума и загрязненного воздуха городских улиц, но и зарубежных гостей, стремящихся познакомиться с людьми, культурой и сельским бытом славянских стран непосредственно через прямой контакт.

Эдуард Тейлер (английский этнолог и культуролог 1832–1917) является автором классического определения явления культуры. Под культурой он подразумевал совокупность традиций, обычаев, социальных норм, правил, регулирующих поведение тех, кто живет сейчас, и передаваемых тем, кто будет жить завтра. Данная расшифровка понятия отчетливо демонстрирует, что агроусадьба соответствует большинству перечисленных свойств, а также помогает распространять устои и обычаи прошлого среди сегодняшнего поколения.

Известный журнал для путешественников National Geographic Traveler ежегодно проводит конкурс, который определяет оптимальные туристические направления среди самых популярных видов отдыха. По результатам голосования 2016 и 2018 гг. «Лучшие туристические направления в номинации «Агротуризм» Беларусь становилась победителем рейтинга лучших стран для агротуризма. Однако такую позицию мы занимали не всегда. Основоположником агротуризма в Республике Беларусь является Витебская область, где в 2003 году появились первые агроусадьбы. Официальное же оформление агротуризма на территории нашей страны началось только в 2006 году с подписания Указа Президента Республики Беларусь № 372 «О мерах по развитию агроэкотуризма в Республике Беларусь» с целью создания благоприятных условий для развития агроэкотуризма, улучшения условий жизни граждан в сельской местности, малых городских поселениях и совершенствования сельской инфраструктуры.

Агротуризм, а с ним и распространение агроусадьб, стали полностью частным начинанием при поддержке государства. Данное туристическое направление объединило в себе развитие следующих видов отдыха:

- этнотуризма, который предполагает знакомство туристов с традициями, обычаями и культурой сельской местности;
- экотуризма, включающего в себя посещение различных природных зон;
- культурно-познавательного туризма, предполагающего визит к историческим и культурным достопримечательностям;
- активного туризма, в состав которого входят активные виды отдыха на прилегающих территориях.

Рассмотрим на чем же базируется столь крупный успех, казалось бы такого простого и провинциального вида отдыха. Как известно, любой уважающий себя турист в первую очередь стремится поближе познакомиться с культурой страны, в которой он пребывает и ее жителями. Без-

условно, сегодня мы можем сделать это через музеи и выставки в крупных городах нашей Родины, воспользовавшись помощью экскурсовода или статьей в интернете. Но нельзя забывать о многовековой истории и культуре, благодаря которым мы обрели нашу самобытность, индивидуальность и отклики которых на сегодняшний день ярко представлены в сельской местности. Стоит напомнить, что Беларусь имеет выгодное географическое положение и обладает уникальными природными ландшафтами с большим количеством заповедников и национальных парков. Наравне с чарующими красотами природы здесь сосуществует множество разнообразных памятников истории и культуры нашего народа, в том числе и объекты, включенные в список всемирной организации ЮНЕСКО. Все это вместе объединяет неповторимость местных обычаев и традиций.

Для гостей белорусские агроусадьбы представляют широкий спектр услуг: пешие, конные и велосипедные прогулки, рыбалка, охота, баня, знакомство с местными праздниками и деревенской едой, организация свадеб, корпоративов и других мероприятий развлекательного типа.

Особой популярностью среди туристов, желающих стать ближе к природе и приобщиться к сельскому быту, пользуется услуга по возделыванию приусадебного участка и уходу за подворьем с дальнейшим использованием выращенного и полученного при приготовлении пищи. Набирает обороты и демонстрация различных ремесел. Так, гости могут опробовать себя в роли гончара или кузнеца. На территории некоторых агроусадоб расположены небольшие музеи с коллекциями старинной утвари, техники и приспособлениями для работы.

Для повышения привлекательности белорусской агроусадьбы среди иностранцев многие хозяйства предлагают окунуться в прошлое нашей страны. Одним из вариантов такого мероприятия является проживание в постройках архаичного типа, которые стилизованы под старину, с использованием предметов сельского быта во внутреннем интерьере. Сюда же входит примерка и, по желанию, ношение национальных костюмов.

Одной из главных особенностей каждой агроусадьбы является наличие на ее территории бани. Это неотъемлемый атрибут белорусской деревни, письменно впервые упомянутый еще в далеком X веке. Как известно, главный банный день недели – суббота. Для славян растопка бани была отличным средством для поддержания личной гигиены и укрепления здоровья. Наши предки также верили, что таким образом можно очистить не только тело, но и душу. Банные мероприятия использовали для очищения от порчи, сглаза, и других невзгод. Для современного человека баня – отличный вариант, чтобы познакомиться с одной из главных традиций прошлого, расслабиться и просто отдохнуть вдали от шумного города.

Кулинарных гурманов не оставит равнодушными белорусская национальная кухня. Туристы могут продегустировать не только блюда по традиционным рецептам, но и по авторским. В раздел услуг некоторых усадеб

входят и мастер-классы по приготовлению, где гости вправе выступить и зрителем, и участником.

Безусловно, не каждая агроусадьба предоставляет весь перечень описанных нами развлекательных услуг, так как все хозяйства индивидуальны. При выборе постоянного двора турист может ориентироваться и на список предлагаемых обязательных услуг, таких как смена постельного белья, уборка помещений, приготовление еды и так далее. Помимо этого, сервис включает в себя наличие всех современных средств коммуникации: стационарный телефон, телевизор, доступ в интернет, радио.

Отдых в агроусадьбе – это не только отдых для «своих», но и по большому счету работа на привлечение иностранного туриста. И чтобы не омрачить, а наоборот разнообразить его присутствие в нашей стране и оставить лишь теплые воспоминания и желание вернуться, хозяйства предлагают услуги переводчика. По выбору постояльца переводчик может сопровождать гостя на протяжении всего его пребывания, либо же при проведении экскурсий и прогулок по близлежащим территориям.

«Спрос порождает предложения» – негласный слоган стремительно развивающегося белорусского агротуризма. На сегодняшний день это одно из наиболее приоритетных направлений развития малого бизнеса, которое в свою очередь делает все возможное для того, чтобы привлечь иностранных туристов для знакомства с культурой нашей страны, а также продемонстрировать своим гражданам быт и обычаи прошлых столетий в совокупности с чудесными ландшафтами синееокой Беларуси.

К.В. Жартун (Институт мовазнаўства імя Якуба Коласа, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

КУЛЬТУРНЫЯ КАНАТАЦЫІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ К. КРАПІВЫ “ХТО СМЯЕЦЦА АПОШНІМ” І “ПАРТЫЗАНЫ”)

Ключавыя словы: фразеалагізм, культурная канатацыя, заонімы, метэонімы, міфалагема.

У сучаснай лінгвістыцы ўсё большую актуальнасць набывае разуменне мовы не толькі як сродак камунікацыі, але і як сродак культурнага кода нацыі [5, с. 5]. Адпаведна з гэтым узрастае актуальнасць даследавання фразеалагічнага складу мовы. З усіх спосабаў фіксацыі моўнай карціны свету фразеалогія ў найбольшай ступені валодае здольнасцю назапашваць і кансерваваць моўную інфармацыю.

У даследаваннях па фразеалогіі, якія так ці інакш закранаюць праблемы апісання нацыянальна-культурнай спецыфікі ФА адно з цэнтраль-

ных месцаў займае паняцце *канатацыя*. У фразеалогіі канатацыя трактуецца як “стылістычныя, эмацыянальныя, асацыятыўныя ці іншыя кампаненты фразеалагічнага значэння, якія накладваюцца на асноўнае значэнне як дадатковы сэнс” [6].

Фразеалагізмы, якія ўтрымліваюць пэўныя лёгка вычляняльныя тэматычныя кампаненты, маюць найбольш выразныя нацыянальна-культурныя канатацыі.

Для аналізу фразеалагічных канатацый, звязаных са спецыфікай нацыянальнай культуры, узяты дзве групы ФА: а) фразеалагізмы з кампанентам заонімам і б) фразеалагізмы з кампанентам, які абазначае прыродныя з’явы (метэонімы). Чалавек і прырода цесна звязаны паміж сабой. Таму назіранні за з’явамі прыроды, паводзінамі асобных прадстаўнікоў жывёльнага свету дазваляюць пераносіць свае ўяўленні па падабенству або асацыяцыях на чалавека, параноўваючы асаблівасці прыродных з’яў з чалавечымі якасцямі.

Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужылі драматургічныя творы Кандрата Крапівы: “Хто смяецца апошнім” і “Партызаны”.

У гэтым даследаванні зыходзім з таго, што ўжыванне кампанентаў у складзе фразеалагізмаў невыпадковае, а матываванае міфалагічным значэннем гэтых слоў. Міфалага-культуралагічнае значэнне кампанентаў вызначалася па наступных выданнях: “Беларуская міфалогія”, Коваль У. І. “З народных уяўленняў” [1; 2].

Сувязь з пэўнымі міфалагемамі прасочваецца ў наступных фразеалагізмах:

А) ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З ЗААКАМПАНАМЕНТАМ

Воўчае мяса (Нічыпар. Прывалок, *воўчае мяса!* “Х.С.А.”).

Паводле беларускай міфалогіі воўк быў створаны чортам, антыподам Бога і супернікам, які зайздросціў Богу і спрабаваў ствараць сам. “Чорт, пабачыўшы сабаку, паставіўся да яго крытычна і вырашыў зрабіць лепшага. Зляпіў з гліны большага, з вялікімі зубамі. У іншым сюжэце апавядаецца, што Воўка зрабіў сам Бог, бо пранікся жалем да сіротаў, што засталіся без бацькоўскага гадавання, іх не было каму карміць. Дагэтуль свойская жывёла вольна пасвілася без пастухоў, у поўнай бяспецы. А як стварыў Бог Ваўка, а тыя сталі забіваць і скрадаць жывёлу, наносіць шкоду гаспадарам, людзі мусілі ўжо наймаць пастушкоў. Для сірот знайшоўся занятка, ад таго часу яны накормленыя і апранутыя, ад тае пары існуюць Ваўкі” [1, 90].

Мяркуючы па гэтых паданнях, у нашых продкаў было дваістае стаўленне да ваўкоў. У зафіксаваным намі фразеалагізме *воўчае мяса* (кантэкст), які мае значэнне ‘ахвяра ваўка’, лексема *воўк* мае адмоўную канатацыю і апеллюе да негатыўнага міфалагічнага ўспрымання гэтай жывёлы.

Як конь (Гарлахвацкі. Працуем мы, трэба сказаць, проста *як коні*, выбачайце за грубае параўнанне. “Х.С.А.”).

Конь, адна з самых шанаваных жывёл у беларускай міфалогіі. “Вялікі ўплыў на вобраз Каня ў міфах зрабіла тое, што калісьці гэтая жывёла была звязаная з усімі асноўнымі сацыяльнымі пластамі старажытнага насельніцтва, якое шырока выкарыстоўвала Каня ў сваёй дзейнасці. Конь быў важным элементам сялянскай працы. Адсюль частыя апісанні Каня ў беларускім фальклоры, прычым са старажытных часоў захаваліся міфалагічныя рысы яго вобраза. Конь стаў адным з самых улюбёных персанажаў песняў, прымавак і прыказак.

Калі ў пачатку I тыс. н.э. на сучасных беларускіх землях была заснавана верхавая езда, конь зрабіўся таксама сімвалам ваярства.

Яшчэ ў старажытнасці Конь адыгрываў вялікую ролю ў рэлігійных абрадах, якія выконваліся святарамі. Нездарма менавіта Конь выконвае прадказанне святара кіеўскаму князю Алегу. Ад старажытнасці ідуць абрады варажбы з абавязковым удзелам Каня і ў беларусаў”. [1, 252].

У вылучанай фраземе як коні лексема *конь* адносіцца да земляробчай групы міфалагем са станоўчай канатацыяй, у якой услаўляецца моц, цягавітасць і ўпартасць каня.

Мурашкі бягуць (Скіба. Ад іх мурашкі па целе бягуць. “Партызаны”).

Мурашкі ў народнай свядомасці сімвалізуюць плоднасць, множнасць, працавітасць і, паводле беларускай міфалогіі, выконваюць розныя функцыі. Напрыклад, выкарыстоўваліся ў шкаданоснай магіі: “Так, дзеля таго, каб выявіць ведзьму, якая “адбірае малако” ў кароў, трэба было на Юр’я (Купалу) перасыпаць мурашкамі дарогу перад выганам жывёлы. Пасля таго, як мурашак пераступала карова, у яе малацэ павінна было завесціся мноства чарвякоў” [1, 330], у прагназаванні надвор’я: “увесну, калі мурашнік з’яўляўся з-пад снегу, у яго трэба было ўтыркнуць палку, роўную ценю дарослага чалавека апоўдні. Калі мурашкі імкнуліся ўверх – гэта азначала, што снегу болей не будзе, калі поўзалі ўнізе палкі – чакаўся вялікі снег” [1, 331], у народнай медыцыне: “Моцным гаючым сродкам, які дапамагаў навогул ад усіх чалавечых хваробаў, лічылася так званае “масла”, збітае самімі мурашкамі з уласнага малака. Але здабыць яго можна было не ў кожным мурашніку” [1, 331].

Фразема мурашкі бягуць адлюстроўвае непрыемныя адчуванні (дрыжкі ад моцнага страху), у чым можна бачыць апасродкаваную апеляцыю да негатыўных складнікаў адпаведнай міфалагемы.

Б) ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ, У СКЛАД ЯКІХ УВАХОДЗЯЦЬ НАЗВЫ З’ЯЎ ПРЫРОДЫ (МЕТЭОНИМЫ)

У складзе вылучаных намі ФА адзначаны наступныя кампаненты, якія называюць з’явы прыроды: *агонь, вада, гром, дым, зямля*. Амаль ва ўсіх падобных фразеалагічных адзінках можна прасачыць сувязь з культурна-міфалагічным складнікам адпаведных прыродных найменняў.

ФА з кампанентам **агонь**: *Гарлахвацкі. Трэба падліць масла ў агонь.* “Х.С.А.” (абвастрыць непрыязныя адносіны, узмацніць якія-небудзь пачуцці).

Паводле беларускай міфалогіі, чалавек ставіўся да агню як да жывой істоты, якая можа дапамагаць і пакараць. Нельга было заліваць агонь вадой, трэба было дачакацца, саб сам дагарэў і патух. Катэгарычна забаранялася пазычаць агонь чужым людзям і асабліва ў вялікае свята. Каб засцерагчы сваё жытло і гаспадарку ад “перуновых стрэл”, на літшве, над уваходам або на “каньку” хаты выразалі або мацавалі разеткі з выявай знака Перуна. Агонь з’яўляецца адной з першых стыхій стварэння свету і ў міфалогіі супрацьстаіць вадзе. Як відаць, у фразеалагізме адлюстравалася ўяўленне аб разбуральнай сіле агню.

ФА з кампанентам **вада**: Я і так рад, што *сухім з вады выйшаў.* “Х.С.А.” (дзеінічаючы ашуканствам, заставацца непакорным).

У беларускай міфалогіі вада з’яўляецца адной з асноўных стыхій, якая супрацьстаіць агню. Яна выконвае ачышчальную функцыю, без якой немагчымы пераход чалавека ў “той” свет. З’яўляецца абавязковым элементам у знахарскай практыцы і народнай медыцыне. У фальклорных творах вада сімвалізуе маладосць, якая назад не вернецца. Вада можа выступаць і пагрозлівай разбуральнай сілай. У зафіксаваным фразеалагізме можна прасачыць сімваліку вады як сілы, якая стварае перашкоды для чалавека, для пераадолення каторых трэба прыкласці пэўныя намаганні.

ФА з кампанентам **зямля**: *Пан Яндрыхоўскі. Таго Дрыля мусім дастаць мне з-пад зямлі.* “Партызаны”; *Жлукта. З-пад зямлі* мы павінны дастаць, а даць кліенту тое, чаго ён просіць. “М.Ч.” (пры любых умовах, любым спосабам і абавязкова).

Зямля, паводле беларускай міфалогіі, з’яўляецца адной з асноўных стыхій (побач з вадой, паветрам і агнём). Яна асэнсоўваецца як усеагульная крыніца жыцця, маці ўсяго жывога, у тым ліку і чалавека (лічылася, што Бог стварыў зямлю і чалавека). Уяўленні аб зямлі цесна звязаныя з паняццем рода, радзімы і краіны. Архетып зямлі таксама цесна звязаны з культуам продкаў. У фразеалагізме найбольш верагодна праявіўся менавіта гэты кампанент міфалагемы зямля – “месца жыхарства” продкаў, якія сыходзяць у зямлю, пэўнае матэрыяльнае ўвасабленне іншасвету.

ФА з кампанентам **гром**: *Даніла. Ударым, як гром з яснага неба,* скрышым паноў, выратуем людзей і захопім мост. “Партызаны” (зусім нечакана, раптоўна).

У беларускай міфалогіі гром – гэта з’ява прыроды, звязаная з навальніцай. Як міфалагічны персанаж мае акустычныя праявы, і выконвае функцыю шматлікіх магічных дзеянняў. У фразеалагізме можна бачыць уяўленні пра гром як божы гнеў за чалавечыя грахі.

ФА з кампанентам **дым**: *Пан Яндрыхоўскі. Па майму загаду пусціць з дымам...* да бога. “Партызаны” (спальваць, знішчаць агнём).

Дым, паводле міфалагічных уяўленняў беларусаў, з’яўляецца адпаведнікам чалавечае душы, што вынікае з іх агульнае здольнасці ўздымацца ў паветра (неба) і знаходзіць пацверджанне ў агульнаеўрапейскай традыцыі, дзе паняцце дым, дыхаць/дух, душа – этымалагічна роднасныя. Здольнасць дыму сягаць да неба, іншасвету пакладзеная ў аснову магічных практык і прадказанняў, што асабліва выяўляецца ў пахавальнай абраднасці і народнай медыцыне. У зафіксаваным намі фразеалагізме выразна прасочваецца апеляцыя да міфалагемы, звязанай з паняццем *дым*, якая атаясамлівае дым і дух. Ужыванне фразеалагізма ў паказаным кантэкстным атачэнні стварае нават пэўны каламбурны эфект.

Даследаванне фразеалагічных адзінак у плане выяўлення культурных канатацый і сувязі фразеалагізмаў з пэўнымі міфалагемамі і культурэмамі дазволіць паступова, шляхам паслядоўнага вывучэння асобных фрагментаў, стварыць поўную і сістэмную ўнутраную карціну свету, уласціваю беларускаму этнасу.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мн., 2004.
2. Коваль, У. І. Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы: даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі. – Гомель, 1995.
3. Крапіва, К. Збор твораў: у 6 т. / К. Крапіва. — Мінск: Маст. літ., 1997 — 2004. — 6 т.
4. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 2002.
5. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў : манаграфія / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2012. – 246 с.
6. Садоўская, А. Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект: Манаграфія. – Мінск: Издательский центр БГУ, 2011. – 271 с.

Я.Я. Іваноў, Ю.А. Петрушэўская (Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова)

НОВАЯ КАНЦЭПЦЫЯ ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧАГА СЛОЎНІКА БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗАК

Ключавыя словы: беларуская мова, прыказка, лінгвакраіназнаўства, слоўнік, нацыянальна-культурная семантыка.

Даследаванне выканана ў межах НДР “Беларуская фразеалогія, парэміялогія, моўная афарыстыка ў кантэксце еўрапейскіх моў і культур (сінхранічны і дыяхранічны аспекты)” (ДР № 20211335) падпраграмы “Беларуская мова і літаратура” Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў “Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы” на 2021–2025 гг.

Лінгвакраіназнаўчае апісанне беларускай мовы было запачаткавана ў сярэдзіне 1990-х гадоў у сувязі з распрацоўкай прынцыпаў і прыёмаў лексікаграфічнай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускіх моўных афарызмаў – прыказак і крылатых выслоўяў [10]. Былі акрэслены метадалагічныя межы лінгвакраіназнаўства пры выкладанні і вывучэнні беларускай мовы не толькі як замежнай, але і яе няроднай ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму [3; 4; 8; 9; 12].

Увасабленнем тэарэтычных пошукаў стаў першы лінгвакраіназнаўчы дапаможнік беларускай мовы – “Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў” (1997) [5], які дагэтуль з’яўляецца адзіным вучэбным і даведачным выданнем, дзе апісваецца нацыянальна-культурная семантыка ўстойлівых адзінак беларускай мовы. Пераважную колькасць прыказак, што ўвайшлі ў слоўнік, складалі ўласна беларускія адзінкі, якія, паводле складальнікаў, адлюстроўваюць беларускую гісторыю і культуру, умовы жыцця і светапогляд беларускага народа як цэласныя моўныя знакі.

Аднак, як паказалі сучасныя даследаванні, шмат прыказак, што традыцыйна залічаліся ў нацыянальны парэміялагічны фонд, сустракаюцца і ў іншых народаў, шырока ўжываюцца ў іншых мовах, таму не могуць кваліфікавацца як здабытак уласна беларускай лінгвакультуры. Так, напрыклад, прыказка *Да пары збан (жбан) ваду носіць <ручка (вушка) адарвецца – збан наб’ецца>* вызначаецца ў лінгвакраіназнаўчым даведніку “Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў” (1997) як уласна беларуская адзінка, што адлюстроўвае нацыянальна-культурную семантыку слоўным кампанентам *збан*, а асаблівасці беларускай мовы – кампанентамі *вушка* і *да пары* [5, с. 61]. На самай справе, гэта прыказка ўжываецца (паводле парэміяграфічных крыніц) у славянскіх, балтыйскіх, германскіх, раманскіх мовах, а таксама ў венгерскай і турэцкай, адпавядае ўніверсальнай прыказкавай мадэлі (паводле даведніка Дж. Пацалаі) “*The pitcher goes so long to the water / well / fountain until it breaks (or until its handle / neck breaks)*” (“Збан так доўга ходзіць да вады / студні / фантана, пакуль ён не зломіцца (або пакуль яго ручка / горлачка не зломіцца)”; *The pitcher carries water for some time only* (v1) (“Збан носіць ваду толькі некаторы час”)) [18, р. 287]. Заўважым, што “ўніверсальныя прыказкі, якія ўжываюцца ў беларускай мове, часта неапраўдана кваліфікуюцца як адзінкі, што адлюстроўваюць сваім зместам пэўныя фрагменты беларускай нацыянальнай карціны свету. На гэтай падставе яны памылкова ўключаюцца ў лінгвакраіназнаўчыя даведнікі разам з тымі прыказкамі, якія адлюстроўваюць тое, што добра вядома носьбітам беларускай мовы, але невядома ці мала вядома носьбітам іншых моў” [16, с. 104].

У той час, калі ўкладаўся слоўнік, яшчэ не было дакладных звестак пра паходжанне і іншамоўныя аналагі тых прыказак, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове. Таму многія прыказкі неапраўдана лічыліся ўласна беларускімі, унікальнымі адзінкамі, што самі па сабе, адным фактам свайго існавання з’яўляюцца часткай беларускай нацыянальнай

культуры, адлюстроўваюць і рэпрэзентуюць этнічную карціну свету [7]. Аднак на працягу апошніх гадоў з’явіўся беларускі “Этымалагічны слоўнік прыказак” (2014) [15], пачалі актыўна вывучацца іншамоўныя паралелі беларускіх прыказак у рэчышчы шырокага міжмоўнага параўнання [1; 11; 13], была распрацавана дыферэнцыяцыя прыказак, якія ужываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, на спецыфічныя (уласцівыя толькі беларускай мове) і агульныя з іншымі мовамі свету (інтэрнацыянальныя і ўніверсальныя) [16; 17]. Гэта стварыла падставы для істотнага перагляду крытэрыяў уключэння прыказак у лінгвакраіназнаўчы слоўнік.

Новая канцэпцыя лінгвакраіназнаўчага слоўніка прадугледжвае ўключэнне ў яго склад прыказкавых адзінак трох тыпаў.

Найперш, лінгвакраіназнаўчаму апісанню падпадаюць прыказкі, якія з’яўляюцца ўнікальнымі, г.зн. не сустракаюцца ні ў адной мове, акрамя беларускай. Такія прыказкі можна вызначыць на падставе спецыяльна распрацаванай метадыкі сінхранічнай аплікацыі кампанентаў прыказкавай структурна-семантычнай мадэлі на шырокім моўным фоне [2]. Агульная колькасць унікальных, спецыфічна беларускіх прыказак у сучаснай беларускай літаратурнай мове складае каля 300 адзінак [16, с. 123]. Гэты прыказкі адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру і як цэласныя моўныя знакі, і кампанентамі сваёй лексічна-семантычнага структуры, напр.: *Ад жыгучкі трымай далей ручкі; Да ўдачы не трэба прыдачы; Калі (Як) шанцуе, тады (то) і Халімон танцуе; **Не адзін Гаўрыла <што> у Полацку; Няма лепшай рэчы, як на сваёй печы; Няма тае (той) крамы, дзе прадаюцца родныя мамы (каб прадаваліся мамы); У чорта спіна сцёрта; Чырвонае-белае ўсё перадзелае*** і г.д.

Па-другое, нацыянальна-культурная семантыка ўласціва прыказкам, якія з’яўляюцца ўніверсальнымі, г.зн. ужываюцца ў такіх мовах, што не знаходзяцца паміж сабой у адносінах моўнай роднасці і/або моўных кантактаў. Агульная колькасць універсальных прыказак, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, складае каля 75 адзінак [17, с. 18–105]. Да ўніверсальных адносяцца такія прыказкі, як *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей); Адна ластаўка вясны не робіць; Воўк ліняе, ды нораву не мяняе; Добры пачатак – палавіна справы; Дыму без агню не бывае; За дурной галавой нагам неспакой (небалазе); Конь на чатырох нагах <і то> спатыкаецца; Лес усё чуе, а поле ўсё бачыць; Меней гавары, болей пачуеш; На бога спадзявайся, а (ды) сам не давайся; Сляпы сляпому не павадыр; Ціхая вада грэблю рве; Што пасееш, тое і пажнеш; Якое дрэва, такі <і> клін, які бацька, такі <і> сын* і г.д. Аднак нацыянальныя варыянты ўніверсальных прыказак (што ўжываюцца ў асобных мовах) могуць быць нацыянальна-культурна адметнымі за кошт тых кампанентаў, якія не сустракаюцца ў іншых нацыянальных варыянтах універсальнай прыказкі. Напрыклад, прыказка *<Адна> паршывая (шалудзівая, паганая) авечка (аўца) увесь статак (гурт, усю чараду) псуе (сапсуе)* з’яўляецца ўніверсальнай паводле прыказкавай мадэлі *One scabbed sheep / calf / cow /*

goat / lamb / pig will mar / spoil a (whole) flock (‘Адна паршывая авечка / карова / каза / свіння / Адно паршывае цяля / ягня пашкодзіць / сапсуе <увесь> статак’) [18, р. 292] і сустракаецца ва ўсіх славянскіх мовах, у дзвюх балтыйскіх, амаль ва ўсіх германскіх і раманскіх, у венгерскай, турэцкай, а таксама персідскай, кітайскай і японскай мовах [17, с. 22–23]. Разам з тым у беларускай мове ўжываецца нацыянальны варыянт *Праз аднаго барана ўвесь статак паганы*, дзе выкарыстоўваецца кампанент *баран*, якога няма ў ніводным з іншых нацыянальных варыянтаў гэтай універсальнай прыказкі, што вылучае беларускі прыказкавы варыянт з баранам адметнай нацыянальна-культурнай семантыкай і патрабуе лінгвакраіназнаўчага тлумачэння (*баран* – вельмі папулярны персанаж у беларускім фальклоры, герой шырока вядомых літаратурных твораў і кампанент крылатых выразаў уласна беларускага паходжання – *Адзін баран ні бэ ні мя, а любіць гучнае імя; Разумных бараноў наогул жа няма многа* і г.д.).

Па-трэцяе, лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць маюць запазычаныя і агульныя з роднаснымі мовамі (інтэрнацыянальныя) прыказкі, якія ў сучаснай беларускай літаратурнай мове складаюць пераважную большасць – больш за 850 адзінак [17, с. 106–309]. Паняцце інтэрнацыянальнага тут разумеецца ў максімальна шырокім сэнсе як усё тое, што не з’яўляецца ні нацыянальным (спецыфічным), ні ўніверсальным. Многія запазычаныя або агульныя з роднаснымі мовамі прыказкі асімілявалі ў беларускай мове, набылі лексічна-семантычныя кампаненты, якія адлюстроўваюць сваім планам зместу асаблівасці ўласна беларускай матэрыяльнай і духоўнай культуры [6, с. 114–117]. Напрыклад, прыказка *Галоднае бруха да працы глуха* [14, с. 131] была запазычана з рускай мовы (параўн.: руск. *Голодное брюхо к учению глухо*), на што паказвае аналагічная лексічна-граматычная арганізацыя, а таксама русізм *бруха* (бел. *чэрава*), які захаваўся дзякуючы прыказкавай рыфме (руск. *брюхо – глухо* / бел. *бруха – глуха*) і рытмічнаму складу гэтай прыказкі. Аднак рускае *учение* замянілася беларускім *праца*, што адразу паставіла прыказку ў шэраг нацыянальна адметных адзінак, паколькі ні ў адным з іншамоўных варыянтаў гэтай інтэрнацыянальнай прыказкі не згадваецца *праца*, а ўжываюцца “бруха”, “жывот”, “страўнік”, параўн.: польск. *Głodny brzuch uszów nie ma* (‘Галоднае бруха не мае вушэй’); *Głodny brzuch nie chce słuchać* (‘Галоднае бруха не хоча слухаць’) = англ. *A hungry belly has no ears* (‘Галодны жывот не мае вушэй’) = ням. *Der hungrige Bauch hat keine Ohren* (‘Галодны жывот не мае вушэй’); *Ein hungriger Magen hat keine Ohren* (‘Галодны страўнік не мае вушэй’) = ісп. *El vientre ayuno no oye a ninguno* (‘Галодны жывот нікога не чуе’) = іт. *Ventre digiuno non ode nessuno* (‘Галодны жывот нікога не чуе’) = фр. *Ventre affamé n’a pas d’oreilles* (‘Галодны жывот не мае вушэй’) і г. д. [17, с. 139]. Так, у беларускім варыянце інтэрнацыянальнай прыказкі дзякуючы выкарыстанню спецыфічнага (на фоне іншых моў) кампанента *да працы* актуалізуецца нацыянальная варыяцыя яе прататыпу, у якой адлюстроўваюцца ўяўленні беларусаў аб працы і той важнай ролі, якую

адыгрывае працавітасць у жыцці кожнага чалавека (сувязь працы і голада не выпадковая, паколькі толькі цяжкая праца давала беларусу кавалак хлеба).

Такім чынам, у лінгвакраізнаўчым слоўніку беларускіх прыказак у адаведнасці з яго новай канцэпцыяй трэба адлюстроўваць тры катэгорыі адзінак: спецыфічна беларускія адзінкі, нацыянальна адметныя варыянты ўніверсальных прыказак, нацыянальна-культурна маркіраваныя варыянты інтэрнацыянальных прыказак.

Літаратура

1. Вальтер, Х. Белорусские пословицы в контексте европейской паремииологии (о русско-немецко-белорусском словаре пословиц с иноязычными параллелями) / Х. Вальтер, Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания филологических дисциплин : сб. науч. арт. / под ред. А. М. Макаревича. – Могилёв : МДУ імя А. А. Куляшова, 2015. – С. 209–214.

2. Иванов, Е. Е. Национальная специфичность пословичного фонда (основные понятия и методика выявления) / Е. Е. Иванов, О. В. Ломакина, Ю. А. Петрушевская // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2021. – Т. 12. – № 4. – С. 996–1035.

3. Иванов, Е. Е. Национально-культурная семантика афористики белорусского языка и проблема ее лингвострановедческой репрезентации / Е. Е. Иванов // Языковая природа афоризма: очерки и извлечения. – Могилёв : МГУ имени А. А. Кулешова, 2001. – С. 384–398.

4. Иванова, С. Ф. Лінгвакраізнаўчае апісанне беларускай мовы / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў // Избранные научные труды ученых МГУ имени А. А. Кулешова / под ред. М. И. Вишневого. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2003. – С. 153–156.

5. Иванова, С. Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў. – Мінск : БФС, 1997. – 262 с.

6. Іваноў, Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове / Я. Я. Іваноў. – Могилёв : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 208 с.

7. Іваноў, Я. Я. Лінгвакраізнаўства і нацыянальна-культурная спецыфічнасць адзінак прыказкавага фонду беларускай мовы / Я. Я. Іваноў, Ю. А. Петрушэўская // На перекрестке культур: единство языка, литературы и образования – II : сб. науч. статей / под ред. А. К. Шевцовой. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2021. – С. 44–48.

8. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) / Я. Я. Іваноў // Сацыякультурная прастора мовы / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў, Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Веды, 1998. – С. 33–62.

9. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб'ект лінгвакраізнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму) / Я. Я. Іваноў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы / рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 285–290.

10. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай моўнай афарыстыкі (лінгвакраізнаўчы аспект) / Я. Я. Іваноў // Нацыянальна-культурны компонент в тексте и в языке : тезисы Междунар. науч. конф., 5–7 октября 1994 г. : в 2 ч. / редкол.: С. М. Прохорова (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Універсітэцкае, 1994. – Ч. 2. – С. 55–57.

11. Іваноў, Я. Я. Параўнальнае мовазнаўства і нацыянальна-культурная семантыка мовы (на матэрыяле парэміялагічных адзінак) / Я. Я. Іваноў // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння : сб. науч. артыкулаў / рэдкал.: Д. В. Дзятко (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДПУ імя М. Танка, 2009. – С. 54–57.

12. Іваноў, Я. Я. Параўнальны аналіз беларускіх і польскіх прыказак і нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы (лінгвакраіназнаўчы аспект) / Я. Я. Іваноў // *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe / pod red. M. Kondratiuka.* – Białystok : Wyd-wo UwB, 2002. – S. 117–126.

13. Іваноў, Я. Я. Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы ў еўрапейскім моўным кантэксце (актуальнасць, метадалогія, перспектывы даследавання) / Я. Я. Іваноў // *Славянская фразеология в синхронии и диахронии.* – 2016. – Вып. 3. – С. 46–49.

14. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ імя Янкі Купалы, 2011. – 695 с.

15. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 2014. – 139 с.

16. Петрушэўская, Ю. А. Моўная спецыфічнасць і нацыянальная адметнасць прыказак беларускай мовы / Ю. А. Петрушэўская. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2021. – 220 с.

17. Петрушэўская, Ю. А. Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў парэміялагічным складзе беларускай мовы : беларуска-іншамоўны слоўнік / Ю. А. Петрушэўская. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2020. – 312 с.

18. Paczolay, G. *European Proverbs in 55 Languages, with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese, and Japanese* / G. Paczolay. – Veszprém (Hungary) : Veszprémi Nyomda, 1997. – 528 p.

А.А. Калеснікава (Нацыянальны даследчы тэхналагічны ўніверсітэт “МІСiС”)

СРОДКІ ФАРМІРАВАННЯ ЛІНГВАКУЛЬТУРНАЙ КАМПЕТЭНЦЫ НА ЗАНЯТКАХ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Ключавыя словы: лінгвакультурная кампетэнцыя, лінгвакультурная адзінка, лінгвакраіназнаўчы слоўнік, лінгвакультуралагічны слоўнік, беларуская мова як замежная.

Пры вывучэнні любой замежнай мовы недастаткова ведаць асаблівасці артыкуляцыі, пэўную колькасць лексічных адзінак і граматычную сістэму. Для эфектыўнага засваення мовы і якаснай камунікацыі на ёй неабходна паглыбіцца ў свет і культуру адпаведнага народа, што становіцца магчымым праз фарміраванне лінгвакультурнай кампетэнцыі.

Лінгвакультурная кампетэнцыя ўключае сістэму ведаў пра культуру, увасобленую ў нацыянальнай мове, а таксама комплекс уменняў выкарыстоўваць атрыманыя веды ў канкрэтных маўленчых сітуацыях. Разгледзім асноўныя лінгвакультурныя адзінкі, вывучэнне якіх садзейнічае фарміраванню названай кампетэнцыі.

Значным патэнцыялам для фарміравання лінгвакультурнай кампетэнцыі валодаюць словы з нацыянальна-культурным кампанентам значэння: безэквівалентная лексіка (найменні прадметаў і з’яў традыцыйнага побыту, гістарызмы, “саветызмы” і інш.), словы, якія характарызуюць

менталітэт, асаблівасці нацыянальнага характару, светапогляд народа (*свабода, воля, цярплінасць, талерантнасць*), словы-сімвалы (*бусел, папараць-кветка*). Такія адзінкі адначасова належаць і мове, і культуры. Найбольш эфектыўнымі пры рабоце з лексікай, якая змяшчае нацыянальна-культурны кампанент, з'яўляюцца практыкаванні на называнне паказаных прадметаў, размеркаванне слоў па тэмах, суаднясенне лексем з іх дэфініцыямі, запаўненне пропусках у сказах, складанне словазлучэнняў з новымі словамі, падбор сінонімаў і антонімаў і інш.

Найбагацейшай крыніцай звестак пра культуру і менталітэт народа з'яўляецца фразеалагічны склад мовы, які адлюстроўвае нацыянальныя каштоўнасці, звычаі, абрады, мараль, паводзіны. Знаёмства з фразеалагічнымі адзінкамі адбываецца ўжо на пачатковым этапе і пашыраецца на працягу ўсяго курса вывучэння мовы. На першых этапах ажыццяўляецца пераклад новых фразеалагічных адзінак, выкарыстоўваецца візуальная (супастаўленне з малюнкамі) і сітуацыйна-моўная нагляднасць. Многія фразеалагізмы, якія шырока ўжываюцца ў мове, патрабуюць удакладнення праз спецыяльныя тэксты навуковай, навукова-папулярнай і займальнай літаратуры. На больш позніх этапах студэнтам прапануюцца тэксты, у якіх неабходна знайсці фразеалагізмы, даведацца пра іх значэнне, падабраць да іх сінанімічныя і антанімічныя адзінкі. Пры выкананні падобных заданняў студэнты трэніруюцца ў варыятыўнасці пабудовы маўленчага выказвання, вучацца параўноўваць і тлумачыць розныя культурныя традыцыі.

Пра высокі ўзровень валодання мовай, адукаванасці і агульнакультурнага развіцця сведчыць выкарыстанне ў камунікацыі парэміялагічных адзінак. Для якаснага засваення прыказак і прымавак студэнты выконваюць наступныя практыкаванні: падбор малюнкаў, вербальнае і графічнае ілюстраванне парэміялагічных адзінак; уключэнне парэмій у камунікатыўныя сітуацыі (пабудова дыялогаў, напісанне сачыненняў); падбор парэмій, аналагічных вядомым выслоўям, афарызмам, цытатам з мастацкіх твораў; размеркаванне парэміялагічных адзінак па прапанаваных тэмах (“Радзіма”, “Сям’я”, “Працавітасць”, “Адмоўныя рысы характару” і інш.); выкарыстанне прыказак і прымавак для ацэнкі характару і ўчынкаў герояў, у якасці альтэрнатыўнай назвы прапанаванага для вывучэння тэксту; параўнальны аналіз парэмій беларускай, рускай і роднай мовы замежнага студэнта.

Багатыя моўныя і культурныя традыцыі народа адлюстраваны ў формулах і правілах маўленчага этыкету, што фіксуюць устойлівыя, правяраныя часам эталоны паводзін, захаванне якіх з'яўляецца неабходным фактарам эфектыўнай камунікацыі. У змест навучання ўключаюцца наступныя формулы маўленчага этыкету: прывітанне, развітанне, звароты, знаёмства, просьбы, запрашэнні, падзякі, пажаданні, віншаванні, кампліменты, спачуванні і інш. Такія канструкцыі ўводзяцца сістэмна, з пабудовай сінанімічнага рада, з падкрэсліваннем спецыфікі ўжывання як

дамінантных, нейтральных, універсальных у прымяненні, так і тых формул маўленчага этыкету, якія выкарыстоўваюцца ў асаблівых сітуацыях зносін.

Тлумачэнне новага матэрыялу, яго замацаванне, кантроль за засваеннем і паўтарэнне пройдзенага традыцыйна ажыццяўляюцца праз тэксты розных жанраў і стыляў. З мэтай фарміравання лінгвакультурнай кампетэнцыі ў замежнай аўдыторыі выкарыстоўваюцца тэксты, накіраваныя на вывучэнне спецыфічных фактаў гісторыі, асаблівасцей дзяржаўнага ладу і геаграфічнага асяроддзя, прадметаў матэрыяльнай і нематэрыяльнай культуры Беларусі. У такіх тэкстах заўсёды змяшчаюцца моўныя адзінкі, якія абазначаюць элементы «чужой» культуры і часта не маюць эквівалентаў у мове і культуры замежнага студэнта. Прыкладамі тэм заняткаў, накіраваных на працу з тэкстам лінгвакультуралагічнага зместу, з'яўляюцца наступныя: “Беларуская традыцыйная вопратка”, “Беларуская кухня”, “Традыцыі і святы беларусаў”, “Характар беларусаў” і інш.

Асабліва эфектыўным для фарміравання лінгвакультурнай кампетэнцыі з'яўляецца выкарыстанне разнастайных лінгвакультуралагічных і лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў і даведнікаў:

1. “Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік” (С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў, 1997) [2]. Выданне змяшчае адзінкі ўласнабеларускай моўнай афарыстыкі, алфавітныя спісы афарызмаў розных тэматычных груп.

2. “Беларусь: лингвокультурологический комплекс: пособие для иностранных студентов” (пад рэдакцыяй прафесара Л.М. Чумак, 2008) [1]. Комплекс арганізаваны ў выглядзе білінгвальнага лінгвакраіназнаўчага слоўніка нацыянальных рэалій Беларусі (каля 100 ключавых адзінак).

3. “С любовью к Беларуси” (А.К. Казыра, 2009) [4] – метадычны дапаможнік, які ўключае тэксты, накіраваныя на знаёмства з гісторыяй, культурай, традыцыямі, знакамітымі людзьмі Беларусі, а таксама сістэму практыкаванняў і заданняў лексіка-граматычнага і камунікатыўнага характару.

4. “Краткий лингвокультурологический словарь-справочник: культурное пространство Витебщины” (В.А. Маслава, С.У. Нікалаенка, 2011) [3] уключае звесткі пра матэрыяльную і духоўную культуру, прыродныя аб'екты, знакамітых людзей Віцебшчыны. У слоўніку змяшчаецца больш за 150 лексічных адзінак, падзеленых на 4 групы: персаналіі (Васіль Быкаў, Усяслаў Чарадзей, Еўфрасіння Полацкая, Францыск Скарына і інш.), прыродныя аб'екты (рэкі Віцьба, Заходняя Дзвіна, Лучоса, Палата, азёры Лётцы, Лосвіда, запаведнікі і заказнікі), матэрыяльная культура (гарады, культавая архітэктура, замкі, палацы) і духоўная прастора (знакі, эталоны, стэрэатыпы з твораў літаратуры, мастацтва, народнай духоўнай культуры, фальклорнай творчасці).

5. Значнай падзеяй для беларускай навукі стала выданне кнігі “Традыцыйная культура і побыт беларусаў” [5], аўтарамі якой з'яўляюцца былы загадчык кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржаўнага

ўніверсітэта імя П.М. Машэрава Генадзь Антонавіч Арцямёнак, які пайшоў з жыцця ў красавіку 2021 года, і дацэнт той жа кафедры Кацярына Сяргееўна Півавар. Выданне адрасавана школьнікам, але будзе карысным чытачам любога ўзросту, асабліва тым, хто цікавіцца вывучэннем беларускай мовы і культуры. Кніга змяшчае больш за 120 слоўнікавых артыкулаў, размеркаваных па наступных раздзелах: “Традыцыйны побыт беларусаў”, “Свет беларускай прыроды”, “Матчына мова” і “Святочныя традыцыі беларусаў”. Трэба адзначыць, што выданне аздоблена яркімі ілюстрацыямі, што будзе садзейнічаць больш эфектыўнаму засваенню культурнай інфармацыі. У выніку выкарыстання матэрыялаў выдання на занятках замежныя студэнты атрымліваюць новыя культуралагічныя звесткі пра Беларусь, набываюць веды, неабходныя для якаснай камунікатыўнай і пазнавальнай дзейнасці.

Такім чынам, вывучэнне лінгвакультурных адзінак на занятках па беларускай мове як замежнай садзейнічае фарміраванню лінгвакультурнай кампетэнцыі і адпавядае задачам акультурацыі замежных грамадзян у Беларусі.

Літаратура

1. Беларусь : лінгвокультурологічны комплекс : пособие для иностр. студ. / сост. : Л.Н. Чумак [и др.] ; под ред. проф. Л.Н. Чумак. – Минск : БГУ, 2008. – 111 с.
2. Иванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С.Ф. Иванова, Я.Я. Іваноў. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 262 с.
3. Маслова, В.А. Краткий лінгвокультурологічны слоўнік-справочнік : культурнае прастранства Витебшчыны / В.А. Маслова, С.В. Николаенко. – Витебск : УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2011. – 164 с.
4. С любовью к Беларуси : метод. пособие по русскому языку для иностр. слушателей подготовит. отд. / сост. А.К. Козыро. – Минск : БГУИР, 2009. – 64 с.
5. Традыцыйная культура і побыт беларусаў : для мал. і сярэд. шк. узросту / аўт. тэксту К.С. Півавар, Г.А. Арцямёнак. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2021. – 180 с.

У.І. Коваль (Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны)

АБ ЭТНАКУЛЬТУРНАЙ ІНТЭРПРЭТАЦЫІ АДНОЙ БЕЛАРУСКА-КІТАЙСКАЙ ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ ПАРАЛЕЛІ

Ключавыя словы: беларуская фразеалогія, сімволіка дзён тыдня, серада, пятніца, кітайская фразеалогія, колеровая сімволіка, жоўты, зялёны.

Беларускі фразеалагізм *серада з-пад пятніцы відаць (вылазіць)* ‘ніжняя вопратка бачная з-пад верхняй’ заслугоўвае ўвагі перш за ўсё таму, што ён адносіцца да ліку этнафразем – нематывавальных устойлівых словазлучэнняў, паходжанне якіх звязана са сферай народнай духоўнай культуры. Акрамя таго, гэты зварот з’яўляецца відавочным эўфемізмам,

з дапамогай якога можна непрама, “прыхавана”, алегарычна ахарактарызаваць далікатную сітуацыю, пры якой у каго-небудзь з прысутных з-пад верхняй вопраткі “выглядае” ніжняе адзенне. Параўн.: *Суседка наша, Карабуціха, да вайны бязладная жанчына, у якой заўсёды серада з-пад пятніцы вылазіла, аказалася практычнаю кабетай* (Л. Арабей) (СФ 2, с. 388); *Ото прыбралася! У цябе, Тэжля, серада з-пад пятніцы відаць* (БФ, с. 345); *У нашай акуратніцы відаць серада з-пад пятніцы* (ПП, с. 349); *Акурацістка, што серада з-пад пятніцы відаць* (Высл., с. 32).

Унутраная форма прыведзеных фразем “у першым набліжэнні” ўяўляецца даволі яснай і зразумелай: з’яўленне (“выгляданне”) ніжняга адзення з-пад верхняй вопраткі – такая ж недарэчнасць і такое ж “адхіленне ад нормы”, як і нечаканае з’яўленне ў пэўны дзень тыдня мінулага, папярэдняга дня. Разам з тым, нельга не ўлічваць той факт, што ў сферы традыцыйнай духоўнай культуры дні тыдня надзяляліся багатай і складанай сімволікай, з арыентацыяй на іх звязаны многія абрады, звычаі, павер’і і прыкметы. Так, у беларускай фраземе *як серада на пятніцу (крывіцца, касіцца)* ‘з вялікім незадавальненнем, болем і да т.п.’ проціпастаўленне дзён тыдня звязана з тым, што ў адпаведнасці з царкоўнай традыцыяй, у адпаведнасці з якой серада і пятніца амаль кожнага тыдня лічацца “нішчымнымі” днямі, на працягу якіх забаранялася ўжываць мясную і малочную ежу; пры гэтым у пятніцу пост выконваўся больш строга, чым у сераду, з-за чаго “серада мела падставы “крыўдзіцца”, крывіцца на пятніцу” (ЭСФ, с. 439).

Да ўяўленняў пра пятніцу як пра дзень асабліва строгага посту маюць дачыненне беларускія ўстойлівыя параўнанні: *гарыць як у пятніцу* ‘пра сырыя дровы, якія дрэнна гараць’ (параўнанне з пятніцай выцякае з таго, што пятніца з’яўляецца посным днём, калі печ тапілі не на поўную сілу) (Высл., с. 304); *выскаліў зубы як сабака на пятніцу* ‘пра злоснага, злога чалавека’ (ў гэтым звароце ўтрымліваецца намёк на “незадаволенасць” сабакі пятніцай – посным, “нішчымным” днём, калі яму не даюць мясную ежу) (Высл., с. 298). У посныя дні (ў сераду і ў пятніцу) пазбягалі ладзіць вяселлі, што пацвярджаецца беларускай фраземай *аддаваць (жаніць) замуж хоць у пятніцу* ‘у любы момант, у найбліжэйшы час’ (СФ, с. 288). Параўн. таксама: “Як карова ацеліцца ў пятніцу, то хоць ты яе прадавай, бо мала будзе даваць малака і не будзе з яе ніякай карысці” [9, с. 49].

Варта пры гэтым ўлічваць, што найбольшай сакральнай вагой сярод усіх дзён тыдня надзялялася пятніца, якая (як і серада) ў язычніцкай традыцыі лічылася «жаночым» днём, звязаным з культам багіні Мокашы. Астатнія дні тыдня былі прысвечаны іншым язычніцкім багам: панядзелак – Хорсу, аўторак – Стрыбогу, чацвер – Перуну, субота – Семарглу, нядзеля – Дажбогу [6, с.161–163]. Уласцівая язычніцкаму светапогляду персаніфікацыя дзён тыдня, іх сувязь з рознымі боствамі ў найбольшай ступені праявіліся ў абрадах і павер’ях, якія адносяцца да пятніцы. Характарызуючы этнакультурны змест пятніцы ў палесскім народным календары,

С.М. Талстая падкрэслівае: “Практычна кожная пятніца лічылася значным і небяспечным днём. Асабліва старанна выконваліся забароны і прадпісанні ў пятніцу перад святамі, а таксама ў спецыяльна выдзеленыя Вялікую пятніцу, Дзевятуху, Дзесятуху, памінальныя пятніцы і г.д.” [10, с. 202]. Відавочна, на стаўленне да пятніцы як да дня строгіх забаронаў немалы ўплыў аказала і хрысціянства: паводле Евангелля, распяцце Ісуса Хрыста адбылося менавіта ў пятніцу, у сувязі з чым Пятніца (Вялікая пятніца) лічыцца кульмінацыйным днём Страснога тыдня, калі асабліва строга прытрымліваюцца посту.

З комплексам “пятнічных” уяўленняў непарыўна звязаны культ Пятніцы – антрапаморфнай істоты, якая ў выглядзе знешне непрывабнай, суровай жанчыны “кантралюе” выкананне пятнічных забаронаў і жорстка карае тых жанчын, якія займаюцца ткацтвам або прадзеннем. Так, у адным з беларускіх паданняў Пятніца пагражае жанчыне, якая хоць і прала ў пятніцу, але змагла перахітрыць яе: *Разумная ты, маладзіца, што так здзелаць дагадалася; не здзелавай ты гэтага, а аддай мне голая верацёны, я б цябе самую як голае верацяно скруціла да ссушыла. Я святая Пятніца. Глядзі, барані цябе Божа, ні разу ў пятніцу не прадзі* [3, с. 138].

Названыя ўяўленні не маглі не адлюстравацца ў структуры і семантыцы беларускай фраземы *серада з-пад пятніцы відаць* ‘ніжняе адзенне выглядае з-пад верхняй вопраткі’. Цалкам відавочна, што серада ў народных уяўленнях асэнсоўвалася як дзень тыдня, “падначалены” пятніцы, менш значны “па ступені сакральнасці”, чым пятніца. У беларускім паданні міфалагічныя істоты – Серада і Пятніца – звяртаюцца да сустрэтага імі чалавека з пытаннем: які дзень тыдня ён шануе ў большай ступені – сераду ці пятніцу? Селянін пры адказе аддае перавагу пятніцы: *Мабыць жа, пятніцу, бо ў сераду саўсім не посяць. У сераду ўсё ядуць, а ў пятніцу ні прадуць, ні аруць* [3, с. 135–136].

Прыведзеныя звесткі даюць падставу лічыць, што вобразнай асновай для ўзнікнення фразеалагізмаў аналізаванага тыпу з’явілася лагічная схема, у межах якой супрацьпастаўляюцца найбольш сакралізаваныя дні тыдня – серада і пятніца. У гэтых эўфемістычных па свайму характару зваротах захаваліся складаныя, але добра вядомыя жанчынам (асабліва ў мінулым) ўяўленні пра пятніцу як дзень строгіх забарон і прадпісанняў, што, у сваю чаргу, садзейнічала адэкватнаму разуменню далікатнай сітуацыі, пры якой ніжняе адзенне было бачна з-пад верхняй вопраткі.

У якасці тыпалагічнай паралелі для разгледжанага беларускага фразеалагізма можа быць прыведзена кітайскае ўстойлівае словазлучэнне *綠衣黃里* [lǜ yī huáng lǐ] (зьяёнае (таннае) адзенне на жоўтай (дарагой) падшэўцы) ‘нешта нізкае, таннае пастаўлена на месца высакароднага, дарагога’ (КРФС, с. 269), у якім, як і ў папярэднім выпадку, адлюстраваны ўяўленні пра “статусныя” прадметы. Але калі ў славянскіх фраземах супрацьпастаўляюцца дні тыдня, то “логіка” кітайскага фразеалагізма заснавана на супрацьпастаўленні колераабзначэнняў.

Агульнавядомы, у прыватнасці, высокі, “імператарскі” статус жоўтага колеру ў старажытным Кітаі. Параўн. фразеалагізм 黄袍加身 [huáng páo jiā shēn] (*надзець на сябе жоўты халат*) ‘стаць кіраўніком; прыйсці да ўлады; атрымаць высокую пасаду’ (КРФС, с.189). Адзін з найбольш шанаваных культурных герояў Кітая – Хуан-дзі (Жоўты імператар) – “лічыўся ўвасабленнем магічных сіл зямлі, адсюль і яго сувязь з жоўтым колерам лёсавых глебаў” [8, с. 663].

Паводле поглядаў старажытных кітайцаў, вялікая багіня Нюйва не толькі пазбавіла свет ад патопу, але і вылепіла з жоўтай гліны людзей [13, с. 48]. У легендзе часоў дынастыі Хань распавядаецца пра тое, што дух, пасланы з нябёсаў – “пажылы незнаёмец, апрануты ў жоўтае адзенне” – распавёў выдатнаму гісторыку і тэкстолагу Лю Сяну пра таямніцы пяці элементаў светабудовы і растлумачыў некаторыя цяжкія месцы ў старажытных класічных тэкстах [4, с. 149]. Па дадзеных кітайскай фразеалогіі, жоўты колер у кітайскай лінгвакультуры рэалізуе такія жыццёва важныя сімвалічныя значэнні, як ‘шчасце’, ‘паспяховасць’, ‘даўгалецце’, ‘высокія маральныя якасці’, ‘дабрабыт, росквіт’, ‘высакароднасць’ [5, с. 38].

За зялёным колерам у традыцыйнай кітайскай культуры замацаваліся супрацьлеглыя, “сацыяльна зніжаныя” канатацыі, што, у прыватнасці, выразна праяўляецца ў песенным тэксце “Адзенне зялёнага колеру”, уключаным у “Шыцзын” – зборнік старажытных кітайскіх песень і культавых гімнаў. Тэкст уяўляе сабой напоўнены сумам, горыччу і адчаем маналог жанчыны, пакінутай мужам, які аддаў перавагу сваёй наложніцы. Звяртаючыся да мужа, гераіня алегарычна выкарыстоўвае для выражэння сваіх пачуццяў “колеравую” апазіцыю: сацыяльна “нізкая” зялёная верхняя вопратка мужа, якая сімвалізуе саперніцу, супрацьпастаўлена падшыўцы з прыгожага жоўтага шоўку, які з’яўляецца сімвалам, увасабленнем яе самой. У каментарыі да гэтага песеннага тэксту адзначаецца, што ён уяўляе сабой “скаргі жонкі на мужа, які аддаў перавагу наложніцы, што гэтак жа не пасуе яму, як і нашэнне зялёнай вопраткі па-над жоўтай» [12, с. 316]. Прывядзём для ілюстрацыі першыя два куплеты гэтай песні ў перакладзе А. А. Штукіна:

Одежда на вас зеленого цвета,

Вы желтый мой шелк для подкладки избрали.

Печаль моего одинокого сердца –

О, где же конец постоянной печали?

Супруг мой, одежду зеленого цвета

На желтой сорочке вы носите всюду.

Печаль моего одинокого сердца –

О, как же тоску и печаль позабуду? [12, с. 38].

Відавочна, што адлюстраваны ў гэтым тэксце вобраз – нашэнне зялёнага адзення па-над жоўтым як сімвал неапраўданай перавагі горшага над лепшым – такі ж алегарычны, як і выкарыстанне дзён тыдня для ацэнкі

знешняга выгляду жанчыны, у якой ніжняе адзенне бачнае з-пад верхняй вопраткі. Да таго ж, як і беларускі фразеалагізм, кітайскі зварот вызначаецца відавочнай “жаноккасцю”: у абодвух выпадках звяртаецца ўвага на дэталі знешняга выгляду, у прыватнасці – на “няправільнасць” вопраткі.

У сувязі з разглядам сімволікі колераабзначэння *зялёны* як кампанента кітайскіх ўстойлівых словазлучэнняў мэтазгодна спыніцца на характарыстыцы ўнутранай формы фразеалагізмаў *戴绿帽子* [dài lǜ mào zi] (*надзець зялёную шапку*) ‘наставіць рогі, здрадзіць мужу’ [7] і *给丈夫戴绿帽子* [gěi zhàng fū dài lǜ mào zi] (*надзець зялёную шапку на мужа*) ‘зрабіць мужа раганосцам’ [11, с. 41].

Паходжанне прыведзенага выразу звязана з існаваўшым у старажытным Кітаі законам, у адпаведнасці з якім “патрабавалася ад прастытутак, іх мужоў і мужчын, якія знаходзяцца з імі ў сваяцтве, насіць зялёныя галаўныя ўборы» [2], каб гэтыя людзі знешне адрозніваліся ад “прыстойнага” насельніцтва. Можна выказаць меркаванне, што дадзеныя ўстойлівыя словазлучэнні ўтварыліся на базе выразу *绿头巾* [lǜ tóu jīn] (*зялёная галаўная хустка*) ‘пра “рогі”, настаўленыя ашуканаму мужу’ [1, с. 821], паколькі ў старажытным Кітаі мужчыны насілі менавіта хусткі, канцы якіх завязваліся на патыліцы.

Выразны прыклад выкарыстання ў тэксце фразеалагізма *зялёная хустка* ў значэнні ‘галаўны ўбор мужчыны, які дэманструе статус ашуканага мужа’, сустракаем у зборніку Пу Сунліна “Апавяданні Ляо Чжэя пра незвычайнае”. Мужчына, які па службе часта бываў у ад’ездзе, нечакана выкрыў жонку ў блудзе і, раззлаваўшыся, па жорсткіх законах таго часу загадаў ёй павесіцца. Жонка пагадзілася, але папрасіла дазволу памерці прыбранай, і муж ёй гэта дазволіў. “Нарэшце жонка выйшла да мужа, ззяючы ўпрыгожваннямі, пакланілася яму і сказала, ледзь стрымліваючы слёзы: “Гаспадар мой, няўжо ты і сапраўды дапусціш, каб твая раба памерла?” Спачатку абражаны муж “з грозным і надзьмутым выглядам цыкнуў на яе”, але потым, вырашыўшы, што лепш насіць зялёную хустку, чым быць вінаватым у заўчаснай і трагічнай смерці жонкі, усё ж праявіў разважлівасць і велікадушнасць: “Ну добра, вярніся! Зялёная хустка на галаве наўрад ці можа да смерці раздушыць мяне!”

Пра негатыўнасць зялёнага колеру ў кітайскіх традыцыйных уяўленнях сведчыць і яго дачыненне да “піцейнай” сферы. Напрыклад, у тэкстах класічнай кітайскай паэзіі сустракаецца ўстойлівае словазлучэнне *зялёны вінны сцяг* як метанімічнае абзначэнне піцейнай установа. Параўн. урывак з верша паэта Доу Шунсяна (дынастыя Тан) “Летняй ноччу размаўляю са старэйшым братам”: *С тобою завтра распрошусь у моста, на реке, / И на зелёный винный флаг взор обращаю в тоске*. У каментарыі перакладчыка да гэтага фрагмента адзначаецца: “Сцягі з іерогліфам 酒 [jiǔ] (віно), умацаваныя на высокіх бамбукавых шастах, звычайна ўпрыгожвалі

піцейныя ўстановы, паказваючы правільны кірунак старым і новым кліентам”. Параўн.: бел. *зьялены змей* ‘гарэлка’, ‘п’янства’ (СФ 1, с. 503); рус. *зеленый змий* ‘алкаголь, спіртныя напоі’; ‘п’ягства’; *напиться до зеленого змия (змея)* ‘напіцца да апошняй ступені, да галюцынацый’ (БСРП, с. 256).

Прыведзены матэрыял, такім чынам, наглядна ілюструе магчымасць вывучэння беларуска-кітайскіх тыпалагічных паралеляў у галіне фразеалогіі з улікам універсальнасці ўзнікнення і функцыянавання фразеалагізмаў у генетычна розных мовах і культурах.

Літаратура

1. Большой китайско-русский словарь: В 4 т. / Под ред. проф. И. М. Ошанина. – М.: Наука, 1984. – Т. 3. – 1104 с.
2. Большой китайско-русский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%88%B4%E7%BB%BF%B8%90>. Дата доступа: 19.01.2022.
3. Легенды і паданні // Склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі; рэд. тома А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 544 с.
4. Лёве, Майкл. Китай династии Хань. Быт, религия, культура / пер. с англ. С. Федорова / Майкл Лёве. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 224 с.
5. Лю, Юйхуэй. Культурные коннотации жёлтого цвета в китайской культуре / Ян Хайюнь, Ян Хайюнь // International Journal of Humanities and Natural Sciences. Vol. 6–1(45). – 2020. – С. 38–41.
6. Мокиенко, В. М. Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 464 с.
7. Надеть зелёную шапку – рога наставить [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://pikabu.ru/story/nadet_zelyonuyu_shapku__roga_nastavit_4687344. Дата доступа: 25.06.2019.
8. Рифтин, Б.Л. Хуан-ди / Б.Л. Рифтин // Духовная культура Китая : энциклопедия : в 5 т. / гл. ред. М.Л. Титаренко ; Ин-т Дальнего Востока [Т. 2 :] Мифология. Религия / ред. М.Л. Титаренко и др. – М. : Вост. лит., 2007. – С. 663–665.
9. Сержпутоўскі, А. К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў: Беларуская этнаграфія ў доследах і матэрыялах. Кн. VII / А. К. Сержпутоўскі. – Менск: Бел. АН, 1930. – 383 с.
10. Толстая, С. М. Полесский народный календарь / С. М. Толстая. – М.: Индрик, 2005. – 600 с.
11. Чжан Чань. Эвфемизмы сексуальных отношений в русском и китайском языках / Чжан Чань // Известия Волгогр. гос. пед. ун-та. Серия «Филологические науки». – 2011. – № 10 (64). – С. 38–42.
12. Шицзин: Книга песен и гимнов / Пер. с кит. А. Штукина; Подгот. текста и вступ. сл. Н. Федоренко; Коммент. А. Штукина. – М.: Худож. лит., 1987. – 351 с.
13. Юань, Кэ. Мифы древнего Китая. Пер. с кит., послесловие Б.Л. Рифтина. Худож. Л. П. Сычев / Юань Кэ. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987. – 527 с.

Прынятыя скарачэнні

- БСРП – Мокиенко, В.М. Большой словарь русских поговорок / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа-Групп», 2007. – 784 с.
- БФ – Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Выш. школа, 1968. – 451 с.

Высл. – Выслоўі / [Склад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент. М. Я. Грынבלата. Рэд. тома А. С. Фядосік]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.

КРФС – Готлиб, О. М. Китайско-русский фразеологический словарь. Около 3500 выражений. 2-е изд., стереотип / О.М. Готлиб, Му Хуаин. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2019. – 596 с.

ПП – Прыказкі і прымаўкі ў дзвюх кнігах: Рэд. А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка. – Кн. 2. – 1976. – 616 с.

СФ – Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1: А–Л; Т. 2: М–Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.

ЭСФ – Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск.: БелЭн, 2004. – 448 с.

В.А. Маслова (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

«ВПЕРЕД К ГУМБОЛЬДТУ» КАК ДОМИНАНТА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ НАУКИ О ЧЕЛОВЕКЕ И ЕГО ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: философия языка, духовные смыслы, миропостижение, энергичность.

Карл Вильгельм фон Гумбольдт (Humboldt) (1767–1835) разработал целостную концепцию лингвистики. Он не только основатель лингвистической философии языка, но и теоретического языкознания, а также выдающийся филолог, философ, историк, дипломат и государственный деятель. В 1809 году он основывает Берлинский университет, который сейчас носит имя братьев Гумбольдтов. В 1810 году он избирается членом Берлинской Академии наук. В 1810–1818 гг. осуществляет дипломатическую деятельность в Вене, Праге, Париже, Лондоне.

После оставления государственной службы (1819) Гумбольдт всецело посвящает себя интенсивным изысканиям в области филологии, лингвистики и философии языка. Гумбольдт развивает свою концепцию языка на основании философско-сопоставительного и культурно-исторического изучения громадного числа языков разных языковых семей. Помимо европейских языков, многими из которых он владел в совершенстве, предметом его рассмотрения становятся коптский, древнеегипетский, китайский и японский языки, санскрит, а также малайско-полинезийские языки и индейские языки Америки.

В эти годы были созданы практически все его основные работы в области теории и философии языка: «О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития» (1820), «О возникновении грамматических форм и их влиянии на развитие идей» (1820–1822), «Опыт анализа мексиканского языка» (1821), «Характер языка и характер народа» (1822) и др. Он писал в них о «философичности» самого языка как

миропонимания человека, связывая возникновение сравнительного языкознания с «философской историей человечества» [2, с. 383, 401].

Вершиной творческих достижений Гумбольдта в области философии языка является его фундаментальная работа «О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества» (1830–1835), представляющая собой вводную часть к его незаконченному трехтомному труду «О языке Кави на острове Ява». Эта работа подводит итог всем лингвофилософским воззрениям Гумбольдта, начало которых было положено уже его ранней публикацией 1795–1796 гг. «О мышлении и языке».

В основе лингвофилософского учения Вильгельма фон Гумбольдта лежат следующие положения: 1) язык есть сила, делающая человека человеком, и сам человек может быть определен как человек только через посредство языка; 2) язык как феномен антропологический несет на себе неизгладимую печать этого начала; 3) адекватное изучение языка должно производиться в тесной связи с сознанием, мышлением, культурой и духовной жизнью человека; 4) изучение языка должно производиться не только ради него самого, но и служить высшей цели совместных устремлений человеческого духа - познания человечеством самого себя и своего отношения к миру и др. Сам Гумбольдт рассматривал свое учение о языке как ядро теории формирования человека (*Bildung*).

Основные теоретические и методологические принципы концепции В. фон Гумбольдта заключаются в следующем. Миропостижение человека, по Гумбольдту, а) лингвоцентрично, т.е. опирается на язык, б) интерпретативно, т.е. позволяет каждому одни и те же факты интерпретировать по-своему; в) энергично (оно – живая деятельность духа), или, на языке современной интерпретации энергичной парадигмы Гумбольдта, – синергично.

Какие моменты теории В.Гумбольдта наиболее актуальны сегодня? Ответов на этот вопрос множество. Все зависит от того, как ложатся мысли В. Гумбольдта на концепцию его интерпретатора. Поскольку нас интересуют проблемы взаимосвязи языка – человека – культуры, языка как духовной сущности, мы считаем наиболее актуальными именно эти идеи великого ученого.

Остановимся подробнее лишь на одной идее – языка как духовной сущности. Язык – живое порождение духа, его главнейшая деятельность, лежащая в основе ряда других видов деятельности (искусство, философия, наука). По образному выражению В. Гумбольдта, языки это и орудия, необходимые для духовной деятельности, и колеи, по которым она совершает свое течение. Он писал: «В языке действуют творческие первосилы человека, его глубинные возможности, существование и природу которых невозможно постичь, но нельзя и отрицать... Язык – нечто большее, нежели инстинкт интеллекта, ибо в нем сосредоточивается не свершение духовной жизни, но сама эта жизнь» [1, с. 143].

По замечанию Г.Г. Шпета, для В. Гумбольдта было величайшим откровением, что язык есть энергия. К этому у него также «все сводилось».

В этом смысле надо понимать и все другие оттенки в описании этого термина: язык есть «духовная деятельность», «имманентное произведение духа», он заложен «в самой природе человека» [6, с. 35]. Язык, по В. Гумбольдту, полагает Г. Шпет, можно рассматривать «не только как субстанцию, но и как субъект, не только как вещь, как продукт, произведение, но и как производство, как энергию» [6, с. 35]. Будучи «*энегрейей*», язык создает для человека картину мира. У каждого народа своя картина мира: у русских – *кряква, утка*, у белорусов и украинцев – *качка*.

В. Гумбольдт писал: «Язык, будь то отдельное слово или связная речь, есть акт духа, его подлинно творческое действие...» [1, с.197]. И акт этот в каждом языке глубоко индивидуален. Язык – живое порождение духа, его главнейшая деятельность, лежащая в основе ряда других видов деятельности (искусство, философия, наука). Он писал: «В языке действуют творческие первосилы человека, его глубинные возможности, существование и природу которых невозможно постичь, но нельзя и отрицать... Язык – нечто большее, нежели инстинкт интеллекта, ибо в нем сосредоточивается не свершение духовной жизни, но сама эта жизнь» [1, с. 143].

Язык – это духовная реальность. Традиционно считается, что язык – важнейшее средство общения, но при этом забывается, что общение с Богом здесь должно стоять на первом месте. Коммуникативная функция, думается, в языке вторична. Еще в прошлом веке Н. Хомский заметил, что язык не очень хорошо приспособлен для общения: в нем много диффузности, омонимии, многозначности, иносказательности. Язык не мог родиться из простой потребности в общении человека с человеком. **Первичной и важнейшей функцией языка должна быть сакральная функция – Богообщения.** И тогда многое должно быть пересмотрено в теории языка. В общении человека с Богом и себе подобными «работают» разные функции. Как пишет протоиерей К. Копейкин, язык в общении с Богом выполняет «функцию прикосновения к тайне, к изначальным глубинам бытия, открывая человеку и необычайную высоту мира горнего, и исключительную глубину внутреннего пространства человеческой души» [3, с. 4]. Слово устанавливает связь человека с Богом, через слово начинается диалог с Богом. Как считает М.М. Маковский, лексемы *слово, говорить, речь* этимологически связаны с лексемами *храм, рок, гореть* и др. [4].

Сказанное позволяет нам увидеть новый виток антропоцентрической парадигмы, приближающий ее к **теоантропокосмической** как парадигме будущего, о которой писала В.И. Постовалова [5]. Теоантропокосмизм зародился в России в конце XIX века. Суть его в том, что человек перестает быть центром мироздания. Теперь человек начинает видеть свое место не над природой и миром, а внутри них. Патриарх Русской православной церкви Кирилл сказал, что **любое научное построение, в центре которого стоит человек, а не Бог, обречено.** Следовательно, если в западно-европейской философской традиции важным является антропоцентризм,

при котором главной ценностью считается человек (отсюда возникновение «гуманистической лингвистики» (Дж. Лакофф), изучающей «человека говорящего», «языковую личность», в русской традиции в центре стоит высочайшая трансцендентная ценность Бог, в скором времени она будет дополнена такой важнейшей ценностью – Космос (Вселенная). Уже открыт закон Всеединства и цельного знания, в этом русле развивалась вся русская религиозно-философская мысль дореволюционного периода. Поэтому именно русская лингвокультура и, соответственно, русская лингвистика готова к объединению Божественной теории, теории языка, теории человека и теории вселенной. Язык нужно рассматривать в системе – **язык – человек – Бог – космос – культура**.

Таким образом, идеи В. фон Гумбольдта до сих пор питают современную лингвистику, а некоторые из них и сейчас не поняты учеными. Поэтому лозунг, предложенный в конце прошлого тысячелетия Р.М. Фрумкиной и В.И. Постоваловой, «Вперед к Гумбольдту» актуален по сей день.

Литература

1. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – Москва : Прогресс, 1984. – 400 с.
2. Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – Москва : Прогресс, 1985. – 450 с.
3. Копейкин, К. На каком языке говорит с нами Бог / К. Копейкин. – СПб., 2005.
4. Маковский, М.М. Удивительный мир слов и значений / М. Маковский. – Москва : Высшая школа, 1989. – 200 с.
5. Постовалова, В.И. Время и вечность в православном мирозерцании / В.И. Постовалова // Логический анализ языка: Лингвофутуризм: Взгляд языка в будущее / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. - Москва : Индрик, 2011. – С. 94-109.
6. Шпет, Г.Г. Внутренняя форма слова. Этюды и вариации на темы Гумбольдта / Г. Шпет. – Москва : КомКнига, 2006. – 216 с.

Н.Е. Минина, С.М. Яковлев (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

СТРАНОВЕДЕНИЕ В КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ

Ключевые слова: страноведение, русский язык как иностранный, компетенции, адаптация, Survival Russian.

Современный мир характеризуется интенсивным развитием интеграционных процессов, в том числе в области образования. Университеты Беларуси активно включены в процесс экспорта образовательных услуг. Для студентов, прибывающих в Республику Беларусь для получения избранной

специальности, одной из самых актуальных проблем становится овладение языком обучения. Это предполагает не только изучение грамматических правил и лексики, но и усвоение страноведческих сведений о культуре, литературе, истории и географии страны пребывания. Ранее при обучении на подготовительных отделениях вузов Республики Беларусь в учебные планы был включен специальный предмет «Страноведение Республики Беларусь». К сожалению, из действующих учебных планов данный курс исключен.

Тем не менее студенты нуждаются в страноведческих знаниях, которые, как правило, могут быть предоставлены им только на занятиях по русскому языку как иностранному. Классический подход к изучению иностранного языка предполагал рассмотрение вопросов страноведения через призму культуры, географии, истории страны изучаемого языка. Однако в последнее время новейшие методические разработки по РКИ указывают на специфику отбора страноведческого материала при обучении студентов в языковой среде.

Среди ведущих специалистов по методике преподавания РКИ такой подход получил наименование *Survival Russian* (русский язык для выживания) [1]. Основное внимание при этом предлагается уделять проблемам адаптации студентов к жизни и учебе в новой для них стране. Это формулирует иные цели (языковая адаптация для повседневной жизни) и методики обучения. Последние включают в себя прежде всего задачи по формированию коммуникативных компетенций.

Приступая к работе, преподаватель РКИ должен четко выделить наиболее прецедентные ситуации общения, связанные с повседневной жизнью учащихся. Вместе с тем изучение таких ситуаций должно учитывать уровень владения языком на каждом из этапов обучения. Например, ситуации «Знакомство» и «Приветствия» должны изучаться в начале курса РКИ, а ситуации «В международном отделе» или «Подключение Интернета» – на продвинутом этапе. Кроме того, страноведческие сведения должны предоставляться с учетом конкретных локальных особенностей (пользование транспортом в конкретном городе, работа различных служб, предприятий торговли, учреждений культуры). Особое внимание следует обратить на адаптацию к жизни в конкретном университете (структура университета, расположение структурных подразделений, расписание занятий, работа библиотеки, пунктов питания).

Современные студенты привыкли основные страноведческие сведения получать из сети Интернет. Поэтому преподаватели РКИ должны ознакомить учащихся с сайтом университета, а также с электронными образовательными ресурсами, научить ими пользоваться. Все это будет способствовать быстрой ориентации в студенческой жизни, поможет учащимся понять те возможности, которые им предоставляет учеба в университете.

Многолетний опыт преподавания РКИ позволяет нам выделить наиболее эффективные методические приемы формирования коммуникативных компетенций. Наблюдения велись не только на занятиях с учащи-

мися подготовительного отделения, но и с группами беженцев, на индивидуальных курсах по изучению РКИ с учащимися различных возрастных категорий. Каждая из таких групп характеризуется своей спецификой, включающей в себя и специфику необходимой им страноведческой информации. Например, при работе с беженцами специфичными являются ситуации, связанные с работой миграционных служб, Красного Креста, ситуации общения с представителями власти на улице, передвижения в городе и стране, пользования различными средствами связи. Преподавателями кафедры в этих целях было разработано специализированное учебное пособие [2].

Несмотря на отсутствие отдельного предмета «Страноведение Республики Беларусь» в учебных планах, на подготовительном отделении страноведческие материалы активно изучаются на занятиях по «Русскому языку как иностранному» и «Иностранному языку (русскому)» на протяжении всех трех с половиной лет обучения. Как правило, страноведческие материалы широко рассматриваются на занятиях, предназначенных для выработки коммуникативных компетенций.

Для студентов различных специальностей нами были подготовлены такие учебно-методические рекомендации [3]. В них отражены как элементы классического страноведения, так и элементы курса *Survival Russian*. Структура данного пособия включает в себя словарь новой лексики и предтекстовые задания для усвоения лексики. Затем идет небольшой текст, насыщенный страноведческим материалом. После текста есть упражнения на закрепление изученного материала. В конце пособия имеется обобщающий тест, который позволяет проверить знания учащихся по всем пройденным темам. На занятиях с использованием элементов страноведения очень широко используются видеоматериалы, размещенные в сети Интернет, в частности на сервисе Youtube.

Все выше сказанное непосредственно касается и групп студентов, которые обучаются в нашем университете по системе *English medium*. Так как обучение осуществляется на английском языке, то преподаватель обоснованно может уменьшить количество учебного времени, отведенного на научный стиль речи, а также на изучение специальной научной лексики. Вместо этого увеличивается количество часов на развитие диалоговой речи, обращается внимание на особенности разговорного стиля, на характерные для него грамматические и лексические феномены. На занятиях обязательно обсуждаются вопросы учащихся, типа «...я слышал выражение ...» или «...в этой ситуации я не знал, как нужно сказать по-русски». Стимулирование активного отношения изучающих русский язык к языковой среде, желания разобраться в ней ведет к быстрому прогрессу в развитии коммуникативных навыков и в адаптации учащихся в новой для них среде. Безусловно, особую роль в этом играет личность преподавателя, который должен уметь создать атмосферу доверия на занятиях, поощрять активность студентов в изучении окружающей их языковой среды.

Итак, можно сделать вывод о том, что развитие коммуникационных компетенций в курсе изучения русского языка иностранными студентами на современном этапе претерпело значительные изменения. Для многих студентов-нефилологов, особенно для обучающихся по системе English medium, все более актуальным становится использование методики Survival Russian, насыщенной полезной для адаптации и жизни в стране изучаемого языка страноведческой информацией.

Литература

1. Караванова, Н.Б. Говорите правильно! Курс русской разговорной речи / Н.Б. Караванова. – М., Русский язык. Курсы, 2006.—304 с.
2. Климкович, О.А. Пособие для беженцев по русскому языку: в 2 ч. Ч.1 / О.А. Климкович, И.Я. Кураш, С.М. Яковлев. – Мн., Четыре четверти, 2019. – 192 с.
3. Страноведение Республики Беларусь. Учебно-методические рекомендации для иностранных студентов и слушателей ПО / авт.-сост. И.В. Бондал, Н.Е. Минина, С.М. Яковлев. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2019. – 48 с.

К.С. Півавэр (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

ВІНШАВАЛЬНЫ ТЭКСТ ЯК АБ'ЕКТ ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Ключавыя словы: віншаванне, лінгвакультуралогія, беларуская лінгвакультура, эпідэйктычны жанр.

Беларускі лінгвіст Генадзь Антонавіч Арцямёнак застаўся ў памяці калег як ветлівы, добразычлівы і мудры кіраўнік, які стварыў у калектыве кафедры беларускага мовазнаўства, якой загадваў каля 20 год, цёплую, таварыскую атмасферу. Яскрава характарызуе Генадзя Антонавіча той факт, што да юбілеяў падначаленых, а таксама розных свят ён пісаў вершаваныя віншавальныя тэксты, у якіх трапна і з тонкім гумарам адзначаў рысы характару і біяграфічныя факты калег, шчыра зычыў усяго найлепшага. Думаецца, што жанр віншавання з'яўляецца моўным матэрыялам, цікавым для лінгвістаў, у тым ліку лінгвакультуралагаў.

Адзначым таксама, што назіраецца тэндэнцыя да пашырэння кола аб'ектаў лінгвакультуралагічнага аналізу, які традыцыйна арыентаваны на аналіз лексічнай сістэмы моў, а таксама спецыфічных адзінак, якія адлюстроўваюць вопыт культуры (прэцэдэнтных феноменаў, парэміялагічных і фразеалагічных адзінак і этыкетных клішэ). Аднак з'яўляюцца працы па вывучэнні фальклорных, гумарыстычных жанраў, мастацкіх тэкстаў. Актуальнасць дадзенага даследавання абумоўлена таксама тым, што яно здольна пашырыць уяўленне пра тое, якім чынам

стэрэатыпы і ўстаноўкі нацыянальнай карціны свету ўзаемадзейнічаюць з жанравымі мадэлямі (у нашым выпадку – віншавання).

Мэта даследавання заключаецца ў выяўленні лінгвакультурнай спецыфікі функцыянавання беларускага віншавання. Мэта прадугледжвае вырашэнне наступных задач: 1) удакладніць набор агульных структурна-кампазіцыйных блокаў віншавальных тэкстаў; 2) на аснове эмпірычнага матэрыялу выявіць спецыфіку функцыянавання жанру віншавання ў беларускай лінгвакультуры; 3) вызначыць далейшыя перспектывы напрамкі вывучэння жанра віншавання ў лінгвакультуралагічным аспекце.

Аб'ектам даследавання з'яўляецца мадэль маўленчага жанру віншавання ў беларускай лінгвакультуры. Прадмет даследавання – лінгвакультурныя асаблівасці функцыянавання беларускіх віншавальных тэкстаў. Метады: суцэльнай выбаркі, кантэкстуальнага аналізу.

Матэрыял даследавання – віншаванні ў інтэрнэт-дыскурсе. (www.vinshuem.damien.bel), устойлівыя зычэнні, запісаныя Ф. Янкоўскім [1]. Інтэрнэт-віншаванні могуць з поўным правам быць аднесены да народнай культуры па той прычыне, што іх тэксты ствараюцца шырокімі масамі носьбітаў мовы і культуры.

Запатрабаванасць і прадуктыўнасць віншавальнага жанру заканамерна робяць яго аб'ектам навуковых інтарэсаў лінгвістаў. Так, С.В. Шаталава адносіць віншаванні да сучасных эпідэйктычных жанраў маўлення: “Эпідэйктычнае маўленне – гэта маўленне паказальнае; зварот да пазамоўнай рэчаіснасці, які дае ўяўленне пра мараль і антымараль, у аснове якой ляжыць рытуал і правілы маўленчага этыкету” [3, с. 4]. Віншаванні прадстаўляюць сабой распаўсюджаны маўленчы жанр, які мае вялікую ролю ва ўстанаўленні і нармалізацыі міжасобасных адносін. Высокая значнасць дадзенага маўленчага жанра праяўляецца ў тым, што ў многіх культурах ён мае распрацаваную рытарычную форму, якая “ўбірае ў сябе” іншыя маўленчыя жанры (пахвала, камплімент).

Метадам суцэльнай выбаркі намі адабрана 100 віншаванняў. Большасць з даследаваных віншавальных тэкстаў створана згодна з агульнымі традыцыямі: віншаванне павінна ўзгадняцца са святам і ўключаць пажаданне здароўя, адрасант павінен быць шчырым, даставіць адрасату радасць, выклікаць эмацыйную рэакцыю. Думаецца, што падобная характарыстыка ўласціва віншаванням розных культур, але віншаванні могуць даць каштоўны матэрыял, які дазваляе зрабіць высновы аб тым, як і якія каштоўнасці культуры (маралі і антымаралі), яе ключавыя паняцці адлюстроўваюцца ў гэтым жанры.

Адной з важных задач лінгвакультуралогіі з'яўляецца выяўленне культурных канатацый у змесце лексічных адзінак. Так, метадам кантэкстуальнага аналізу выяўлены станоўчыя канатацыі наступных слоў:

сонца (*Няхай вам сонца смяецца, / Няхай вам усё ўдаецца; Жадаем Вам мы радасці і сонца, / Надзейных у жыцці заўжды сяброў; Толькі*

сонца – ў Ваш цудоўны дом); святло (Жадаем шчасця, шчодрога святла; Светлым будзе кожны новы юбілей!) Хай сонца добрае надзеі / І вашы душы азарыць; Святло любові і надзеі, І веры – з ёй так шчасна жыць; Жадаем гожа і шчасліва / Святло душы сваёй дарыць!

Непажадальнасць тых ці іншых з’яў сведчыць пра негатыўную канатацыю наступных лексічных адзінак: бяд (*Не сутыкайцеся з бядой*); бура (*Хай жыццёвыя мінаюць буры*); нягода, напасці (*Не памятай нягоды і бед; Беражэ няхай Бог ад напасцяў*).

Віншавальныя тэксты могуць выкарыстоўвацца пры мадэляванні канцэптаў. Так, пры суцэльнай выбарцы 100 кантэкстаў намі выўлена, што са 100 тэкстаў у 86 узгадваецца *шчасце*, 58 – *здароўе*, 50 – *дабрабыт*, што, відавочна, сведчыць пра важнасць гэтых канцэптаў у моўнай карціне свету беларусаў. Частотнымі таксама з’яўляюцца канцэпты *бог*, *лёс* (уключна з рэпрэзэнтантам *доля*). Віншаванне рэпрэзэнтуюе дваістасць беларускага светапогляду – рэлігійнага (узгадваючы Бога) і язычніцкага, ці фаталістычнага (вера ў лёс): *Дай вам Бог не ведаць бед, / Не ведаць гора і няшчасця; Беражэ няхай Бог ад напасцяў; Хай заўжды табе доля спрыяе; Няхай яшчэ нямала год / Не ведае Ваш лёс нягод; лёс цябе няхай беражэ*.

Устойлівыя віншаванні з’яўляюцца сведчаннем пэўных стэрэатыпаў паводзін, напрыклад, у кантэксце *Каб вы заўсёды мелі, уволю спажывалі і бедных надаралі!* [1, с. 338] прасочваецца традыцыя узаемадапамогі, асабліва тым, каму гэта патрэбна найбольш. Захаванне добрасуседскіх адносін адлюстравана ў наступным віншаванні: *Каб доўгія гады жылі, каб здаровыя былі і на нас не забываліся!* [1, с. 339].

Многія ўстойлівыя зычэнні патрабуюць дадатковага лінгвакультуралагічнага каментарыя для людзей, незнаёмых з беларускай культурай. Напрыклад, у зычэнні *Будзь вясёлы, як сват на вяселлі, здаровы, як вада, багаты, як зямля* [1, с. 335] адлюстраваліся архетыпічныя ўяўленні пра стыхіі, а таксама дадатковага тлумачэння будзе патрабаваць вобраз свата. Як вядома, сват – гэта адна з ключавых асоб на беларускім вяселлі, якая не толькі прысутнічае на ўсіх абрадавых этапах (сватанне, заручыны, запоіны), але часта іграе найважнейшую ролю, таму часта сватамі станавіліся гаваркія, дасціпныя мужчыны, якія маглі б вельмі хутка пажартаваць, спяваць, добра ведалі традыцыі.

Цікавым фактам для лінгвакультуралагаў з’яўляюцца сітуацыі, пры якіх ужываецца віншаванне – гэта народныя святы, перадусім, Каляды і Вялікдзень. Моўныя сродкі гэтых тэкстаў насычаны вобразнасцю, глыбока сімвалічныя, утрымліваюць этнамаркіраваную лексіку: *А дай жа, божа, / Пану гаспадару... / Ой, жыці-быці, / Піва варыці...; На нова лета / Хай родзіць жыта. / Шчодры вечар, багаты вечар! Шчодры вечар, багаты вечар! / Жыта, пшаніца, / Усякая пшаніца*.

Адным з аб’ектаў даследавання лінгвакультуралогіі з’яўляюцца прэцэдэнтныя тэксты – “добра вядомыя і шырокаму атачэнню дадзенай

асобы, уключаючы яе папярэднікаў і сучаснікаў, і, нарэшце, такія, зварот да якіх узнаўляецца неаднаразова ў дыскурсе дадзенай моўнай асобы” [2, с. 216]. На нашу думку, адным з такіх беларускіх тэкстаў з’яўляецца агульнавядомая песня “Бывайце здаровы”. Гэта беларуская застольная песня на словы паэта А. Русака, музыку І. Любана была напісана ў 1936 г., пэўны час песня лічылася народнай. У тэксце ўдзячныя госці вяртаюцца дадому і зычаць ветлівым гаспадарам дабрабыту (*Каб жыта ў полі / Трубою вілося, / Каб сала ў хаце / Кубламі вялося*), шчасця (*Няхай жа на шчасце / Цвіце ваша доля*), ладу ў сям’і (*Яшчэ вам жадаем / Прыбытку ў хаце / Не мала, не многа – / Штогод па дзіцяці*). Тэкст насычаны словамі з этнакультурным значэннем (*чарка, жыта, хата, карагод*). На нашу думку, у гэтай папулярнай песні-віншаванні адлюстраваліся многія рысы беларускай ментальнасці – гасціннасць, добразычлівасць, пачуццё гумару.

Такім чынам, адным з напрамкаў у межах лінгвакультуралагічнага падыходу з’яўляецца даследаванне карціны свету асобных жанраў, г.зн. выяўленне і апісанне моўнага/тэкставага/дыскурсіўнага адлюстравання ментальных уяўленняў пра асаблівасці арганізацыі свету ў межах дадзенага кантэксту. Мы прыйшлі да высновы, што жанр віншавання дае звесткі для вывучэння канцэптаў *шчасце (доля), здароўе, сям’я*, падкрэслівае іх ярка выражаны каштоўнасны кампанент, дае матэрыял для вывучэння культурных канатацый (напрыклад, такіх лексем, як *сонца, святло* – пазітыўная; *бура, бяда, горыч*). Безумоўна, беларускія віншавальныя тэксты патрабуюць далейшага лінгвакультуралагічнага аналізу – перадусім, параўнальна-супастаўляльнага (з такімі ж жанрамі ў іншых мовах), што дазволіць выявіць нацыянальна-спецыфічныя асаблівасці беларускай лінгвакультуры.

Літаратура

1. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі; прадм. Д. Я. Бугаёва. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – 494 с.
2. Караулов, Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности / Ю.Н. Караулов // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы: доклады советской делегации на VI конгрессе. – МАПРЯЛ. М.: Русский язык, 1996. – С. 215–216.
3. Шаталова, С. В. Эпидейктические жанры речи: автореф. ... канд. дис. филол. наук / С.В. Шаталова; Яросл. гос. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского. – Ярославль, 2007. – 28 с.

МОВА І СТЫЛЬ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ І СРОДКАЎ МАСАВАЙ ІНФАРМАЦЫІ

Ю.М. Бабіч (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

НЕКАДЫФІКАВАНАЯ ЛЕКСІКА І ІМПЛІЦЫТНАСЦЬ СУЧАСНАГА ПУБЛІЦЫСТЫЧНАГА ТЭКСТУ

Ключавыя словы: некадыфікаваная лексіка, сродкі масавай інфармацыі, публіцыстычны тэкст, імпліцытнасць, жаргонная лексіка, прастамоўе.

Сродкі масавай інфармацыі, у тым ліку і друкаваныя, па-ранейшаму адыгрываюць дастаткова істотную ролю ў жыцці сучаснага грамадства. Таму не варта недаацэньваць значэнне перыядычных выданняў як досыць мабільнай і запатрабаванай крыніцы інфармацыі. Характэрна, што на першы план у іх паступова выходзіць не столькі ўласна інфармацыя, колькі яе аналіз, трактоўка, выказванні адмыслоўцаў, якія ацэньваюць, каментуюць пэўную важную для супольнасці з’яву.

Незваротнае паскарэнне тэмпу жыцця на пачатку XXI стагоддзя, шматразовае павелічэнне аб’ёму інфармацыі, імкненне нічога не прапусціць і быць у курсе розных падзей – усё гэта абумоўлівае тэндэнцыі да эканоміі моўных сродкаў публіцыстычнага тэксту, але разам з тым і стымулюе пошук новых крэатыўных форм падачы матэрыялу.

Заўважым, што апошнім часам усё больш выразна выяўляюцца памкненні журналістаў не проста праінфармаваць чытача, але і максімальна паўплываць на яго ўспрыманне таго ці іншага пададзенага факта, данесці свой погляд, пераканаць у слушнасці менавіта такога, а не іншага меркавання. Спецыфіка камунікацыі, якая ажыццяўляецца з дапамогай публіцыстычнага тэксту, дае магчымасць дасведчанаму журналісту перадаць не толькі вонкавую, наўпроставую, экспліцытную інфармацыю, але і прыхаваную, зашыфраваную, імпліцытную.

Можна сцвярджаць, што сёння праблема імпліцытнасці займае прыкметнае месца ў даследаваннях філосафаў, псіхолагаў, медыяэкспертаў і, безумоўна, лінгвістаў. Імпліцытны – гэта “не выражаны знешне, які падразумяваецца, характарызуецца эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкай. Імпліцытнае значэнне слова праяўляецца ў яго спалучальнасці” [3, с. 125].

Значным імпліцытным патэнцыялам валодае жаргонная і прастамоўная лексіка, якая апошнім часам істотна пашырылася на старонках беларускіх перыядычных выданняў. Мы рэгулярна фіксуем, напрыклад, на старонках газеты “Звязда” некадыфікаваныя лексемы

кшталту *кішэннік, барматуха, барыга, тусоўка, касіць, кінуць, бамбіць* і г.д. Падобнай з’явы мы не назіралі яшчэ гадоў дваццаць назад. Таму ўзнікае лагічнае пытанне: чым гэта можа быць абумоўлена?

На наш погляд, пашырэнне жаргоннай і прастамоўнай лексікі ў сучаснай мове тлумачыцца некалькімі фактарамі. Паколькі Беларусь сёння знаходзіцца пераважна ў расейскамоўнай медыяпрасторы, то значная колькасць жарганізмаў і прастамоўяў аўтаматычна трапляе да нас з рускай мовы, дзе яны досыць ужывальныя ўжо даўно. Акрамя таго, зніжаецца, скажам так, духоўны ўзровень пэўнай часткі грамадства. Калі ж мець на ўвазе непасрэдна друкаванае слова, то адным з галоўных фактараў тут з’яўляецца імкненне СМІ прывабіць чытача, наблізіць мову газеты да карыстальніка, што, як мяркуецца, павінна паспрыяць і павелічэнню накладаў. Бо жаргонная і прастамоўная лексіка аказвае дастаткова моцнае эмацыйнае ўздзеянне на чытача. Такія словы самі па сабе прывабліваюць рэцыпіента, дадаючы цікавасці да напісанага або сказанага. Жарганізмы міжволі дапамагаюць усталяваць віртуальны кантакт з чытачом ці слухачом, робяць працэс камунікацыі больш нефармальным. Пашырэнню сферы ўжывання згаданай лексікі спрыяе таксама яе стылістычная адметнасць, адпаведная афарбаванасць. Такая асаблівасць дазваляе жарганізмам выконваць самыя розныя камунікацыйныя функцыі, ператвараючы звычайную рацыянальную інфармацыю ў эмацыйна ўзмоцненую, якая сваёй экспрэсіўнасцю эфектыўна ўздзейнічае на свядомасць чалавека.

І тут няма гаворкі пра нейкую пэўную групу адрасатаў. Аўтар звяртаецца звычайна да разнароднай і масавай аўдыторыі і шукае адмысловыя сродкі экспрэсіі, вобразнасці, якія б дапамаглі пераадолець наяўны віртуальны бар’ер паміж ім самім і чытачом і паспрыяць больш якаснаму засваенню патрэбнай, імпліцытнай, апрыёры закладзенай інфармацыі. Можна меркаваць, што чыста інфармацыйны складнік у моўнай плыні ўсё больш цесна карэлюе з аксіялагічным, накіраваным непасрэдна на рэцыпіента, у ролі якога можа выступаць абсалютна кожная асоба. Таму мы ўсё часцей фіксуем у публіцыстычным дыскурсе дзеясловы *адрывацца, тусавацца, ламануцца, засвяціцца, завісаць, касіць, кінуць, назоўнікі бабло, барматуха, чарніла, барыга, жэсць, прыкол, тачка*, а таксама пэўныя ўстойлівыя спалучэнні кшталту *па барабану*, дзе рэалізуецца значэнне ‘ўсё роўна, не важна, не цікава’. Прывядзём колькі прыкладаў з газеты “Звязда”: *Пакупнікі адразу ламануліся ў адчыненыя дзверы* (2014); *Двое з маладзёнаў засвяціліся ў Барысаве яшчэ летам* (2015); *Многіх прыхільнікаў “барматухі” прадаўцы ведаюць не толькі ў твар, але і па імёнах* (2015); *Аматары чарніла тусуюцца ля магазіна ўвесь дзень* (2017); *З бізнесмена гора-вымагальнікі хацелі стрэсі бабла* (2019); *Прадпрымальніка кінулі на кругленькую суму* (2020); *Тое, што ўбачылі аператыўнікі, не магло не здзівіць: гэта проста жэсць* (2021).

Варта мець на ўвазе, што тэксты, у якіх мы фіксуем прыведзеныя лексемы, не з'яўляюцца па вялікім рахунку нейкімі адасобленымі структурамі на старонках выдання. Таму вельмі важнай формай функцыянавання публіцыстычнага тэксту становіцца яго інтэрдыскурсіўнасць. Гэта значыць, што імпліцытныя сэнсы аднаго тэксту могуць дыктавацца іншымі публікацыямі аднаго і таго ж аўтара або нататкамі на адну і тую ж тэматыку.

Прыкладаў можна прыводзіць яшчэ шмат і розных. Прыгадаем хоць бы словы *адкат*, *афігець*, *бамбіць*, *капушта*, *нахіляць*, *развесці*, *спаліцца*, *таксаваць*, *тырчэць* і г.д. У падобных словаўжываннях імпліцытнасць як важная ўласцівасць сучаснага публіцыстычнага тэксту актуалізуецца ўсё больш выразна. Пашыраюцца сэнсаўтваральныя рэсурсы, пераасэнсоўваецца вобразна-прагматычны складнік. Гэта, у сваю чаргу, патрабуе ў ідэале добрай лінгвакультурнай падрыхтоўкі рэцыпіента, які павінен распознаць, асэнсаваць і правільна інтэрпрэтаваць імпліцытныя сэнсы. І тут у якасці адмысловых маркераў імпліцытных сэнсаў выступаюць метафары, эўфемізмы, пэўныя прэцэдэнтныя з'явы. Істотную ролю, паводле меркавання расійскага даследчыка А. Лявонцьева, адыгрывае таксама паняцце “асобаснага сэнсу”, якое “аб'ядноўвае значэнні, што ствараюцца і засвойваюцца, з рэальнасцю жыцця канкрэтнага суб'екта і з'яўляецца фактарам свядомасці” [2, с. 186]. Таму можна меркаваць, што разуменне імпліцытнага сэнсу, яго расшыфроўка дае шараговаму чытачу ў пэўнай ступені пачуццё задаволенасці сабой, сваімі пазнавальнымі магчымасцямі. Імпліцытнасць дазваляе зрабіць тэкст больш глыбокім у сэнсава-сімвалічным плане. А журналіст імкнецца, у тым ліку і праз увядзенне ў кантэкст шырокіх пластоў некадыфікаванай лексікі, скампанаваць нататку ці артыкул такім чынам, каб чытач убачыў пэўную асіметрыю паміж выказаным і схаваным сэнсамі, стварыць пабочны сэнсавы сегмент, які адлюстроўвае яго ацэнку канкрэтнага апісанага факта.

Прааналізаваны матэрыял дазваляе зрабіць выснову, што ступень сэнсавага і прагматычнага ўздзеяння публіцыстычнага тэксту непасрэдна залежыць ад ступені ўключэння ў яго камунікатыўную прастору імпліцытнага сэнсу, які звязаны не толькі з інфармаваннем, але і з уплывам на свядомасць рэцыпіента.

Так, варта пагадзіцца з тым, што выкарыстанне жарганізмаў і прастамоўяў насамрэч павышае цікавасць да напісанага. Разам з тым найчасцей пры гэтым назіраецца пэўнага кшталту “разлад кантэкснага і слоўнага значэнняў моўных сродкаў” [1, с. 196], што можа быць не заўсёды правільна трактавана чытачом з пункту гледжання нейкай вербальнай эстэтыкі. Таму паўстае пытанне: а як гэта суаднесці з праблемай захавання чысціні маўлення – адным з асноўных крытэрыяў вербальнай культуры асобы? Нагадаем тут, што першапачаткова французскае слова *жаргон* (*jargon*) абазначала якраз ‘сапсаваную мову’.

А жарганізмы і мацерныя словы, як вядома, не былі характэрныя для беларускага маўлення, бо яны амаль цалкам пазычаныя, пераважна з рускай ці праз рускую мову. І нярэдка іх ужыванне ў маўленні звязана з агульнай нізкай культурай асобы. На наш погляд, існуе пэўная небяспека, што з цягам часу ў выніку рэгулярнага выкарыстання ў друку асобных прастамоўных ці жаргонных лексічных адзінак можа змяніцца іх сацыяльная ацэнка, яны могуць перастаць успрымацца рэцыпіентамі як нелітаратурныя і перайсці ў катэгорыю агульнаўжывальных, што недапушчальна. Таму праблема імпліцытнага характару некадыфікаванай лексікі ў публіцыстычным тэксце патрабуе пастаяннай і самай пільнай увагі як лінгвістаў, так і непасрэдна журналістаў.

Літаратура

1. Костомаров, В.Г. Наш язык в действии : Очерки современной русской стилистики / В.Г. Костомаров. – М. : Гардарики, 2005. – 287 с.
2. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
3. Матвеева, Т.В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В. Матвеева. – Ростов на-Дону : Феникс, 2010. – 562 с.

В.А. Варанецкая, У.І. Куліковіч (Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт)

ПРЫРОДА ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНЫХ ПАМЫЛАК У ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫМ ТЭКСЦЕ: РЭДАКТАРСКІ АСПЕКТ

Ключавыя словы: графіка-арфаграфічная памылка, арфаграфія, феномен памылкі, тэксты СМІ, рэдагаванне.

Памылкі – гэта натуральная і заканамерная з’ява, якая суправаджае развіццё любых працэсаў чалавечай дзейнасці. Нягледзячы на ўсведамленне непазбежнасці ўзнікнення памылак, праблема функцыянавання ненарматыўных адзінак застаецца для сродкаў масавай інфармацыі адкрытай і да канца не вырашанай. Па меры чытання тэкстаў арфаграфічныя недакладнасці фіксуюцца ў сферы свядомага або падсвядомага і перашкаджаюць выпрацоўцы і замацаванню арфаграфічных нормаў у соцыуме.

Графіка-арфаграфічныя памылкі ў медыйных тэкстах носяць не індывідуальны, а стэрэатыпны характар, што дазваляе аналізаваць і тыпалагізаваць іх. Таму вывучэнне феномену памылак, іх характару, відаў, прычын з’яўлення, а таксама распрацоўка метадаў іх папярэджання на этапе рэдагавання і карэктуры можа стаць сур’ёзным этапам на рацыянальным шляху ўдасканалення сродкаў масавай інфармацыі.

Задача артыкула – прааналізаваць беларускамоўныя тэксты, выявіць найбольш тыповыя графічныя і арфаграфічныя недакладнасці і ўстанавіць прыроду іх з’яўлення. Матэрыялам для даследавання паслужылі тэксты, апублікаваныя на сайце Белтэлерадыёкампаніі за 2021 год.

Аналіз графіка-арфаграфічных памылак дазволіў устанавіць наступныя фактары іх з’яўлення:

1. Недастатковае веданне новай рэдакцыі Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі тымі, хто піша і рэдагуе матэрыялы. Па гэтай прычыне з’яўляюцца памылкі на наступныя правілы:

– перадача акання на пісьме: «Усе ўдзельнікі пленэру... папоўнілі асабістыя **партфолія** новымі каларытнымі пейзажамі»; «Гэта курсавыя і дыпломныя працы студэнтаў, якія зараз знаходзяцца у фазе любімай **альма-матэр**»; «Іх уладальнікі ўжо атрымалі **ордэры** на новае жыллё» (нарматыўнае напісанне: *партфоліа, альма-матар, ордар*);

– перадача якання на пісьме ў лічэбніках: «**Шэсцьдзесят** пяць вуляў размясіліся ў яблыневым садзе»; «**Сто пяцьдзесят** прадметаў – бытавыя рэчы, адзенне...»; «Усенародную любоў яму прынеслі працы ў фільмах ... **«Семнаццаць імгненняў вясны»** (нарматыўнае напісанне: *шэсцьдзесят, пяцьдзесят, сямнаццаць*). Увогуле правіла перадачы на пісьме «якання» прадугледжвае выкарыстанне розных прынцыпаў напісання (фанетычнага, марфалагічнага, традыцыйнага) і выбар арфаграмы ўскладняецца ўплывам рускага напісання і вымаўлення;

– правапіс у (складовага) і ў (нескладовага): «Трэба паспець убачыць усе цікавасці – кажуць, у гэтых месцах вельмі цікавыя флора і **фауна**»; «Асаблівую ўвагу надаў апартаментам афрыканскіх **страўсаў**»; «Таксама ўводзяцца штрафы і магчымасць турэмнага зняволення за разбурэнне прымежнай інфраструктуры: платоў, **шлагбаўмаў**, варот» (норма: *фаўна, страусаў, шлагбаумаў*);

– правапіс некаторых спалучэнняў зычных: «Сёння ж надвор’е ў **цэнтральным рэгіёне** было **кантрасным**...» (норма: *кантрасным*);

– правапіс галосных у запазычаных словах: «Праверку прыходзіцца праходзіць а **капела**...», «У рэжыме рэальнага часу можна накіраваць свае **рэзюме** працадаўцу...» (норма: *капэла, рэзюмэ*);

– правапіс і, ы, й пасля прыставак: «Ваенныя хімікі завяршылі **дэзінфекцыю**...»; «Яшчэ адна важная прычына трывогі – **дэзінфармацыя** аб вірусе» (норма: *дэзынфекцыю, дэзынфармацыя*).

2. Неўдакладненасць адносін паміж фактамі маўлення і пісьмовай мовы. Згодна з новымі правіламі беларускай арфаграфіі, якія ўступілі ў дзеянне з 1 верасня 2010 г., пры выбары напісання некаторых арфаграм рэкамендуецца звяртацца да літаратурнага вымаўлення. Аднак складанасць рэалізацыі фанетычнага прынцыпу на практыцы звязана са значным разнабоям у літаратурным вымаўленні.

Кіравацца правілам «як чуецца, так і пішацца», якое перадае сутнасць фанетычнага прынцыпу беларускай арфаграфіі, можна толькі пры ўмове захавання нормаў літаратурнага вымаўлення. Адхіленні ад нормаў становяцца прычынай варыянтнай або памылковай перадачы на пісьме, напрыклад, літар *э, е ў* сярэдзіне іншамоўных слоў: «*Свае **бізнэс-ідэі і стартапы навучэнцы каледжа дэманструюць таксама на форумах, фестывалях, конкурсах***» і «*Словы **бізнесу ў вялікай працы па мадэрнізацыі Канстытуцыі***»; «*Сталічны музей канструктара **Lego** рыхтуецца трапіць у Кнігу рэкордаў **Гінеса!***» і «*Зусім хутка Кніга рэкордаў **Гінеса** папоўніцца новым экспанатам*»; «*Гэты вынік не дазволіў беларусам прабіцца ў **плэйоф***» і «*Што тычыцца хакеістаў «**Дынама**», то каманда працягвае барацьбу за **плей-оф...***»; «*Што імпануе, а што выклікае пытанні, наконт якіх нормаў няма кансэнсусу?*» і «*Па некаторых пунктах **кансэнсус** знойдзены*».

3. Функцыянаванне ў свядомасці таго, хто піша, другой арфаграфіі, больш эканомнай, чым афіцыйная. Даследчыкамі вылучаецца два напрамкі ўплыву: сістэма арфаграфіі рускай мовы і ўдасканаленая сучаснікамі сістэма арфаграфіі, распрацаваная Б. Тарашкевічам.

Вынікам такога ўплыву сталі ненарматыўныя напісанні: «*Традыцыі старадаўняга народнага рамяства **лазапляцення ўжо трэці дзясятка гадоў адраджаюць у Маладзечне***»; «*У горад уведзены войскі і **бронетэхніка***»; «*У Мадрыдзе гарыць папулярны **гатэль**, эвакуіраваны больш за 200 пастаяльцаў*»; «*Аб тым, калі нават мінімум **зэканомленай энергіі прыносіць максімум карысці – Аляксей Кандраценка***» (норма: *лазапляцення, бранятэхніка, атэль, сэканомленай*).

4. Сродкі масавай інфармацыі адрозніваюцца хуткасцю і рэгулярнасцю распаўсюджвання, практычна адначасовасцю спажывання інфармацыі чытачом. У такіх умовах часта дапускаюцца памылкі ў словах, якія з'яўляюцца выключэннямі з правілаў ці правапіс якіх неабходна правяраць у даведніках: «***Відэасервіс** пачне адлічваць падаткі ЗША з даходаў блогераў, якія не жывуць у гэтай краіне*»; «*Адстойваць свой **суверынетэт** – задача і галоўнага закона краіны, праект якога зараз актыўна абмяркоўваецца ў грамадстве*»; «***Светлафоры**, пешаходныя пераходы, схемы руху і напрамкі транспартных патокаў: дарожная інфраструктура аднаго з мінскіх кварталаў у фармаце*»; «*І адкладзены попыт на куплю тавараў і паслуг звязаны з падаўжэннем **карантынных абмежаванняў у некаторых краінах...***» (нарматыўнае напісанне: *відэасэрвіс, суверэнітэт, святлафоры, каранцінных*).

Па прычыне няўважлівасці ў тэкстах з'яўляецца як літара у (складовае) пасля галосных, так і ў (нескладовае) пасля зычных: «*Тэхніка мае назву трапунта – аб'ёмныя **узоры***»; «*Пачалі з **ўстаноўкі** сушыльных комплексаў, далей закупілі неабходнае абсталяванне*». Па гэтай жа прычыне з'яўляюцца апіскі – памылкі па няўважлівасці ў пісьмовым тэксце. Наяўнасць апісак можа тлумачыцца і блізкасцю знаходжання літар

на клавiятуры, iх перастаноўкай, пропускам i наборам тэксту на лацінiцы ці лiтарамi рускага алфавiта: «Напярэдаднi **Генпракуратура Казахстана** назвала лiк загiнуўшых»; «Змяненнi i дапаўненнi ў праект Канстытуцыi з пункту **гледжання** моладзi»; «**Мiнск** пад уладай ветранай стыхii...» (норма: *Генпракуратура, гледжання, Мiнск*).

Найбольш распаўсюджаным тыпам графiчных недакладнасцей можна адзначыць ненарматыўнае ўжыванне агульнапрынятых скарачэнняў i абрэвіатур: «Паводле даных, зараз Польшча i Прыбалтыйскiя краiны засяродзiлi на мяжы больш як **30 тыс** вайскоўцаў»; «Дарэчы, толькi ў Магiлёўскай вобласцi сёлета iнвестыцыi ў спорт склалi звыш **72 млн. рублёў**»; «Новы штат **COVID** больш заразны, чым «Дэльта»; «Супрацоўнiкi **Асвода** i ратавальнiкi рэкамендуюць поўнасьцю адмовiцца ад прагулак па крышталёвым пакрыццi» (нарматыўнае напiсанне: *30 тыс., 72 млн, COVID-19, АСВОДа*).

Дзякуючы аналізу корпуса публiцыстычных тэкстаў, намi вылучаны напрамак тэрэтычных ведаў, вывучэнне якога бачыцца актуальным у рэалiях развiцця беларускамоўных сродкаў масавай iнфармацыi. Даследаванне феномена памылкi дазваляе вылучыць асобныя недакладнасцi ў метадычных распрацоўках на дадзеную тэму, вывучаць прычыны i прагназаваць магчымасцi ўзникнення ненарматыўных лiнгваўтварэнняў i, галоўным чынам, распрацоўваць практычна карысныя метадыкi.

Е.Н. Горегляд (Вiтeбскiй дзяржаўны ўнiверсiтет iмeнi П.М. Машэрава)

АВТОРСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ БЕЛАРУСИ)

Ключевые слова: публицистический стиль, фразеологизмы, средства массовой информации, аналитическая трансформация, неаналитическая трансформация.

Одной из отличительных черт современной публицистики стало активное использование журналистами устойчивых выражений. Чаще всего подобные конструкции формируют заглавие статьи непосредственно или включаются в него в качестве составной части. Употребление в заголовках устойчивых сочетаний слов наряду с прецедентными текстами, различными ритмико-интонационными и графическими средствами является эффективным способом формирования аттракции, которая рассматривается как социальная установка на собеседника.

Фразеологизмы в текстах средств массовой информации выполняют особую функцию. По словам Г.О. Винокура, «... газетный язык, по сути дела, насквозь фразеологизирован, поскольку стандартность, клишированность многих выражений является неотъемлемым свойством этого языка» [2, с. 15]. Характеризуя основные функции газетной речи, он говорил: «Если язык вообще есть прежде всего некое сообщение, коммуникация, то язык газетный в идеале есть сообщение по преимуществу, коммуникация обнаженная и абстрагирования до крайних мыслимых своих пределов. Подобную коммуникацию мы называем «информацией». Именно на этом обнажении коммуникативной функции слова основана своеобразная эстетика газетной речи» [2, с. 229].

Нами проанализировано функционирование устойчивых выражений в ряде русскоязычных периодических изданий Республики Беларусь – «Комсомольская правда в Беларуси» (далее – КП в Беларуси), «Аргументы и факты в Беларуси» (далее – АиФ в Беларуси), «СБ. Беларусь Сегодня» (далее – СБ), «Беларускі час» (далее – БЧ), «Рэспубліка», «Витьбичи».

Устойчивые выражения – это только один из источников, используемых журналистами печатных изданий для создания заголовков статей, но источник, занимающий в последнее время чуть ли не главную позицию. Наблюдения позволили отметить интересный факт: если, к примеру, названия произведений литературы, телевизионных программ, песенные тексты и т.д. используются журналистами преимущественно в трансформированном виде (по Ю.Н. Караулову – вторичном), то около 60% заголовков-фразеологизмов сохраняют оригинальную форму и состав компонентов, а также присущее им изначально значение (согласно Ю.Н. Караулову, используются в «натуральном виде»). Это объясняется тем, что «классический» фразеологизм экспрессивен сам по себе (как известно, в современном русском языке около 90% фразеологических единиц стилистически окрашены и лишь 10% нейтральны), хотя его образность может обрести непредвиденное воплощение в авторском контекстуальном окружении:

Незванный гость хуже татарина (Витьбичи);

Долг платежом красен (Витьбичи);

Где родился, там и пригодился (Витьбичи);

От ворот поворот (СБ);

И чтец, и жнец, и на дуде игрец (СБ) и др.

В настоящее время в многочисленных исследованиях текстов СМИ отмечается, что пословицы, поговорки, устойчивые выражения являются одним из основных конструктивных элементов большинства газетных заголовков. Они – ценное выразительное средство, что отмечал еще Н.В. Гоголь, который о пословицах говорил так: «...В них все есть: издевка, насмешка, попрек – словом, все шевелящее и задирающее за живое». Пословицы и поговорки представляют собой типичные примеры «чужой речи», ставшей «своей», они прочно закреплены в мире говорящего и читающего. Они представляют собой совокупность знаний и представлений,

общих для всех членов национально-культурного сообщества, такие конструкции многократно воспроизводятся в речи, они самодостаточны, способны существовать без контекста [3].

Тем не менее, в ряде случаев, создавая заголовок, журналисты подвергают фразеологизмы трансформации, что обуславливается следующими причинами:

- необходимостью аттрактивного воздействия на реципиента, так как именно заголовок коррелирует в памяти со знакомой фразой или явлением и читатель непременно обратит на него внимание;

- стремлением избежать прямого высказывания, которое может быть нежелательно в газете;

- необходимостью более верного истолкования смысла, так как все новое хорошо приживается на базе старого.

По мнению Ш. Балли, «нарушения привычных норм языка косвенно служат экспрессивности уже тем, что вносят в речь разнообразие. Нет ничего более однообразного, как повторение одних и тех же форм...» [1]. Различают неаналитическую (семантическую, смысловую) и аналитическую трансформацию фразеологических выражений.

При неаналитической трансформации состав фразеологизма остается неизменным; могут либо варьироваться оттенки смысла, либо в результате совмещения прямого и переносного значений возникает своеобразное восприятие выражения в целом. Аналитическая трансформация, наоборот, вносит определенные изменения в состав фразеологической единицы.

Так, заголовок одной из статей в газете «КП в Беларуси» звучал следующим образом: «*Ирландцы подложили свиней белорусам*». «Словарь образных выражений русского языка» под редакцией В.Н. Телия так определяет значение фразеологизма «*подложить свинью*»: «исподтишка и неожиданно сделать гадость, навредить...» [4]. Автор статьи изменил константную грамматическую форму именного компонента фразеологизма – И. п. ед. ч., что явилось одной из причин нарушения внутриязыковой идиоматичности. Кроме того, текст статьи позволяет усмотреть в выражении «*подложить свиней*» и прямой, незакамуфлированный смысл: «В результате раздачи живых свиней жители деревни Богдановка перессорились между собой и с благодетелями – ирландцами». Таким образом, выражение «*подложить свиней*» в условиях данного контекста реализует сразу два значения: «раздать живых свиней» и «быть косвенной причиной раздора, неприятностей». Все это способствует расширению контекстуального значения выражения. Возникает семантическая двуплановость фразеологизма, усиливается образность текста.

В заголовке «*Истина: в вине полстраны*» (КП в Беларуси) автор намеренно расчленяет пришедшее в русский язык из латинского широко известное выражение *in vino veritas*, в корне изменяя при этом синтаксический план высказывания.

Аналитическая трансформация предполагает изменение компонентного состава фразеологизма. Это может быть эллипсис одного из компонентов, причем иногда даже опорного или содержащего основную информацию, или наоборот, вставка лексем, а также замена одного из слов.

Не рой другому яму... («Витьбичи») – ср.: *Не рой другому яму, сам в нее попадешь*;

Мал магазин, да дорог (БЧ) – ср.: *Мал золотник, да дорог*;

Лес возят – дороги трещат... (Рэспубліка) – ср.: *Лес рубят – щепки летят* и др.

Расширение границ устойчивого выражения делает заголовок автосемантическим, т.е. понятным без опоры на текст статьи. Актуализируется «вторичный» смысл, в котором контаминируются образность исходного текста и возникшая коннотация. В подобных конструкциях реализуется эффект оправданного ожидания: смысл заголовка в целом понятен читателю, но вследствие образности, созданной в том числе и фразеологизмом, повышается вероятность последующего прочтения всей статьи:

Вывести рыбу на чистую воду (СБ) – ср.: *Вывести на чистую воду*;

Галопом по Европе: как не попасть впросак, путешествуя на автомобиле (АиФ в Беларуси) – ср.: *Галопом по Европам* и др.

В следующих примерах, на наш взгляд, можно говорить о фразеологической паронимии, поскольку создание особой экспрессии в этом случае основано на использовании слова, обладающего лишь случайным звуковым сходством с исходным компонентом фразеологизма:

Дело мастера – добиться (СБ) – ср.: *Дело мастера боится*;

Еда не приходит одна (СБ) – ср.: *Беда не приходит одна*;

Долг платежом страшен (СБ) – ср.: *Долг платежом красен*.

В ряде случаев тот или иной вид трансформации фразеологизма не реализуется в «чистом» виде. Для достижения наибольшей степени аттрактивного воздействия журналисты одновременно производят в оригинальном тексте изменения на разных языковых уровнях:

Щи да каша – пища не наша, или Почему не едят в столовых? (БЧ) – ср.: *Щи да каша – пища наша*; наряду с расширением исходного текста происходит мена утвердительной модальности на отрицательную;

Мост преткновения, или Пока гром не грянул... (Рэспубліка) – ср.: *Камень преткновения*; комбинируются лексическая трансформация, расширение границ препозитивного фразеологизма и эллипсис постпозитивного фразеологического выражения (ср.: *Пока гром не грянет, мужик не перекрестится*), в котором также модифицирована грамматическая форма предиката.

Владение образными средствами языка обогащает ... способы воздействия на умонастроение собеседника. Поэтому очень важно знать значение образных сочетаний и те жизненные ситуации, в которых они используются. Прагматическая нагруженность идиом позволяет уподобить их микротекстам, в которых нечто сообщается под прикрытием образной канвы, оценивается с точки зрения здравого смысла, переживается как чувство-отношение к

обозначаемому, вызывая одобрение или неодобрение, презрение, пренебрежение и т.д., что в конечном счете и обуславливает более емкое содержание речи (текста) и его экспрессивность ... [4, с. 14]. Безусловно, всё это возможно при наличии у реципиента-читателя определенных фоновых знаний и общего с автором статьи лингвокультурологического кода.

Литература

1. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
2. Винокур, Г.О. О языке художественной литературы / Г.О. Винокур. – М. : Высшая школа, 1991. – 445 с.
3. Михейкина, С.Г. Когда газетный заголовок – каламбур / С.Г. Михейкина // Русская речь. – 2008. – №4. – С. 68–72.
4. Словарь образных выражений русского языка / Т.С. Аристова, М.Л. Ковшова, Е.А. Рысева и др.; под ред. [и с предисл.] В.Н. Телия. – М. : Отечество, 1995. – 368 с.

А.С. Дзядова, В.А. Кукушкіна (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

РЭЛІГІЙНАЯ ЛЕКСІКА ЯК СРОДАК РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ ВОБРАЗА МАЦІ Ў МОВЕ ПАЭЗІІ РЫГОРА БАРАДУЛІНА

Ключавыя словы: архетып, Бог, рэлігійная лексіка, хрысціянскі, язычніцкі.

У паэтычнай творчасці Рыгора Барадуліна вельмі выразна прасочваюцца рэлігійныя матывы. У апошнія гады свайго жыцця паэт дастаткова часта звяртаўся да асэнсавання біблейскіх матываў і вобразаў.

Менталітэт беларускага народа, а таксама яго псіхічна-каштоўнасная арыентацыя сфарміраваны на аснове рэлігійнага светаўспрымання. Выяўленне хрысціянскага светапогляду беларусаў з’яўляецца дастаткова выразным у творах, дзе аўтар звяртаецца да вобраза маці, які з’яўляецца традыцыйным у беларускай літаратуры. У іх ліку вершы “Мама”, “Вогнепаклонніца”, “Не ведаючы тэорыі вольных вершаў”, “Веды”, “У адкрытым космасе”, “Ашуканка”, “Багіня”, паэмы “Трыпціх”, “Блакада”, “Вяртанне ў першы снег” і інш. Паэт фактычна стварыў культ маці ў сучаснай беларускай паэзіі, што, па словах В. Быкава, сведчыць пра сілу сыноўняй любові – “можа, самай самаадданай любові ў сучаснай беларускай паэзіі” [2, с. 4]. Гэта пацвярджаюць наступныя барадулінскія радкі: “І калі б была воля мая на тое – пачаў бы я азбуку менавіта з літары М: як і ўсё на зямлі, усё ў нас пачынаецца з Маці. Усё ад маці, усё зпад матчынага сэрца”. Далей паэт падкрэслівае: “Маці адна, маці незаменная... Маці адна, як і Радзіма” [4, т. 1, с. 45].

Трэба адзначыць, што культуралагічнае і тэрытарыяльнае становішча Беларусі на мяжы традыцый заходняга (асновай якога з’яўляецца Бацька) і ўсходняга (асновай якога з’яўляецца Маці) хрысціянскага светабачанняў

абумовіла і ўзнікненне пэўнага рэгіянальнага славянскага жаночага архетыпа, адным са сродкаў выяўлення якога з’яўляецца літаратура: *Я цяпер – як апошні колас. / З самых родных яшчэ сталіся / Бацька Бог ды ад Мамаы Голас* [1, с. 130]. Нагадаем, што “архетып (ад грэч. *arche* – пачатак і *tyros* – вобраз) – гэта агульначалавечы першавобраз, персанаж, што паслядоўна пераўтвараецца ў міфах, літаратуры і індывідуальным мысленні; спосаб сувязі вобразаў, што пераходзяць з пакалення ў пакаленне” [7, с. 9]. Фактараў, якія сфарміравалі жаночы архетып, некалькі. Найперш гэта элементы язычніцка-хрысціянскага светабачанняў і, як вынік, матывы ўсёдаравання, несупраціўлення злу насіллем, якія выражаюцца ў наданні архетыпу жанчыны-маці характарыстык высокай духоўнасці, вернасці блізкім і свайму роду (народу): *Я вечны ў роднай старане, / Як слова Мама...* [5, с. 274].

Заўважым, што разнастайныя праявы архетыпа жанчыны-маці знайшлі сваё глыбокае выяўленне ў паэзіі Рыгора Барадуліна як сапраўднага выразніка народнай свядомасці беларусаў. Вобразу маці ў сваіх творах ён надзяліў асаблівую ўвагу: *І не хапае голасу зязюлі, / І не хапае коласу святла. / І вушы слова добрага не чулі. / Прыгаслі вочы, як і дні, таксама. / І гэты свет ў спадчыну дала / І закацілася, як сонца, Мама* [5, с. 385]. Маці – нязменная паэтава муза, якая натхняе і жывіць усю барадулінскую творчасць. Вобраз Акуліны Андрэўны амаль цалкам узяты з жыцця, ён праходзіць праз усю творчасць Рыгора Барадуліна-Сына і тым самым раскрывае нам узвышанасць паняцця “Маці” з пункту гледжання рэлігійнай самасвядомасці чалавека: – *Божанька!* – / *Мама на вуснах сваіх / Кунежыла ймя святое* [5, с. 237]; *А мама багінняй была. Куліна – багіня кухні* [4, т. 2, с. 124].

Для Рыгора Барадуліна маці – гэта ўвасабленне святасці, пасрэдніца паміж Богам і Зямлёй: *маці не нараджаюцца, іх пасылае Бог кожнаму, каб чалавекам застацца мог* [5, с. 441]. Апрача таго, жанчына-маці ўспрымаецца паэтам як выразніца нацыянальнага менталітэту, як увасабленне роднай зямлі, як вобраз, што асацыіруецца з роднай мовай: *Яшчэ не ўмела ў горы хіліцца, яшчэ не ўмела маці хваліцца* [4, т. 2, с. 9]; *Родны кут, як гняздзечка ў траве, там – дзе маці табою жыве* [4, т. 2, с. 136]; *Схілілася нада мной святое / Святам свяцонае / Маміна слова* [5, с. 273]; *Нябыт абыякава ўсё праглыне. / Я цешыцца / Марнай надзеяй гатовы, / Што нехта захоча / Сказаць пра мяне: / Ён быў на паслугах / У матчынай мовы* [5, с. 314].

З шэрагу моўных сродкаў з рэлігійнай канатацыяй у паэзіі Рыгора Барадуліна вылучаюцца лексічныя адзінкі, якія дапамагаюць раскрыць вобраз маці і правесці паралель паміж ім як вобразам жанчыны і вобразам Боскай Маці. Выкарыстоўваючы рэлігійную лексіку, аўтар не толькі наблізіў вобраз маці да боскага, свяшчэннага, але і прадэманстраваў, як гэты вобраз можа суадносіцца са свядомасцю славянскага этнасу.

Дзякуючы майстэрскаму валоданню словам паэт з незвычайнай любасцю і пяшчотай піша пра жанчыну-маці, якой ён прысвяціў зборнік

паэзіі “Евангелле ад Мамаы” [3], дзе аўтар (крыху нават нечакана) параўноўвае маці з крыніцай веры і мудрасці жыцця – Бібліяй: *Мама – / Мая небадарная Біблія* [3, с. 240]. Для паэта маці – гэта і пачатак жыцця, і чалавечы ідэал, і зберагальніца маральных каштоўнасцей, і ўвасабленне дабра і справядлівасці, спагады і жалю, чалавечай шчодрасці і самаахвярнасці: *Гэта ведае неба ды Мама – / Без цябе не бывае мяне. / І душа жыць не можа без храма, / Цяжка ёй у чужой старане* [5, с. 269].

Для раскрыцця вобраза маці Рыгор Барадулін часта карыстаецца лексікай з рэлігійнай семантыкай, тым самым паказваючы падабенства зямнога вобраза маці і вобраза Багародзіцы, якія абедзве ратуюць чалавечую душу ад грахоў і жыццёвых небяспек: *Багародзіца Прасвятая, / Душою нашчая, / Уратуй нас* [5, с. 21], моляцца аб дабрабыце ўсіх людзей на Зямлі: *І скіруй на сцежкі святарныя / Запаведаў Тваіх / Малітвамі Прачыстае Багародзіцы – / Нашае Валадарыні / І Прыснадзевы Марыі і Усіх Святых* [5, с. 26]. Між тым толькі родная маці для кожнага чалавека з’яўляецца выратавальніцай, памочнікам і пасрэднікам паміж Богам і дзіцём: *Мама – / Пасярэдніца між Богам і сынам – / Дзеліцца небам і хлебам адзіным* [5, с. 434].

У праваслаўнай царкве вось ужо дзве тысячы гадоў усхваляецца вобраз Божай Маці. У барадулінскай паэзіі вобраз маці, праз які рэпрэзентуецца духоўна-рэлігійныя каштоўнасці беларусаў, цесна пераплецены і ў пэўным сэнсе суадносіцца з вобразам Прачыстай Дзевы Марыі. Гэта пацвярджаецца ўжываннем у мастацкім кантэксце шматлікай колькасці лексічных адзінак са значэннем ‘маці Ісуса Хрыста’: *Прачыстая Дзева Марыя, Багародзіца, Багародзіца Дзева, Валадарыня, Вечнадзева Марыя, Маці Божыя, Панна, Прачыстая Багародзіца, Свяцейшая Панна*. Энцыклапедычны слоўнік рэлігійнай лексікі беларускай мовы дае наступнае азначэнне рэлігіёніма *Багародзіца Прасвятая*: “Прасвятая Дзева Марыя, Маці Госпада Бога нашага Ісуса Хрыста. Яе імя некалькі разоў упамінаецца ў Святым Пісанні, але мы маем з гэтай крыніцы толькі нямногія звесткі аб жыцці Багародзіцы, паколькі евангелісты мелі першай і галоўнай задачай расказаць аб зямным жыцці і правах Ісуса Хрыста. Недахоп звестак аб жыцці Багародзіцы, атрыманых са Святога Пісання, дапаўняецца многімі паданнямі, з якіх некаторыя маюць вытокі з глыбокай старажытнасці, адлюстроўваюць веру хрысціянскага грамадства са старажытных часоў” [6, с. 62]. Пашырэнне і аўтарытэтнасць вобраза Багародзіцы атрымала трывалае замацаванне ў рэлігійнай свядомасці беларусаў. Рыгор Барадулін узвышае вобраз Святой Панны і паказвае яе веліч, схіленне чалавека перад ёй: *Багародзіца, Вечнадзева Марыя, / Мы ўсі перад Табою малыя. / Дабраслаўленая між усіх маладзіц, / не пярэч, каб / Перад ценем ценю Твайго / Мы ўпалі ніц* [5, с. 21]. Чалавек неаднаразова звяртаецца са сваімі малітвамі да Багародзіцы: *Багародзіца Дзева, / Не адкінь у цярпеннях / Малітваў нашых* [5, с. 21].

Святая Дзева Марыя – рэлігійны вобраз, да якога людзі звяртаюцца ў самыя цяжкія моманты свайго жыцця. Акрамя таго, вобраз Маці Божай ўказвае нам на блізкасць і падабенства яе жыцця да зямнога жыцця простага чалавека, які знаходзіць падтрымку ў нябёс: *Свяцейшая Панна з Вушаўкай іконы, / Усіх ахінае Твой клопат штодзённы. / Дай моцы нам, Матка, / Дай, Матка, параду, / Як маем змагчы і падступнасць, і здраду* [5, с. 246].

Лексічная адзінка *Багародзіца* выступае як сімвал пачатку безграхоўнага новага свету, бо Маці Божая стала прарадзіцельніцай ахвяраванага на людскую жорсткасць Ісуса Хрыста – пасланца веры, святыні і ісціны: *І смела прыняў тленнае цела / Ад Духа Святога і Дзевы Марыі. / І чалавекам стаўся, / Каб пераняць пакуты людскія* [5, с. 22].

Сінтэз, перапляценне хрысціянства і язычніцтва ў рэлігійнай свядомасці маці паэта, як і многіх беларусаў, выўляюць наступныя радкі: *Мама мая хрысціянкай зжыла, з богабаязнай душой, іконніцай. / Ды, вернападдазеная святла, / Болей была яна / Вогнепаклонніцай* [4, т. 1, с. 367], дзе аўтар называе сваю маці *Вогнепаклонніцай* (назоўнік паходзіць ад словазлучэння *пакланенне агню*, сэнсава звязанага з культам свяшчэннага агню, які з глыбокай старажытнасці быў распаўсюджаны ў многіх народаў у часы язычніцтва).

Такім чынам, разгледжаны моўны матэрыял дазваляе сцвярджаць, што Рыгор Барадулін выявіў сябе як тонкі і глыбокі знаўца хрысціянскага веравучэння. Выкарыстоўваючы ўласнабеларускую моўна-культурную глебу, пры стварэнні вобраза маці паэт дастаткова цікава і па-мастацку дакладна адлюстравваў асабістае разуменне біблейскіх матываў і вобразаў. Лексічныя сродкі рэлігійнага характару, ужытыя ў камунікатыўнай прасторы барадулінскага мастацкага дыскурсу для раскрыцця вобраза маці, садзейнічаюць асэнсаванню і больш глыбокаму спасціжэнню рэлігійнага светапогляду беларусаў.

Літаратура

1. Барадулін, Р. *Anima* / Р. Барадулін. – Мінск : Рым.-катал. Парафія св. Сымона і св. Алены, 2011. – 452 с.
2. Барадулін, Р.І. Выбраныя творы / Р.І.Барадулін; [уклад., прадм., камент. М. Скоблы]. – Мінск : Кнігазбор, 2008. – 596 с.
3. Барадулін, Р. Евангелле ад мамы / Р. Барадулін. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1995. – 462 с.
4. Барадулін, Р. І. Збор твораў: У 4 т. / Р.І. Барадулін; Прадм. Сёмуха В.С. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1996-2002. – Т. I-III.
5. Барадулін, Р. Ксты / Р. Барадулін. – Мінск : Рым.-катал. Парафія св. Сымона і св. Алены, 2005. – 472 с.
6. Завальнюк, У.М. Энцыклапедычны слоўнік рэлігійнай лексікі беларускай мовы / У.М. Завальнюк, М.Р. Прыгодзіч, В.К. Раманцэвіч. – Мінск : Издательство Гревцова, 2013. – 804 с.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М. : Советская энциклопедия, 1992. – Т. 2. – 719 с.

Н.П. Ермакова (ДУА “Сярэдняя школа № 18 г. Віцебска імя У.С. Смятаніна”)

КУЛЬТУРНА-МАРКІРАВАНАЯ ЛЕКСІКА Ў МОВЕ СУЧАСНЫХ БЕЛАРУСКІХ ГАЗЕТ

Ключавыя словы: СМІ, рэцыпіент, вертыкальны кантэкст, публіцыстычны дыскурс, культурна-маркіраваная лексіка.

Розныя аспекты функцыянавання публіцыстычнага стылю пастаянна знаходзяцца ў цэнтры ўвагі лінгвістаў. Гэта тлумачыцца тым, што мова сродкаў масавай інфармацыі ў найбольшай ступені зведвае змяненні, увесь час папаўняючыся ў тым ліку і ўласнабеларускімі словамі, якія раней з розных прычын мала ўжываліся, а таксама запазычанымі з іншых моў. Новыя ўласнабеларускія і запазычаныя лексічныя адзінкі неаднолькава ўспрымаюцца носбітамі мовы, адрозніваюцца ў плане выяўлення пэўных аспектаў нашай нацыянальнай культуры. А любая адрознасць, як вядома, ёсць патэнцыйная перавага.

Мова, з’яўляючыся адлюстраваннем культуры і ментальнасці нацыі, утрымлівае ў сабе ўнікальны нацыянальна-культурны код. Сувязь паміж мовай і культурай найбольш ярка прадстаўлена на лексічным узроўні, у прыватнасці, праз культурна-маркіраваную лексіку, якая і адлюстроўвае ў значнай ступені найбольш важныя фрагменты моўнай карціны свету.

Мы прааналізавалі некаторыя асаблівасці выкарыстання культурна-маркіраванай лексікі ў папулярных беларускіх перыядычных выданнях “Наша слова”, “Звязда”, “Культура”, “Новы час”.

На старонках сучасных беларускіх СМІ мы часта фіксуем кантэксты, у якіх ужываюцца лексемы са значным нацыянальна-культурным патэнцыялам. П. Жаўняровіч лічыць, што “сёння СМІ рухаюцца ў сучасным рэчышчы канцэпттуальнай журналістыкі, бо ў матэрыялах прасочваецца вызначальны сэнсавы стрыжань, у якім закладзены такія складнікі, як беларуская дзяржаўнасць, беларускі дух і як іх адлюстраванне – беларуская мова” [2, с. 35]. Разгледзім асаблівасці выкарыстання некаторых слоў, што ўжо трывала замацаваліся ў мове, але пакуль фіксуюцца не ўсімі слоўнікамі.

У стварэнні культурна-маркіраванага кантэксту значную ролю адыгрываюць экстралінгвістычныя фактары, якія ўплываюць на ўнікальную канцэпттуальную мадэль свету, таму што мова праз сваю сістэму асацыяцый падключаецца да канцэпттуальнай мадэлі свету і афарбоўвае яе ў нацыянальна-культурныя фарбы. Напрыклад: *Старадаўні жаночы строй быў распаўсюджаны ў вёсках Лелікава і Павіцце Кобрынскага, а таксама Радастава Драгічынскага раёнаў* (Звязда, 09.03.2018); *Супрацоўнікі міліцыі высветлілі: маёмасць узяла суседка –*

вазок стаяў на яе лесвічнай клетцы (Новы час, 19.08.2019); *У Нью-Ёрку верталёт урэзаўся ў хмарачос* (Новы час, 10.06.2019). Кожны носьбіт беларускай мовы можа па-свойму ставіцца да ўжывання гэтых назоўнікаў і мець сваё ўяўленне пра мэтазгоднасць іх выкарыстання ў мове, але абсалютна відавочна, што сам факт іх існавання ў публіцыстычным радку падсвядома прыцягвае ўвагу чытача.

Варта адзначыць, што на старонках СМІ замест назоўніка *ўзрыўчатка* ўсё часцей ужываецца адметная беларуская лексема *выбухоўка*. Разгледзім прыклады: *МУС: выбухоўка на вакзале і ў самалётах не выяўленая* (Новы час, 03.09.2019); *У памяшканні, дзе знаходзілася выбухоўка, была знойдзена пасудзіна з гаручай вадкасцю* (Звязда, 04.08.2018); *Выбухоўка была закладзеная ў грузавіку, прыпаркаваным у адным з жылых кварталаў, дзе ў тым ліку пражывае мноства інашаземцаў* (Новы час, 13.08.2016). Назоўнік *выбухоўка* асацыюецца са словам *выбух*. Апелятыў валодае вялікім этнамоўным патэнцыялам, а выкарыстанне яго журналістамі збліжае аўтара з рэцыпіентамі, дазваляе быць на адной моўнай хвалі, што спрыяе больш якаснай узаемасувязі.

Адметнае месца ў лексічнай сістэме беларускай мовы ўжо больш за два дзесяцігоддзі займае слова *кавярня*, якое рэгулярна ўжываецца журналістамі ў публіцыстычным тэксце і выкарыстоўваецца ў моўнай практыцы прадстаўнікамі розных сацыяльных груп і ўзроставых катэгорый. Напрыклад: *Вечар вечных вершаў у кавярні “Трай”* (Новы час, 11.10.2019); *У Маскве кавярні і крамы, за выключэннем харчовых і аптэк, закрываюць на тыдзень* (Радые Рацыя, 28.04.2020); *У кавярні “Жар-птушка” адкрываецца чарговы танцавальны сезон* (Новы час, 08.09.2010). Адзначым, што ў сучасным публіцыстычным дыскурсе менавіта адзначаная беларуская лексема мае перавагу перад запазычаннем з французскай мовы *кафэ*. *Кавярня* – месца, куды можна зайсці перакусіць, папіць кавы ці гарбаты, з’есці марозіва ці проста адпачыць, слухаючы прыемную музыку і пацягваючы з кубачка духмяны напой. Гэтая лексема ўдала ўпісваецца ў прадуктыўную беларускую дэрывацыйную мадэль, як, напрыклад, *друкарня, гарбарня, кнігарня, цясларня* і г.д. Матывуецца згаданы назоўнік якраз беларускім словам *кава*.

Таксама на працягу не менш як двух дзесяцігоддзяў на старонках айчынных СМІ рэгулярна фіксуецца беларуская лексема *фэст*, якая падаецца яшчэ ў “Беларуска-расійскім слоўніку” М. Байкова і С. Некрашэвіча са значэннем пэўнага рэлігійнага свята. Сёння *фэст* – гэта любое маштабнае свята, тэатралізаванае, музычнае і г.д.: *22 лютага адбыўся маштабны “Мова-фэст”* (Культура, 24.02.2020); *На пачатку жніўня адбыўся адзінаццаты фэст “Рок за Баброў”* (Новы час, 04.08.2018); *У Лідскім замку адбыўся “Замак-фэст”. Лідскі раённы цэнтр культуры і народнай творчасці сабраў лідчан на свята для ўсёй сям’і* (Звязда, 16.01.2021). З прыведзеных

вышэй мікраконтэкстаў выразна бачна, што семантыка згаданай лексічнай адзінкі істотна пашырылася, павялічыўся яе сінтагматычны патэнцыял, а ў выніку значна ўзбаціўся этнакультурны складнік.

У беларускай мове вялікім культуралагічным патэнцыялам валодае слова **кіроўца**. Гэта пацвярджаецца ўжываннем яго ў айчынных СМІ: *У Вілейскім раёне кіроўца трапіў у аварыю, але да прыезду ДАІ ўцёк у лес* (Новы час, 04.09.2018); *Кіроўца тралейбуса №39 рухаўся з боку Гарадскога Вала ў напрамку праспекта Пераможцаў* (Звязда, 31.03.2021); *Кіроўцу, які наехаў на нагу супрацоўніку міліцыі, будуць судзіць за замах на забойства* (Звязда, 23.01.2021). **Кіроўца** – “гэта чалавек, які кіруе якім-небудзь транспартным сродкам”. Даследчык мовы Юрась Бабіч сцвярджае: “Тут важна ўсвядоміць адрозненне ў спосабе мыслення паміж носьбітамі беларускай і рускай моў і культур. Для прадстаўніка рускай культуры абсалютна нармальна гучаць канструкцыі “водіць автомобиль”, “водіць грузавік”. Таму і адпаведны назоўнік “водітель” бачыцца цалкам лагічным, утвораным паводле ўсіх моўных законаў. У нас жа, носьбітаў беларускай культуры, на ўзроўні падсвядомасці замацаванае разуменне, што аўтамабілем, машынай можна толькі **кіраваць**” [1, с. 48]. Зыходзячы з таго, што любым транспартным сродкам можна толькі **кіраваць**, а не вадзіць яго, у беларускай мове і замацаваўся назоўнік **кіроўца**.

Такім чынам, матэрыял паказвае, што культурна-маркіраваная лексіка валодае багатым культуралагічным патэнцыялам, вызначаецца той адметнасцю, якая фарміруе асобныя элементы моўнай карціны свету беларусаў, уплывае на своесаблівы вектар успрымання вертыкальнага кантэксту рэцыпіентам, паказвае не толькі лад жыцця, уласцівы пэўнай моўнай супольнасці, але і лад мыслення. Значна ўзбагачаюцца і перцэптыўныя магчымасці патэнцыйнага чытача, адбываецца ўздзеянне на механізмы стварэння і функцыянавання асобных элементаў ментальнай прасторы нашага этнасу. Праз выкарыстанне культурна-маркіраванай лексікі па-новаму стылёва аздабляецца кантэкст і павялічваюцца сінанімічныя рэсурсы мовы.

Літаратура

1. Бабіч, Ю.М. Культура беларускага маўлення : метады дапаможнік для студэнтаў філал. факультэта / склад. Ю.М. Бабіч. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 48 с.
2. Жаўняровіч, П. “Звязда” як эксперыментальная пляцоўка развіцця беларускай мовы / П. Жаўняровіч // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю газеты “Звязда” і 80-годдзю газеты “Совецкая Беларусія”. – Мінск, 2007. – С. 35.

М.Ф. Кунтыш (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

ОРГАНИЗУЮЩАЯ РОЛЬ ТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ НОМИНАЦИЙ ОБЪЕКТОВ ПРИРОДЫ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ РАССКАЗА

Ключевые слова: рассказ, лексическая структура рассказа, лексико-тематическая группа, номинации объектов природы, художественный текст.

«Лексическая структура текста является «ключом» к выявлению глубинного смысла художественного произведения. Организованная, как и лексическая система, парадигматическими, синтагматическими и деривационными отношениями, ЛСТ отличается тем, что эти отношения создаются на основе тех качеств слова, которые приобретаются им в тексте и которые коррелируют с системными качествами» [3, с. 68]. Одним из элементов лексической структуры рассказа являются лексико-тематические группы. Функции и роль лексем тематической группы обозначений объектов природы различны. «В общем движении повествования пейзажу отводится разнообразная роль – обозначать время и место действия, создать определенное настроение, помочь проявиться каким-то существенным чертам в душевной жизни человека и в окружающей его действительности. Наконец, в пейзаже художник выражает свое чувство родины, свою к ней любовь» [2, с. 185].

Рассмотрим лексико-тематическую группу номинаций объектов природы как элемент лексической структуры рассказов «Верочка», «Красавицы», «Страх», «Человек в футляре», «Дама с собачкой» А.П. Чехова.

В качестве обозначений времени и места действия в рассказах выступают, например, следующие слова: августовский вечер, сад («Верочка»), вечер, парк, сад («Страх»), полночь, село («Человек в футляре»).

Природа всегда описывается в связи с видящим ее, переживающим персонажем. Описания природы играют существенную роль в раскрытии характеров героев в рассказах «Верочка», «Страх», «Дама с собачкой». «Не только по красоте, но и по способности к сопереживанию природа сближается с Верочкой и вместе с тем противопоставляется Огневу» [1, с. 56].

Картины природы воспринимаются героями рассказа «Страх» в зависимости от их психологического состояния. Ключья тумана, похожие на привидения, «... навели Дмитрия Петровича на мысль о привидениях и покойниках...», а рассказчик жалеет о том, что не мог с ними говорить. И еще одна параллель душевного состояния рассказчика и природы в этом произведении: «... каждый листок, каждая росинка – все это улыбалось мне в тишине, спрсонок...», когда «меня томило очаровательное чувство».

В.Н. Невердинова сопоставляет две сцены рассказа «Дама с собачкой»: «Начало второй главы: «Душно» (на то, что должно случиться, наброшена тревожная тень. Герой пошел и элементарен) – поездка в Ар-

анду (Природа чистая и просветленная. Пейзаж дает ощущение начала изменений в герое» [4, с. 117]: «... успокоенный и очарованный в виду этой сказочной обстановки – моря, гор, облаков, широкого неба, Гуров думал о том, как в сущности, если вдуматься, все прекрасно на этом свете...».

Н.М. Фортунатов считает, что «пейзаж чеховских новелл не только многообразен в идеологическом и философском значении, как средство создания лирического настроения, как различные способы характеристики духовной жизни героя; он очень важен еще и по своим функциям одного из формообразующих факторов в новелле» [5, с. 8]. Пейзаж придает новелле внутреннюю завершенность, отчетливую структурность. «Пейзаж становится фактором, формирующим движение сюжета, он отчетливо выглядит, дает возможность ясно ощутить отдельные стадии, отдельные этапы истории» [5, с. 24]. Это утверждение справедливо, в частности, для рассказов «Верочка», «Страх», «Дама с собачкой».

В рассказах «Верочка» и «Дама с собачкой» обозначения объектов природы встречаются в лирических отступлениях. В обоих случаях сопоставляются явления человеческой жизни с особенностями природы: «... на горизонте мелькнул журавли ... так точно люди с их лицами и речами мелькают в жизни...» («Верочка»). В рассказе «Красавицы» непостижимость женской красоты сближается с необъяснимостью красоты облаков, окрашенных заходящим солнцем. Интересным представляется замечание Л.Н. Андреева: «Чехов одушевлял все, чего касался глазом: его пейзаж не менее психологичен, чем люди, его люди не более психологичны, чем облака... Пейзажем он пишет своего героя, облаками рассказывает его прошлое, дождем изображает его слезы...».

Объекты природы называются в сравнениях: ее черные кудрявые волосы и брови так же идут к нежному белому цвету лба и щек, как зеленый камыш к тихой речке («Красавицы»); «завтра он будет свободен, как птица» и «гадкий утенок» («Володя»); «Маша, как птица, полетела» («Красавицы»); «и точно это были две перелетные птицы, самец и самка, которых поймали и заставили жить в отдельных клетках» («Дама с собачкой»).

Упоминаются объекты природы и при характеристике особенностей эмоциональной жизни человека: он зеленый, мрачнее тучи («Человек в футляре»); Анна Сергеевна покрывается в памяти туманом («Дама с собачкой»).

Эмоциональные функции пейзажа также проявляются в рассказах А.П. Чехова. Так, в рассказе «Человек в футляре» описание спящего под луной села вносит оптимистическую ноту в историю отчужденного человека. Гармония и красота природы противопоставлены жизни общества, далекой от совершенства.

Пейзаж дается в развитии. Выбрав какие-то детали пейзажа, писатель прослеживает их изменение в течение некоторого времени. Так, меняется туман в описании А.П. Чехова в рассказе «Верочка»: 1. «Промежутки между кустами и стволами деревьев были полны тумана, негустого, нежного, пропитанного насквозь лунным светом». 2. «Природа пряталась

за прозрачную матовую дымку ... туман, что погуще и побелее, неравномерно ложился около копен и кустов или клочьями бродил через дорогу, жался к земле и как будто старался не заслонять собой простора...» 3. «Тумана уже не было». В рассказе картина пейзажа меняется в некоторой степени в зависимости от душевного состояния героя.

В лексико-тематической группе обозначений объектов природы можно выделить следующие подгруппы (в них могут быть родовые и видовые номинации): 1. Наименования, относящиеся к области флоры: сад, лес, рощи, луга, липы, яблони, кипарисы, березы, лебеда, розы, крапива, листок. 2. Названия из области фауны: птицы, соловей, коростель, коровы, кабаны. 3. Наименования географических объектов, свойств ландшафта: океан, реки, озеро, море, горы. 4. Обозначения уникальных предметов физического мира, явлений природы: луна, небо, солнце, звезды, облака, дождь, снег.

В текстах рассматриваемых рассказов есть слова, которые упоминаются наиболее часто (более 10 раз). Это такие слова, как туман (чаще всего в рассказе «Верочка» – 10 раз), солнце (количество употреблений наибольшее в рассказе «Красавицы»), сад (как основное место действия почти всех рассказов), луна.

В структуре пейзажных описаний особенно велика значимость прилагательных, которые сочетаются с существительными-обозначениями объектов природы. Среди таких прилагательных можно выделить те, которые в своих значениях отражают свойства, присущие объекту, характеризуют его по цвету (багровая луна, желтый песок, серое небо), величине (громадная луна, крупный снег, большой сад), форме (широкое небо, высокие, узкие клочья тумана). Это все так называемый зрительный пейзаж.

Природа наполнена звуками, что находит отражение в следующих сочетаниях: однообразный, глухой шум моря; крик кузнечиков; завывала метель; снежок хрустел под ногами; шумели озябшие деревья. Зрительный и слуховой образы дополняют друг друга.

Образ природы дан и в осязательном восприятии: сухой, горячий ветер; горячее солнце; деревья, мокрые от дождя; в саду было тепло.

Природа наполнена и запахами: густой запах гелиотропа и резеды; пахло резедой, табаком и гелиотропом; сильно пахло вечерней сыростью.

Эмоционально-оценочные эпитеты встретились лишь дважды: роскошные луга, нежный туман. Нечасты в рассказах А.П. Чехова сравнения и метафоры: клочья тумана – привидения («Страх»); природа – декорация («Верочка»).

В художественном произведении автор всегда наделяет природу чертами живого существа, одухотворяет ее. С названиями объектов природы соединяются предикаты перемещения (клочья тумана ходили друг за дружкой; туман бродил через дорогу, жался к земле; два облака бежали друг за дружкой), зрительного восприятия (весело смотрела ее красота; луна глядела с неба, как умытая; звезды смотрят ласково и с умилением), эмоций (восток туманился и хмурился, всё улыбалось), жестов (клочья ту-

мана обнимались, кланялись, поднимали к небу свои руки, как будто молились). Так олицетворяется в тексте природа.

Итак, лексико-тематическая группа номинаций объектов природы многочисленна и значима в рассказах «Верочка», «Красавицы», «Страх», «Дама с собачкой». В рассказе же «Человек в футляре» лишь в конце произведения в авторском повествовании появляется поэтическое описание лунной ночи.

Анализ состава и функций лексико-тематических групп в конкретных рассказах имеет немалое значение в изучении вопросов лексической организации текста, представленности в них в качестве особенно значимых, существенных определенных единиц лексико-семантического плана.

Литература

1. Барлас, Л.Г. Художественно-речевая структура рассказа «Верочка» / Л.Г. Барлас // Проблемы языка и стиля А.П. Чехова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1988. – С. 50 – 55.
2. Галанов, Б.Е. Живопись словом. Портрет. Пейзаж. Вещь / Б.Е. Галанов. – М. : Советский писатель, 1974. – 345 с.
3. Кожевникова, Т.Ф. О направлениях исследования лексической структуры художественного текста в функциональной лексикологии / Т.Ф. Кожевникова // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия : Гуманитарные и социальные науки. – Архангельск, 2011. – С. 66 – 69.
4. Невердинова, В.Н. Рассказ А.П. Чехова «Дама с собачкой» / В.Н. Невердинова // Русская классическая литература. Анализ художественного текста. – Таллин : Валгус, 1988. – С. 110 – 119.
5. Фортунатов, Н.М. Архитектоника чеховской новеллы / Н.М. Фортунатов. – Горький, 1975. – 109 с.

А.Г. Міхалевіч (Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка)

ФУНКЦЫІ КАНСТРУКЦЫЙ З ПАЎТОРАМ У РАМАНЕ НІЛА ГІЛЕВІЧА “РОДНЫЯ ДЗЕЦІ”

Ключавыя словы: стылістычны прыём, анадыпложіс, анафара, паўтор, эпіфара, раздзяляльна-выдзяляльная функцыя, выдзяляльна-акцэнтная функцыя.

У верасні мінулага года споўнілася 90 гадоў з дня нараджэння вядомага літаратуразнаўцы, перакладчыка, фалькларыста, народнага паэта Беларусі Ніла Сямёнавіча Гілевіча. Сваю паэтычную дзейнасць ён пачаў у 1946 годзе, калі 15-гадовым юнаком апублікаваў у часопісе “Бярозка” верш “Яблынька”. У гісторыю нацыянальнай літаратуры і культуры Ніл Сямёнавіч увайшоў як аўтар зборнікаў “Песня ў дарогу”, “Прадвесне ідзе па зямлі”, “Неспакой” і інш., а таксама манаграфій “Паэтыка беларускай

народнай лірыкі”, “Паэтыка беларускіх загадак”. Чытачам Ніл Гілевіч вядомы перш за ўсё ліра-эпічным раманам у вершах “Родныя дзеці” (1985 г.), дзе аўтар выказвае сваю грамадзянскую пазіцыю пра сэнс чалавечага жыцця, вернасць роднай зямлі, беларускай нацыі, мове, адданасць маці. Раман вызначаецца займальнасцю сюжэту, у якім рэальныя падзеі (кампазітар Сцяпан Вячорка едзе на 70-годдзе сваёй маці Сахвіі Пятроўны ў родныя мясціны, сустракаецца з родзічамі, аднавяскоўцамі, былой каханай Альжбетаі Кудзёлкай) пераплятаюцца з ідэальнай прасторай, дзе падаюцца ўспаміны, мары, спадзяванні героя. Варта адзначыць і кампазіцыйную незвычайнасць рамана: у ім, акрамя асноўнага сюжэту, знайшлі месца запеўка, дапеўка і 6 лірычных адступленняў (патэтычнае, іранічнае, гістарычнае, у гонар маці, кулінарнае, педагагічнае).

Раман “Родныя дзеці” вызначаецца багаццем мастацкіх дэталей і стылістычных прыёмаў. Сярод апошніх паводле частотнасці ўжывання і стылістычнай матываванасці вылучаюцца канструкцыі з паўтарамі, структурная спецыфіка якіх заключаецца ў перыядычным паўтарэнні пэўнай сінтаксічнай пазіцыі з аднолькавым лексічным напаўненнем. Так, у мове твора, і асабліва ў лірычных адступленнях, пераважае некантактны паўтор дзейніка, выражанага асабовымі займеннікамі. Напрыклад, у адступленні першым – патэтычным – аўтар выказвае свае адносіны да Радзімы і таму часта паўтарае займеннік “я”: *О, Беларусь!.. – Няхай усклікну / І я [тут і далей выдзелена намі. – А. М.] – за волатамі ўслед. / Як пілігрым нясе малітву – / Так я нясу іх завет. // Я скалясіў і змераў пешкі / Твае прасторы ўдоўж і ўшыр – / І ўсе шляхі, дарогі, сцежкі / Пакрыжаваліся ў душы [1, с. 124].* Адступленне чацвёртае аўтар прысвячае маці і, выказваючы вялікую любоў да самага дарагога чалавека, дапускае паўтор не толькі займенніка “ты”, але і іншых лексем: *І колькі ты жывеш на свеце – / Спакон вякоў, здавён-даўна – / Ты сэрцам там, дзе плачуць дзеці, / Бо дзеці слёз не льюць здарма. // Бо ім ці страшна, ці балюча, / Ці душыць крыўда – не сцяраецца. / Ад шчасця – слёзы ў іх не льюцца, / Ад шчасця – хочацца ім пець [1, с. 191].* Своеасаблівым варыянтам выступае выражэнне згаданай сінтаксічнай пазіцыі ўласным назоўнікам, прычым Ніл Гілевіч нярэдка дапускае літарна-гукавую трансфармацыю паўторных лексем: *Сястра Крыстына, Крыся, Крыся, / Была пяршаначка ў сям’і. / І ў горад першая калісьці / Пайшла – на хлеб не ад зямлі [1, с. 166].* Такое частае з фармальнага пункту гледжання ўжыванне асабовага займенніка ці ўласнага назоўніка канцэнтруе ўвагу чытача на суб’екце апісання, актуалізуе яго. Прыём жа паўтору агульнага назоўніка дазваляе дэталізаваць апісанне. Так, за кошт паўтору лексемы “голад” у радках *“Яшчэ ў дварах іх – пуста і гола. / Зямлянка ў плеснях. Рызманы. / І – голад, голад, люты голад – / Як самы страшны след вайны”* [1, с. 166] паэт максімальна праўдзіва паказвае жахлівае пасляваеннае становішча сям’і Вячоркаў. Дапускае Ніл Гілевіч паўтор агульнага назоўніка і для больш вобразнай і яскравай характарыстыкі героя. Так, аўтару

несімпатичны Несцер Шалудзька, таму ў апісанне героя ён уключае паўтор лексемы “жаба”: – *Ён жаба рыжая – на выгляд! / І ростам – жабы не вышэй, / І вочы жабіны – навекат, / І рот, бы ў жабы, – да вушэй* [1, с. 263].

Мае месца ў мове рамана “Родныя дзеці” і паўтор выказніка, асабліва для паказу працяглага дзеяння ў межах часцей за ўсё адной прэдыкатыўнай часткі складанага сказа: *Ад гэных зорак прамяністых, / Што й позна ўноч і рана ўрань – / Гараць, гараць на абелісках – / Куды ні глянь, куды ні глянь!..* [1, с. 160]. З дапамогай паўтору выказніка ўзмацняецца і значэнне загаду: *Рабі дабро! Хоць нават коштам / Апошніх сіл, апошніх мук. / І не пытай: каму? завошта? / Рабі – без просьбаў і прынук!* [1, с. 173]. Аднак найбольшай частотнасцю ўжывання канструкцый з паўторамі вызначаюцца рэплікі герояў, аформленыя як дыялог. Напрыклад: *Кашуля сіня навывуск, / І паясок – на жываце... / Што ж, не карэнне драць на выспу... / – А як вы, дзядзька, жывяце? // – Пакуль што Бога не турбую. / Жыву... Магілу во гляджу...* [1, с. 171].

Варта адзначыць, што ў творы Ніл Гілевіч шырока выкарыстоўвае канструкцыі з паўторам, размяшчаючы іх як у межах дзвюх рэплік розных персанажаў, так і ў рэпліцы аднаго героя. Сінтаксічныя адзінкі першага тыпу ўласцівы дыялогам, звязаным нярэдка з запытаннем, і таму найбольш часта назіраюцца паўторы ў рэпліках, што аформлены па схеме “пытальны сказ – апавядальны сказ як адказ на пытанне”: – *Чакай, ты ... што? Ты – плачаш ? Аля! / – Ты ж бачыш... Плачу я, Сцяпан* [1, с. 267]. Варта заўважыць, што ў рэпліцы-адказе герой Ніла Гілевіча не ўжывае традыцыйных сцвярджалых ці адмоўных часціц **так** ці **не**: – *Тамаш, – апомніўся ён [Вячорка. – А. М.] нібы, – / Па-мойму, тут, дзе мы стаім, – / Была дарога на Сялібы? / Якраз ля гэтых во хваін?.. // – Была... І добрая дарожка! / – А ездзяць як туды? Наўкруг? / – Ніяк не ездзяць. А навошта? / Ад тых Сяліб сышоў і дух* [1, с. 251].

Паўторы ў рэпліках аднаго героя больш рэдкія, прычым яны тут, як правіла, не капіравальныя паўтарэнні, а канструкцыі, аформленыя Нілам Гілевічам спецыфічна і па-мастацку ўдала ў межах аднаго ці некалькіх сказаў. Напрыклад: *Я разумею, разумею – / Уздым культуры, рост патрэб... / Але... з іх кожны мае жменю – / І жменя цягнецца па хлеб!* [1, с. 243]. Паўтор выказніка ў рэпліках герояў Ніла Гілевіча звычайна выступае ў функцыі выдзяляльна-акцэнтнай і служыць для падкрэслівання семантычна важнага для паведамлення моўнага элемента. Мае месца паўтор выказніка і ў канструкцыі-адказе, якая належыць адной і той жа асобе. Напрыклад: *Ты за экранам сочыш зрэдку? / Прызнайся: згледзеў там хоць раз, / Як дзеці ў полі рвуць свірэнку / Ці гоняць статак на папас? / Не згледзеў, брат!..* [1, с. 243].

Паўторы даданага членаў сказа ў рамана “Родныя дзеці” больш рэдкія. Так, акалічнасць-паўтор у аўтарскай мове фігуруе пераважна ў двух няпоўных сказах: *Усё, чытач. Я стаўлю кропку. / Ах, не завершаны сюжэт? / Ну, што ж рабіць! Далей – ні кроку. / Далей – табу і заповед* [1, с. 268].

Паўтор дапаўненняў, хоць і рэдкі ў творы, вызначаецца тым, што сустракаецца пераважна ў лірычных адступленнях аўтара і аформлены ў выглядзе двух асобных клічных сказаў: *Ніякай сіле, ліху злomu / У сэрцы маці не забіць / Надзею: даць працяг жывому! / Надзею: песціць і любіць!* [1, с. 193].

Відавочна, што лексічны паўтор у рамана Ніла Гілевіча выступае адным з прыёмаў узмацнення эмацыянальнай выразнасці маўлення і адносіцца да фігур павелічэння аб'ёму выказвання. Сярод такіх фігур у “Родных дзецях” найбольш пашырана сінтаксічная анафара – “стылістычная фігура, паўтарэнне аднолькавых слоў, выразаў, гукаў (іх спалучэнняў) у пачатку вершаваных радкоў, строф або сказаў” [2, с. 19]: *А ўсё лясы ды пералескі, / Бары, дубровы ды гаі. / Бяроз і сосен пераблескі, Нязмоўчны шчэбет у галлі. // А ўсё пагоркі, ды лагчыны, / Ды касагоры, ды равы, / Сярод палеткаў – дугавіны, / У ціхіх поймах – паплавы. // А ўсё азёры ды азёрцы, / Бруенне рэчак, плыннасць рэк...* [1, с. 125]. Пашыраная як у аўтарскай мове, так і ў мове персанажаў анафара выконвае пераважна функцыю выдзялення семантычна важнага кампанента.

Частым у творы выступае і паўтор кампанентаў у канцы сказаў – эпіфара. Такая фігура назіраецца пераважна ў няўласна-простай мове герояў для ўзмацнення сэнсавага выдзялення пэўнай словаформы. Так, больш яркаму апісанню душэўнага стану Альжбеты Францаўны пасля таго, як дома не знайшла дачкі, садзейнічаюць уключаныя паэтам у кантэкст канструкцыі з эпіфарай: – *Мар’яна! – клінула. – Мар’яна! – / І зразумела, што дарма: / Пасцель была не разаслана. / Дачкі няма! Яе няма!..* [1, с. 234].

Пашыраным у рамана “Родныя дзеці” з’яўляецца і анадыпложіс – экспрэсіўная фігура, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку другога. Анадыпложіс дазваляе перадаць развагі аўтара-грамадзяніна пра будучыню роднай зямлі: *Архаік? Я? Ды не, шаноўны! / І ты не вер яму, зямля! / Мне проста вельмі не ўсё роўна, / Што потым будзе тут – пасля! // Пасля мяне – праз трыццаць-сорак, / Праз сто і тысячу гадоў...* [1, с. 164].

Такім чынам, для мастацкага здзяйснення задумы Ніл Гілевіч часта ўключае як у аўтарскую мову, так і ў мову герояў рамана “Родныя дзеці” канструкцыі з лексічным паўторам членаў сказа і простых сказаў. Такія сінтаксічныя адзінкі, з’яўляючыся выразнымі моўна-выяўленчымі сродкамі, служаць для перадачы шматлікіх семантычных і суб’ектыўна-мадальных значэнняў і сведчаць пра моўнае майстэрства народнага паэта Беларусі.

Літаратура

1. Гілевіч, Н. Вечны матыў : Лірыка, паэмы, раманы ў вершах / Н. Гілевіч. – Мінск : Юнацтва, 1994. – 271 с.
2. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.

А.М. Пісарэнка (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў)

СЛОВА ЯК АБ'ЕКТ ФІЛАЛАГІЧНАГА АНАЛІЗУ ТЭКСТУ

Ключавыя словы: філалагічны аналіз тэксту, паўзроўневы аналіз, лексічны ўзровень, прамое і пераноснае значэнне слова, вобразныя сродкі мовы, мастацкі вобраз.

Мова мастацкай літаратуры з'яўляецца аб'ектам лінгвістычных даследаванняў, а філалагічны аналіз тэксту дазваляе выявіць яе эстэтычныя магчымасці, акрэсліць шляхі ўзбагачэння літаратурнай мовы, вобразнай сістэмы, а таксама моўнага лексікону словамі аказіянальнага характару. Паўзроўневы аналіз тэксту не з'яўляецца новым: шматлікія даследчыкі акцэнтуюць увагу на іерархічнай і сістэмнай структуры мовы, на вывучэнні асаблівасцей маўленчых адзінак (складнікаў-кампанентаў моўных узроўняў менавіта ў кантэксце мастацкага стылю) і г.д. Упершыню пра лінгвістычны шлях вытлумачэння тэксту гаворыць у сваіх працах Л.У. Шчэрба: навукоўца лічыць, што “вопыты” тлумачэння тэкстаў “створаць сапраўдны метады тлумачэння паэтычных твораў” і што шлях “знойдзены правільны – шлях лінгвістычны, шлях вынаходніцтва значэнняў: слоў, зваротаў, націскаў, рытмаў і да таго падобных моўных элементаў, шлях стварэння слоўніка, ці, дакладней, інвентару, выяўленчых сродкаў” [10, с. 26–27].

Паўзроўневы лінгвістычны падыход пры філалагічным аналізе тэксту, на нашу думку, вызначаецца надзвычайнай дакладнасцю і аб'ектыўнасцю, паколькі не дазваляе прапусціць нават самыя дробныя выяўленчыя адзінкі – гукі і дапамагае акрэсліць іх функцыю ў найбольш буйных адзінках тэксту – лексемах, вобразных сродках – тропях, фігурах, а таксама ў сінтаксічных адзінках (абзацах, ЗА ці інш.) ці завершаных тэкстах. В.У. Вінаградаў больш дакладна вызначае розныя аспекты мастацкага маўлення, якія павінны быць вылучаны і прааналізаваны; да іх адносяцца “фанічныя, метрычныя, рытмічныя, меладычныя, фонамарфалагічныя, сінтаксічныя, лексіка-семантычныя, фразеалагічныя, кампазіцыйна-дынамічныя, вобразныя і іншыя ўласцівасці і элементы эстэтычна арганізаванага і накіраванага маўлення”; іх прымяненне павінна, на думку вучонага, быць гарманічна ўзгоднена з “планам зместу” і, увасабляючы яго, складаць з ім унутранае адзінства» [1, с. 207].

Пры вывучэнні беларускага мастацкага маўлення намі вылучаны і апісаны такія ўзроўні, як фанетычны, лексічны, фразеалагічны, граматычны (марфалагічны і сінтаксічны з каментарыямі да спецыфічных пунктаграм), графічны [6, с. 25–156]. Словы як прадмет літаратурна-мастацкага асэнсавання і як аб'ект філалагічнага аналізу тэксту вартыя ўвагі, паколькі раскрываюць ідэйны змест, акцэнтуюць увагу на незвычайных характарыстыках, акрэсліваюць функцыю ў тэксце і ў жыццёвых рэальных

зносінах асобы. Літаратурна-мастацкае *асэнсаванне* паняцця ‘слова’ падаецца ў сістэме, напрыклад, у “Слоўніку эпітэтаў беларускай мовы” Н.В. Гаўрош. Даследчыца вылучае чатыры часткі ў адпаведнасці з семантыкай паняцця: частка I, якая змяшчае эпітэты да слова як да моўнай адзінкі, утрымлівае 121 вобразнае азначэнне (у пераважнай большасці са станоўчай канатацыяй, часта аўтарскага зместу): *абнадзейлівае, агняцветнае, гарачае, загадкавае, крышталёнае, уладнае, чысцюткае, шчодроае, азяблае, выцвілае, непамыснае, тройчыклятае* і інш.; II частка, дзе характарызуецца слова са значэннем ‘мова; стыль пісьменніка; мова мастацкага твора’, змяшчае 50 вобразных азначэнняў, якія дэманструюць адметнасць, багацце і выразнасць названага ім паняцця: *бацькоўскае, беларускае, бурытынавае, высока і свежа паэтычнае, гнуткае, жывое ў вяках, матчына, мудрае, смелае, спеўнае, чыстае, чароўнае, сумнае, халоднае* і інш.; III частка – гэта 11 адзінак, якія акрэсліваюць спецыфіку слова сінанімічнага паняццю ‘размова, гутарка, выказванне, фраза’: *ветліва-вострае, гарачае, жывое, зварушлівае, сяброўскае, горкае, чэрствае* і г. д.; IV частка змяшчае 12 вобразных азначэнняў да слова са значэннем ‘прамова, выступленне, зварот, заклік’: *бадзёрае, агнявое, палкае, простае, светлае, святое*; заключная частка ўтрымлівае 8 эпітэтаў-прыдаткаў з індывідуальна-аўтарскім зместам да аналізуемай лексемы: *слова-бой, слова-кліч, слова-краска, словы-зарніцы*. Відавочна, што ў выніку вобразных асацыяцый пісьменнікаў дадзенае паняцце характарызуецца не толькі ў адпаведнасці з яго агульнамоўным значэннем, але і з улікам аўтарскіх асацыяцый, непаўторнага светабачання, з ідэяй і жанрам твора, з маўленчай сітуацыяй і з тым персанажам / асобай, з вуснаў якой гучыць.

Філалагічны аналіз у сваю чаргу вымагае вытлумачэння зместавых складнікаў тэксту, яго пераносна-вобразных характарыстык, выяўленне функцый з улікам валентнасці, маўленчай сітуацыі, кантэксту твора, часам усёй творчасці аўтара ці цэлай эпохі. Лексічны ўзровень тэксту, як вядома, валодае багаццем вобразных і нявобразных сродкаў; у адпаведнасці з тэмай, ідэяй, аўтарскай задумай яны выконваюць эстэтычную функцыю, якая, як і значэнне слова, больш дакладна канкрэтызуецца ў кожнай маўленчай сітуацыі. Такі шлях пазначаны і пацверджаны многімі даследчыкамі мастацкага тэксту; навукоўцы акцэнтуюць увагу на самых розных аспектах апісання семантыкі і ролі мастацкага слова: так, А.М. Пяшкоўскі адзначае, што ў мастацкім тэксце маюць значэнне не толькі вобразныя выразы, але і вобразнасць “кожнага слова, паколькі яно прыпадносіцца з мастацкімі мэтамі, паколькі яно даецца ... у плане агульнай вобразнасці” [5, с. 158]; Д.М. Шмялёў падкрэслівае важнасць успрымання слоў пры аналізе “толькі ў сувязі з іншымі сродкамі выразнасці” [9, с. 657]; Б.А. Ларын слушна адзначае адносна эстэтычнага значэння слоў, што яно – “гэта глыбіня сэнсу, які слова набывае ў складзе мовы цэлага мастацкага твора, дзе яно можа выступаць у розных, але

суадносных адно з адным кантэкстах, якія па-рознаму яго асвятляюць” [4, с. 9]. Яшчэ адзін нюанс, які варта ўлічваць пры апісанні мастацкага слова, акрэслівае Ю.М. Тынянаў: «Слова не мае аднаго пэўнага значэння. Яно – хамелеон, у якім кожны раз узнікаюць не толькі розныя адценні, але часам і розныя фарбы» [7, с. 58]. Вобразна-асацыятыўнае мысленне пісьменніка, як вядома, адлюстроўвае незвычайнае бачанне самых звычайных з’яў і рэчаў, знаходзіць падобнае ў непадобным, трансфармуе нават слова-тэрмін у слова-вобраз: *Я ведаю, / вам даспадобы салодкая лексіка лета / з простаю мовай зязюлі, / з вясёлым выклічнікам грому, / з трывожным шматкроп’ем дажджу / у маім незавершаным сказе / пад пахкім завершаным стогам. / Я ведаю...* (А. Пісьмянкоў). Часам аўтары ствараюць новыя словы для адлюстравання з’яў рэчаіснасці, і тады кожная наваствораная лексема раскрывае спецыфічныя аўтарскія асацыяцыі, выяўляе нечаканыя рысы мастацкіх вобразаў: *тысячагадовы дзень* (Я. Сіпакоў), *тагасвецце, сузямельцы* (Н. Мацяш), *кіякасць кія* (А. Разанаў), *аднадудцы* (К. Кірэенка), *ці дарны, ці бяздарны* (П. Панчанка), *высокі-высокі небасяжны, хлопчык-абдуванчык* (А. Лойка). У мове вершаў, напрыклад, Рыгора Барадуліна слоўныя наватворы з’яўляюцца адметнасцю паэтычнага стылю: *І пустазеліцца людская ніва; Польшнакрыла б’е трывога; Ад славы камянеюць вершаробы; Хто дасць кажух маёй віне азяблапечай; удзячнакайлівы напамін; Абвяне птах – / Зарасце адам’евісты шлях; Гукнем жа ўслед глыбіннадумцу* (Р. Барадулін). Відавочна, што ў прыведзеных радках дамінуюць складаныя словы-неалагізмы з празрыстай семантыкай, з недвухсэнсоўнасцю зместу. Пры філалагічным аналізе такіх лексічных адзінак важна не тое, па якой словаўтваральнай мадэлі яны ўтвораны, а ступень зразумеласці сэнсу, іх мілагучнасць, адпаведнасць тэме. Як слухна сцвярджае Д.М. Шмялёў, “індывідуальныя неалагізмы пісьменніка – гэта такія новаўтварэнні, з’яўленне якіх абумоўлена пэўным кантэкстам”, “з’яўляючыся прымацаванымі да гэтага кантэксту, выконваючы ў ім вядомую экспрэсіўна-сэнсавую функцыю, яны могуць ніколі не выйсці (і звычайна не выходзяць) за межы гэтага кантэксту”, аднак “гэтым ніяк не вызначаецца ступень іх мастацкай матываванасці і выразнасці”; “яны могуць характарызаваць таго ці іншага персанажа, адцяняць думку аўтара, служыць членам “вобразнага” супрацьпастаўлення” [9, с. 658-659] ці інш., ва ўсякім выпадку яны заўсёды прыцягваюць ўвагу чытача праз навізну, праз незвычайнасць іх формы і зместу.

Адносна сэнсавай важнасці кожнай лексемы ў тэксце, а таксама ўзаема сувязі тэмы і лексічнай напаяўняльнасці твора Г.В. Вінакур слухна адзначае: “Мова сваімі прамымі значэннямі ў паэтычным ужыванні як бы ўся перавернута ў тэму і ідэю мастацкай задумы, і вось чаму мастаку не ўсё роўна, як назваць, што ён бачыць і паказвае іншым” [2, с. 144]. Напрыклад, асацыяцыі да слова *дом / дома* набываюць у праявічым

кантэксце тую эстэтычную значнасць, якая пераўтварае слова / спалучэнне слоў у вобраз у параўнанні, напрыклад, з асацыятыўным радам слоў ці іх спалучэнняў, прыведзеных у адпаведным даведніку [8, с. 43-44]. Параўнаем асацыяцыі да слова *дом* Янкі Брыля з апавядання «Дома» з найбольш прадуктыўнымі і некаторымі рэдкімі лексэмамі з асацыятыўнага паказальніка: *партызанская кузня, кавадла, каваль; Нёман, маленства, паколатыя, патрэсканыя ногі, аскома ад няспелых яблыкаў; дзень на рацэ, спінінгі, пlynь, край пушчы, печаная ў прысаку шчупачына, халаднаваты, быстры брод, пясчаня сцежка ў лазняку; дожджык, сонца, вецер загортае хмары ў баранчыкі, вясёлка як сімвал ціхага жыцця, шматпакутныя мясіны; шпакі – чародамі, выган, вясёлыя пастушкі, пах торфу ад вогнішча, заходзіць сонца, бусел з купінай у дзюбе, гняздо на загуменным вязе, бусліха вітае з гаспадарлівым клёкатам; бязмежныя прасторы жыта, абозы сена, трактары, грузавікі і, напрыклад, высокі, новы, вялікі, прыгожы, хата, родная хата, шматпавярховы, стары, драўляны, мой, цагляны, светлы; на водшыбе, з мезанінам, ля рэчкі, ля дарогі, сцяжынка, з высокімі аканіцамі і г.д.* Янка Брыль апісвае ў сваім творы (апавяданне датавана 1951 годам) пасляваенны час, асацыяцыі аўтара з домам і з часам самым светлым. *Ідылія вечнасці і сучаснасці* бачыцца яму ў самых звычайных рэчах, аднак ва ўзаемадзеянні працытаваныя намі словы і выразы надзелены глыбокім зместам: роднае – на радзіме, яно ў прыродзе, у спакоі і цішы, у мірнай працы. Лексемы, прыведзеныя са слоўніка, таксама маюць станоўчую афарбоўку, падкрэсліваюць светлыя асацыяцыі з домам у носьбітаў мовы (апытаных рэцыпіентаў), аднак яны не складваюцца ў мастацкі вобраз, не валодаюць эстэтычным эфектам.

Літаратура – від слоўнага мастацтва. Сказанае падкрэслівае цэнтральнае месца менавіта лексічнага ўзроўню ў гэтым мастацтве. Любое слова, набыўшы статус вобразнага, у мастацкім кантэксце набывае іншы сэнс, адрозны ад першаснага прамога, што ўплывае на яго функцыю. Выявіць пераносна-вобразныя значэнні, “канцавыя значэнні” ў мастацкім кантэксце – “задача для самога мовазнаўства непасільная: гэта задача вытлумачэння” мастацкага тэксту [2, с. 53], ці філалагічнага аналізу. Прычым з якога маўленчага ўзроўню не пачынаўся б аналіз асаблівасцей канкрэтнага твора (ці з фанетычнага, ці з сінтаксічнага), ён у любым выпадку ці спусціцца, ці ўздыецца да аналізу слова і ўсяго лексічнага ўроўню, які быў і застаецца цэнтральным у філалагічным аналізе тэксту, яго сэнсавым сэрцам.

Літаратура

1. Виноградов, В.В. Стилистика: теория поэтической речи. Поэтика / В.В. Виноградов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 255 с.
2. Винокур, Г.О. О языке художественной литературы / Г.О. Винокур. – М. : КомКнига, 2006. – 328 с. (Лингвистическое наследие XX века).

3. Гаўрош, Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В. Гаўрош. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 603 с.
4. Ларин, Б.А. Эстетика слова и язык писателя. Избранные статьи / Б.А. Ларин. – Л.: Худож. лит., 1973. – 283 с.
5. Пешковский, А.М. Вопросы методики родного языка лингвистики и стилистики / А.М. Пешковский. – Москва-Ленинград : Государственное изд-во, 1930. – 176 с.
6. Пісарэнка, А.М. Стылістыка беларускага мастацкага маўлення / А.М. Пісарэнка – Мінск : БДУКМ, 2020. – 263 с.
7. Тынянов, Ю.Н. Проблема стихотворного языка / Ю.Н. Тынянов. – М. : Комкнига, 2007. – 184 с.
8. Цітова, А.І. Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы / А.І. Цітова – Мн. : Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1981. – 144 с.
9. Шмелев, Д.Н. Избранные труды по русскому языку / Д.Н. Шмелев – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 887 с. (Классика отечественной филологии).
10. Щерба, Л.В. Избранные работы по русскому языку / Л.В. Щерба. – Москва : Учпедгиз, 1957. – 186 с.

Т.П. Слесарева (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

ОДОРАТИВНАЯ ЛЕКСИКА В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ»: МОРФОЛОГО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Ключевые слова: обоняние, одоративная лексика, семантика, семантический признак, семантическое поле.

В последние годы растет количество исследований, посвященных феномену обоняния. Запах рассматривается не только с физиологической и психологической точек зрения, но и как культурологически значимое явление. Несмотря на разработанность принципов структурно-семантического описания лексики и на признание антропоцентричности лексической системы и языка в целом, до сих пор в лингвистике не предпринимались попытки комплексного описания так называемой *одоративной* лексики (от лат. *odor, -oris* – «запах»).

Слова с семантикой «запах» выполняют в тексте художественной литературы три основные функции: смысловую, описательную (привлекаются писателем, чтобы описание стало осязаемым) и эмоциональную (воздействие на чувства читателя). Поэтому характеристика индивидуальной системы словоупотреблений того или иного писателя является одной из важнейших задач современной лингвистической поэтики.

Работы многих ученых-лингвистов затрагивают такое понятие, как «семантическое поле» [11, с. 77], под которым обозначается совокупность языковых единиц, объединенных вследствие наличия какого-либо общего

семантического признака, то есть обладающих некоторым общим компонентом значения [1, с. 170].

В русском языке имеется лишь небольшое количество системно закрепленных единиц обонятельной лексики, относящихся к разным частям речи. Лексико-семантическая группа существительных, обозначающих запахи, противопоставлена по признаку оценки «приятный – неприятный»: *аромат, благоухание, благовоние, букет, амбре, вонь, зловоние, смрад, вонища, перегар* и другие.

Среди глаголов, входящих в семантическое поле «запах», можно выделить глаголы восприятия: *обонять, нюхать, обнюхать, нанюхаться, перенюхать, понюхать, принюхаться* и другие. Данные одоронимы (термин Л.М. Васильева [3]) располагаются в ядерной части поля «запах». Глаголы проявления запаха можно разделить на подгруппы в зависимости от качества издаваемого запаха – приятный (*благоухать, заблагоухать, продушить* и др.), неприятный (*смердеть, тухнуть, вонять, пованивать, провонять, разить, попахивать, подпахивать*), нейтральный (*пахнуть, запахнуть, попахивать* и др.).

Оценочные смыслы при характеристике запаха выражаются в русском языке следующими группами атрибутивных лексических единиц: общеоценочными прилагательными – *приятный (ароматный, ароматический, душистый* и др.) / *неприятный (вонючий, затхлый, тухлый, зловонный* и др.); прилагательными-определителями других перцепций: *вкусный, сладкий, кислый, жгучий, сильный, свежий, нестойкий* и др.

Материалом для нашего исследования послужило языковое поле романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание» [4], из которого путем сплошной выборки были выписаны имена существительные (15 словоупотреблений), глаголы (12 словоупотреблений), имена прилагательные (6 словоупотреблений), которые и составили лексико-семантическое поле «запах».

Как показывают цифры, самой частотной оказалась группа имен существительных – 15 словоупотреблений. Среди них 8 словоупотреблений приходится на долю существительного *вонь*, имеющего значение «неприятный запах». Название такого запаха подразумевает дополнительную, резко негативную эмоциональную характеристику. Зафиксировано 5 употреблений существительного *запах*, семантика которого противопоставлена по признаку оценки «приятный» (только 1 словоупотребление в сочетании с прилагательным *ароматный*) – «неприятный» (в таких сочетаниях, как *винный запах, противный запах, запах сигар*). Единичны случаи употребления существительных *чад* и *дух*.

Второе место по частоте употребления занимают глаголы, которые играют важную роль при формировании обонятельного образа. Мы выявили 12 случаев их использования, причем все они подчеркивают особенности распространения запаха (*пахнуть, припахивает, смердит, повеяло свежестью*). Запахи, связанные с человеком, представлены незначительно.

Традиционно присутствуют запахи краски и духов: *было в нос, понесло духами*. В этих случаях сам глагол содержит дополнительное значение, свидетельствующее об интенсивности запаха.

Лексико-семантическая группа имен прилагательных оказалась весьма скудной в своем употреблении: нами зафиксировано только 6 единиц. Это слова с семой «источник запаха», что обусловлено экстралингвистической позицией запаха как свойства каких-либо веществ или предметов. В тексте мы обнаружили общеоценочные прилагательные с семой «приятный» (3 словоупотребления: *душистый, ароматный*) и «неприятный» (3 словоупотребления: *вонючие, смрадная*) запах. Источником запаха в романе являются ямы, дворы, клумбы, трава. Единично употребление прилагательного собственно обонятельной семантики (*ароматный запах*).

В романе Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание» одоративная лексика становится важным структурообразующим и смыслообразующим элементом.

В основном мы встречаемся с героями или на улицах города, грязных, тесных, темных, или во дворах, напоминающих колодцы. Иногда попадаем на узкие, крутые лестницы, облитые помоями, в душные, пыльные коридоры, в не менее убогие и грязные комнаты героев. Городской пейзаж также безотраден и сумрачен. Он связан с душевным состоянием автора, с внутренним миром его героев. Вот и Родион Раскольников – главный герой романа – осваивает окружающее его пространство через запахи. В июльскую жару Раскольников бродит по улицам города: *«На улице жара стояла страшная, к тому же духота, толкотня, всюду известка, леса, кирпич, пыль и та особенная летняя вонь, столь известная каждому петербуржцу, не имеющему возможности нанять дачу»* [4, с. 42]. Запахи из «канавы», из дворов, с помоек, пыль и духота – все это вызывает у Раскольникова «чувство глубочайшего омерзения» и делает его мысли еще более кошмарными.

После посещения старухи он идет в грязную распивочную, в которой *«стояли крошеные огурцы, черные сухари и резанная кусочками рыба; все это очень дурно пахло. Было душно, так что было даже нестерпимо сидеть, и все до того было пропитано винным запахом, что, кажется, от одного этого воздуха можно было в пять минут сделаться пьяным»* [4, с.49]. *«Нестерпимая вонь из распивочных»* [4, с. 42], которых в этой части города особенное множество, и поминутно попадавшие пьяные довершили отвратительный и грустный колорит картины.

Получив письмо матери, Раскольников отправляется к Разумихину. На пути к товарищу через Васильевский остров на Малую Неву Раскольникова сопровождают совсем другие запахи: *«Тут не было ни духоты, ни вони, ни распивочных. Но скоро и эти новые, приятные ощущения перешли в болезненные и раздражающие»* [4, с. 90]. Однако приятный запах садов и цветов тяготит героя, раздражает больше, чем вонь. Раскольников чувству-

ет себя комфортно только в привычной для него атмосфере духоты, которая придает ему решимости.

Раскольников воспринимает в аспекте запаха все места, в которых он бывает. Так, в полицейской конторе герой сразу же отмечает духоту и запах свежей краски: *«Здесь тоже духота была чрезвычайная и, кроме того, до тошноты было в нос свежее, еще не выстоявшейся краской на тухлой олифе вновь покрашенных комнат»* [4, с. 128]. К этой дурманящей духоте прибавляется запах табака и духов Луизы Ивановны. Достоевский подбирает говорящее слово по отношению к ее духам. Духами не запахло, а *по-несло*. Все эти ароматы сливаются в единое удушающее пространство. Раскольникову трудно даже сосредоточиться хоть на какой-нибудь мысли.

И только квартира старухи – единственное место, в котором Раскольников не замечает никакого запаха.

Неприязнь Раскольникова к Лужину также усиливается на фоне запаха. Разумихин о доме, где Лужин определил жить мать и Дуню, говорит так: *«Скверность ужаснейшая: грязь, вонь, да и подозрительное место»* [4, с. 177]. Это еще сильнее настраивает Раскольникова против жениха сестры.

Прогулка Раскольникова после встречи со Свидригайловым также сопровождается описанием сопутствующих запахов: *«пахло известью, пылью, стоячею водой»* [4, с. 298].

Единственным, кроме Раскольникова, героем, которому в романе дано ощущать запахи, является Свидригайлов, который в своем последнем перед самоубийством бреду представляет себе благоухающий сад цветов: *«Ему образовался прелестный пейзаж; светлый, теплый, почти жаркий день, праздничный день, Троицын день. Богатый, роскошный деревенский коттедж, в английском вкусе, весь обросший душистыми клумбами цветов, обсаженный грядами, идущими кругом всего дома; крыльцо, увитое вьющимися растениями, заставленное грядами роз; светлая, прохладная лестница, устланная роскошным ковром, обставленная редкими цветами в китайских банках. Он особенно заметил в банках с водой, на окнах, букет белых и нежных нарциссов, склоняющихся на своих ярко-зеленых, тучных и длинных стеблях с сильным ароматным запахом» [4, с. 518]. Свидригайлов наслаждается цветами, их красотой и запахом. И совсем неожиданным является появление гроба посреди всего этого цветущего благообразия. *«Этот гроб был обит белым граденаплем и обшит белым густым рюшем. Гирлянды цветов обвивали его со всех сторон. Вся в цветах лежала в нем девочка, в белом тюлевом платье, со сложенными и прижатыми на груди, точно выточенными из мрамора, руками. Но распущенные волосы ее, волосы светлой блондинки, были мокры; венки из роз обвивали ее голову» [4, с. 518].**

Аромат цветов должен перебить запах от трупа, но этого не происходит. Запах тления, исходящий от тела умершего человека, – самый странный и загадочный из всех запахов. И в тексте романа он встречается дважды. Первый раз этот запах репрезентирован существительным дух

(«— Только вот жильцы сердятся» — «Отчего?» — «Что тело долго стоит ... ведь теперь жарко, дух ... так что сегодня, к вечерне, на кладбище перенесут, до завтра, в часовню» [4, с. 261]). Такой диалог происходит между Сонечкой Мармеладовой и Раскольниковым. Второй раз запах тления выражается глаголом и встречается в отрывке из Библии, который Соня читает Раскольникову: «...Сестра умершего Марфа говорит ему: господи! Уже смердит: ибо четыре дни, как он во гробе» [4, с. 346].

Последний одоратив, который встретился нам в тексте романа, — вонь. «Опять тот же сор, те же скорлупы на винтообразной лестнице, опять двери квартир отворены настежь, опять те же кухни, из которых несет чад и вонь» [4, с. 537]. Практически такой картиной и начинается наше знакомство со «средой», которая, по мнению Порфирия, «многое в преступлении значит» [4, с. 279]: «...с лестницы несло вонью, но дверь на лестницу была не затворена» [4, с. 62]. Таким своеобразным кольцевым обрамлением Ф.М. Достоевский хотел донести до читателя мысль о том, что на психологическое состояние Раскольникова большое влияние оказала та обстановка, в которой он вынужден был находиться постоянно.

Таким образом, состав средств номинации с семантикой «запах» в романе представлен именами существительными, глаголами и именами прилагательными, относящимися к парадигмам с корнями *-вонь-* (*вонь* — *вонючий*), *-дух-* (*дух* — *душистый*), *-пах-* (*запах* — *пахнуть* — *припахивать*), *-смерд-* (*смердный* — *смердеть*) и др.

Запахи в романе «Преступление и наказание» являются дополнением к уже созданной писателем картине мира, воспринимаемого персонажем. Они включены в его субъективное переживание и выполняют функции знака окружающего мира («вонь из распивочных»), знака психологической реакции (Раскольников выделяет именно «отрицательные» запахи Петербурга), знака смерти, того света, иного мира (сильный запах нарциссов в последнем бреде Свидригайлова оказывается знаком обряда похорон; «дух» от тела Мармеладова).

Еще одна особенность одоративной лексики в анализируемом произведении — «негативность» запаха (это чаще «зловоние», чем аромат, а если запах и приятен, то нередко оборачивается знаменем трагедии).

Таким образом, использование одоративной лексики в романе Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание» является одним из способов языкового маркирования авторского замысла, представлений писателя о добре и зле.

Литература

1. Алефиренко, Н.Ф. Спорные проблемы семантики / Н.Ф. Алефиренко. — М. : Гнозис, 2005. — 326 с.
2. Ароматы и запахи в культуре. В 2 книгах / Сост. О.Б. Вайнштейн. — М. : Новое литературное обозрение, 2010. — 672 с.

3. Васильев, Л.М. Теория семантических полей / Л.М. Васильев // Вопросы языкознания. – №5. – 1971. – С. 105 – 113.
4. Достоевский, Ф.М. Преступление и наказание / Ф.М. Достоевский. – М, 1970. – 558 с.
5. Ефремова, Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. В 3 томах. Том 1 / Т.Ф. Ефремова. – М. : Астрель, 2006. – 1168 с.
6. Житков, А.В. Особенности организации и структуры ЛСГ глаголов обонятельного, вкусового и тактильного восприятия / А.В. Житков // Русская глагольная лексика / Под ред. Бабенко А.Г. – Екатеринбург, 1998. – 143 с.
7. Климова, Ю.А. Атрибутивная картина мира в языке : лингвокогнитивный анализ русских прилагательных, обозначающих запах / Ю. А. Климова, О.В. Сеньюкова // Молодой ученый. – 2014. – №3. – С. 827 – 829.
8. Костяев, А.И. Ароматы и запахи в истории культуры: знаки и символы / А.И. Костяев. – М., 2007.
9. Николина, Н.А. Одоративная лексика и система обозначения запахов в современном русском языке [Текст] / Н.А. Николина // Актуальные вопросы лексикологии (русский язык). – М. : Изд-во МГПИ имени В.И. Ленина, 1989. – С. 4 – 18.
10. Сидельников, В.П. Лексика со значением «запах» в русском языке (к проблеме языковой сущности лексических микросистем) / В.П. Сидельников. – Донецк, 1982. – 209 с.
11. Уфимцева, А.А. Типы словесных знаков / А.А. Уфимцева. – М. : Аспект Пресс, 1974. – 169 с.

Н.П. Цімашэнка (Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны)

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ВЕРШАВАНЫХ ТВОРАЎ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Ключавыя словы: сінтаксічныя асаблівасці, вершаваная мова, прасты сказ, складаны сказ, ускладняльныя кампаненты, парадак слоў.

Максім Багдановіч – класік беларускай літаратуры, адзін са стваральнікаў нацыянальнай мастацкай літаратуры, паэт, празаік, публіцыст, перакладчык. У 2021 г. сярод прыхільнікаў яго творчасці адзначалася круглая дата – 130 гадоў з дня нараджэння мастака слова. Унікальнасць і веліч асобы Максіма Багдановіча прыцягвалі і будуць прыцягваць увагу як літаратуразнаўцаў, так і моваведаў. Сярод навукоўцаў нават існуе паняцце багдановічазнаўства як адна з галін даследавання творчай спадчыны вялікага паэта. У юбілейным годзе многія даследчыкі мовы і літаратуры прысвячалі свае навуковыя працы беларускаму песняру. Наша работа не выключэнне, што тлумачыцца перш за ўсё тым, што прайшло ўжо больш за стагоддзе з дня яго смерці, а яго рамантычны вобраз і незабыўныя творы, як і раней, кранаюць людзей да глыбіні душы. Мова твораў Максіма Багдановіча вылучаецца багаццем лексічнага, граматычнага і сінтаксічнага ладу. Наша

ўвага ў артыкуле будзе скіравана на сінтаксічную арганізацыю вершаваных твораў беларускага песняра. Мэта артыкула – разгледзець сінтаксічныя асаблівасці вершаў Максіма Багдановіча.

Перш за ўсё неабходна звярнуць увагу на парадак размяшчэння кампанентаў у вершах Максіма Багдановіча. Адзначым, што парадак слоў у кожным простым сказе – гэта «тыповае адноснае размяшчэнне словаформ у іх пэўных функцыях – дзейніка і выказніка, азначэння і азначаемага слова, дзеяслова і дапаўнення і г.д. На ўзаемнае размяшчэнне слоў уплывае некалькі фактараў – граматычны, камунікатыўны, стылістычны» [2, с. 320]. Заканамернасці размяшчэння слоў у вершаванай мове істотна адрозніваюцца ад адпаведных заканамернасцей у літаратурнай праязачнай мове. У вершаванай мове, як лічыць І.І. Каўтунова, «парадак слоў не падпарадкаваны строгім нормам, якія ўласцівы літаратурнай праязачнай мове» [3, с. 43]: *І пад птушы крык і гоман, / Даўшы хвалям вольны ход, / Прыпадые бацька Нёман / На хрыбце магутным лёд* [1, с. 52]. Безумоўна, свабода словаразмяшчэння звязана з рытмічнай арганізацыяй вершаванай мовы. Ажыццяўленне пэўнай метрычнай схемы, якая рытмічна паўтараецца, патрабуе вар’іравання ў расстаноўцы слоў. Захаванне прамога парадку слоў у такіх сінтаксічных канструкцыях зрабіла б цяжкім пабудову розных метрычных форм верша. Такім чынам, парадак слоў у вершаванай мове валодае пэўнай ступенню свабоды менавіта з пункту погляду стылістычнага функцыянавання. Розная стылёвая значнасць варыянтаў словазнаходжання ў вершах і прозе непасрэдна вынікае з адрозненняў у рытміка-інтанацыйнай структуры гэтых дзвюх разнавіднасцей мовы. Праязачная мова мае больш ці менш строгія заканамернасці ў размяшчэнні слоў і з’яўляецца неабходным фонам, на якім яскрава выяўляюцца адметныя прыметы вершаванай мовы, больш складанай і разнастайнай па арганізацыі словаразмяшчэння. Выкарыстанне рознага роду інверсій з мэтай падкрэсліць сэнсавую ролю вылучаемага ў радку слова надае вершам Максіма Багдановіча асаблівую інтанацыю, стылістычную афарбоўку, урачыстасць і ўзнёсласць: *Ой, не век жа свечцы тонкай зіхацець, гарэці, – / Дагарыць яна і знікне, як і ўсё на свеце...* [1, с. 62]; *...І гэтак маркотна і пільна / На край наш нядолны глядзяць...* [1, с. 87] (у гэтай канструкцыі выказнік знаходзіцца ў дыстантнай пазіцыі ў адносінах да акалічнасцей); *Таму вярнуўся я к рандо, санетам, / І бліснуў ярка верш пануры мой* [1, с. 125].

Вершы Максіма Багдановіча характарызуюцца не толькі спецыфікай сваёй акцэнтнай структуры, але і асаблівасцю сінтаксічнай арганізацыі, з боку якой паэтычныя радкі прадстаўлены рознымі па сваёй будове сінтаксічнымі канструкцыямі. Адною з асаблівасцей вершаванай мовы Максіма Багдановіча з’яўляецца перавага складаных сказаў над простымі. Сярод складаных сказаў часцей выкарыстоўваюцца бяззлучнікавыя канструкцыі з рознымі відамі семантыка-сінтаксічных адносін: *Зрубалі бор – лясун загінуў, / Во след яго ад той пары: / Сваё люстэрка ён пакінуў*

[1, с. 29]; Сонца ціха скацілася з горкі; / Месяц белы заплаканы свеціць, / Аглядае бахматыя зоркі, / Цягне з возера срэбныя сеці [1, с. 30]; Дробным дажджом над зямлёй, як слязамі, адна пралілася; / Гулкім раскатам грывотаў другая ў адказ азвалася [1, с. 35]; Ў чарцы цёмнай і глыбокай / Плешча, пеніцца віно; / Хмелем светлым і халодным / Калыхаецца яно [1, с. 36]; Кажан пранёсся на крылах, / Стракочуць конікі ў траве, / Снуюцца мышы на палях, / Здаецца – усё вакол жыве [1, с. 38]; Але расстацца нам час наступае; / Пэўна, ўжо доля такая у нас [1, с. 56]. З прыведзеных прыкладаў відаць, што самымі распаўсюджанымі сярод адносін у бязлучнікавых складаных сказах, якімі прадстаўлены разглядаемыя вершы, з'яўляюцца пералічальныя. Па ўжывальнасці высокачастотнымі з'яўляюцца і складаназалежныя сказы: *І паасобку загінулі хмары бяздольныя тыя, / Чуючы ў небе, як вецер над смерцю іх радасна вые* [1, с. 35]; *Зіхацела яна – серабра пуціна, / Увадзіла ў той край, дзе панкуе вясна* [1, с. 44]; *Дзесь у хмарах жывуць павукі, / Што снуюць павучыну дажджа* [1, с. 46]; *Праясняецца пагода, / Бо вярнулася вясна* [1, с. 52]; *Ўсё чакаеш, што прырода / Ўстрапянецца ада сна* [1, с. 52]; *Помніш, калі я спаткаўся з табою, / Зорка Венера ўзышла* [1, с. 56]. Сузалежнае падпарадкаванне з'яўляецца найбольш характэрным для сінтаксічнага ладу складаназалежных сказаў, якімі прадстаўлены тэксты Максіма Багдановіча: *Калі жа пабляднее золак / І цёмнай зробіцца вада, / Зазяе серабром іголак / Зор грамада* [1, с. 37]; *Бачу я, з прыродай зліўшыся душой, / Як дрыжаць ад ветру зоркі нада мной, / Чую ў цішы, як расце трава* [1, с. 39]; *Кажэ, што нядоўга пажыву я, / Што загіну без пары...* [1, с. 61].

Максіма Багдановіч для стварэння сваіх вершаў выкарыстоўвае і складаназлучаныя сказы: *Стаяў калісь тут бор стары, / І жыў лясун у тым бары* [1, с. 29]; *І хістаецца асока, / І шуміць высокі бор, / А ў душы не замаўкае / Струн вясёлых перабор* [1, с. 36]; *А к ночы свой чырвоны веер / У небе сонца развярне, / І разварушаны ім вецер / У даль памкне* [1, с. 37]; *Доўга, доўга цябе ён чакаў і шукаў, / Але вось час жаданы нарэшце настаў...* [1, с. 44]; *Зазвіняць жалобна крыгі, / І бурлівая вада / Снег, размоклы ў час адлігі, / Змые з луга без сляда* [1, с. 52]; *Сумна мне, а ў сэрцы смутак ціха запявае* [1, с. 60]. З прыкладаў відаць: у структуры складаназлучаных сказаў пераважаюць спалучальна-пералічальныя і супраціўныя адносіны, што, перадаецца праз ужыванне адпаведных злучнікаў.

Менш прадстаўлены ў структуры аналізуемых вершаў складаныя сказы з рознымі відамі сувязі: *Над вадой ля берага ціха спіць асока, / Ды лаза зялёная жаліцца-шуміць, / Хвалі ціха коцяцца і бягуць далёка, – / І усё навокала сном адвечным спіць* [1, с. 32]; *Ударыў ён – і грукат пракаціўся; / Мігае грозны меч, удары не сціхаюць, / І ўніз халодныя бічы крыві сцякаюць, / А людзі кажуць: гэта дождж праліўся* [1, с. 34]; *Бачу: сэрца не забыла, / Што жыццё ў ім загубіла...* [1, с. 47]; *Не паняць таго ніколі, /*

Не разведаць, не спазнаць: / Не даюць мне думаць зыкі, / Што ляцяць, дрыжаць, звіняць [1, с. 55].

Калі разглядаць простыя па структуры сказы, якія ўжывае беларускі паэт, то можна адзначыць, што ў вершаванай мове Складаназлучаныя сказы таксама Багдановіча пераважаюць простыя ўскладненыя сказы (або прэдыкатыўныя часткі, якія суадносяцца з простымі сказамі). Найбольш частотнымі ўскладняльнымі канструкцыямі з'яўляюцца наступныя: 1) звароткі, якія выконваюць важную стылістычную ролю: аўтар быццам звяртаецца да суб'ядніка, робячы мову вершаў “жывой, дзейснай, актыўнай”: *Прывет табе, жыццё на волі!* [1, с. 37]; *Добрай ночы, зара-зараніца!* [1, с. 40]; *Моцна кахаў я цябе, дарэгал, / Але расстацца нам час* [1, с. 56]; *Адгадайце ж, людзі, / Хто страхаць іх будзе?* [1, с. 59]; *Не кувай ты, шэрая зязюля, / Сумным гукам у бары* [1, с. 61]; *Ўспамяні, маё сэрца, даўнейшыя дні!* [1, с. 76]; *Разгарайся хутчэй, мой агонь, між імглы, – / Хай цябе шум вятроў не пужае* [1, с. 196]; 2) аднародныя члены сказа, якія дапамагаюць развіваць думку, робяць апісанне дынамічным: *Гэта сумны, маркотны лясун / Пачынае няголосна граць* [1, с. 28]; *Панурая, вялізная жывёла / Па шыры неба ў даль марудна праплывае* [1, с. 34]; *Ўжо імгла над зямлёю лажыцца, / Чорнай рызай усё пакрывае, / Пылам зор небасхіл абсявае* [1, с. 40]; 3) адасобленыя члены сказа, сярод якіх найбольш прадстаўлены адасобленыя азначэнні (*Сівавусы, згорблены, я залёг між цінай / І гадамі грэюся – сплю на дне ракі* [1, с. 32]; *І чаму ён, жаўтадзюбы, / Аж дасюль марудзе?* [1, с. 59]; *Псалтыр, накрытую няжорсткай бурай кожай, / Я ўзяў і срэбныя засцёжкі адамкнуў, / Перачытаў радкі кірыліцы прыгожай / І воску з ладанам прыемны пах пачуў* [1, с. 68]; *Ад родных ніў, ад роднай хаты / У панскі двор дзеля красы / Яны, бяздолныя, узяты / Ткаць залатыя паясы* [1, с. 69]); азначэнні-прыдаткі (*І ліецца хваляй песня, – / Ціхі, ясны гімн вясне* [1, с. 54]; *Скарына, доктар лекарскіх навук, / У доўгай вопратцы на вежы сочыць зоры* [1, с. 71]); акалічнасці (*Пад рукамі яго, навяваючы сум, / Быццам тысячы крэпка нацягнутых струн, / Тонкаствольныя сосны звіняць* [1, с. 28]; *Але далёка іх вецер разнёс, наляцеўшы нячутна* [1, с. 35]; *Лахмоціці ценяў на палях, / Схаваўшы золата, ляжаць* [1, с. 37]; *Да рэчкі лецячы, ўзляцеў / Між імі марай белы лунь* [1, с. 38]; *Плакала лета, зямлю пакідаючы* [1, с. 45]; *На чыстым аркушы, прад вузенькім акном, / Прыгожа літары выводзіць ён пяром, / Ўстаўляючы паміж імі чорнымі радамі / Чырвоную страку* [1, с. 67]; *І цягам доўгія часіны, / Дзявочыя забыўшы сны, / Свае шырокія тканіны / На лад персідскі ткуць яны* [1, с. 69]), што выкарыстоўваюцца Максімам Багдановічам з мэтай надаць ім сэнсавую і сінтаксічную самастойнасць у сказе; адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены адасобленыя дапаўненні (*І тчэ, забыўшыся, рука, / Заміж персідскага узора, / Цвятком радзімы васілька* [1, с. 69]); 4) параўнальныя канструкцыі, якія выконваюць такія функцыі, як эмацыянальная,

вобразная, ацэнчаная, і перадаюць светаадчуванне аўтара вершаваных радкоў: *Пад рукамі яго, навяваючы сум, / Быццам тысячы крэпка нацягнутых струн, / Тонкаствольныя сосны звіняць* [1, с. 28]; *Як у нязнаны свет акно, / Ляжыць, халоднае, яно, / Жыццё сабою адбівае / І ўсё, што згінула даўно, / У цёмнай глыбіні хавае* [1, с. 29]; *Твар травой аблутана, быццам павуцінай, / Засыпаюць грудзі мне жоўтыя пяскі* [1, с. 32]; *Снег блішчыць, як халодная сталь* [1, с. 49]; *Па-над белым пухам вішняў, / Быццам сіні аганёк, / Б'еца, ўеца шпаркі, лёгкі / Сінякрылы матылёк* [1, с. 54]; *Прыляці ж тады ты на магілу, / Закувай, як у бары* [1, с. 61] (часам сустракаюцца сінтаксічныя канструкцыі з творным параўнання, якія фармальна не ўскладняюць сказ, але нясуць значную сэнсавую нагрузку: *Ў цёмным небе свеціць месяц / Залатым сярпом...* [1, с. 33]; *Цёмным блескам адлівае / Ўся луска мая* [1, с. 33]; *Знічка коціцца агністаю слязой* [1, с. 39]); 5) пабочныя канструкцыі, выкарыстанне якіх дапамагае перадаць адносіны аўтара да выказанай думкі (*Можна, толькі сам паэт* [1, с. 55]; *Кажуць – разбітую ліпу дабіла* [1, с. 130]; *Але тут, як на смех, / Паднялася сонца, цалуючы ўсех* [1, с. 131]; *Можна, разбіла маркотную ліпу, / Смерці прасіўшую ў нуднаму рыпу* [1, с. 130]; *Пэўна, прыйдзеца мне пахавацца ў сырую зямлю* [1, с. 191]); сустракаюцца выпадкі, калі паэт ужывае слова 'можна', якое ён скарачае да часціцы 'мо', а яна, як вядома, не адасабляецца і не ўскладняе сказ, але адносіны аўтара перадае (*Або мо сухі, высокі / Ля ракі чарот шуміць?* [1, с. 54]; *Мо дзіцёнка сэрца глуха, / Глуха так ва мне стучыць* [1, с. 183]).

Калі аналізаваць вершаваныя радкі, якія адпавядаюць простым няўскладненым сказам, то трэба адзначыць, што большасць такіх канструкцый, якія ўжывае Максім Багдановіч, з'яўляюцца двухсастаўнымі развітымі сказамі: *Цішыня агартае мне душу* [1, с. 40]; *Вецярок прыдарожную грушу / Ледзьве чутна варуша-калыша* [1, с. 40]; *І развееўся з сэрца дрыжачага жах* [1, с. 44]; *Яны у панскі двор узяты / Таць залатыя паясы* [1, с. 70]. Двухсастаўныя неразвітыя сказы прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі: *Усё сціхла* [1, с. 28]. Сярод аднасастаўных канструкцый найбольш прадстаўлены безасабовыя сказы: *Нам не трэба ні ад чога / Ноччу абароны* [1, с. 33]; *І разрытаю магілай / Вее сумна на мяне* [1, с. 47]; *Ужо нічога ў ім няма* [1, с. 145]. Зрэдку ўжываюцца пэўна-асабовыя канструкцыі: *Рушымся, браця, хутчэй / Ў бой з жыццём, пакідаючы жах...* [1, с. 93]; *Жывеш не вечна, чалавек, / Перажыві ж у момант век!* [1, с. 102]. Інфінітыўныя і намінатыўныя сказы амаль не выкарыстоўваюцца Максімам Багдановічам: *Ім не пабачыць роднай хаты, / Не ўчуць ім дзетак галасы* [1, с. 70]; *Ноч* [1, с. 48]. Астатнія тыпы аднасастаўных сказаў не выяўлены намі ў аналізуемых вершаваных творах. Для апісання наваколля Максім Багдановіч нярэдка выкарыстоўвае эліптычныя сказы (*Ў цёмным небе – хараводы / Сіняватых зорак* [1, с. 33];

Над галавой – дубоў павець [1, с. 37]), што дае магчымасць аўтару дынамічна перадаць характэрнае прыроды.

Інтанацыйна большасць сказаў, прадстаўленых у вершах Максіма Багдановіча, з'яўляецца няклічнай, што адлюстравана ў вышэйпрыведзеных канструкцыях. Аднак зрэдку паэт можа ўжыць і клічныя сказы: *Ў полі, ў лесе нам усюды / Праляглі дарожкі!* [1, с. 33]; *Хоць бы на момант спачынем душой!* [1, с. 42]. Свае разважанні аўтар нярэдка перадае праз пытальныя сказы: *Ці ж загубіў пльвучы сон / З чырвоных макаў свой вянок?* [1, с. 38]; *Ці не сэрца напявае, / Напявае яго мне?* [1, с. 54].

Такім чынам, можна гаварыць пра наступныя сінтаксічныя асаблівасці вершавай мовы Максіма Багдановіча. У лірычных тэкстах ужываюцца як простыя, так і складаныя сказы, але поліпрэдыкатыўныя канструкцыі пераважаюць над монапрэдыкатыўнымі. Адабленныя і аднародныя члены сказа – самыя распаўсюджаныя ўскладняльныя кампаненты ў вершах Максіма Багдановіча. Гэта тлумачыцца экстралінгвістычнымі фактарамі: аднародныя і адабленныя члены сказа найбольш ярка выяўляюць разнастайныя якасці тых прадметаў і з'яў, якія неабходна апісаць паэту. Сінтаксічныя канструкцыі са структурай простага аднастаўнага сказа не характарызуюцца вялікай частотнасцю ўжывання ў тэкстах вершаў Максіма Багдановіча.

Літаратура

1. Багдановіч, М. Збор твораў у двух тамах / М. Багдановіч / пад рэд. В.В. Барысенка. – Т. 1. Вершы, паэмы, пераклады. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 551 с.
2. Касаткін, Л.Л. Краткий справочник по современному русскому языку / Л.Л. Касаткін [и др.] / под ред. П.А. Леканта. – М. : Высш. школа, 1991. – 383 с.
3. Ковтунова, И.И. Порядок слов в стихе и прозе / И.И. Ковтунова // Синтаксис и стилистика / отв. ред. Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1976. – С. 43 – 64.

В.В. Шунейка (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў)

РЭАЛІЗАЦЫЯ ЭКСПРЭСІЎНА-ВОБРАЗНЫХ МАГЧЫМАСЦЯЎ СЛОВА Ў ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫХ ТЭКСТАХ

Ключавыя словы: публіцыстыка, газетны тэкст, сродкі масавай інфармацыі, лексіка, экспрэсіўнасць.

Мова СМІ аказвае ўздзеянне на сацыяльныя, эканамічныя, культурныя бакі жыцця, што ў сваю чаргу фарміруе моўную свядомасць людзей, моўныя густы грамадства. Узрастаючая роля СМІ абумоўлена зменамі, якія адбыліся пад уплывам сацыяльных фактараў, выкліканымі значнымі зменамі апошніх дзесяцігоддзяў у грамадска-палітычным жыцці. Моўныя і стылістычныя інавацыі, якія сфарміравалі новую культурна-

моўную сітуацыю ў СМІ, адразу выклікалі цікавасць многіх лінгвістаў, якія звярнулі ўвагу на моўны густ аўтараў, прадыктаваны крытычным стаўленнем да строгай літаратурнай нормы, а разам з тым і да газетнай мовы савецкага перыяду.

Пачынаючы з сярэдзіны 90-х гадоў ХХ стагоддзя вывучэнне газетнага маўлення вылучылася ў лік прыярытэтных напрамкаў, атрымаўшы высокую актуальнасць і практычную накіраванасць.

Галоўны складнік газетна-публіцыстычнага стылю – лексіка. Газетная лексіка схільная да рэзкіх семантычных змен у перыяды інтэнсіўнага ўплыву сацыяльных фактараў на словаўжыванне і словаўспрыманне. Менавіта яна дазваляе пранікнуць у карціну свету, адлюстраваную ў тэкстах пэўнай часовай прымеркаванасці. Акрамя таго, лексіка найбольш хутка рэагуе на сацыяльна-палітычныя змены ў грамадстве. Даследаванне характару лексічных інавацый у газетнай публіцыстыцы як найбольш мабільнай маўленчай сферы дае магчымасць характарызаваць асаблівасці сучаснай моўнай сітуацыі.

Традыцыйна адбор газетнай лексікі ажыццяўляўся галоўным чынам з агульналітаратурнай мовы. Так, Л.П. Крысін адзначае, што слоўная дзейнасць носбіта літаратурнай мовы, і перш за ўсё – журналіста, працякае ў пастаянным (але пры гэтым часта не ўсвядомленым) узгадненні маўленчых дзеянняў з традыцыйнымі спосабамі выкарыстання моўных сродкаў, з тым, што загадваюць слоўнікі і граматыкі дадзенай мовы, і ўласным моўным густам. Уменне знаходзіць баланс паміж гэтымі пачаткамі – немалаважны фактар, які спрыяе поспеху журналісцкай дзейнасці [1].

Агульная арыентацыя газетных артыкулаў на гутарковасць дапускае ўжыванне ў іх прастамоўнай лексікі, жарганізмаў, здольных індывідуалізаваць маўленне журналіста, чыёй мэтай з'яўляецца дамагчыся інтымізацыі выкладу, што, у сваю чаргу, накіравана на збліжэнне з кожным чытачом і ўсталяванне дыялогу з ім: *Дзе пачынаецца Беларусь для яе гасцей і фарміруюцца першыя ўражанні аб нашай краіне? Куды прыязджаюць нашы суайчыннікі, каб накіравацца ў дзелавы ці турыстычны ваяж? Вядома, гаворка ідзе пра дзяржаўную мяжу. Якія ж умовы там створаны, у прыватнасці, для так званых «дальнабойшчыкаў»? (Звязда, 19.09.2015)*

У сучасным газетным дыскурсе экспрэсія часта ўзнікае ў выніку парушэння лексічных нормаў, у прыватнасці, парушэння лексічнай спалучальнасці. Гэты прыём стварае непаўторную выразнасць, якая прыцягвае ўвагу аўдыторыі. Па сіле свайго ўздзеяння ён падобны да прыёму стварэння аказіянальных адзінак, бо абодва яны выклікаюць эфект нечаканасці. Сэнс кантэкстаў, пабудаваных на адхіленні ад лексічных нормаў, становіцца зразумелым не толькі дзякуючы наступнаму тлумачэнню, але і дзякуючы таму, што ненарматыўныя маўленчыя адзінкі ўзнікаюць на аснове вядомых выказаў, якія складаюць частку фонавых

ведаў чытача: *Ці падумаіце толькі: якім потам здабываюцца на тэатральным фронце «крапавыя жабо» за добрасумленную службу. А масоўка – гарачая кропка тэатра, дзе прапаў без вестак не адзін чалавек* (Звязда, 17.09. 2015). Агульнавядома, што *крапавы* (цёмна-чырвоны) берэт даецца вайскоўцам за пераадоленне цяжкай паласы перашкод. Спалучэнне гэтага прыметніка з лексмай *жабо* надае іранічную афарбаванасць усяму выказванню. Думаецца, такое спалучэнне слоў не толькі выражае пэўную ацэнку рэаліі, але і стварае яркі, запамінальны вобраз.

Вобразнасць – гэта падмурак моўнай экспрэсіі. Імкненне авалодаць свядомасцю і пачуццём чытача непазбежна прымушае публіцыста рашаць мастацкую задачу, задачу вобразнай канкрэтызацыі – такога адбору і спалучэння маўленчых адзінак, што створаць кантэкст, які паказвае канкрэтны вобраз (прадмет, асобу, сітуацыю і да т.п.), убачаны аўтарам: *Купала паўстаў перада мною як жывы чалавек, са сваімі жарсцямі, без хрэстаматыйнага глянцу і забранзавеласці...* (ЛіМ, 12.10.2012). Тут журналіст перадаў сваё ўспрыманне знакамітага паэта – звычайнага чалавека, а не “помніка з бронзы”.

Пранікненне ў публіцыстычны стыль элементаў гутарковай мовы (прастамоўяў і нават нелітаратурных лексічных адзінак) паўплывала на стылявую норму газетна-публіцыстычнага стылю. За апошнія дзесяцігоддзі на старонках газет прыкметна ўзрасла колькасць фразеалагізмаў прастамоўнага характару, слэнгавых і жаргонных лексічных адзінак. Аднак не заўсёды ўжыванне такіх моўных адзінак з’яўляецца дарэчным: *Прыкладам, як назваць перасадачную станцыю, што спалучаецца з Акадэміяй навук? Самы відавочны варыянт – “Дом друку”. Але тады ў будучыні можа паўтарыцца гісторыя з той самай “Маскоўскай” – аўтавакзала ўжо няма, а станцыя засталася. Таму з’явілася больш універсальная прапанова – “Друкарская”. Здавалася б, **тое самае, толькі выгляд збоку, але...*** (Культура, 1-7.08.2015). У прыведзеным прыкладзе журналіст, выкарыстоўваючы вядомае прастамоўнае выслоўе са значэннем ‘аднолькавы, такі ж самы’, якое мае неадабральнае адценне, хацеў наблізіць мову артыкула да нязмушанай гаворкі, у якой могуць выкарыстоўвацца самыя розныя стылістычныя сродкі, у тым ліку і прастамоўныя, але дамогся, як уяўляецца, адваротнага эфекту.

Імкненне аўтараў да непаўторнасці стылю прымушае шукаць розныя спосабы рэалізацыі экспрэсіўна-вобразных магчымасцяў слова ў газетных тэкстах, таму мэтанакіраванае парушэнне моўных нормаў становіцца адметнай асаблівасцю маўленчых паводзін сучасных аўтараў.

Літаратура

1. Крысін, Л.П. Літаратурная норма і речевая практыка газет / Л.П. Крысін // Язык современной публицистики : сб. статей / сост. Г.Я. Солганик. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта : Наука, 2013. – С. 44 – 58.

О.Л. Ючко (Мозырский государственный педагогический университет имени И.П. Шамякина)

КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ ПЕЙОРАТИВНЫЕ СИНОНИМЫ-ХАРАКТЕРИСТИКИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Ключевые слова: синонимы, контекст, пейоративные номинации, семантика, стилистическая окраска.

Лексическая синонимия представляет собой один из наиболее эффективных способов обогащения языка, являясь значимой лингвистической и мыслительной универсалией. Слова «оживают» в контексте, в определенном окружении в устной речи, реализуя таким образом свои контекстуально обусловленные семантические возможности. Показательно, что Г.В. Колшанский настаивает на рассмотрении «синонимии в качестве категориального семантического явления только на уровне контекста», подчеркивая, что «адекватность сигнификативного содержания слов и выражений определяется в рамках всего высказывания, а не выбором отдельных слов, встречающихся в различных контекстах и имеющих некоторую общность значения» [4, с. 103].

Цель данной статьи состоит в выявлении семантико-стилистических особенностей контекстуальных синонимов, используемых в художественных произведениях. В качестве фактологической базы для анализа материала нами использован интернет-ресурс «Национальный корпус русского языка» (www.ruscorpora.ru), дающий возможность выявить и проанализировать значительное количество речевых употреблений отдельных слов, устойчивых словосочетаний и целых синтаксических конструкций.

Контекстуальная синонимия характеризуется сближением значений лексических единиц в условиях одного контекста с целью уточнения мысли и разностороннего описания объекта или предмета. Подобной характеристикой наделены и пейоративные синонимичные номинации. Изучив содержание пятидесяти контекстов из различных художественных произведений, выявленных в Национальном корпусе русского языка и содержащих контекстуальные пейоративные синонимы-характеристики, мы получили следующие данные: контекстуальные пейоративные номинации составляют 88% (38 контекстов) из найденных примеров; 12% (12 контекстов) составляют примеры с узуальными негативно оценочными синонимами, то есть лексемами, сходство которых выявляется при изолированном функционировании.

Выявленная закономерность вполне объяснима, поскольку наличие большого количества пейоративных контекстуальных синонимов в текстах художественных произведений способствует вариативной характеристике персонажей, а также формирует информативность и оценочность высказываний.

Важно отметить, что негативно оценочные синонимичные номинации, употребляемые участниками коммуникации, однозначно свидетельствуют о характере взаимоотношений между персонажами, выявляют особенности их поведения, личностных качеств или внешности, что позволяет читателю наиболее адекватно оценить ту или иную ситуацию. В качестве примера приведем выразительный контекст из рассказа Е.А. Попова «Тихоходная барка», иллюстрирующего использование контекстуальных синонимов: *Хозяин ухмылялся. «Выходит, она нас обоих обманула?!» – вскричал юноша. – И вы, вы миритесь с этим?» – «Пошел вон, – сказал хозяин. – Пошел-ка ты вон отсюда, сопляк, хам, неуч, дебил, размазня. Пошел отсюда вон!» – «Вы ... вы потише! Я ведь боксер!» – из последних сил выкрикнул вроде бы Санечка, но тут же истерично разрыдался и, пятясь эдак боком, боком выполз. Вывалился из квартиры, как ключ из кармана.* Контекстуальные пейоративные синонимы *сопляк, хам, неуч, дебил, размазня* в данном случае используются для разносторонней характеристики героя (незрелый возраст, наглость, необразованность, умственная ограниченность, слабохарактерность) и являются способом выражения вербальной агрессии, которая понимается как разновидность психологического «насилия» с целью снижения уверенности в себе и порождения чувства беспомощности у объекта нападения. Обратим также внимание на то, что употребленные пейоративные контекстуальные синонимы сопровождаются трижды повторенным междометным императивным словосочетанием *пошел вон*, выражающим настойчивое, категоричное требование хозяина квартиры покинуть его жилье. Показательна и вербальная реакция юноши, который не случайно напоминает собеседнику о своей физической подготовке (*Я ведь боксер!*), подчеркивая тем самым, что ему не могут быть адресованы номинации *сопляк* ‘очень молодой, неумелый человек’ и *размазня* ‘вялый, нерешительный человек’. С другой стороны, персонаж-реципиент проявляет поведение, характерное прежде всего для женщины, на что указывают номинации *истерично разрыдался, боком выполз, вывалился*. В целом можно сказать, что цель использованных контекстуальных пейоративных синонимов достигнута, поскольку собеседник не только унижен, но и удален из помещения.

Рассмотрим сходную конфликтную ситуацию в драме А.Ф. Писемского «Ваал», где также одним из персонажей используется формула устранения собеседника: *Бургмейер: – Только сейчас же и вон из моего дома!.. Ни минуты не оставаться. Евгения Николаевна: – Ты в самом деле, видно, совсем рехнулся. Лакеев своих еще призывать выдумал... Я сама вспыльчива: я тебе все глаза выцарапаю и в лицо тебе наплюю, дурак этакий. Подлец! Свинья! Козел старый!* Пейоративные единицы *дурак* ‘глупый человек’ и *подлец* ‘низкий, бесчестный человек’ реализуют в данном случае широкую (общенегативную) семантику, в то время как контекстуальные синонимы-зооморфизмы *свинья* и *козел* реализуют более «специа-

лизированные» характеристики героя. Но если переносное значение слова *свинья* ‘низкий, бесчестный человек’ является общеупотребительным, то оценочная номинация *козел* ‘мужчина, склонный к разврату’ [3, с. 192] обладает более затемненной внутренней формой, во многом обусловленной эротической символикой этого животного, мотивированной его плодовитостью, магической способностью оказывать влияние на урожай и деторождение [1, с. 523].

В ряде случаев пейоративные синонимичные номинации могут реализовать в художественных текстах более «радикальные» характеристики персонажей. Приведем для иллюстрации контекст из романа Б. Васильева «Не стреляйте в белых лебедей»: *Дом, правда, отдал. Только вывез оттуда все. И еще погреб раскатал да выволоч: бревна там в дело могли пойти. За сараюшку было взялся, да тут уж Харитина не выдержала: «Змей ты подколодный, кровопивец неистовый, выжига перелютая!»* В данном случае характеристики персонажа представлены контекстуальными синонимами – устойчивым словосочетанием *змея подколодный* ‘коварный, злобный человек’, представляющим собой морфологическую трансформацию общеупотребительного выражения *змея подколодная*, а также сочетаниями слов *кровопивец неистовый* ‘чрезвычайно сильно жестокий человек’ и *выжига перелютая* ‘пройдоха, плут’, в которых постпозитивные оценочные прилагательные формируют дополнительную негативную оценку персонажа: *неистовый* ‘необычайно сильный в проявлении чего-нибудь’, *перелютый* ‘очень свирепый’.

В некоторых из выявленных нами контекстов используются негативно-оценочные контекстуальные синонимы, связанные со сферой христианства: *Мужик внезапно выпрямился. Глаза у него загорелись, и на лице выступила краска. «Ну на, ешь, на, подавись, на, – начал он, прищурив глаза и опустив углы губ, – на, душегубец окаянный: пей христианскую кровь, пей...»* *Лесник обернулся. – «Тебе говорю, тебе, азиат, кровопийца, тебе!» – «С ума сошел, что ли?» – «Пьян!.. не на твои ли деньги, душегубец окаянный, зверь, зверь, зверь!»* (И.С. Тургенев. Бирюк). Наряду с общеупотребительными номинациями – градационными контекстуальными синонимами *азиат* ‘некультурный, невежественный человек’, *кровопийца* ‘жестокий, безжалостный человек’, *зверь* ‘жестокий, свирепый человек’ употребляется негативно оценочное словосочетание *душегубец окаянный*, в котором слово *душегубец* имеет отрицательно коннотированное значение ‘убийца, разбойник, злодей, мучитель’. Несомненно, внутренняя форма этого слова сформировалась под влиянием представлений о человеке, который *губит* (уничтожает) *душу*. С точки зрения христианства слово *душа* определяется как ‘бесплотное существо, являющееся носителем жизни и духовного мира человека и способное существовать отдельно от тела’ [7, с. 523]. Как и в предыдущих примерах, постпозитивное прилагательное *окаянный* ‘проклятый, отвергаемый церковью; греховный, нечестивый’

[2, с. 707] значительно усиливает общую негативную атмосферу конфликтной ситуации.

Сходные экспрессивные номинации встречаются и в произведении А. Будищева «Святая душа»: «*На Ивана Постного круглое ел? Добра какого ни на есть воровать доводилось?*» – «*Н-не...*» – *говорит сотский и осекается. – Однава, сена с-с полвозика». « Пosaдят тебя на том свете на горячую сковородку, да сеном-то и обложат, да и подожгут! И покажу я тебе, Стоеросов, фигу. А ты меня пожалел?» – спрошу. – «А ты меня пожалел, вор, искарюот и предатель?»* Очевидно, что в данном случае к церковно-религиозной сфере имеют прямое отношение синонимы *искарюот* ‘предатель, действующий под маской друга’ и *предатель* ‘тот, кто предал, изменник’, обладающие близкими значениями. Вместе с тем слово *искарюот* (от *Иуда Искарюот* – один из учеников Христа, предавший его за деньги), имеющее более ограниченную сферу употребления, указывает на его особое, церковно-религиозное происхождение, связанное в сознании верующего человека не только с «рядовым», «бытовым» предательством, но с предательством своего Учителя, Сына Божьего, а значит – с неискупаемым грехом. Характеристика персонажа дополняется синонимической номинацией *вор*, которая реализует устаревшее (‘мошенник, злодей, обманщик’ [6, с. 28]) и диалектное (‘лживый, хитрый, лукавый человек’ [5, с. 97]) значения.

Таким образом, контекстуальные синонимы могут рассматриваться как многогранное явление, поскольку они используются не только как инструмент коммуникации, но и являются средством создания экспрессии в тексте, а также представляют собой один из способов обширной характеристики объектов.

Литература

1. Белова, О.В. Коза, козел / О.В. Белова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. – Т. 2. – М. : Международ. отношения, 1999. – С. 522 – 524.
2. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб : Норинт, 2000. – 1534 с.
3. Вовк, О.В. Энциклопедия знаков и символов / О.В. Вовк. – М., 2006. – 517 с.
4. Колшанский, Г.В. Контекстная семантика / Г.В. Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 154 с.
5. Словарь русских народных говоров. Выпуск 5. / Гл. ред. Ф.П. Филин. – Л : Наука, Ленингр. отдел, 1970. – 342 с.
6. Словарь русского языка XI–XVII вв. Выпуск 3. – М. : Наука, 1976. – 228 с.
7. Словарь русского языка XI–XVII вв. Выпуск 4. – М. : Наука, 1977. – 405 с.

**БЕЛАРУСКІ ЛІТАРАТУРНЫ ПРАЦЭС:
ГІСТОРЫЯ, СУЧАСНАСЦЬ, ПЕРСПЕКТЫВЫ.
ЖАНРАВА-СТЫЛЁВЫЯ ТЭНДЭНЦЫ
СУЧАСНАЙ ЛІТАРАТУРЫ**

Н.Г. Апанасовіч (Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

**ЧАСАВА-ПРАСТОРАВЫ КАНТЫНУУМ
АПОВЕСЦІ В. АДАМЧЫКА “ПАДАРОЖЖА НА БУЦЭФАЛЕ”**

Ключавыя словы: В. Адамчык, часава-прасторавы кантынуум, “Падарожжа на Буцэфале”, Заходняя Беларусь.

Асэнсаванне гістарычнага шляху беларускага народа ў “Падарожжы на Буцэфале” (1991) В. Адамчыка прадстаўлена ў новай жанравай форме. Паводле вызначэння самога аўтара твор прадстаўляе сабой неверагодна-праўдзвую і фантастычна-рэалістычную аповесць.

У рэцэнзіі на аповесць Н. Кузміч пісала пра тое, што твор “ляжыць у рэчышчы праблем, што заўсёды хвалявалі В. Адамчыка, – ён пра гістарычную памяць, пра непарыўную повязь мінулага і сучаснага” [5, с. 89]. Можна гаварыць аб тым, што пісьменнік не змяніў характэрныя для аўтарскага ідэастылю падыходы: рэтраспектыўны ракурс і рэалістычны прынцып, увасоблены праз эпічную маштабнасць у паказе рэчаіснасці. Але адбылася канцэптуальная змена ў жанрава-стылёвым змесце. Згодна з меркаваннем Н. Дамброўскай, жанравая прырода аповесці выразна выявіла сінтэтычнасць пісьма В. Адамчыка, якая праявілася ў спалучэнні гістарычнага, фантастычнага, прыгодніцкага, дакументальнага і спавядальнага пачаткаў [3, с. 94].

Арыгінальны падыход увасоблены на сюжэтна-кампазіцыйным ўзроўні і раскрыты ў адметным часава-прасторавым кантынууме, дзе адмыслова злучаны хранатопы сучаснага і мінулага, “адначасова лакалізавана аўтарская пазіцыя і аўтарскае “я” [3, с. 95].

Беларусь прадстаўлена ў трох іпастасях: сучаснай, савецкай і дарэвалюцыйнай. Гістарычны шлях, узаемадзеянне беларусаў паміж сабой і з іншымі народамі паказаны ў асобных эпізодах, выбраных паводле суб’ектыўнага меркавання аўтара і мастацкай задачы. Храналагічны вектар і дыяпазон мастацкага часу адлюстраваны ў адваротнай хадзе часу – ад сучаснасці да мінулага, ад ХХ да ХІХ ст. Кожны гістарычны этап выразна маркіраваны гісторыка-культурнымі рэаліямі, канкрэтна датаваны і

геаграфічна акрэслены. Аўтар скіроўвае ў “знаёмую і незнаёмую мясцовасць” [1, с. 410], да даўняга, “намі да канца не распазнанага” [1, с. 367].

Прастора канцэнтрычна арганізавана на тэрытарыяльным узроўні вакол беларускіх земляў. Беларусь паказваецца на дзяржаўным, лакальна-мясцовым, прыватным узроўнях. Вонкавы, дзяржаўна-гістарычны ўзровень прадстаўлены праз статус тэрыторыі, ваенна-палітычную і сацыяльна-культурную сітуацыю: *постсавецкі час* (перабудова), *савецкая дзяржава* (рэвалюцыя, перыяд сталінскай дыктатуры, пакт Рыбентропа-Молатава і інш.), *часы Рэчы Паспалітай* (да 1938 года; згадваецца руска-польская вайна), акупацыя заходнебеларускіх земляў у Першую сусветную вайну (згадкі пра заключэнне Брэсцкага міру, эміграцыю мясцовага насельніцтва), “*Северо-Западный край*” *перыяду Расійскай імперыі*: 1900-я гг. (1901 – адлучэнне Льва Талстога ад царквы; 1909 – выпуск аўтамабіля “руса-балт”; газеты “Минский листок”; 1893 г. (асабісты ўспамін пра вяселле дзеда); 1880-я–1860-я гг. (згаданне руска-турэцкай вайны 1877–1887 гг.; праўлення цара Аляксандра II, яго забойства, адмены прыгоннага права, дзейнасці народавольцаў, паўстання Каліноўскага і інш.); 1831 г. (эпідэмія халеры) і мн.інш.

На лакальным узроўні своеасаблівай праекцыяй беларускіх земляў паказана заходнебеларуская тэрыторыя. Памежжа прадстаўлена як эпіцэнтр дзяржаўна-гістарычных, эканамічна-палітычных і сацыяльна-культурных перакрываўванняў на Беларусі. Гэта прастора дакладана вызначана геаграфічна і акрэслена шляхам ад сучаснага цэнтра Беларусі – Мінска, да Наваградка – цэнтра заходнебеларускіх земляў. У аповесці ўпамінаюцца: Мінская, Гродзенская губерніі, гарады Слонім, Мір, Несвіж, Карэлічы, вёскі Горная Рута, Сялец, Варакомшчына, Ятвязь і інш.

Актуалізацыя паняццяў роднай зямлі і малой радзімы выяўлена на прыватным узроўні праз лёс чалавека, асабістае. Ён лакалізаваны мясцінамі дзяцінства і роднай вёскай пісьменніка. Сувязь рэальнага часу і мастацкага, мінуўшчыны і сучаснасці, фантастычнага і рэальнага адбываецца праз вобраз аднаго з галоўных герояў, які супадае з аўтарскім “я”. Немаладога журналіста-наратора ў аповесці рэдакцыйны шафёр Толя Аляшкевіч, называе Уладзіміравічам. Яго ўспаміны пра родныя мясціны, падзеі з жыцця аднавяскоўцаў і продкаў прадстаўляць сабой задакументаваныя ў мастацкім палатне факты і падзеі радаводу В. Адамчыка.

Наратарам заўважаюцца адзнакі мінулага, зніклага ці змененага ў часе. Упамінаюцца варыянты назваў роднай вёскі: сучасная – Варакомчына, гістарычная – Веракомшчына і мясцовы даўнейшы тапонім – Веракіема. Распавядаецца пра ціхі павятовы гарадок, у якім яшчэ не збудаваны чатырохпавярховы будынак гасцініцы, райвыканкам са старадаўнімі масіўнымі калонамі, трохпавярховая шарая камяніца даўнейшай польскай гімназіі. Адзіным, што не было разбурана часам і гісторыяй, быў каменны

будынак турмы – “гэтай вечнай і нязрушнай установы ўсіх дзяржаў і народаў” [1, с. 381].

Згадваецца знаёмае з дзяцінства і страчанае: высечаны і вывезены “першымі немцамі” [1, с. 407] старадаўні лес, што называўся “Папоўшчынай”, і ад якога ў сучаснасці засталася толькі поле, урочышча “Пад круглымі хвойкамі” [1, с. 407], вялікія камяні, на якіх наратар сядзеў “босы ў падлеткавыя гады” [1, с. 410], дзядзькава хата на гліняным току. Фантастычнае хаджэнне-падарожжа прыводзіць герояў у родную вёсачку “з саламянымі апоўзлымі стэхамі”, на развілцы вуліц якой стаяў высокі збуцьвелы крыж, убраны белымі вышыванымі фартушкамі [1, с. 396], у Гіціну карчму.

Праз сацыяльна-культурныя рэаліі заходнебеларускага жыцця, тое, што адшукана ў архівах і прадстаўлена праз уласныя ўспаміны і жыцці сямейнікаў, аўтар раскрывае паяднанасць сваго лёсу з лёсам народа. М. Аммон адзначае індуктыўнасць мастацкага метаду В.Адамчыка, калі праз прыватнае, у тым ліку лёс свой і сваёй сям’і, аўтар спасцігае заканамернасці цэлай эпохі [2, с. 5].

Згаданыя факты, падзеі з гісторыі Беларусі, заходнебеларускай зямлі, суаднесеныя з уласнымі ведамі, прапушчаныя праз асабісты вопыт і сям’ейны радавод, суб’ектывуюць аповед, прадстаўляюць аўтарскую мастацка-эстэтычную мадэль рэчаіснасці. У той жа час яны імкнуць да абагульнення, напаўняюць аповед адкрытым дыдактычным пафасам.

“Падарожжна на Буцэфале” – гэта погляд аўтара на самога сябе і беларуса на беларусаў, спроба асэнсаваць прычыны страты нацыянальнага пачуцця. Па меркаванні Н.Дамброўскай: “У прасторава-часавай арганізацыі аповесці выяўляецца такая стылявая асаблівасць пісьма аўтара, як рэфлектыўнасць: выкарыстоўваючы аналогіі і паралелі, ён раскрывае арганічную сувязь мінулага з сучаснымі рэаліямі” [3, с. 95].

У складаным спалучэнні хранатопай адлюстраваны назіранні аўтара над гістарычным шляхам беларусаў, выяўлена трагічная паўтаральнасць неспрыяльных часоў, калі тутэйшы жыхар ў поўнай меры не адчуваў сябе гаспадаром на сваёй зямлі. У аповесці гэта паказваецца праз лёс звычайнага чалавека, жыццё якога залежала не толькі ад уласнага розуму, працавітасці і спрыту, але ў многім прадвызначалася дзяржаўна-палітычнай і сацыяльна-эканамічнай сітуацыяй, станам вайны ці міру: “Напрыклад, ... лёс арандатара, якога пан пераводзіў з аднаго месца на другое, то забіраў зямлю, то даваў зноў, называючы яго то землеўладальнікам, то землекарыстальнікам, але ніколі не гаспадаром” [1, с. 367].

Невыразнасць пачуцця этнічнай прыналежнасці ў беларусаў В. Адамчык звязвае найперш з адсутнасцю ўласнанацыянальнай дзяржаўнасці. Аналізуючы творчасць пісьменніка да 60-гадовага юбілею, А. Рагуля пісаў: “Фантасмагарычная рэальнасць, адлюстраваная ў творах В. Адамчыка пераконвае сучасніка ў тым, што лёс нашага народа быў бы іншы, калі б у народа была свая дзяржаўнасць” [6, с. 12]. Гэта выснова

характарызуе найперш найважнейшы мастацкі здабытак пісьменніка – тэатралогію. Але ў поўнай меры можа быць аднесена да аповесці “Падарожжа на Буцэфале”, якая ў пэўнай ступені прадстаўляе сабой адметны калаж з усяго раней напісанага, своеасабліва пераасэнсаванага з іроніяй, шчырай эмацыянальнасцю, самакрытычна і справядальна.

Тэма трагічнага народнага шляху паглыбляецца да разумення адказнасці беларусаў са свой лёс. Н. Дамброўская падкрэслівае: “В. Адамчык паказвае драматычную праўду жыцця, відавочныя праявы маральна-этычнай, сацыяльнай і нацыянальнай дэфармацыі грамадства” [3, с. 97]. Думка аб адказнасці беларусаў за сябе і тое, што адбываецца на сваёй зямлі, раскрыта ў шматлікіх эпізодах з жыцця вяскоўцаў, выказана ў заўвагах пра падзенне нораваў, страту каштоўнасных арыенціраў і пераемнасці паміж пакаленнямі: “Хто зважае цяпер на дзядоў і прадзедаў?” [1, с. 404] В. Адамчык характарызуе сучаснікаў як тых, “для каго ўжо не было і няма нічога святога на тутэйшай зямлі” [1, с. 410].

У аповесці ў алегарычнай форме параасэнсаваны фальклорны матыў пошуку шчасця ў эпізодзе пра пошук скарбаў, якія не магчыма знайсці ў балоце: “Нейкі д’ябал заблытаў нам дарогу” [1, с. 390]. Выказваецца ідэя аб тым, што кожны народ заслугоўвае таго лёсу, які ў яго ёсць [4, с. 548]. Гаворыць аўтар і пра з’яўленне комплексу нацыянальнай непаўнаважнасці: “Мы ўсе ўцякаем ад саміх сябе...” [1, с. 386].

Арыгінальны спосаб мастацкага асваення рэчаіснасці В. Адамчыкам у аповесці “Падарожжа на Буцэфале” адлюстраваны ў складаным злучэнні хранатопай сучаснасці і мінулага, якія паказаны як ўзаемапрапанікальныя і ўзаемаабумоўленыя сістэмы. Беларусь прадстаўлена ў трох іпастасях: сучаснай, савецкай і дарэвалюцыйнай. Тэмпаральны вектар аповеду скіраваны на адваротную хаду часу і ахоплівае перыяд ад ХХ да ХІХ ст. Кожны гістарычны этап выразна маркіраваны гісторыка-культурнымі рэаліямі, канкрэтна датаваны і геаграфічна акрэслены. Аўтабіяграфічныя элементы злучаюць гісторыю краіны з асабістым лёсам, калі праз прыватнае, радавод сваёй сям’і спасцігаюцца заканамернасці эпохі. Часава-прасторавы кантынуум адлюстроўвае мастацка-эстэтычную мадэль рэчаіснасці ва ўсёй складанасці і ўзаемаабумоўленасці гістарычных узаемасувязяў, раскрывае імкненне аўтара “адшукаць ключ ад мінулага, каб адамкнуць дзверы сучаснасці” [4, с. 547].

Літаратура

1. Адамчык, В. Падарожжа на Буцэфале / В. Адамчык // Яблык спакусы : Аповесць і п’есы / Вячаслаў Адамчык. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1995. – С. 335–416.
2. Аммон, М. Матыў фантастычнага падарожжа ў творчасці Вячаслава Адамчыка / М. Аммон // Роднае слова. – 2013. – №11. – С. 3–5.
3. Дамброўская, Н. М. Жанрава-стылявая сінтэтычнасць аповесці В. Адамчыка “Падарожжа на Буцэфале” / Н. М. Дамброўская // VII Рэспубліканскія Калеснікаўскія

чытанні : матэрыялы рэспубл. навук. канф., Брэст, 15 снежня 2009 г.: у 2 т. / [пад агульнай рэдакцыяй А. С. Кавалюк]. – Брэст, 2010. – Ч. 1. – С. 94 – 99.

4. Каваленка, В. А. Вячаслаў Адамчык / В. А. Каваленка // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. / НАН Беларусі. Аддз-не гуманітар. Навук і мастацтваў, Ін-т літ. імя Я. Купалы; Навук. рэд. У. В. Гніламёдаў, С. С. Лаўшук. – Мінск: Беларуская навука, 2002. – Т.4. – Кн.1: 1966. – 1985. – С. 521 – 548.

5. Кузьміч, Н. Вёз буланы... гісторыю і сучаснасць / Н. Кузьміч // Першацвет. – 1997. – № 9. – С. 89 – 93.

6. Рагуля, А. У шарым часе: [Вячаславу Адамчыку – 60] /А. Рагуля // ЛІМ. – 1993. – 29 кастрычніка. – С. 12.

Т.Р. Багарадава (Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

ДАКУМЕНТАЛЬНАСЦЬ ЯК АСНОВА АБНАЎЛЕННЯ ПАЭТЫКІ БЕЛАРУСКАЙ ВАЕННАЙ АПОВЕСЦІ 1960–1970-х гг.

Ключавыя словы: аўтабіяграфізм, фактаграфічнасць, мемуары, нарысавы характар.

Ваенная проза з’яўляецца адметнай часткай не толькі айчынай літаратурнай спадчыны. Яна лакалізаваная і ў больш шырокім кантэксце. “Беларуская ваенная проза – класіка сусветнай літаратуры <...>. Беларуская ваенная проза – гэта споведзь нацыі, якая вырасла на вайне <...>. Гэта вайна вачыма жаўнера і партызана, жанчыны і дзіцёнка, забойцы і здрадніка. Вайна ў рэжыме рэальнага часу, з гадзіннікам, які цікае ў сэрцы, быццам перад выбухам” [3, с. 164–165]. Асаблівы давер чытача да айчынай ваеннай прозы выклікае той факт, што сувязі беларускага мастацтва з канкрэтным народным вопытам рэальныя і моцныя.

Нельга не пагадзіцца з прафесарам Л. Сіньковай у тым, што “ўся традыцыйная мастацкая літаратура, прыгожае пісьменства, заснаванае на мастацкім, фантазійным мысленні, імпліцытна захоўвае генетычную сувязь з фактаграфіяй, таму што любы дыкурс, нават самы далёкі ад дакументальнасці, усё роўна так ці інакш расце з рэчаіснасці” [4, с. 146]. Аднак у беларускай прозе пра вайну аўтабіяграфізм, фактаграфічнасць не толькі служаць грунтам для мастацкага цэлага. Дакументальны пачатак нярэдка выходзіць на першы план у наратыве, дамінуе над мастацкім вымыслам. Такія дакументальна-мастацкія аповесці з паэтыкай, блізкай да жанру нарыса, шырока прадстаўлены ў айчынай літаратуры. З другога боку, розныя спосабы выкарыстання дакумента, яго пераўтварэння ў яскравы мастацкі вобраз, дапамагаюць аддаляцца ад нарысавай манеры.

Распаўсюджанай і папулярнай у беларускай прозе стала *мемуарная* форма адлюстравання ваенных падзей ад імя знакамітых асоб, чые ўспаміны пададзены ў апрацоўцы літаратараў. Сярод шэрагу падобных

твораў варта прыгадаць аповесць “Людзі асобага складу” (1958) у літаратурным запісе А. Кулакоўскага, напісаную са слоў Васіля Казлова (1903 – 1967) – Героя Савецкага Саюза, генерал-маёра, другога Старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР, аднаго з арганізатараў партызанскага руху на Беларусі ў гады вайны. У кнізе выкарыстаны дакументы, што адлюстроўваюць падзеі часоў акупацыі, запісы гутарак-успамінаў В. Казлова, інш.

Кніга “Сэрца інакш не можа: дакументальная аповесць пра Веру Харужую” (1960) напісана Іванам Новікавым (1918 – 2001) у адпаведнасці з канонамі паказу бальшавіка ва ўмовах савецкай рэчаіснасці. Характар галоўнай гераіні перададзены адналінейна, без праяў асаблівай увагі да чалавечых пачуццяў. Аповесць не пазбаўлена тэндэнцыйнасці ў абмалёўцы лініі партыі, паказе гістарычных падзей. Твор звязаны з лозунгамі і ідэямі былой эпохі, яскрава прэзентуе яе. Яшчэ адна дакументальная аповесць І. Новікава, “Тварам да небяспекі” (1968), адлюстроўвае падзеі партызанскага руху на Віцебшчыне. У цэнтры аповесці – біяграфіі галоўных персанажаў, Міколы і Таццяны Нагібавых. У творы дамінуе апісальнасць без спецыяльнай увагі да раскрыцця псіхалогіі герояў; пры гэтым пераканаўча паказаны наступствы вайны пасля вызвалення Беларусі ад захопнікаў. Выяўленне рэальных падзей у былой Заходняй Беларусі сталася мастацкім арыенцірам і для Алеся Бажко (1918 – 2013) у аповесці “Перад вераснем” (1959).

Зварот да дакументальнай інфармацыі зацікавіў таксама прадстаўнікоў сярэдняга пісьменніцкага пакалення. Дакументальная аповесць Генадзя Бураўкіна (1936 – 2014) “Тры старонкі з легенды” (1971) стала вынікам гутаркі з Надзеяй Аляксандраўнай Багданавай, жыхаркай Віцебска. У гады вайны яна была ўдзельніцай партызанскага атрада, тройчы выратаўвалася ад смерці. Твор не пазбаўлены тэндэнцыйнай гераізацыі ўчынкаў чатырнаццацігадовай дзяўчынкі. Тэма ваеннай рэчаіснасці знайшла адлюстраванне і ў аповесці Эдуарда Скобелева (1935 – 2017) “Гэты пах свабоднага поля”, якая змешчана ў кнізе “Цуд любові” (1975). Твор напісаны на падставе фактаў з біяграфіі лётчыка-выпрабавальніка, героя Савецкага Саюза А.М. Кулагіна. Хлопец перажыў складанае дзяцінства, пераадолеў перашкоды, стаў лётчыкам і прымаў удзел у Вялікай Айчыннай вайне.

Жанрава-сюжэтнай навацыяй у адлюстраванні ваенных падзей з’яўляюцца творы на аснове фактаў, якія ўзноўлены ў апрацоўцы аўтара. Дакументальны кантэкст увасоблены ў трылогіі І. Новікава “Мінскі фронт” (1977) пра Мінскае падполле часоў Вялікай Айчыннай вайны. Трылогію складаюць дакументальныя аповесці “Руіны страляюць ва ўпор” (1962), “Дарогі скрыжваліся ў Мінску” (1964), “Да світання блізка” (1975). Г. Шупенька канстатаваў, што трылогію “не варта ацэньваць толькі з пазіцый чыста эстэтычных крытэрыяў” [5, с. 235]. Ступень аб’ектыўнасці адлюстравання ваенных падзей у творах па-мастацку апасродкаваная. У якасці мастацкіх недахопаў аповесцей вылучаюцца некаторы схематызм,

раскіданасць сюжэтных ліній, пэўная аднастайнасць рэплік у дыялогах і маналогам, завялікая для мастацкага сюжэта колькасць персанажаў.

Варыянтамі мастацка-дакументальных твораў падобнага кшталту з'яўляюцца аповесці С. Грахоўскага “Рудабельская рэспубліка” (1968), “Гарачае лета” (1974). Творы звязаныя з ідэямі ўслаўлення рэвалюцыйнай барацьбы і традыцыйна-савецкага разумення героікі грамадзянскай вайны. Пісьменнік выкарыстаў факты барацьбы рудабельскіх партызан за ўсталяванне савецкай улады ў час нямецкай (1918 г.) і польскай (1919 – 1920 гг.) акупацый Беларусі ў раёнах Бабруйска, Мазыра, Рэчыцы. Найбольш пераканаўчымі крытыка палічыла тыя раздзелы, у якіх С. Грахоўскі раскажаў пра стратэгію партызанскай вайны.

Падзей зрабілася дакументальна-мастацкая кніга, складзеная з гісторый дзяцей-ахвяр вайны з гітлераўскім фашызмам, сярод стваральнікаў якой былі Пятро Рунец (1911 – 1997), Янка Маўр (1883 – 1971), прадмову напісаў Якуб Колас, – пад назвай “Ніколі не забудзем” (1948). Гэты твор праз аповеды рэальных юных асоб быў не толькі зборнікам літаратурна апрацаваных фактаў. Ён зрабіўся, з цягам часу, вытокаў новай традыцыі ў беларускай літаратуры. Мастацкая канцэпцыя кнігі заключалася ў тым, што самі ўдзельнікі падзей, дзеці і падлеткі, з рэдактарскай дапамогай Я. Маўра, казалі пра перажытае: сваё жыццё і дзейнасць у партызанскіх атрадах, катаванні, практыкаваныя немцамі, гітлераўскія акцыі ў беларускіх вёсках, інш.

Яшчэ адной формай узнаўлення ваеннай рэчаіснасці сталі творы, асновай якіх зрабіліся мантаж і сінтэз дакументальных матэрыялаў з мастацкім маўленнем. Наватарам у дадзенай галіне выступіў А. Адамовіч. Ён у слаўтай “Хатынскай аповесці” (1971) спалучыў з аўтарскім наратывам у адзіным тэксце эстэтычна розныя фрагменты: пашпартызаваныя спецыяльнымі спасылкамі звесткі пра ваенныя злачынствы (фашыста Дзірлевангера, камандзіра карнага паліцэйскага батальёна, і яго падначаленых, што палілі беларускія вёскі), а таксама іншыя факты з гісторыі розных войнаў.

Канец 1970-х гг., а таксама перыяд 1980 – 2000-х гг. вызначыліся новай хваляй цікавасці да ваенных падзей і мастацкімі пошукамі іх жанрава-стылёвага ўвасаблення – найперш з выкарыстаннем дакументаў і фактаў. Развіццё атрымалі ідэі кніг “Ніколі не забудзем” і “Хатынскай аповесці” – у прынцыпова новым канцэптэуальным разуменні. На першы план выйшла ўнікальнасць індывідуальнага вопыту сталых людзей – ахвяр і відавочцаў ваенных трагедый, не прыхаваная ні самацэнзурай, ні рэдагуючымі інстанцыямі. Элемент мастацкай апрацоўкі дакументальных запісаў максімальна адсоўваўся на перыферыю чытацкай увагі, а таксама на перыферыю самога жанру. Аповесць абнаўлялася: яе аўтар уводзіў у свой тэкст далікатна апрацаваныя галасы многіх сведкаў на роўных (а то і на большых) правах з голасам наратара.

Гэты зрух найбольш відавочна выявіўся ў жанравым наватарстве А. Адамовіча, які ініцыяваў запіс галасоў сведкаў для стварэння славурых кніг (у суаўтарстве з Я. Брылём і У. Калеснікам) “Я з вогненнай вёскі...” (першае выданне – 1974) і (у суаўтарстве з Д. Граніным) “Блакадная кніга” (1977, 1981). Даволі працяглы час існавала складанасць у вызначэнні гэтага нязвычайнага жанравага варыянту. М. Кузняцоў, пазней Г. Белая і А. Эльяшэвіч, звяртаючыся да названых выданняў, адзначалі іх жанравую навізну. М. Тычына пісаў: “Ствараўся новы, невядомы раней жанр літаратуры – мастацкі дакумент, кніга-араторыя, сімфонія, хор (гэтыя і іншыя падобныя па сэнсу назвы жанру згадваліся крытыкай)” [2, с. 337]. Матэрыял кніг-споведзей быў выключна жыццёвым і праўдзівым. Па словах Г. Шупенькі, яны нясуць “не толькі маральнае ўзрушэнне, але і катарсіс, ачышчэнне душы” [5, с. 229].

Яскравым прыкладам эвалюцыі праявітых жанраў у названым кірунку зрабіліся дакументальна-мастацкія аповесці С. Алексіевіч на тэму Вялікай Айчыннай: “У вайны не жаночае аблічча” (1984) і “Апошнія сведкі” (1985). У іх на першым месцы была арыентацыя на “сваю праўду” кожнага чалавека: на адзінкавыя, унікальныя рысы біяграфій, прыватнае ўспрыняцце падзей, варункаў лёсу падчас вайны. Пра гэтую навізну жанравай устаноўкі ў аповесцях С. Алексіевіч спецыяльна пісаў А. Адамовіч: “Калі Гранін мне спрабаваў даць сааўтараў для “Блакаднай кнігі”, яны непаразумела паказвалі на дзясяткі кніг, дзе гэта ўжо зроблена: запісаны ўспаміны. І калі я спрабаваў ім растлумачыць, што гэта не тое і не так, а нешта якасна іншае – не зразумелі” [1, с. 73]; “вазьміце і параўнайце “Апошнія сведкі” Алексіевіч і гэтую кнігу [“Ніколі не забудзем” – Т.Б.]. Здавалася б, і памяць была свяжэйшая, мацнейшая, але ў адным апавяданні “Апошніх сведкаў” вы ўбачыце столькі ўражлівых дэталей, якіх не набярэцца ў той усёй кнізе. І не таму, што там менш таленавітыя апавядальнікі. Не тая ўстаноўка: тут – выцягнуць усю праўду пачуццяў! Там: падраўняць пад агульнае клішэ” [1, с. 73]. Даследчыкамі заўважана, што “сучасная дакументальна-мастацкая проза ўсё часцей непасрэдным чынам звязваецца з журналістыкай паводле стратэгічных падыходаў пісьменніка да аб’ектаў адлюстравання” [4, с. 144]. Збліжэнне працы мастака з прафесійнымі прыёмамі журналіста абумоўлена тым, што ў аснове інтэлектуальнага пошуку абодвух, у фокусе іх увагі знаходзяцца найбольш важныя факты самой рэчаіснасці, дакументы жыцця.

Відавочна, што “дакументальна-мастацкая проза пра вайну мае надзвычай вялікае значэнне: той, хто не вучыцца ў мінулых трагедый, будзе перажываць іх нанова. Так званыя лакальныя войны XXI стагоддзя, якія пачалі разгарацца ўсё часцей, красамоўна пацвярджаюць гэтую старую ісціну” [4, с. 151]. У пошуках аб’ектаў нага адлюстравання ваенных рэалій беларуская літаратура пра вайну набыла дакладнасць сваіх

каштоўнасных арыентацый, а пастаўленыя ў жанры аповесці праблемы асэнсоўваюцца з пазіцый народных інтарэсаў і гістарычнай перспектывы.

Літаратура

1. Адамовіч, А. З «зялёнага сшытка» (1987) / публікацыя Н. Адамовіч // Крыніца. – 2000. – № 1(58). – С. 28–81.
2. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. / НАН Беларусі, АДДЗ-не гуманітарн. навук і мастацтваў, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; рэдкал.: У. В. Гніламедаў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 1999–2015. – Т. 4, кн. 1 : 1966–1985. – 2004. – 928 с.
3. Севярынец, П. Нацыянальная ідэя: феноменалёгія Беларусі / П. Севярынец. – Рыга : ОДО Лайма, 2005. – 364 с.
4. Сінькова, Л. Д. Жанравая дынаміка ў дакументальна-мастацкай прозе / Л. Д. Сінькова // Слова ў кантэксце часу. Да 85-годдзя прафесара А. І. Наркевіча. Пленарныя даклады / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт ; рэдкал.: В.І. Іўчанкаў (старш.) [і інш.]. – Мінск, 2014. – С. 144–151.
5. Шупенька, Г. Прага мастацкасці / Г. Шупенька. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1996. – 461 с.

В.С. Варапаева (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў)

ЛІТАРАТУРА ЯК ЧАСТКА НАЦЫЯНАЛЬнай КУЛЬТУРЫ І ДЗЕЙСНЫ СРОДАК ВЫХАВАННЯ МОЛАДЗІ

Ключавыя словы: мастацкая літаратура, слоўны від мастацтва, ідэя твора, выхаванне.

Пра ролю мастацкай літаратуры ў жыцці грамадства, у фарміраванні і развіцці асобы пісалі многія пісьменнікі, грамадскія дзеячы і інш. Так, яшчэ Р.В. Бялінскі зазначаў, што “кнігі пішуцца для выхавання. А выхаванне – вялікая справа, ім вырашаецца лёс чалавека”; А.І. Герцэн зазначаў: “Кніга – духоўны завет аднаго пакалення другому”; “Кніга – акно, праз якое можна паказаць жыццё” (В. Вітка); “Слова – усяму аснова, душа крылатая ў слова” (Р.І. Барадулін). І ўсе гэтыя выслоўі ідуць ад самага першага: “Спачатку было Слова і Слова было ў Бога, і Слова было Бог!”. Відавочна, што ў які час не пісаліся б дадзеныя афарыстычныя аксіёмы, каму б яны ні належалі, у іх яскрава прасочваецца думка аб тым, што кніга / літаратура – гэта духоўны скарб нацыі.

Прырода магутнага ўздзеяння Слова на чалавека найперш заключаецца ў тым, што нараўне з іншымі відамі мастацтва літаратура – мастацтва слова – у значнай ступені вызначае маральнае здароўе грамадства, яго духоўны клімат, садзейнічае ўсведамленню грамадскай значнасці чалавека, дапамагае яму быць псіхалагічна гібкім, рэагаваць на змены сацыяльнай рэчаіснасці, супрацьстаяць стандартызацыі мыслення і чэрствасці пачуццяў. Гэта асабліва важна для маладога пакалення, якое жыве і развіваецца ў час тэхнічных інавацый, калі ідзе вялікая плынь самай

рознай інфармацыі. Гэта ўплывае на фарміраванне каштоўнасных арыентацый моладзі: часам матэрыяльнае дамінуе над духоўнасцю, аднак *спачатку было слова*.

Як сведчаць факты выкладчыцкай працы, сучасная моладзь мала чытае. Навукоўцы зазначаюць, што “яшчэ даволі часта эстэтычныя ўласцівасці і функцыі мастацкай літаратуры не ў дастатковай ступені ўлічваюцца ў працэсе навучання. Калі студэнт не валодае дастатковымі навыкамі спасцяжэння шматзначнасці літаратурнага твора, аналізу яго асноўных мастацкіх узроўняў і элементаў, ён успрымае твор выключна як крыніцу інфармацыі” [2, с. 146]. Між тым, філосафы, псіхолагі, педагогі сцвярджаюць, што высокамастацкая літаратура можа па-свойму актыўна ўздзейнічаць на ўсе сферы свядомасці. Выхаванне і развіццё асобы, пазнанне ёю аб’ектыўнай рэчаіснасці сродкамі мастацтва ажыццяўляецца як адзіны дыялектычны працэс. Выхаванне чалавека пад уздзеяннем мастацтва слова адбываецца, перш за ўсё, менавіта падчас непасрэднага ўспрымання твора шляхам эмацыянальнага ўключэння яго (чытача) ў чужое жыццё, адлюстраванае ў творы, праз паказальную аўтарам дынаміку, разуменне і засваенне. Як зазначаюць даследчыкі мастацкай літаратуры, “уступаючы ў дыялог з тэкстам, чытач шукае “ключ” да тэксту” [1, с. 3475]. Спасціжэнне твора – працэс індывідуальны, назвычай творчы: гэта вынікае, па-першае, з таго, што чытанне – гэта даверлівы дыялог пісьменніка і канкрэтнага чытача. Па-другое, творчае чытанне – актыўная сумесная творчасць чытача і пісьменніка. Чытач як бы паўтарае ўжо пройдзены і апісаны аўтарам шлях, спсігаючы жыццё, адноўленае ў творы.

Навукоўцы сцвярджаюць, што мера чытання мастацкай літаратуры – гэта мера інтэрыязцыі і экстэрыязцыі ў іх адзінстве.

Як вядома, інтэрыязцыя – перанясенне зместу твора ва ўнутранае “дасягненне” асобы, своеасаблівая селекцыя чытаемага ў адпаведнасці з жыццёвымі і чытацкімі ўстаноўкамі чалавека, а таксама яго культурай, узростам. Засвойваючы багацце вобразоў, адлюстроўваючы іх у сваёй чытацкай свядомасці, чалавек падымаецца на новую ступень свайго духоўнага развіцця, з якой ён ужо інакш успрымае самога сябе і навакольны свет. Адбываецца працэс экстэрыязцыі – пераўтварэнне ўнутранага ў знешняе, рэалізацыя багацця душы ва ўзаемаадносінах з людзьмі, у маральных і сацыяльных паводзінах; так фарміруецца кругагляд асобы, у тым ліку маральна-эстэтычны.

Аднак вядома, што чытанне становіцца прадуктыўным толькі тады, калі яно арыентавана на засваенне літаратуры на ўзроўні “асобаснага сэнсу”, што не сумяшчальна з разуменнем чытання як дзеяння, мэта якога толькі пашырэнне ведаў, узбагачэнне чытальніка-індывіда рознай інфармацыяй. Пазнанне губляе выхаваўчую сілу, калі не мае асобаснага сэнсу.

Менавіта праз высокамастацкія творы можна перадаць студэнтам сукупнасць ведаў пра патрыятызм, любоў да Радзімы, маральныя прынцыпы і нормы, важныя для грамадства, аб сапраўднай духоўнасці

чалавека. Варта таксама адзначыць, што беларуская літаратурная спадчына мае тых здабыткі, творы, на якіх можна і варта выхоўваць асобу: ёсць аўтары, творы, якія здольны актыўна ўплываць і на пачуцці, і на розум маладых людзей. Ф. Багушэвіч сваім жыццём і творчасцю даказаў, што трэба любіць свой народ і служыць яму, заклікаў людзей не зракацца мовы, дадзенай Богам. Захапленне і вялікую павагу выклікае асоба М. Багдановіча, ён амаль не жыў на Беларусі, але стаў адным з яе любімых паэтаў. Яго паэзія і сёння актуальная, бо насычана ягонымі мудрымі думкамі-развагамі, вартымі пераймання, вытанчаным успрыманням рэчаіснасці: Жывеш не вечна, чалавек, – // ... Жыві і цэльнасьці шукай, // Аб шыраце духоўнай дбай, – звяртаецца паэт да сучаснікаў і нашчадкаў.

Пачынальнікі сучаснай беларускай літаратуры Янка Купала і Якуб Колас стварылі яе высокаідэйны, высокамастацкі падмурак. Янка Купала не выпадкова названы прарокам беларускай нацыі; менавіта ён першы ўголас абвясціў: А хто там ідзе, а хто там ідзе // У агромністай такой грамадзе? // – Беларусы. Якуб Колас узбагаціў сусвет сваімі алегарычнымі казкамі жыцця, стварыў запамінальныя сялянскія вобразы. У паэме “Сымон-музыка” ён актуалізаваў праблему: якім павінен быць мастак, што такое сапраўднае мастацтва, каму павінен служыць мастак і мастацтва.

Кожны аўтар заклаў у гмах беларускай літаратуры сваю цагліну, сваё непаўторнае бачанне свету. Кузьма Чорны глыбока зірнуў ва ўнутраны свет чалавека, раскрыў трагедыю маленькага чалавека, прымусіў задумацца над вечнымі праблемамі шчасця. Уладзімір Караткевіч абудзіў гістарычную памяць, духоўныя карані, душу народа. Да яго беларусы амаль нічога не ведалі пра геніяльных продкаў, якімі варта ганарыцца, браць з іх прыклад. Дзякуючы Васілю Быкаву маладое пакаленне даведалася пра жорсткую праўду вайны. Менавіта ён паказаў ролю аднаго (гэта азначае, кожнага!) чалавека ў перамозе, паказаў, якім быў чалавек на вайне і што папярэднічала яго гераізму альбо здрадніцтву; і першае, і другое, аказваецца, невыпадковае. Што, у сваю чаргу, зноў-такі павялічвае ролю вобразнага, літаратурна-мастацкага слова ў выхаванні. Янка Брыль падарыў чытачам светлыя, непаўторныя, поўныя гумару і аптымізму творы. Волат малога жанра (апавяданне, мініяцюра) ён здолеў раскрыць самыя патаемныя рухі душы сваіх герояў. Максім Танк даказаў (і гэтым можна ганарыцца!), што беларуская мова багатая ва ўсіх сэнсах гэтага слова і на ёй можна стварыць нават верлібр (дзе ў нерыфмаванай форме ёсць рытм, мелодыка і высокамастацкі вобраз): Я спытаў чалавека, // Які прайшоў праз агонь, // І воды, // І медныя трубы: // – Што самае цяжкае // На гэтым свеце? // І ён адказаў: // – Прайсці праз вернасць. Пімен Панчанка звяртаецца да сучасніка і нашчадка, заклікаючы да шчырасці, любові, павагі, нераўнадушнасці: Той дзень прапаў і страчаны навекі, // Калі ты не зрабіў, таго, што мог; // Калі не паспрыяў ты чалавеку, // Няшчыры быў, зманіў, не дапамог.

У. Дубоўка, Я. Пушча, І. Бураўкін, А. Вярцінскі, Р. Барадулін, Н. Гілевіч, А. Разанаў і інш. паэты стварылі ў сваіх творах дзівосны свет,

поўны любові, захаплення, павагі. Праблемамі сучаснасці, у тым ліку збядненне ўнутранага свету чалавека; абьякавасць, клопат пра нажыву і г. д., насычаны творы сучасных аўтараў: Ю. Станкевіча, А. Федарэнкі, Л. Рублеўскай і інш.

У выкладанні літаратурных курсаў трэба праяўляць больш крэатыўнасці: уключаць студэнтаў у працэс усведамлення глыбіні твораў праз тэа і дзейнасці (прафесійныя), якія ім уласцівы. Безумоўна, гэта магчыма ажыццяўляць праз лекцыі, семінары, а таксама праз самастойную работу студэнтаў, што асабліва актуальна сёння, у працэсе дыстанцыйнага навучання.

Апрача гэтага, работа ў творчай ВНУ, якім з'яўляецца БДУКМ, дае магчымасці скіраваць самастойную работу на спецыфіку профільнага навучання: харэографы праз свае замалёўкі могуць паказваць унікальную пластычнасць вершаў Р. І. Барадуліна, Л. Дранько-Майсюка, А. Сыса; рэжысёры – дэманстраваць інсцэніроўкі да твораў У. Караткевіча (“Ладдзя распачы”, “Сівая легенда”), мастакі – маляваць ілюстрацыі да твораў В. Быкава і іншых аўтараў; студэнты іншых спецыялізацый могуць пісаць рэцэнзіі, водгукі на сучасныя творы, ствараць рэкламныя буклеты, літаратурныя партрэты, рабіць прэзентацыі, прысвечаныя творчасці пісьменнікаў, віртуальныя экскурсіі па музеях (Я. Купала, Я. Коласа, М. Багдановіча) і г. д.

Такім чынам, літаратура як від нацыянальнай культуры, як слоўнае мастацтва дапамагае выхоўваць маладое пакаленне, абуджаць светлыя пачуцці і скіроўваць да думак, якія фарміруюць культуры асобы, яе маўленне і вобразнае мысленне.

Літаратура

1. Болотнова, Н.С. Филологический анализ текста : учеб. пособие / Н.С. Болотнова. — 4 е изд. — М. : Флинта : Наука, 2009. — 520 с.
2. Гарадніцкі, Я. А. Кніга – твор – тэкст / Я. А. Гарадніцкі // Кніга ў фарміраванні духоўнай культуры і дзяржаўнасці беларускага народа : XVIII Міжнар. Кірыла-Мяфодзіеўскія чытанні, прысвечаныя Дням славянскага пісьменства і культуры (Мінск, 16-18 мая 2012 г.) : у 2 т. / Беларус. Дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск, 2012. – Т. 1: Кніга як грамадская з'ява і аснова духоўнасці: зб. навук. арт. – 370 с.

С.Г. Васільева (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

ТВОРЧАСЦЬ М. БАГДАНОВІЧА ЯК АБ'ЕКТ СУЧАСНАЙ ДАСЛЕДЧЫЦКАЙ УВАГІ

Ключавыя словы: літаратуразнаўства, жанр, стыль, сімвалізм, дэкадэнцтва.

Цікавасць да літаратурных прац класіка М. Багдановіча не сціхае і па сённяшні дзень, пра гэта сведчаць навуковыя канферэнцыі і шматлікія

артыкулы, манаграфіі, дысертацыі, прысвечаныя дзейнасці маладога паэта пачатку ХХ ст.

Творчасць М. Багдановіча ўваходзіла ў сферу інтарэсаў акадэміка Алега Антонавіча Лойкі. Вучоны напісаў “Прадмову да “Маладзіка”. Даследванні творчасці М. Багдановіча было ў цэнтры яго ўвагі ў 1960-я гг.: у 1966 Алег Анатольевіч выдаў манаграфію, прысвечаную паэту, а ў 1969 г. абараніў доктарскую дысертацыю, дзе творчасць М. Багдановіча разглядалася ў кантэксце беларускай паэзіі пачатку ХХ ст. [3, с. 20]. Дасканалы аналізуючы цыклічнасць зборніка “Вянок”, крытычныя артыкулы і грамадскае жыццё, даследчык стварыў дастаткова поўную карціну дзейнасці для багдановічаведаў.

Адна са сталых сфер дыскусій – вызначэнне мастацкага стылю пісьменніка. І калі раней (1960–1980-я гады) выкарыстанне паняццяў “сімвалізм”, “дэкадэнцтва” мела негатыўнае адценне, *“назіралася тэндэнцыя да апалагетыкі – абароны, “ачышчэння” класікаў ад “налёту”, “часовай даніны” сімвалізму”* [2, с. 4], то з часам разуменне шматграннай плыні сімвалізму, якая зарадзілася ў Францыі, аднак мела ў кожнай нацыянальнай літаратуры сваю спецыфіку, перастала быць аднабокай. У сваёй манаграфіі А. Лойка піша пра тое, што не можа быць і гаворкі аб дэкадэнсе ў творчасці Максіма Адамавіча, таму што *“паэзія Багдановіча – жыццяцвярждальная, аптымістычная. Так, яна ведала сум і тугу! Але гэта былі перш за ўсё грамадзянскія сум і туга – смутак чалавека, якому да болю цяжка бычыць невыноснае жыццё працоўнага люду... сум, які можна умоўна назваць агульначалавечым і які меў свае пэўныя вытокі”* [5, с. 57]. Тады ўзнікае пытанне: што мае на ўвазе даследчык пад дэфініцыяй “дэкадэнцтва”? Магчыма, у гэтым і крыеца песімістычны настрой да літаратурнага атрыбута (так званае *“дэкадэнцкае ныццё”* [5, с. 58]). Аўтар працы не акцэнтуюе ўвагу на падзеле паняццяў “сімвалізм” і “дэкадэнцтва”. Падрабязна характарызуючы вершы Максіма Багдановіча, ён супрацьпастаўляе іх Шарлю Бадлеру – французскаму пачынальніку дэкадансу: *“прыняцце самага зла за кветкі – вось сутнасць эстэтычных адносін Бадлера да рэчаіснасці. Бадлер прыгожым аб’яўляў зло, гніенне, разбураючы гэтым саму эстэтыку пошукаў прыгожага, веру ў яго. Не такім былі адносіны да зла Багдановіча. Горкія кветкі жыцця былі для яго сапраўды горкімі”* [5, с. 84]. З гэтым нельга не пагадзіцца. Але ж аўтар манаграфіі, калі дае ацэнку вершам, якія закранулі ўрбаністычную тэматыку, параўноўвае іх з вершамі В. Брусава: *“Горад для яго (Багдановіча), як і для Брусава, перш за ўсё “чароватэль неустанный”, “неслабеющий магнит”* [5, с. 87]. І гэты тэзіс важны, таму што выпадкова сваім філалагічным чуццём А. Лойка паказвае розніцу паміж сімвалічнымі тэкстамі рускага паэта і французскага дэкаданта. Праз некалькі дзесяцігоддзяў акадэмік Пётр Васючэнка апублікуе шэраг прац, якія падводзяць да думкі аб адрозненні “славянскага сімвалізма” ад сабрата дэкадансу і тым больш ад свайго старэйшага праба-

цькі французскага сімвалізму, аб наяўнасці “беларускага сімвалізму, які фармаваўся ў варунках “нашаніўскага” Адраджэння” [1, с. 5].

З апошніх даследаванняў беларускага літаратуразнаўства вынікае, што стыль паэтаў ці пісьменнікаў нельга ўкласці ў адзін напрамак, “вызначыць каго-небудзь з творцаў як “чыстага” рэаліста, сімваліста або мадэрніста” [1, с. 3]: “Сучасныя даследчыкі (І. Навуменка, У. Гніламёдаў, В. Жураўлёў, В. Каваленка, А. Лойка, А. Ніякоўская, Л. Тарасюк, І. Багдановіч, Ю. Максімовіч, І. Шаўлякова, З. Санюк, А. Манкевіч, В. Барысенка, аўтар гэтых радкоў [П. Васючэнка]) правялі суму папярэдніх даследаў творчасці такіх майстроў “нашаніўцаў”, як Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля, Вацлаў Ластоўскі ды іншых” [2, с. 4] і адзначылі, што ёсць “у кожнай нацыянальнай літаратуры перапляценне і складаныя кантамінацыі рэалізму, новарамантызму, мадэрнізму, сімвалізму, імпрэсіянізму і нават новага класіцызму” [1, с. 3].

Блытаніна ў акрэсліванні вызначэння “сімвалізм” таксама адыграла немалаважную ролю ў спробах яго ігнаравання: “Матывы заняпаду, хваробы, смерці прысутнічаюць у новай сімвалісцкай эстэтыцы ў адмысловай якасці. Ключы да новай трактоўкі гэтых вобразаў можна адшукаць у творах беларускага сімвалізму” [1, с. 8]. Няма сакрэту у тым, што адметнай асаблівасцю паэзіі М. Багдановіча з’яўляцца зварот да міфалагічных вобразаў, а для сімвалістаў гэта азначае своеасаблівае нарошчванне агульнай масы сэнсаў.

У калектыўнай манаграфіі “Книга стихов как феномен культуры России и Беларуси” (2016 г.) даследчыкі-філолагі вядуць гаворку аб паняцці “цыклізацыі” кніг вершаў [3, с. 20]. Зразумела, што першыя зборнікі цыклізацыі былі у В. Брусава, А. Беллага і А. Блока (М.Н. Дарвін). У беларускай літаратуры “Вянок” Багдановіча, які складаецца з цыклаў, таксама падыходзіць да згаданага тэрміну: агульная тэма цыкла, звязанасць, ідэя тут у наяўнасці, але ў той жа час заўважаецца самастойнасць і завершанасць кожнага твора.

Жаданне ўзбагаціць нацыянальную беларускую літаратуру, развіваць народную культуру і тым самым выходзіць чытача праз літаратуру спрыяла таму, што беларускі пісьменнік звярнуўся да перакладчыцкай дзейнасці: “ствараючы нацыянальны фонд класічнай паэзіі, перакладаў дзеля гэтага фонду рамантыка Шылера, рэаліста Пушкіна, адкрывальніка верлібра Верхарна, імпрэсіяністычна-песеннага Верлена і г.д.” [6, с. 223].

Такім чынам, погляд на паэзію М. Багдановіча змяніўся. Беларускі даследчык Алег Лойка быў адзін з тых, хто акрэсліў сінтэтычнасць стылю беларускага пісьменніка. На прыканцы ХХ – пачатку ХХІ ст. зразумела тое, што літаратура патрабуе новых даследаванняў, напрыклад, застаецца актуальным вывучэнне спецыфікі сімвалізму ў нацыянальнай літаратуры, які мае свае адценні, на якія непасрэдна паўплываў Максім Багдановіч, бо як пісала У. Верына аб кнізе “Вянок”: “... она дебютная, и итоговая, и

этапная (и в жизни поэта, и в истории национальной поэзии), “открытая” и “закрытая” (завершено-незавершенная), отвечает типам авторской книги и редакторского избранного, типам “стихотворения поэмы” и “стихи и переводы”, по типу контекстовых форм лирики это и макро-структура, и метаобразование” [4, с. 80].

Думаецца, сучаснае літаратуразнаўства пашырыць корпус навуковых даследаванняў творчасці выбітнага класіка нацыянальнай літаратуры – М. Багдановіча.

Літаратура

1. Васючэнка, П.В. Славянкі сімвалізм : нацыянальна-адметнае і агульнае / Пятро Васючэнка. — Мінск : Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт, 1998. — 18 с.
2. Васючэнка, П.В. Беларуская літаратура XX стагоддзя і сімвалізм / П.В. Васючэнка ; навук. рэд. В.П. Жураўлёў. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск : МДЛУ, 2016. — 200 с.
3. Верына, У. Алег Лойка – укладальнік “Маладзіка” Максіма Багдановіча / Ульяна Верына // Роднае слова. — 2016. — № 5. — С. 20 – 22.
4. Книга стихов как феномен культуры России и Беларуси: монография / Н. В. Барковская [и др.]. — Москва : Екатеринбург : Кабинетный ученый, 2016. — 673 с.
5. Лойка, А.А. Максім Багдановіч / Алег Лойка. — Мінск : Навука і тэхніка, 1966. — 333 с.
6. Лойка, А.А. Беларуская паэзія пачатку XX стагоддзя. Некаторыя заканамернасці і асаблівасці. / А. Лойка – Мінск : Выд-ва БДУ, 1972. — 240 с.

Г.А. Гладкова (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

РАМАНТЫЗАЦЫЯ НАЦЫЯНАЛЬнай ГІСТОРЫІ Ў РАМАНЕ Л. ДАЙНЕКІ “ПРА ЛІСОЎЧЫКА, ЗЛОГА ХЛОПЧЫКА”

Ключавыя словы: лісоўчыкі, раман, стыль, гістарычная проза, Смутны час, Рэч Паспалітая, Масковія.

Творчасць Л. Дайнекі – яркая старонка сучаснай нацыянальнай літаратуры. Працуючы ў розных жанрах, пісьменнік заставаўся аматарам беларускай гісторыі, эпизоды з якой станавіліся сюжэтай асновай шэрагу раманаў (“Меч князя Вячкі”, “След ваўкалака”, “Жалезныя жалуды” і інш.).

Гістарычны раман Л. Дайнекі “Пра лісоўчыка, злога хлопчыка” (2010) стаў пісьменніцкай спробай паказаць непарыўную сувязь гістарычных рэалій беларускай сучаснасці і эпохі Смутага часу, выбітай асобай якога быў палкоўнік Аляксандр Лісоўскі. Мэта – на матэрыяле гістарычнага рамана Л. Дайнекі “Пра лісоўчыка, злога хлопчыка” вылучыць адметнасці аўтарскай інтэрпрэтацыі нацыянальнай гісторыі.

У айчынным літаратуразнаўстве згаданы твор яшчэ маладаследаваны. Так, спробу аналізу гістарычнага фона рамана

ажышчывіла Т. Лаўрык [4]. Даследчыца звярнула ўвагу на аўтарскае адлюстраванне асобы палкоўніка А. Лісоўскага і дзейнасці яго атрадаў у Масковіі XVII стагоддзя, спынілася на гістарычных эпізодах, якія ляглі ў сюжэтную аснову твора.

Адметнасцю кампазіцыі рамана стала перакрываўванне мастацкага выкладу падзей сучаснасці і мінулага, пры гэтым аўтар стварае ў чытача ўяўленне пра вечны колазварот гісторыі: наступныя пакаленні паўтараюць сваіх продкаў, адчуваюць шчыльную злучанасць з імі, трапляюць у аналагічныя сітуацыі, але робяць гэта ў новых гістарычных абставінах.

Назву рамана пісьменнік тлумачыць у эпіграфе, які ўяўляе сабой фрагмент песні: *“Мы – лісоўчыкі, злыя хлопчыкі, / З цара-бацькі здзярэм панталончыкі”* [1, с. 15]. Як далей пазначае Л. Дайнека, лісоўчыкамі называлі сябе ваяры з непераможнай лёгкай кавалерыі, якой кіраваў славыты віленскі пан палкоўнік Аляксандр Язэп Лісоўскі.

Часавая прастора рамана прадстаўлена спалучэннем сучасных падзей (сусветны фінансавы крызіс пачатку XXI ст.) і эпохі XVII стагоддзя (т. зв. Смутны час). Такая паралель абіраецца невыпадкова: і героям-сучаснікам, і іх далёкім продкам прыходзілася жыць у выпрабавальны гістарычны момант.

Героямі твора сталі індывідуальны прадпрымальнік Вітаўт Гарткевіч, яго аднакурснік па вайскавай вучэльні Іван Мастоўскі, пісьменнік Антон Даніловіч-Гоцкі і кандыдат гістарычных навук Аляксандр Іосіфавіч Лісоўскі, патомны беларускі граф, прамы нашчадак у шаснаццатым калене віленскага шляхціча палкоўніка Аляксандра Лісоўскага. Сустрэчу герояў аўтар падсумаваў наступным чынам: *“Падсвядома яны адчувалі невыпадковасць, наканаванасць сваёй сустрэчы. Іхнія лёсы, іхнія жыццёвыя дарогі навінны былі зліцца ў адно цэлае. Але дзеля чаго?”* [1, с. 45].

Прыгодніцкі элемент рамана звязаны не толькі з падзеямі, але і самапачуваннем герояў, якое перададзена праз алюзію да вядомага твора А. Дзюма “Тры мушкецёры”: *“ – Я ведаю, Антон, што ты пішаеш раман «Тры лісоўчыкі», – сказаў Мастоўскі. – Цябе, як я разумею і як ты сам прызнаваўся, натхніў Аляксандр Дзюма і ягоныя «Тры мушкецёры». [...] Ты, вядома ж, напішаеш свой раман. Добры і патрэбны ўсім нам. А пакуль што – будзь нашым д’Артаньянам! [...] Ты ж, Лявон – Атос. Ты, Вітаўт – Арамис. А я (тут Іван Мастоўскі крыху сумеўся і пачырванеў) – Партос”* [1, с. 48–49]. Герояў не задавальняе іх “сённяшняе прымітыўнае быццё-існаванне”, “у гэтым сонным жыцці-балоце” ім хацелася незвычайных прыгодаў, бо дзякуючы ім чалавек можа пражыць не адно жыццё, а некалькі. Невыпадкова пісьменнік Даніловіч-Горскі працуе над раманам “Тры лісоўчыкі”, канчаткова вызначыўшы, што гэта будзе беларускі рамантычна-містычна-гістарычны баявік: *“Трэба даць чытачу, асабліва маладому, кніжку, якая вучыць адвазе, вернасці і гордасці за свой край, свой народ”* [1, с. 52].

Рамантызацыя вобразаў герояў-прадстаўнікоў ХХІ стагоддзя паказальная ў словах А. Лісоўскага, вялікага аматара беларускай гістарычнай прозы, які называе Вітаўта, Івана і Антона “сапраўднымі лісоўчыкамі”, здольнымі абараніць свой гонар у любой сітуацыі. Такім чынам, назіраецца пашырэнне паняцця “лісоўчык”: акрэсленае рамкамі гістарычнага кантэксту слова набывае больш пашыранае, другаснае значэнне “надзейны сябар, мужны абаронца гонару, носьбіт высакародных якасцей”.

Падзеі ХХІ стагоддзя саступаюць месца апісанню гістарычнага мінулага, у якім дзейнічаюць героі-носьбіты тых жа імёнаў, таго ж узросту і ўласцівасцей характару. З пэўнай доляй рамантызацыі створаны партрэт шляхціча Аляксандра Лісоўскага: *“Высокі, з доўгімі светлымі валасамі, што хваляю апускаліся на шырокія плечы, з цёмнымі бровамі і вусамі, з сінім агнём вялікіх заўсёды адважных вачэй, Лісоўскі хадзіў па зямлі і ўзлётваў у баявое сядло з нейкай крылатай лёгкасцю, быццам нябачныя староннім людзям анёлы падхоплівалі яго. Здавалася, без ніякіх высілкаў ён мог цэлы дзень імчацца на кані альбо ісці пешшу па пяску і па балоту. Амаль не было яму роўні і ў шабельнай сечы, і ў стральбе з рушніцы, пісталета і лука. Вядома, давалася ўсё гэта няспыннымі цяжкімі трэніроўкамі, працаю да сёмага поту”* [1, с. 13–14]. Л. Дайнека дакладна распавёў пра сталенне героя, які, здавалася, быў здатны на ўчынкі, што былі не па сіле звычайнаму чалавеку.

Разумны і таленавіты кіраўнік, Лісоўскі забірае ў свой пачат Вітаўта Гарткевіча і яго каханую Эльвіру Скаблінскую. Тая дэталі, што дзяўчына становіцца вершнікам-ваяром і спадарожнікам у вайсковых справах, яднае нацыянальную гісторыю са старажытнай сармацкай і нават заходнееўрапейскай: *“Чым мы, ліцвіны, горшыя за французаў альбо грэкаў? Чаму між нашага народу не можа быць сваёй Жанны д’Арк і сваёй амазонкі?”* [2, с. 63].

З вайсковых спраў А. Лісоўскага ў рамане ўзгаданыя паходы ў Інфлянты і Масковію, ёсць паведамленне пра рэйд за Урал. Пры гэтым, пісьменнік абгрунтоўвае прычыны паходаў, падрабязна апісвае абставіны, робіць гістарычныя апавед па-мастацку аздобленым.

На старонках рамана акрамя герояў, створаных аўтарскай фантазіяй, дзейнічаюць рэальныя гістарычныя асобы: канцлер Леў Сапега, уладальнік Нясвіжа магнат Мікалай Крыштаф Радзівіл “Сіротка”, гетман Януш Патоцкі і інш. Л. Дайнека, распрацоўваючы мастацкія характары герояў, імкнецца не толькі захаваць гістарычную дакладнасць, але і зрабіць вобраз захапляльным для чытача.

Ідэйным цэнтрам твора стаў дыялог пана Лісоўскага з канцлерам Сапегам пра лёс народа, яго складанае становішча паміж больш моцнымі суседзямі, ваганні, спрадвечны пошук ісціны. Падсумоўваючы развагі, Леў Сапега тлумачыць: *“Вось чаму ў віленскай друкарні Мамонічаў я фінансаваў і распарадзіўся надрукаваць Статут Вялікага Княства*

Літоўскага нашай прыроднай моваю, каб паказаць усім і кожнаму, хто мы ёсць на гэтай зямлі” [2, с. 68].

Ваенныя подзвігі лісоўчыкаў відавочныя з паведамлення пра страты ў Інфлянтах: у войску гетмана Хадкевіча загінула некалькі соцень ваяроў, з якіх адзінаццаць – лісоўчыкі, пры гэтым страта шведаў – некалькі тысяч забітых. Відавочна, што гэта была бліскучая перамога польскай і літвінскай зброі пры тым, што атрады лісоўчыкаў уступалі ў бой з рэйтарамі, прафесійнымі шведскімі ваярамі, і хоць не хапала літвінам баявога майстэрства, але, як адзначае аўтар, “адвагі ім было не пазычаць”.

Як вядома, за перамогу ў бітве пад Кірхольмам А. Лісоўскі атрымаў ад Жыгімонта III Вазы чын каралеўскага палкоўніка.

У атрадах Лісоўскага, якія, дарэчы, амаль не мелі абозаў, а былі лёгкай кавалерыяй, панавала жорсткая дысцыпліна, асновай тактыкі стаў маланкавы напад на ворага, хуткасць і жорсткасць у бітве. Невыпадкова на памежных землях лісоўчыкаў баяліся і называлі вершнікамі Апакаліпсісу. Палкоўнік Лісоўскі часта параўноўваўся з драпежнікам, ваўком, у рамане самахарактарыстыка героя гучыць наступным чынам: “...той, хто пойдзе са мною, хто дабраахвотна ўзваліць на сябе гэты крыж, ведай: я не дарую слабасці і палахлівасці, не спушчу гультая і дармаеду. Рымскія мудрацы калісьці навучалі: «*Lupus non mordet lupum*» – Воўк не кусае ваўка. Няпраўда. Я, Аляксандр Лісоўскі, воўк, і я ўкушу, прытым укушу вельмі балюча кожнага з вас, маіх ваўкоў, хто асмеліцца не паслухацца мяне і не падпарадкавацца мне” [3, с. 20].

Заклучаная частка рамана ўяўляе сабой аповед пра рэіды палкоўніка ў Масковію. Таленавіты стратэг, Лісоўскі часта мяняў тактыку нападаў: абмінаў гарады, “прабіраўся ценем”, з’яўляўся там, дзе яго ніяк не чакалі. Апошні эпізод, звязаны з імем Лісоўскага ў рамане, – гэта аблога Троіца-Сергіевай лаўры, дзе знаходзіліся каштоўнасці, вывезеныя падчас Лівонскай вайны з полацкай Сафіі. Спраба іх вяртання стала яшчэ адной мэтай славутага ваяра.

Прарочымі аказаліся словы А. Лісоўскага адносна будучыні: “*Думаю, гадоў праз пяцьсот з Божай дапамогаю ўваскрэснем усе мы, паны-браці, на сваёй роднай зямлі. На зямлі, якую любілі, якую баранілі ад ворага. Хацелася б ведаць, хто і што сустрэне нас тады, якімі вачыма будуць глядзець на нас тадышнія людзі*” [3, с. 62–63].

Н.В. Хаменка слушна заўважае, што для Л. Дайнекі гісторыя – гэта “ключ да разумення жыцця сучаснай Беларусі” [5, с. 235]. Гэты тэзіс выдатна ілюструе гістарычны раман “Пра лісоўчыка, злога хлопчыка”, які стаў арыгінальнай спробай пісьменніка аднавіць нацыянальную гісторыю, па-мастацку аздобіць яе і зрабіць падмуркам для самаідэнтыфікацыі беларусаў у XXI стагоддзі.

Думаецца, паўнавартасны аналіз гістарычнай прозы Л. Дайнекі атрымае далейшую распрацоўку ў айчынным літаратуразнаўстве і будзе

спрыяць пашырэнню чытацкай зацікаўленасці якаснай сучаснай гістарычнай літаратурай.

Літаратура

1. Дайнека, Л. Пра лісоўчыка, злога хлопчыка / Л.Дайнека // Дзеяслоў. – 2010. – № 1. – С. 15–109.
2. Дайнека, Л. Пра лісоўчыка, злога хлопчыка / Л.Дайнека // Дзеяслоў. – 2010. – № 2. – С. 13–104.
3. Дайнека, Л. Пра лісоўчыка, злога хлопчыка / Л.Дайнека // Дзеяслоў. – 2010. – № № 3. – С. 13–102.
4. Лаўрык, Т. Адлюстраванне эпохі праўлення Жыгімонта II Вазы ў рамане Л.Дайнекі “Пра лісоўчыка, злога хлопчыка” / Т.Лаўрык // Беларуская-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Да 220-годдзя з дня нараджэння Адама Міцкевіча : зб. арт. па матэрыялах міжнар. навук. канф. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: І. Э. Багдановіч (гал. рэд.) [і інш.] ; пад рэд. І. Э. Багдановіч, М. І. Свістуновой. – Мінск : БДУ, 2018. – С. 364–373.
5. Хаменка, Н. В. Постаці беларускай гісторыі ў творах Л. Дайнекі / Н. В. Хаменка // Слово. Текст. Социум : сборник научных трудов / Министерство образования Республики Беларусь, Учреждение образования «Мозырский государственный педагогический университет имени И. П. Шамякина» ; [редколлегия: Л. В. Исмаилова (ответственный редактор) и др.]. – Мозырь : МГПУ им. И. П. Шамякина, 2014. – С. 234–236.

А.А. Дзенісевіч (ДУА “Сярэдняя школа № 32 г. Магілёва”)

АЛЕСЬ РАЗАНАЎ І ЯГО ЖАНРАВЫЯ “РЭФОРМЫ” Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

Ключавыя словы: жанр, літаратурная гульня, балада, паэма, проза.

Алесь Разанаў – яркі наватар, нястомны стваральнік новых слоў і жанравых форм у сучаснай беларускай паэзіі. Творчасць паэта засяродзіла на сабе ўвагу, пасля з’яўлення першага, прызнанага крытыкамі і чытачамі, зборніка. Дзяржаўную прэмію імя Янкі Купалы Алесь Разанаў атрымаў у 1990 годзе за кнігу “Вастрыё стралы” (1988). 20 моў свету змяшчаюць у сабе пераклады твораў паэта. Калі пісьменнік – асабліва сучасны пісьменнік – выбірае сабе жанр, ён не столькі імкнецца прытрымлівацца яго вечным законам і патрабаванням, колькі робіць яго прадметам літаратурнай гульні. Літаратурная гульня не заўсёды ляжыць у аснове ўзнікнення новых жанравых рэформ. Выбар паэзіі А. Разанава абумоўлены перш за ўсё тым, што творчасць гэтага паэта мае жанравую разнастайнасць і маладаследавана ў галіне літаратуразнаўства.

Алесь Разанаў увайшоў у беларускую літаратуру ў 70-х гадах ХХ стагоддзя дзвюма першымі кнігамі “Адраджэнне” (1970) і “Назаўжды” (1974).

Зборнік “Адраджэнне” (1970) быў выпраўлены, таму некаторыя творы змяніліся. Сама назва зборніка, “Адрачэнне”, была перабудавана на

“Адраджэнне”. Вершы дадзенага зборніка не проста папраўлялі: іх скарачалі, пакідалі без апошніх строф, замянялі адны словы іншымі.

У зборнік увайшло дваццаць пяць вершаў, якія былі створаны ў школьныя гады. Першы верш зборніка – верш-прысвячэнне “Радзіме”, гучыць як хвалебны водзых: “Ляцім, / не жадаем спачынку, / ўбіраем вачыма Сусвет... / Радзіма, / у нашых учынках, / магчыма, / не ўсё як след. / Мо не заўсёды тое / робім, / што трэба рабіць, / толькі заўсёды святое / імя тваё ў нас гарыць...” [9, с. 3]. Адпаведныя словы ўказваюць на захапленне і ўзбуджанасць. Сэнс пакуль што бедны на вобразы, але ў наступных радках вобраз Радзімы адлюстраваны паўней: “Быццам / дрэва галіны, / гамоняць лісцём, цвітуць, – / жывуць у табе Скарына, / Шаўчэнка, / Пушкін жывуць...” [9, с. 3]. У вершах “Адраджэння” можна назіраць перашыфраванне вобразаў у сімвалы. Пры ўзнікненні асноўнай спрадвечнай тэмы змяніліся будова, інтанацыя і характар рытму першага твора “Адраджэння”.

“Верш “Радзіма” – адзін з лепшых у сучаснай беларускай паэзіі на гэтую тэму, які сведчыць, што разанаўскаму таленту заўсёды, пачынаючы з ранніх твораў, былі ўласцівы глыбіня і неартадаксальнасць погляду”, – такія вынікі былі зроблены Г. Кісліцына [6, с. 26]. Калі супаставіць два вершы “Радзіме” і “Радзіма”, можна ўбачыць творчае ўзмацненне паэта.

Ваенная тэматыка ў творах адзначанага зборніка таксама прысутнічае. Напрыклад, верш “Сцюдзёнае паветра разлілося...” у зборніку мае назву “Бяда” быў скарачаны рэдакцыяй. Адсутнічае першая строфа: “Сцюдзёнае паветра разлілося / крыштальнаю празрыстасцю крыніц... / Цябе заб’юць – / і толькі адгалоссе / павісне, як танюсенькая ніць” [18, с. 27]. Паэт, пры дапамозе метафар і выразнай лексікі, імкнуўся перадаць праз стан прыроды лёс лірычнага героя, які загадзя абумоўлены абставінамі: “Адчайным крыкам вецер панясецца, / заломяць дрэвы рукі ў вышыню... / А ў дальняй вёсцы маці ўстрапянецца / і будзе доўга слухаць цішыню” [18, с. 27].

Некаторыя творы, што не ўвайшлі ў зборнік “Адраджэнне” былі занесены ў наступную кнігу “Назаўжды” (1974). Вершы 1960-х гадоў (“Адкрыццё”, “Эксперымент”, “Шчасце”), балады (“Балада прыкметы”, “Нявыказаная балада”, “Балада цікаўнасці”, “Роспачная балада”), паднялі паэтычны ўзровень А. Разанава.

“Балада цікаўнасці”, напісаная дольнікам, раскрывае ў сабе тэму расплаты чалавецтва за пазнанне [3, с. 135]. У наступных зборніках гэтая тэма будзе адлюстравана таксама. “Балада цікаўнасці” пачынаецца словамі: “Цікаўны чалавек” Такі цікаўны, што, “угледзеўшы у птушак крылы”, стаў “самай лепшай птушкай”. Бо – “Такі ўжо ён, цікаўны чалавек – / нібы каб чалавекам адчуваць, / патрэбна і ўсім іншым быць пры гэтым” [10, с. 38].

“Балада пратэсту” – больш падобная да народнай балады па рытму, але праз асаблівы гукапіс і рыфму набывае амаль новае гучанне [3, с. 135]: “Каля Юр’ева / дол павораны – / каля Юр’ева / норы ворага... / Бор абру-

шаны б'е таранам – / курчы рыбіныя без ракі, / і пульсуюць кастры мембранна: / навастрыліся крыжакі” [10, с. 51].

Зборнік паэта “Назаўжды” – гэта і ўжо ўстаноўленая належным чынам манера пісьма, і яшчэ напружаны пошук новых паэтычных форм, таму нельга адразу падвесці вынікі і выдзеліць пэўныя шляхі традыцыйнага ці эксперыментальнага накірунку. У паэме “Назаўжды”, што дала назву зборніку, быў прыметна адзначаны адыход ад традыцыйнага вершаскладання. Твор змяшчае трынаццаць частак і напісаны сілаба-танічным вершам з рознымі памерамі, што чаргуецца з вершам у прозе [3, с. 138].

Вобразам-сімвалам паэмы з’яўляецца крэпасць, якая мае старажытныя рысы. Славуты першавобраз каменя складаецца тут: “Узіраемся ў камяні / і ў што выказаць немагчыма... / Распазнай яе, / дасягні – / узіраецца ў нас Айчына” [10, с. 107].

Зборнік “Каардынаты быцця” (1976) змяшчае чатырнаццаць паэм: “Паэма выніку”, “Паэма маленства”, “Паэма вяхі”, “Паэма адпушчэння”, “Паэма святла”, “Паэма рыбіны”, “Паэма незавершанага сказа”, “Паэма калодзежа”, “Паэма сланечніка”, “Паэма жніва”, “Паэма раўнавагі”. “Папярэджанне”, “Амега” і “Было балота” напісаныя рыфмаваным сілаба-танічным вершам. Яны, самыя традыцыйныя па форме. Большасць жа паэм напісана верлібрам. “Паэма сланечніка” і “Паэма рыбіны” уяўляюць лірычны верш у прозе. У. Верына адзначыла: “тут прысутнічае амаль увесь спектр формаў, пераходных ад традыцыйнага верша да прозы” [1, с. 32].

З 1981 г. да 1991 г. А. Разанаў не працуе ў жанры паэмы, а з 1994 г. да 2000 г. ім напісана пяць твораў вызначанага жанру. У назвах апошніх твораў слова “паэма” не выкарыстоўваецца паэтам. Напрыклад, А. Разанаў стварыў канцэптуальную трылогію “Гліна” (1994 г.), “Камень” (1995, 1998 гг.), “Жалеа” (2000 г.), якая выйшла ў 2000 г. асобнай кнігай. Паэт вяртаецца да верлібравых паэм, але паводле задумы разглядаемыя паэмы могуць быць супастаўлены з такой аўтарскай формай, як вершаказ, дзе цэнтральным аб’ектам паэтызацыі часта таксама з’яўляецца архетыповы сімвал [3, с. 140].

“Паэма рыбіны” (1975) і “Паэма сланечніка” (1975) напісаны лірычным вершам у прозе. Гэты жанр сціпла прадстаўлены ў беларускай літаратуры, але некаторыя пісьменнікі з ім плённа працуюць: Янка Сіпакоў, Уладзімір Арлоў, Ігар Бабкоў і інш. Іх творы маюць невялікі аб’ём, а паэмы ўвогуле адсутнічаюць.

В. Вітка пісаў пра паэмы А. Разанава, што “гэты жанр у яго свой, асаблівы. Кожная паэма – згустак пачуцця, асабіста перажытага, часта супярэчлівага, драматычнага, трагедычнага...” [2, с. 5].

Напрыклад, першая частка паэмы “Гліна” адлюстроўвае асноўныя ўнутрыжанравыя асаблівасці, якія характэрны усім часткам паэм трылогіі: “Ніцма ляжыш / І ў глыбокім сненні / хаваеш сваю душу. // Загавару з табою – / Адкажаш, / Але не пачуеш. // Рукою цябе крану – / Запомніш. / Але не ўбачыш. // Ты ў самым пачатку часу, / Дзе Бог / Разрознівае-разасабляе / Свае

раўнаісных іпастасі – / Жышчэ і Смерць” [19, с. 5]. Такім чынам, паэму можна аднесці да верлібру, што мае сваеасаблівыя рытм і інтанацыю. Кожная частка паэмы пранумараваная і змяшчае некалькі строф, якія адасабляюцца чыстым радком. “Гліна” і “Камень” маюць 58 частак, “Жалеза” – 62.

Назвы з’яўляюцца першавобразамі, сімваламі, ад якіх пачынаецца тэкстаўтварэнне. У трылогіі А. Разанаў уводзіць прыём персаніфікацыі, ён не проста ажыўляе першавобразы, а абагаўляе іх, надае міфічныя рысы.

Форму перадачы думак паэт абраў верлібравую. Уся колькасць слоў, якою абмяжоўвае сябе аўтар, надае твору адначасова эфект сцісласці і эмацыйнасці. Усе лексічныя адзінкі, якімі карыстаецца аўтар – не выпадковыя, а ўзважаныя, бо не магчыма падабраць іншыя ці выкрэсліць абраныя: “І першы, / Урэшце, паслухаўся іх / І адкінуў/Свой кій ад сябе – // І адразу / Усе патанулі: / І той, хто бег першы, / І тыя, што беглі следам, // І кій” [19, с. 88].

Сістэма вобразаў твора выглядае наступным чынам: Тры персанажы, кожны мае свае адметнасці, але звязвае іх адзін прадмет – жалезны кій. Пры дапамозе кія, яны могуць рухацца па рацэ: першы (напаўабуты) абапіраецца ім аб вадзі, другі (босы) і трэці (абуты) пры знікненні кія спыняць свой шлях. Уся сітуацыя выглядае як рэалізацыя аўтарам вобраза Шляху. Паэт у зашыфраваным выглядзе паказвае, што той прадмет, які паводле законаў фізікі мусіць пагубіць герояў, наадварот спрыяе ім рухацца. Таму задума твора такая: чалавек з кіем – гэта мэта, за якою рухаліся босы і абуты па вадзі, а напаўабуты рухаўся да таго часу, пакуль ішоў сваім шляхам і не слухаў іншых.

Праект Шляху з’яўляецца асновай для паэм, якія мы разглядалі. У адзначаных паэмах, як і ў некаторых іншых творах А. Разанава, шлях ёсць метафарай духоўнага росту, пошуку Сябе ў сабе [3, с. 140]: “Вандроўнік выпытвае/У наваколля: / Дзе сцежка, / Дзе камень, / Дзе дом? / І па іх / Знаходзіць самога сябе” [19, с. 55].

Калі форме, якую абраў аўтар для напісання твора было адзначана абыгрыванне слоў праз яго асобныя гукі, а ў паэмах, што я разглядала, назіраем рыфмаванне праз сэнс слова.

Што датычыцца паэм 1990-2000-х гг., якія напісаны верлібрам, там ідзе дапрацоўка ранейшых тэм і матываў. Напрыклад, заключныя радкі “Гліны” працягваюць тэму палёту стралы.

Такім чынам, прааналізаваўшы творы Алеся Разанава, можна зрабіць наступныя вынікі: раннія творы паэта вызначаюцца метафарамі, асобным індывідуальным слоўнікам аўтара, неардынарнымі распрацоўкамі традыцыйных вобразаў і тэм. лепшыя творы пісьменніка дэманструюць вынікі пошуку эксперыментаў з рыфмай, рытмам, тэмамі

Літаратура

1. Верына, У.Ю. Эвалюцыя паэтычнай сістэмы А. Разанава / У.Ю. Верына // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2004. – № 2. – С. 32 – 35.
2. Вітка, В. Традыцыя, пошук, эксперымент : Слова ў вершы. Артыкул першы / В. Вітка. – Мінск : Літаратура і мастацтва, 27 студзеня 1984. – С. 5 – 8.
3. Івашчанка, А.С. Асаблівасці паэтыкі твораў Алеся Разанава 1960-х – пачатку 1970-х гг. Спраба рэканструкцыі / А.С. Івашчанка // Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. – №7. – 2007. С. 132 – 141.
4. Калеснік, У.А. Зорны спеў / У.А. Калеснік. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1975. – 400 с.
5. Калеснік, У.А. Усё чалавечае / У.А. Калеснік. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1993. – С. 209 – 233.
6. Кісліцына, Г. Алесь Разанаў : праблема мастацкай свядомасці. – Мінск : Беларус. навука, 1997. – 143 с.
7. Навумовіч, У.А. Беларуская літаратура / У.А. Навумовіч. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 2013 – 477 с.
8. Рагойша, В.П. Паэтычны слоўнік / В.П. Райгойша. – 3-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – 576 с.
9. Разанаў, А.С. Адраджэнне / А.С. Разанаў. – Мінск : Беларусь, 1970. – 48 с.
10. Разанаў, А.С. Назаўжды / А.С. Разанаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1974. – 112 с.
11. Разанаў, А.С. Каардынаты быцця. Паэмы / А.С. Разанаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1976. – 96 с.

А.В. Заикин, В.Ф. Подставленко (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

МОТИВЫ ПРИРОДНЫХ СТИХИЙ КАК РЕПРЕЗЕНТАНТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В РОМАНЕ «ПРАВЫЙ БЕРЕГ РЕКИ АРГУНЬ» ЧИ ЦЫЦЗЯНЬ

Ключевые слова: мифологизм, художественный мир, мотив, образы стихий, национальная память.

Как известно, начиная с XIX века реалистическое искусство одной из своих задач видело демифологизацию культуры и освобождение от иррационального мышления ради усиления позиций рациональных и научных представлений. Однако отметим, что использование в литературном произведении приёмов и средств, характерных для мифов, получает широкое распространение у писателей XX века. Историк культуры, филолог и основатель теоретической фольклористики Е.М. Мелетинский считал, что явление мифологизма в литературе напрямую было связано с движением модернизма в искусстве, которое привело к подрыву устоявшихся литературных канонов на рубеже веков. Мифологизм структурирует повествование

и подменяет объективные реалии – события, явления и персонажей – непреходящими ценностями и прототипами, характерными для мифологических произведений.

Мифологизм в литературе был связан и с попыткой представить судьбу отдельного персонажа как образец, типичный и понятный для всего человечества. Новый подход требовал переосмысления окружающего мира и поиска оригинального, обновлённого представления о художественных формах. Любопытно отметить, что одной из сфер инновационного поиска в литературе стала не авторская фантазия, а глубинная область национальной памяти народов, ярко репрезентированная в системе доминирующих мотивов.

С этой связи целесообразно апеллировать к роману «Правый берег реки Аргунь» Чи Цзыцзянь как к одному из самых успешных прозаических произведений в современной китайской прозе. В произведении описываются характерные этническо-культурные особенности эвенков, нюансы их философии жизни и быта. Географические и исторические особенности, а также практикуемый уклад существования отразились на особом отношении этого этноса к природе, к которой они относятся с нескрываемым, особым почитанием, трепетным отношением к природным стихиям и животным.

Учитывая тот факт, что эвенки не имели собственной письменности до начала XXI века, можно с уверенностью сказать о традиции обязательного устного сохранения и передачи необходимой информации от поколения к поколению, чтобы поддержать историческую преемственность и традиции. До недавнего времени характерной особенностью мифологического сознания эвенков была вера в реальность тех мифов, сказок и легенд, которые передавались из поколения в поколение. События, разворачивавшиеся на заре становления мира, в глубокой древности, воспринимались как неотъемлемая часть истории этноса.

Все эти особенности показательно отражены в романе «Правый берег реки Аргунь», здесь особый акцент сделан на национальных и культурных традициях этноса. Рассмотрим наиболее характерные национальные мифологические представления, которые включены в произведение, например, культы природных стихий и соответствующие художественные мотивы.

Стоит отметить, что в мифологических представлениях большинства народов мира особое место отводится стихии воды. В данном романе вода олицетворяет символический рубеж, по которому проходит граница между реальностью и сказочно-волшебным, мифическим миром. Уже в самом названии «Правый берег реки Аргунь» содержится упоминание стихии воды как некой границы. По руслу реки проходит не только географическая дифференциация России и Китая, но и деление художественного пространства в произведении на хорошо известную, привычную эвенкам историческую среду обитания и чуждый, незнакомый мир. Примечательно, что большинство персонажей погибает не от рук других людей, а по вине природных стихий: молния забирает жизнь первого супруга главной героини,

один из её сыновей утопает из-за внезапного потопа, превращаясь в рыбу со слов свидетелей трагедии.

В романе Чи Цзыцзянь стихия воздуха губит больше представителей племени, чем весь остальной природный мир. Так, ветер лишает жизни даже новорождённую сестру героини.

В произведении прослеживается чрезвычайно глубокое уважение племени к огню. Например, огонь является неотъемлемым атрибутом шаманских ритуальных церемоний. Согласно описанным событиям, прежде чем шаман будет принят племенем и получит сверхъестественные способности (возможности исцелять, общаться с духами и т. п.), он должен пройти обряд инициации. Другими словами, человек должен переродиться, чтобы стать медиумом. Этой цели служит стихия огня, символизирующая ритуальное очищение и смерть. Огонь «сжигает» прежние аспекты «земной» личности и ограничивающие убеждения из его сознания.

Также необходимо остановиться на легенде об охотнике и огне, рассказанной шаманом племени Ниду. Она имела особый статус, так как именно от успешной охоты и огня издавна зависело выживание описанного племени. В этой легенде охотник обидел дух огня, но тот, принимая во внимание несовершенство людей, прощает безрассудного эвенка. Тем самым подчёркиваются мудрость и высшая степень совершенства духа по сравнению с доминирующими человеческими недостатками.

Главная героиня романа китайской писательницы воспринимает огонь не просто как природное явление, а в качестве сакрально почитаемой и оберегаемой одушевлённой сущности, неотъемлемого атрибута себя и племени. Она называет огонь «биением сердца» своего народа.

В произведении даётся детализированное описание культурных традиций, связанных с почитанием огня. Например, племя свято следит, чтобы не тушили огонь, не заливали его водой, не сжигали на нём грязные вещи. А главная героиня в качестве сакрального приданного получила тлеющие угли, хранящие для новых поколений дух огня. Для эвенков уважительное отношение к традициям является не только данью исторической памяти народа, но и способом сохранения и передачи фундаментальных духовных основ жизненного уклада, без которых невозможно будущее.

Стихия земли в романе Чи Цзыцзянь представлена мифом о духе гор Байчана («тигре»), покровителе охотников в национальном фольклоре. Согласно сказаниям, самый могущественный и свирепый из тигров со временем превратился в старика с седыми волосами, тем самым автором снова маркируется идея корреляции всех живых существ на земле.

Ритуалы и обряды, связанные с охотой, исполнялись племенем особенно аккуратно, т.к. от них, по мнению эвенков, зависел общий успех. Строгое соблюдение охотничьих традиций требовало сооружения в лесу алтарей, на которых каждый приносил дары, чтобы расположить духов. Кроме того,

находясь рядом с алтарём охотники обязаны соблюдать тишину, чтобы не потревожить Байчана и продемонстрировать ему своё уважение.

Подводя итог сказанному следует отметить, что представленная в романе мифологическая картина мира демонстрируется как базисная часть всего существующего на земле. Эвенки в силу своего образа жизни постоянно взаимодействуют с различными проявлениями природного мира и воспринимают их в качестве непосредственных спутников, помогающих либо мешающих каждому на жизненном пути.

Таким образом, мифологические образы стихий в данном литературном произведении не только следует считать репрезентантами национального самосознания, но и культурно-эстетическими и моральными векторами в художественной концепции романа.

В.Ф. Епішава (Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка)

ЭТНАСТЭРЭАТЫПНЫ ВОБРАЗ “ЧУЖАКА” Ў БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЕ ПЕРШАГА ДЗЕСЯЦГОДДЗЯ ХХІ СТАГОДДЗЯ

Ключавыя словы: канатацыя, сема, этнас, этнастэрэатып, этнонім.

У адну з задач сучаснай лінгвістыкі ўваходзіць вывучэнне моўных сродкаў стварэння этнастэрэатыпаў, іх функцыянальнай ролі ў сістэме мастацкага твора. Пад этнастэрэатыпам разумеецца “стандартнае ўяўленне большасці людзей, якія складаюць той ці іншы этнас, пра людзей, што ўваходзяць у іншы або ў той самы этнас” [7, с. 450].

У лінгвістыцы вывучэнню этнастэрэатыпаў прысвечана даволі вялікая колькасць прац. Адпраўным пунктам для стварэння этнастэрэатыпаў традыцыйна з’яўляецца ўніверсальная семантычная апазіцыя “свой-чужы”. “ У народнай культуры адносіны да прадстаўнікоў іншых этнасаў у многім вызначаецца праз паняцце этнацэнтрызму, калі толькі “свае” традыцыі, “свая” рэлігія, “свае” звычаі і “свая” мова ўспрымаюцца як “сапраўдныя”, “правільныя” і “праведныя”. Усё “чужое” насцярожана адмаўляецца як непрымальнае і грэшнае, а ўсякі прадстаўнік іншаэтнічнай групы ўспрымаецца як істота небяспечная... Канцэпт “чужога” з’яўляецца абавязковай умовай для фарміравання пэўнай карціны свету і адным з асноўных класіфікатараў самаідэнтыфікацыі” [1, с. 7–8]. У адпаведнасці з апазіцыяй “свой-чужы” вылучаюцца гетэрастэрэатыпы – вобраз пра іншую этнічную групу. Пры стварэнні гетэрастэрэатыпаў “прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей характарызуюцца як дзіўныя, смешныя, непрыгожыя, іх дзеянні – як нелагічныя і няправільныя, а мова,

на якой яны размаўляюць, – як складаная і незразумелая”[8, с. 11–12]. У аснову гетэрэатэматыпаў пакладзена пачуццёвае, суб’ектыўнае ўспрыманне “сваімі” “чужакоў”.

Беларуская гістарычная проза першага дзесяцігоддзя ХХІ стагоддзя ўзбагацілася выдатнымі творамі пра мінулае нашага народа, у якіх памастацку дакладна выяўлены характарыстыкі “чужых” этнасаў. Да такіх твораў адносяцца раманы У. Гніламёдава “Уліс з Прускі, “Расія”, “Вяртанне”, “Валошкі на мяжы”, А. Наварыча “Літоўскі воўк”, В. Іпатавай “Альгердава дзіда”, “Знак вялікага магістра”, Л. Дайнекі “Назаві сына Канстанцінам” і інш. У мастацкіх творах спасцігаюцца рысы плямён, народаў, нацый, рэлігійных канфесій, асаблівасці дзяржаўных утварэнняў і вялікіх геаграфічных рэгіёнаў, што вызначаюцца сваёй ккультурна-гістарычнай спецыфікай. У творчым арсенале пісьменнікаў пры стварэнні этнічных характарыстык “чужакоў” важную нагрузку выконваюць этнастэратыпы.

У мастацкіх гістарычных творах праз бачанне беларусаў створаны этнастэратыпны вобраз “чужакоў” – палякаў, немцаў, рускіх, татараў. Вылучаецца шэраг ключавых пазіцый, па якіх апазнаецца “чужак” сярод “сваіх”: гэта незвычайныя паводзіны, бяздушнасць, агрэсіўнасць, жорсткасць і г.д. Этнічныя характарыстыкі “чужакоў” дапамагаюць пісьменнікам стварыць каларытную карціну ўяўленняў нашых продкаў пра сваіх этнічных суседаў. Намалюваць партрэт “чужака” – значыць у многім усвядоміць праз мастацкую форму адметнасць уласнага народа.

Пры стварэнні этнастэратыпнага вобраза “чужака” аўтары прыбягаюць да выкарыстання канатацыйна афарбаваных найменняў – этнонімаў. Найбольш паказальным у гэтым плане з’яўляецца этнастэратыпны вобраз **рускіх**, актуалізацыя якога адбываецца пры дапамозе этнонімаў *рускі, расейцы, маскаль, маскавіт, маскоўцы*. Этнастэратыпная характарыстыка выяўляецца наступным чынам:

‘вынослівыя’: *Вярнуўшыся ў Запалоннае, сустрэў ля воласці Рэціна. Угледзеўшы абвешанага хатулямі прускаўца, Герасім сказаў: – Ну, рускі народ вынослівы, а беларусы – яшчэ больш!* [3, с. 556];

‘з буйным характарам, непакорлівыя’: *Гэта была старая, патрыярхальная руская вёска, двароў на пяцьсот, жыццё ў якой цякло марудна і без змен. ... Але людзі тут жылі буяныя, непакорлівыя – далёкія нашчадкі беглых разінцаў і пугачоўцаў* [3, с. 123–124];

‘з непастаянным характарам’: *Прускавец, не даслухаўшы спрэчку, падаўся глыбей у кусты. “Цікавы народ – гэтыя запалонаўцы! – думаў ён. – У іх нейкія крайнасці: то сябруюць, то раптам валтузяцца, то кабала, то свабода, то зноў кабала...”* [3, с. 194];

‘смелыя’: – *Смелая ў цябе жонка! – пахваліў Хведар, паціснуўшы маладзіцы далоньку. – Руская! – як бы пацвердзіў Лявон* [2, с. 54];

‘шчырыя, бяскрыўдныя’: *Расейскіх жаўнераў спачатку набойваліся, але праз некалькі дзён прыгледзеліся і прывыклі. Яны былі звычайныя, падняволеныя людзі. Шчырыя і бяскрыўдныя* [4, с. 231];

‘настойлівыя’: *Сын стаў супакойваць бацькоў: – Да ўсё будзе добра! Нават вельмі добра! Памянеце маё слова. Рускі чалавек, баця, калі ён чаго-небудзь захоча, абавязкова даб’еца! Толькі захацець трэба па-сапраўднаму* [3, с. 416].

Пры характарыстыцы **палякаў** актуалізуюцца семы ‘*фанабэрыстасць*’, ‘*фанатычнасць*’:

Айцец Гіпаліт застаўся стаяць на месцы. “Палячка! Як і кожная палячка, яна фанатычка!” – думаў ён, пазіраючы пані Хэлене ўслед [2, с. 187].

У творах некаторых аўтараў прадстаўнікі гэтага народа часта характарызуюцца праз этнапонім Польшча ў значэнні: ‘*слабая, але сквапная дзяржава*’:

– *Эх, дзядзьку, вы як Фама няверуючы. – Косця незадаволена пакруціў галавой і прыцмокнуў языком. – Расія вунь якая магутная была, а бачыце, што сталася! А Польшча... Што такое Польшча?! Гэта будынак на курыных ножках! Ткні – ён і паваліцца* [2, с. 263]; [Андрэй]: *...Польшча! Вялікі кавалак беларускай зямлі яна заглынула, але ці пракаўтне?* [2, с. 90].

У гістарычных творах **немцы** абазначаюцца лексемамі з адмоўнай канатацыяй *крыжакі*, *ваўкі*. Прадстаўнікі гэтага этнаса характарызуюцца як ‘*бязлітасныя*’, ‘*драпежныя*’:

Бязлітасць вужа Ягайлы, як і крыжакоў, была вядомая ўсім... [6, с. 147]; -- *Хіба можна з ваўкамі сябраваць? – голасна адпрэчыў вялікі князь, і ўсе замоўклі; Крыжакі!... драпежныя гэтыя ваўкі...* [5, с. 579].

Фактычна аналагічная характарыстыка даецца і **татарам** (варыянт – *стэпавікам*), якая ўвасоблена ў семах ‘*бязлітасны*’, ‘*шалёны*’:

...Адтуль вецер нёс... адчуванне грознай небяспекі, што ішла ад гэтых бязлітасных, загартаваных у бітвах, нястомных стэпавікоў [6, с. 66].

У ацэначным кампаненце этнастэрэатыпа “чужака” негатыўная характарыстыка абумоўлена не толькі этнацэнтрызмам, але і з’явай самазахавання, надзвычай актуальнай ва ўсе часы для беларусаў. Непрыняцце чужых парадкаў, волі не магло не адбіцца на фарміраванні адпаведнага менталітэту ў нашых продкаў. Універсальная семантычная апазіцыя “свой-чужы” ўвасоблена пісьменнікамі з пазіцыяй гістарызму аб’ектыўна і праўдападобна.

Літаратура

1. Белова, О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О.В. Белова. – Москва: «Индрик», 2005. – 288 с.
2. Гніламёдаў, У.В. Вяртанне: раман / Уладзімір Гніламёдаў. – Мінск: Маст. літ., 2008. – 429 с.

3. Гніламёдаў, У.В. Расія / Уладзімір Гніламёдаў. – Мінск: ТАА “Харвест”, 2007. – 672 с.
4. Дайнека, Л.М. Назаві сына Канстанцінам: раман / Леанід Дайнека. – Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2010. – 448 с.
5. Іпатава, В. Альгердава дзіда: раманы / Вольга Іпатава. – Мінск: Беллітфонд., 2002. – 608 с.
6. Іпатава, В. Знак Вялікага Магістра: раман / Вольга Іпатава. – Мінск: Кнігазбор, 2009. – 296 с.
7. Крысін, Л.П. Этностереотипы в современном языковом сознании: к постановке проблемы / Л.П. Крысін // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: коллективная моногр. / Отв. ред. Н.А. Купина и М.Б. Хомяков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 542 с.
8. Шен, Д.А. Этнотим в лексико-семантическом пространстве английского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Д.А. Шен; Нижегородский гос. лингв. ун-т им. Н.А. Добролюбова. – Нижний Новгород, 2009. – 21 с.

В.І. Караткевіч (Нацыянальны інстытут адукацыі)

СТРАТЭГІІ ТРАНСФАРМАЦЫІ ПЕРСАНАЖАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ДРАМАТУРГІІ КАНЦА ХХ СТАГОДДЗЯ (НА ПРЫКЛАДЗЕ ВЫБРАННЫХ ТВОРАЎ)

Ключавыя словы: персанаж, драматургія, трансфармацыя, постмадэрнізм, тэкст, ідэя.

Апошняя дзесяцігоддзе ХХ стагоддзя для беларускай драматургіі – гэта час усведамлення крызісу традыцыйных мастацкіх практык і асэнсавання новых падыходаў да адлюстравання рэчаіснасці. Асаблівую папулярнасць набываюць ідэі постмадэрнізму ў самых розных праявах: насмешліва-парадыйная літаратура і шызалітаратура [5]. У межах гэтых мадыфікацый раэлізуюцца разнастайныя *стратэгіі* трансфармацыі персанажаў драматургічных твораў. Гэты працэс істотна паўплываў на тэкставую арганізацыю і спецыфіку сэнсаўтварэння.

Адной з самых распаўсюджаных стратэгіяў трансфармацыі персанажаў з’яўляецца *намінацыя*. Назіраецца пераход ад персаніфікаванага называння (традыцыйныя імёны) да абагульненага. Пры гэтым нават уласныя імёны трансфармуюцца. Напрыклад, у п’есе “Крык” І. Сідарука рэцыпіент вымушаны ўважліва сачыць за зрухамі свядомасці прывідных Дрына і Абзелі, якія маюць яшчэ шэраг такіх жа канататыўных імёнаў. Гэтыя персанажы – эматыўныя асобы, іх унутраныя перажыванні з’яўляюцца семантычным ядром мастацкага твора. Пры гэтым аўтар выбірае незвычайную стратэгію тэкставай арганізацыі свайго “Крыку”: рэплікі напісаны без пазначэння асоб, якія іх прамаўляюць, хоць у пачатку твора дадзены пералік дзейных асоб.

Дрын і Абзеля не праяўляюць актыўнасці, яны жывуць яўнымі ці прыдуманымі ўспамінамі. Часам страшнымі (пра смерць дзяцей), а часам “сумна-філасофскімі”: “<...> Тады я зірнуў насупраць і здрыгануўся ад жаху: маёй Абзелі, маёй мілай чароўнай Абзелі болей не было! Побач сядзела нейкая Ляскатунка // – Гэта была я. // – Ты?! // – Я. Я была з табою побач заўсёды. // – Мы абсалютна чужыя людзі! Як мы можам быць разам? // – Таму й разам, што чужыя” [6, с. 45-46]. Гэтым двум персанажам супрацьпастаўлены дзейсны цыклатамічны двухлеваногі Шкрыбудаб, які прысвойвае сабе статус дэміурга.

Зусім пазбаўлены ўласных імёнаў персанажы п’есы “Галава” І. Сідарука. Праз пазбаўленне вобразаў персаніфікаваных рыс пісьменнікі спрабуюць звесці іх да ўмоўнага ўвасаблення той або іншай ідэі. Цэнтральнай (але не галоўнай!) з’яўляецца асоба Галавы, якая жыве на сметніку. Гэты вобраз не можа існаваць толькі ў межах канкрэтнага тэксту, утвараючы своеасаблівую персанасферу [4]. Астатнія персанажы – маргіналы з ярка выражанымі дэпрэсіўнымі рысамі: яны пастаянна ўсім не задаволены, маюць тунэльнае мысленне (зацыклены на адной праблеме). Усе вобразы з’яўляюцца сімуляцыямі сацыяльных і псіхалагічных стэрэатыпаў: Бежанка імкнецца забяспечыць дабрабыт, Сіротка галадае і хварэе, Дурань з дзвярыма цягае дзверы і не ўяўляе сабе існаванне без іх. Экстрапалюючы законы існавання грамадства на абазначаную мадэль сметніка, аўтар адмаўляецца ад ідэі шкадавання “маленькага” чалавека, даводзіць яго агіднасць. У дадзеным выпадку назіраецца своеасаблівая рэалізацыя архетыпа лішняга чалавека [3].

Алесь Асташонак у сваім цыкле “Няўжо я памру!..”, частка якога раней была надрукавана пад назвай “Драматургічныя тэксты”, зусім адмаўляецца ад ідэі любой ідэнтыфікацыі персанажаў (“Рэпетыцыя”, “Двое”, “Формулы асобы”, “Існасць”). Названыя творы арганізаваны як дыялогі (палілогі, маналогі) нейкіх асоб, палавую, узроставую, часам сацыяльную прыналежнасць якіх можна вызначыць толькі праз рэплікі іншых персанажаў. Ідэя ўсіх гэтых твораў заключаецца ў безвыніковых пошуках душэўнага спакою і гармоніі ў розных сферах чалавечага жыцця: інтымных адносінах (“Двое”), сусветнай гармоніі і стварэння альтэрнатыўнай рэальнасці (“Рэпетыцыя”), духоўнага ўзвышэння і рэфлексіі (“Формулы асобы”, “Сон?..”), чакання падзеі (“Існасць”). Сутнасць гэтых пошукаў зводзіцца да аднаго знаку прыпынку – працяжніка: “Дзіўна, але прыкмеціў, што не люблю двукроп’е – бо ўсё так ясна пасля няўмольнай ягонай перакананасці, – здаецца, думцы робіцца цесна ў гэтай сваёй скончанасці...”

Мне даспадобы працяжнік, які стралою нясецца наперад, – ён пакідае думцы прастору...

Значыць, пішу не дзеля таго, каб расстаўляць кропкі на “і”, – мусіць, не веру ў мажлівасць такую слова...

Пішу, спрабуючы большыць яснасць, якая здаецца мне непахіснай, што жыццё – як працяжнік, стралою нясецца наперад, – і ніколі не будзе ў ім скончаных фраз – толькі адзін няспынны, імклівы рух – адзін нястрымны вечны працяжнік...” [1, с. 292–293].

Адзначым, што стратэгія змены ў намінацыі персанажаў надае вобразнай сістэме рысы ўмоўнасці, бо драматургі амаль поўнасцю пазбаўляюць сваіх герояў развіцця. Дэкларатыўна называючы пачуцці, аўтары не даюць іх перажыць, бо ў мастацкім свеце дзейнічаюць не жывыя людзі, а персаніфікаваныя эмацыйныя і філасофскія выказванні.

Яшчэ адной эфектыўнай стратэгіяй трансфармацыі персанажаў з’яўляецца іх “*расчалавечванне*”. Драматургі дастаткова лёгка змешваюць жывёл, лялек і людзей, ставячы іх фактычна ў адзін шэраг (“Сабака з залатым зубам” Уладзіміра Сауліча, “Сям’я для старога сабакі” Алега Ждана, “Добрае стаўленне да сабакі” Васіля Ткачова). Праз вобраз сабакі (сапраўднага і цацачнага) больш ярка раскрываюцца сацыяльныя праблемы, якія абвастрыліся ў беларускім грамадстве канца ХХ ст.

Прамая трансфармацыя людзей у аслоў адлюстравана ў п’есе Галіны Багданавай “АС-лінія”. Асноўнае дзеянне разгортваецца ў чарзе за яйкамі, якая ўяўляе сабой мадэль таталітарнага грамадства, дзе існуюць тыя, хто назірае, тыя, за кім назіраюць, чарга для выбраных, чарга для “ўсіх астатніх”. Письменніца дэсакралізуе вобразы інтэлігентаў, зводзячы іх да натоўпу, а натоўп у фінале твора паступова згінаецца і незаўважна ўстае на чатыры нагі, ператвараецца ў саламяных ослікаў. Такі прыём фантастычнага перабольшання дапамагае стварыць абсурдную сітуацыю і паказаць негатыўныя наступствы сацыяльных пераўтварэнняў.

П’еса “АС-лінія” з’яўляецца паказальнай і ў межах яшчэ адной цікавай стратэгіі трансфармацыі персанажаў: цытатнасць. У дадзеным выпадку аўтар выкарыстоўвае дэканструкцыю вядомай казкі пра Курку Рабку (Дзед, Баба, Унучка з сям’і Курачкіных), а таксама стэрэатыпных персанажаў – Непрадажны мастак, Былая Савецкая Дама, Былы Партыец, Паэт-лірнік, Баптыстка і інш. Цытатныя персанажы набываюць сваю семантычную значнасць толькі ў сукупнасці, ствараючы цэласную мазаічную карціну свету.

Вельмі цікавай і незвычайнай для беларускай тэатральнай традыцыі з’яўляецца стратэгія *сумяшчэння (гібрыдызацыі) персанажаў*. Нешта падобнае мы назіраем ў п’есе “Крык” І. Сідарука, але тут, напрыклад, Абзеля і Ляскатунка нічым прынцыпова не адрозніваюцца, бо характары іх перадаюцца дастаткова схематычна і статычна. Зусім іншы падыход рэалізаваны ў п’есах “*Vita brevis*, або Нагавіцы святога Георгія” Міраслава Адамчыка і Максіма Клімковіча, “Інтымны дзённік”, “Трышчан ды Іжота” Сяргея Кавалёва. Прымушаючы розных персанажаў “перажываць” некалькі жыццяў, аўтары дазваляюць рэцыпіенту актуалізаваць шэраг сэнсаў, стварыць значную колькасць лагічных сувязяў. Тым самым

адбываецца пераход рэцыпцыйнай сэнсатворчасці ў прастору інтэртэксту, персанаж набывае шэраг дадатковых дыскурсаў.

У “Інтымным дзённіку” паводле функцыянальнай ролі гібрыдных персанажы жывуць у дзвюх мастацкіх прасторах: інтымны свет Максіма Багдановіча і свет журналісцкіх, а таксама літаратуразнаўчых ідэй. Гэтыя два светы цесна пераплецены паміж сабой, што падкрэсліваецца аўтарскімі рэмаркамі: “абедзьве гісторыі разыгрываюць тыя самыя шэсьць акцёраў у адпаведнасці з узроставай пазнакай. Напрыканцы сьпектакля частка акцёраў выходзіць на паклон у касцюмах герояў першай гісторыі, частка – у касцюмах герояў другой, што дапамагае глядачам звязаць дзьве гісторыі ў адно цэлае пад назвай “Інтымны дзённік” [2, с. 132], “<...> выходзіць Клава. А, можа, акцёрка, якая ў першай гісторыі іграла Клаву. Застывае нерухома <...>. Пасля яе з’яўлення акцёрка ў касцюме Дар’і Цімафееўны <...>. І нарэшце з’яўляецца акцёр у касцюме Стылі [Клава, Дар’я Цімафееўна, Стыля – персанажы першай гісторыі – В. К.] <...>. Акцёры, якія іграюць персанажаў другой гісторыі – Пётру, Вераніку і Макса – здзіўлена глядзяць на персанажаў першай гісторыі, потым пераглядаюцца між сабой. Урэшце ўсе разам кланяюцца публіцы, заканчваючы адразу дзве гісторыі: даўнюю і сучасную” [2, с. 164].

Такім чынам, выкарыстанне розных стратэгий трансфармацыі персанажаў у беларускай драматургіі канца ХХ стагоддзя дазваляе аўтарам сканцэнтравацца на сацыяльных і псіхалагічных праблемах, якія хвалявалі наша грамадства, змяніць адносіны да вобразнага свету. Часцей персанажы ператвараюцца ў носбіта ідэй, пры гэтым пазбаўляюцца індывідуальных рыс. Такі падыход адмаўляе традыцыйны падзел вобразаў мастацкага твора на галоўных і другасных, што з’яўляецца вынікам рэалізацыі постмадэрнісцкай ідэі дэцэнтралізацыі свету, а таксама змены ў парадыгме маральна-этычных каштоўнасцей.

Літаратура

1. Асташонак, А.М. Жоўты колер белага снегу : камерная проза / А.М. Асташонак. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2006. – 303 с.
2. Кавалёў, С. Інтымны дзённік / С. Кавалёў // Дзеяслоў. – 2009 – № 2 – С. 131–164.
3. Караткевіч, В. І. Архетып лішняга чалавека ў беларускай драматургіі канца ХХ стагоддзя / В. І. Караткевіч // Проблемы славістики. – 2004. – № 1-2. – С. 42–48.
4. Караткевіч, В.І. Персонасфера драматургічных твораў Міколы Матукоўскага (на матэрыяле камедыі “Мудрамер” і “Зомбі, альбо Мудрамер – два”) / В.І. Караткевіч // Беларуская літаратура ў культурнай прасторы сучаснага грамадства : матэрыялы Міжнар. навук. канф. да 120-годдзя з дня нараджэння Кандрата Крапівы, г. Мінск, 3–4 сак. 2016 г. / рэдкал. А.А. Манкевіч [і інш.] ; Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2016. – С. 326–329.
5. Караткевіч, В.І. Тэарэтычныя і гістарычныя аспекты постмадэрнізму ў беларускай літаратуры другой паловы 80 – 90-х гадоў ХХ стагоддзя : матэрыялы да спецкурса. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2003. – 22 с.
6. Сідарук, І. Крык / І. Сідарук // Крыніца. – 1995. – № 4. – С. 39–49.

І.І. Караткевіч (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

І. СВЯНЦІЦКІ АБ ПЕРАЕМНАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ МОЎНА-КУЛЬТУРНАЙ ТРАДЫЦЫІ

Ключавыя словы: Іларыён Свянціцкі, беларуская літаратура, пераемнасць моўнай і літаратурнай традыцыі.

1. Украінскі вучоны, этнограф, стваральнік і першы дырэктар Львоўскага Нацыянальнага музея *Іларыён Свянціцкі* (укр. Іларіон Свенціцький) шмат зрабіў для развіцця ўкраінска-беларускіх адносін і станаўлення ўкраінскага беларусазнаўства. Яго продкі паходзілі з Беларусі, таму ён захапіўся беларускай гісторыяй, мовай і літаратурай. Сярод яго выкладчыкаў у Львоўскай акадэмічнай гімназіі быў беларус Паўло Смалікоўскі (Павло Смоліковський), які, акрамя англійскай, нямецкай, французскай і італьянскай, валодаў яшчэ і беларускай мовай. Гэта не магло не паўплываць на будучага славіста.

З’яўляючыся заснавальнікам і першым дырэктарам украінскага Нацыянальнага музея ў Львове, І. Свянціцкі пачаў укамплектоўваць спецыяльны беларускі аддзел. Гэта было зроблена па просьбе беларускіх нацыянальна свядомых дзеячаў, якія жылі ў Львове, паколькі ва ўмовах тагачаснай Расіі пра беларускі народны музей не магло быць нават размовы.

На пачатку ХХ ст. І. Свянціцкі тройчы наведваў Беларусь (у 1904, 1906 і 1907 гг.), у выніку чаго сабраў шэраг экспанатаў, якія сведчылі пра самабытнае мастацтва беларускага народа, – беларускія старадрукі, сліцкія паясы і інш.

І. Свянціцкі падтрымліваў асабістыя і пісьмовыя сувязі з грамадскімі і культурнымі дзеячамі Беларусі. У 1926 г. ён нават быў запрошаны да ўдзелу ў Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу, аднак не наведваў яе, але даслаў прывітальнае слова.

У бібліятэцы І. Свянціцкага беларусістыка складала некалькі сотняў выданняў. Пераважная большасць гэтых прац зараз захоўваецца ў Львоўскай нацыянальнай навуковай бібліятэцы Украіны імя Васіля Стэфаніка. Сярод іх творы беларускіх аўтараў, у прыватнасці Янкі Купалы і Якуба Коласа, на старонках якіх алоўкам зроблены заўвагі, а таксама пераклады на беларускую мову Сафокла, А. Дадэ, О. Уайльда, Э. Ажэшкі і інш. [2, с. 29]. Сваімі даследаваннямі І. Свянціцкі зрабіў значны ўнёсак у развіццё украінскай і беларускай культур, пацвердзіўшы жыццяздольнасць і плённасць супрацоўніцтва двух народаў.

2. Падчас свайго трэцяга візіту ў Беларусь І. Свянціцкі асабіста пазнаёміўся з Янкам Купалам і яго паэтычнымі творами. У наступным годзе львоўскі вучоны выдаў брашуру *«Відроджэння білоруськаго письменства»* («Адраджэнне беларускай літаратуры», 1908 г.) – не толькі першую выдадзеную за мяжой працу па беларускай літаратуры, але і першае

паглыбленае вывучэнне беларускай літаратуры, пачынаючы з часоў дзейнасці Ф. Скарыны і заканчваючы сучаснымі І. Свянціцкаму аўтарамі.

Наступны артыкул пра развіццё беларускай літаратуры «*Асновы відроджэння білоруського письменства*» («Асновы адраджэння беларускай літаратуры», 1914 г.) ахоплівае шэраг пытанняў, звязаных з правам беларусаў на незалежнае культурнае жыццё. У ім разглядаецца ідэйная аснова беларускай літаратуры і дзейнасць прадстаўнікоў польска-беларускай (В. Дунін-Марцінкевіч, І. Манькоўскі, Ф. Багушэвіч) і руска-беларускай (М. Каяловіч, Е. Раманаў, А. Сапуноў, А. Пшчэлка) «арыентацыі» [1]. Асобны раздзел «Беларускія пісьменнікі» распавядае пра творчасць Якуба Коласа і Янкі Купалы. У сваіх высновах І. Свянціцкі адзначае, што новая беларуская літаратура, як і кожная народная літаратура, з'яўляецца вынікам росту ўнутраных духоўных сіл народа і выяўленнем натуральнага развіцця беларускай нацыі, а праз яе і ўсіх усходніх славян. Дапаўняе гэтыя працы яшчэ адно даследаванне вучонага – «Розквіт культурна-нацыянальнага жытця Східнай Білорусі» («Розквіт культурна-нацыянальнага жыцця Усходняй Беларусі», 1928 г.), у якой І. Свянціцкі таксама абгрунтаваў заканамернасць беларускага нацыянальнага літаратурнага працэсу як вынік натуральнага развіцця нацыі.

3. У невялікай па аб'ёме брашуры «*Відроджэння білоруського письменства*» («Адраджэнне беларускай літаратуры») І. Свянціцкі падкрэсліў народнасць беларускай літаратуры, зрабіў аналіз творчасці Ф. Багушэвіча, Янкі Лучыны, Янкі Купалы, Якуба Коласа, А. Пашкевіч. Пры гэтым украінскі навуковец адзначыў, што пісаў свае даследаванні на падставе асабістых назіранняў у Віцебску, Мінску і Вільні ў 1904–1905 гг. і прамых непасрэдных зносін з беларускімі людзьмі [2, с. 29]. З гэтай працы ўкраінская грамадскасць даведалася пра першыя творы Якуба Коласа і Янкі Купалы, на прыкладзе вершаў якіх І. Свянціцкі апісаў грамадскае жыццё тагачаснай Беларусі. У 1909 г. гэтая брашура была перакладзена і апублікавана на беларускай мове, але царская цэнзура адразу ж забараніла яе з прычыны наяўнасці ў ёй вершаў Янкі Купалы “Што ты спіш?..” і “Там”. Аднак ужо ў 1918 г. прафесар М. Янчук выдаў гэтую працу на рускай мове і выкарыстаў у вучэбным курсе Беларускага народнага ўніверсітэта, які быў адкрыты ў Маскве ў 1918 г.

Гэтая праца паслядоўна абгрунтоўвае працэс *пераемнасці* гісторыка-культурнага і літаратурнага развіцця Беларускіх зямель. Аўтар пачынае вопіс беларускага пісьменства з грамат і прававых актаў XIII–XVII ст., згадвае імёны і працы Ф. Скарыны, С. Буднага, Р. Хадкевіча, выданні братаў Мамонічаў, Катэхізіс Л. Зізанія, Граматыку 1596 г., Статут Літоўскі 1588 г. і творы праваслаўна-каталіцкай палемікі к. XVI–XVII стст. Адрозна ж пасля гэтага І. Свянціцкі пераходзіць да багатай народнай славеснасці, сабранай на працягу XIX ст. Я. Чачотам, П. Шэйнам, І. Насовічам і інш. [3, с. 3]. Такім чынам, моўны і літаратурны працэс перыяду сярэдзіны XVIII ст. аўтарам не асвятляецца.

Даследчык сцвярджае, што беларуская літаратура пачалася сем стагоддзяў таму: «сваёй граматычна-слоўнікавай сувяззю з народнай славеснасцю яна дала доказ унутранай працягласці літаратурнага беларускага жыцця; а выступіўшы цяпер у чыста-народным уборы, яна з’явілася толькі законнай спадчынніцай сваіх папярэдніц, плёнам культурна-палітычнага развіцця – як Расіі наогул, так Беларусі перадусім» [3, с. 4, пераклад наш – *І.К.*].

Па словах І. Свянціцкага, беларуская мова пераважала ў праўна-палітычных актах і граматах XIII–XV стст.; у XVI ст. назіраецца ўплыў на яе лаціна-польскай і нават нямецкай тэрміналогіі. А з XVII ст. “лаціна-польскі ўплыў каталіцтва і уніі павялічыўся настолькі, што ўсходне-руская Маскоўшчына стала глядзець на сваю заходнюю сястру Беларусь вельмі непрыхільным вокам, як на варожую чужаніцу, польскую рабыню. Не дзіва – бо каталіцтва і унія аддалялі абодва бакі ўсё больш і больш адзін ад аднаго” [3, с. 4–5, пераклад наш – *І.К.*].

Аўтар лічыць, што асаблівасці культурна-рэлігійнага жыцця Беларусі XVII ст. заглушылі беларускае сацыяльна-літаратурнае жыццё “мала што не на паўтара стагоддзя” [3, с. 5]. Больш за тое, наступны беларускі літаратурны рух быў абумоўлены тым, што ўжо названы “лаціна-польскі ўплыў” і дзейнасць царкоўна-манастырскіх школ паспрыялі спецыфічнасці беларускай рэлігійнай абраднасці. І хаця даследчык не называе імёнаў аўтараў і беларускамоўных літаратурных твораў перыяду сярэдзіны XVIII ст., усё ж ён пералічвае ў якасці асноўных складнікаў старой беларускай пісьменнасці богаслужбовую і царкоўна-дыдактычную літаратуру, летапісы, апавядальна-павучальныя зборнікі жыцця святых, рэлігійныя песні [3, с. 6–7]. Да новых, “больш жывых і галосных клічаў” аўтар адносіць рэлігійныя песні падчас пераследавання уніі і некаторыя пракламацыі канфесійнай жа тэматыкі [3, с. 7].

Такім чынам, апісваючы культурна-моўны і літаратурны працэс на Беларусі ў яго развіцці і пераемнасці традыцыі, І. Свянціцкі адзначае “закансерваваны” характар гэтага працэсу ў перыяд XVIII ст., адсутнасць падчас яго дынамікі і засяроджанасць на абслугоўванні канфесійных патрэб. Аднак менавіта гэтая “закансерваванаць” і сталася крыніцай народнай асновы сучаснай літаратуры Беларусі.

Літаратура

1. Білорусь у дослідах та виданнях наукового товариства ім. Шевченка [Электронны рэсурс] // Наукове товариство імені Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – Рэжым доступу: http://encyclopedia.com.ua/search_articles.php?id=320. – Дата доступу: 14.01.2022.

2. Кріль, М. Львів в українсько-білоруських культурних зв’язках початку XX ст. /М. Кріль // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. на-ук. пр. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип’якевича, 2008. – Вип. 17. – 636 с. – С. 28–34.

3. Святицький, І. Відроджене білоруського письменства / Д-р Іляріон Святицький. – Львів: З друкарні “Народової” (Манецьких), 1908. – 58 с.

Г.В. Навасельцава (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

**РАМАН-ДАСЛЕДАВАННЕ “КАХАННЕ І СМЕРЦЬ,
АБО ЛЁС МАКСІМА БАГДАНОВІЧА”
ЯЎГЕНА МІКЛАШЭЎСКАГА
ЯК АДМЕТНАЯ ЗМЯСТОЎНАЯ ФОРМА
ТВОРЧАГА ЎЗНАЎЛЕННЯ БІАГРАФІІ ПІСЬМЕННІКА**

Ключавыя словы: раман-даследаванне, герой, жанравы сінтэз, мастацкая версія, прыём рэканструкцыі, феномен асобы класіка.

У беларускай прозе прадстаўлены розныя мастацкія варыянты творчага ўзнаўлення біяграфіі айчыннага пісьменніка. Значную ступень аўтарскай свабоды для стварэння літаратурнай біяграфіі адкрывае раман-эсэ, што пацвярджаюць творчыя ўзоры Алега Лойкі, які звяртаецца да шматграннага асэнсавання знакамітых мастакоў слова і культурных дзеячаў – Янкі Купалы, Францыска Скарыны, Уладзіміра Караткевіча. Калі ў творах “Як агонь, як вада” і “Францыск Скарына, або Сонца Маладзкіковае” асобы класікаў прыгожага пісьменства паказаны з часавай аддаленасці, што дазваляе аднесці гэтыя раманы да гістарычнай прозы, то ў творы “Уладзімір Караткевіч, або Паэма Гарсія Лойкі” створаны вобраз сучасніка і сябра пісьменніка. Аднак незалежна ад выбранай творчай асобы А. Лойка раскрывае яе псіхалагічны партрэт, узвышае над асяроддзем, абмяжоўвае час і прастору раманняга дзеяння жыццём героя.

Устаноўкай на дакладнасць вызначаецца раман-біяграфія, які шмат у чым працягвае эстэтычную традыцыю класічнага біяграфічнага рамана. Раскрывае чалавечыя ўчынкі ў кантэксце часу раман-біяграфія Алеся Пашкевіча “Круг”, які прысвечаны паглыбленаму асэнсаванню жыццёвага і творчага шляху вядомага беларускага паэта Уладзіміра Дубоўкі. У цэлым эстэтычныя мажлівасці раманняй формы выкарыстаны для мастацкай рэканструкцыі біяграфіі, якая ўзнаўляецца на ўзроўні філасофскага асэнсавання ролі мастака слова ў няпросты грамадскі час.

Адметны жанравы сінтэз паказаны ў рамане-даследаванні “Каханне і смерць, або Лёс Максіма Багдановіча” (1995) Яўгена Міклашэўскага, дзе прасочваўся жыццёвы і творчы шлях выдатнага паэта. Аўтар уключыў у мастацкую тканіну ўспаміны сучаснікаў Багдановіча, архіўныя дакументы, прапанаваў сваю трактоўку спрэчных момантаў біяграфіі класіка праз параўнанне сведчанняў розных знаёмых пісьменніка. Для аб’ектыўнага прадстаўлення матэрыялу ў творы шырока выкарыстоўваецца метадалогія літаратуразнаўчага даследавання, асоба Максіма Багдановіча разглядаецца найперш як феномен свайго асяроддзя і часу.

Асновай выступаюць вядомыя “Матэрыялы да біяграфіі Максіма Адамавіча Багдановіча”, напісаныя бацькам паэта – Адамам Ягоравічам

Багдановічам у 1923 годзе для Інстытута беларускай культуры. Яўген Міклашэўскі дапаўняе і ўдакладняе ўспаміны Адама Ягоравіча пра сына, выкарыстоўвае розныя крыніцы інфармацыі для стварэння поўнага і дэтальнага апавяду, пачынаючы з 1885 і заканчваючы 1917 годам. У выніку ў творы комплексна спалучаны традыцыйнае філалагічнае даследаванне, эстэтычныя мажлівасці біяграфіі, эсэістычная рэканструкцыя малавядомых момантаў жыццявага і творчага шляху, палымянае публіцыстычнае выступленне. У раманнай сітуацыі аўтарская ўвага скіравана не толькі на выключную асобу галоўнага героя, але і на шматграннае даследаванне ўплываў, абставін, працэсаў, якія мелі месца на жыццёвым і творчым шляху Максіма Багдановіча. Такім чынам у мікраасяроддзе твора ўваходзіць значная колькасць персанажаў, якія не адпавядаюць вызначэнню як эпізодычных або як другарадных.

У тыповых біяграфічных каардынатах падаюцца звесткі з радаводу Максіма Багдановіча. Маці паэта Марыя Мякота мела прыроджанае пачуццё праўды і справядлівасці, і *“можна думаць, што гэткае ж пачуццё было ўласціва і яе маці, якая мела такі ж “неўраўнаважаны і эксцэнтрычны” характар”* [1, с. 13]. Письменнік пераканаўча паказвае, што Максім успадчыніў імкненне да праўды і справядлівасці, разам з тым на асобу творцы аказала вырашальны ўплыў сямейнае выхаванне. Страціўшы маці ў раннім узросце, будучы класік беларускай літаратуры не быў духоўна бліжэй ні з бацькам, ні з братамі. Яўген Міклашэўскі аналізуе вытокі захаплення беларускім прыгожым пісьменствам у неспрыяльных сацыяльных і культурных умовах. У прыватнасці, дэтальна разглядае такі факт, што хросная маці Максіма Вольга Сёмава заўважыла і падтрымала *“яшчэ не да канца ўсвядомленую, атавістычную, як паэт скажа пазней, цягу да роднай зямлі, гарачай зацікаўленасці жыццём і лёсам свайго народа, захапленне беларускім этнасам”* [1, с. 99], і гэта пацвярджаецца іх васьмігадовай перапіскай.

У творы паслядоўна паказваецца партрэт і Адама Багдановіча – кніжніка, які сабраў багатую бібліятэку, этнографа, педагога, што распрацаваў уласную сістэму навучання. Дзеці ў сям’і Багдановічаў знаёміся з рускімі народнымі казкамі у запісах Афанасьева, з беларускімі народнымі казкамі у запісах Багдановіча, Раманава, Шэйна, рускімі былінамі, сербскімі і балгарскімі песнямі і былінамі, знакамітым эпасам народаў свету. Былі абавязковымі для вывучэння творы старажытнагрэчаскіх, старажытнарымскіх аўтараў, пісьменнікаў еўрапейскага Адраджэння, рускіх і замежных сучаснікаў.

На паводзіны герояў аказвалі прыкметны ўплыў іх грамадскія перакананні. Так, Адам Багдановіч быў сябрам нарадавольніцкай партыі, з-за фактычнага распаду гэтай арганізацыі займаўся пераважна культурна-асветніцкай дзейнасцю. Пад час навучання ў Ніжагародскай мужчынскай гімназіі тры браты Багдановічы выказвалі рэвалюцыйныя погляды. У

рамане паслядоўна адлюстроўваецца побыт сям’і з інтэлігенцкага асяроддзя, якая ўзаемадзейнічае ў тым ліку з вядомымі людзьмі свайго часу. Пасля смерці першай жонкі Адам Багдановіч пераязджае з сям’ёй у Ніжні Ноўгарад, дзе знаёміцца з Аляксеем Пешкавым (Горкім). Апошні, тады яшчэ малады пісьменнік, які зарабляе сабе на жыццё газетнай працай, чытае Багдановічу “Песню пра Сокала”, з чаго і пачынаюцца адносна нядоўгія, але амаль сяброўскія стасункі. Пісьменнік асэнсоўвае чалавечыя ўзаемаадносіны, выкладаючы сваё бачанне агульнавядомай сямейнай гісторыі. Так, летам 1989 года ў Самары Адам Багдановіч і Аляксандра Волжына, малодшая сястра Кацярыны Паўлаўны – жонкі Горкага, аб’явілі пра свой намер пажаніцца, што было няўхвальна сустрэта сваякамі. У хуткім часе Аляксандра памірае, *“а канчаткова іх адносіны папсаваліся пасля таго, як Саша, родная сястра першай жонкі Багдановіча, якая прыехала з Мінска даглядаць зноў асірацелых дзяцей, у канцы 1900 года нарадзіла свайго першынца Паўла”* [1, с. 84].

Як бачым, біяграфічныя звесткі, узятыя з розных крыніц, выкладаюцца ў рамане дакладна і паслядоўна. Разам з тым пісьменнік вылучае асобныя моманты з біяграфічнай канвы, якія ацэньвае як даволі значныя, прыводзячы ў тым ліку і суб’ектыўныя аргументы. У прыватнасці, зазначаецца, што першапачатковую канфліктную ролю ў адносінах Багдановіча і Горкага адыграла несупадзенне іх ацэнак, дадзеных цяпер вядомаму літаратурнаму твору – апавяданню Чэхава “Дама з сабачкам”. Паслядоўнае ўзнаўленне сітуацыі стварае разуменне той атмасферы, у якой выходзіць Максім Багдановіч. Падсумоўваючы праведзенае даследаванне, аўтар вычарпальна тлумачыць, што духоўная адчужанасць бацькі і сына выклікана сямейнымі складанасцямі. Невыпадкова Максім, які не прымае мачаху – родную цётку, пасля выхаду знакамітага “Вянка” не падпісвае зборнік ні бацьку, ні брату.

Як і ў эсэістычнай жанравай разнавіднасці рамана, Яўген Міклашэўскі падае паслядоўную псіхалагічную характарыстыку, асэнсоўвае праявы таленту і чалавечыя ўчынкі галоўнага героя. У прыватнасці, адзначаецца незвычайная цярплівасць і ўпартасць у характары яшчэ маленькага Максіма, без чаго нельга было б выканаць такую тытанічную працу, якая чакала будучага класіка беларускай літаратуры. У яго паводзінах даволі часта праяўлялася дасціпнасць: *“Калі бацька называў сына Падабенства Маці, ён меў на ўвазе і гэтую рыску Мякотаў-Малевічаў, і сам неаднойчы быў ахвярай такога рогату – “тонкага і далікатнага”, але ад гэтага не мени здэклівага смеху”* [1, с. 172]. Гісторыя напісання знакамітых “Слуцкіх ткачых” шмат у чым раскрывае характар таленту: уражанне, якое зрабілі на Максіма Багдановіча слуцкія паясы з калекцыі Івана Луцкевіча, стала вытокаам натхнення, з якім на адным дыханні быў створаны верш. Разам з тым Яўген Міклашэўскі паслядоўна зазначае, што Максім Багдановіч звычайна

шмат працаваў над сваімі творамі, рэдагаваў, удакладняў і перапісваў. Такім чынам феномен талента вытлумачваецца як незвычайная адоранасць у спалучэнні з выключнай працавітасцю.

Кожна з пяці частак рамана мае ўласную назву, якая абазначае сэнсавую дамінанту: “Марылька”, “Бацька і дзеці”, “Яраслаўль – Вільня”, “Ліцэй”, “Разам з народам”. Калі першыя чатыры часткі лагічна адпавядаюць біяграфічнай канве, на аснове якой вядзецца аўтарскае даследаванне, то пятая частка, якая грунтуецца ўжо не на бацькоўскіх успамінах, а на прадстаўнічых сведчаннях тагачаснай беларускай інтэлігенцыі, вызначаецца эпістальным сінтэзам, грамадзянскім пафасам і завостранасцю філасофскага зместу. Так, на падставе ўспамінаў Зоські Верас Яўген Міклашэўскі сцвярджае, што Максім Багдановіч у “Страцім-лебедзі” З. Бядулі мае толькі прыблізнае падабенства з прататыпам, паколькі ў *“вобразе Максіма зліліся і рысы Багдановіча, і рысы самага Бядулі”* [1, с. 360].

Сведчанні Аркадзя Смоліча і Змітрака Бядулі выступаюць асноўнымі крыніцамі звестак пра час знаходжання Максіма Багдановіча ў прыфрантавым Менску да яго ад’езду ў Ялту, пры гэтым у выніку комплекснага супастаўлення яны вывяраюцца і ўдакладняюцца. Побывавыя нястачы, сакратарская праца, абвастрэнне хваробы, стварэнне паэтычных шэдэўраў – “Пагоні” і “Страцім-лебедзя” падводзяць да заканамернай высновы, што Максім Багдановіч *“прывык пісаць у гарачцы – і пісаць, і жыць. А галоўнае – верыць і змагацца”* [1, с. 340]. Ужо не могуць голасна гаварыць, ён выпраўляецца ў Ялту на лячэнне. Пісьменнік не адлюстроўвае апошнія дні жыцця знакамітага беларускага творцы. Завяршаецца аповед лаканічным паведамленнем, што праводзіў Багдановіча на вакзал Аркадзь Смоліч, і шматсэнсоўным філасофскім падагульненнем: *“І, напэўна, ніхто не думаў тады, што праводзяць яго назаўсёды – у Вечнасць, адкуль ён потым вернецца на родную зямлю як геніяльны паэт і вялікі сын беларускага народа”* [1, с. 367].

Такім чынам, раман-даследаванне дазваляе не толькі творча ўзнавіць літаратурную біяграфію асобы, але і вылучыць сэнсавазначныя моманты, шматгранна акрэсліць іх аўтарскае бачанне. Прадстаўлены «погляд знутры» на жыццёвы і творчы шлях галоўнага героя выступае пераканаўчым для чытача. Мастацкае даследаванне трансфармуе раманную сітуацыю, пашырае стылёвы дыяпазон выяўленчых сродкаў, гарманічна спалучаецца з філасофскай раманнай канцэптуальнасцю. Раман-даследаванне “Каханне і смерць, або Лёс Максіма Багдановіча” Яўгена Міклашэўскага рэпрэзентуе доказную аўтарскую версію, якая вытлумачвае феноменальнасць беларускага класіка.

Літаратура

1. Міклашэўскі, Я. Каханне і смерць, або Лёс Максіма Багдановіча : раман-даследаванне / Я. Міклашэўскі. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 367 с.

Л.В. Обадава (ДУА “Гаранская дзіцячы сад-сярэдня школа Полацкага раёна”)

ЖАНРАВА-СТЫЛЁВЫЯ ТЭНДЭНЦЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Ключавыя словы: прытчавая проза, гістарычны раман, фэнтэзі, эсэ, дэтэктыў.

На сучасным этапе ў выніку сацыяльна-палітычных пераўтварэнняў напрыканцы мінулага стагоддзя грамадства ўступіла ў стадыю кардынальных перамен. Літаратура не засталася аб'якавай да гэтых зрухаў. Пісьменнікі розных пакаленняў у сваёй творчасці звярнуліся да мастацкага асэнсавання складаных перыпетый сацыяльнага быцця на працягу дваццатага – пачатку дваццаць першага стагоддзяў. Старэйшыя пісьменнікі пераважна з'яўляюцца прыхільнікамі рэалістычнай творчасці, моладзь больш хінецца да мадэрнізму і постмадэрнізму, сучаснага авангарду, што ідзе з Захаду і з Расіі, адмаўляе многія ранейшыя каштоўнасці і гармонію стылю, аднак падштурхоўвае літаратараў да эксперыменту як у галіне зместу, так і ў галіне формы.

Сярод жанраў, пашыраных у сучаснай беларускай літаратуры, можна выдзеліць наступныя: прытчавая проза, гістарычны раман, аўтабіяграфічная проза, дакументальная проза, фэнтэзі, дэтэктыў, прыгодніцкая проза. Абнаўленне поглядаў на мінулае, чалавека, грамадства, свет – самае істотнае ў прозе апошніх дзесяцігоддзяў. Але відавочна, што ў сувязі са зменамі ў грамадскім жыцці, мастакі слова пераклучылі сваю ўвагу на пошук новай мадэлі жыцця, міжчалавечых адносін [2, с. 87–97].

Пры вывучэнні сучаснай літаратуры школьнікі атрымалі магчымасць азнаямлення з філасофскай, прытчавай плыню прозы Янкі Сіпакова (зборнік “Тыя, што ідуць”). Прытчу называюць творам-загадкай, якая патрабуе ад чытача разгадкі. Як адзначае ў сваёй кнізе М.І.Верціхоўская “Вывучэнне беларускай літаратуры 10–11 класах”: “У мудрай прытчы галоўнае дзеянне адбываецца ў душы чалавека і ў яго ўзаемаадносінах з іншымі людзьмі” [2, с. 215].

Павучальнай у гэтым плане з'яўляецца прытча “Як спакайней?” У аснове твора дыялог паміж бандытамі і доктарам. Яго тройчы выклікалі ў раён, прапаноўвалі ўзяць з сабою зброю. Тройчы доктар адмаўляўся ад яе, аргументуючы сваё нежаданне браць зброю тым, што ён змагаецца з вірусамі, мікробамі, хваробамі. Тройчы яго сустракалі бандыты, тройчы яму пагражала смерць. Але ад стрэлу ва ўпор яго ўратаваў дыпламат, што быў у руках. І адін з бандытаў, якія абшуквалі доктара, дараваў яму жыццё, сказаўшы пры гэтым, “што зброя доктара мацнейшая”. Доктар зразумеў, што, калі б ён узяў наган у першы раз, то другога і трэцяга разу не было б.

Сімвалічны вобраз зброі пашыраецца ў творы да бясконцасці: у кожнага свая зброя, свая сіла, не заўсёды трэба вырашаць праблемы пры дапамозе зброі (у прамым разуменні гэтага слова). Ёсць нешта большае за сілу зброі, а гэта важней, чым проста фізічна знішчыць чалавека. Галоўнае, што маральна чалавека, які верыць у сілу добра, перамагчы немагчыма.

Адзін з вядомых пісьменнікаў Беларусі – Віктар Карамазаў. Амаль трыццаць гадоў ён плённа распрацоўвае мастакоўскую тэматыку ў нашай літаратуры. Прыцягвае ўвагу яго аповесць-эсэ “Крыж на зямлі і поўня на небе”. Перад чытачом паўстае асоба такога мастака, як Вітольд Бялыніцкі-Біруля. Віктар Карамазаў далучае нас да непаўторнага свету беларускага мастака. Стварэнне мастацкіх біяграфій пісьменнікам – наватарская з’ява ў беларускай літаратуры, бо ніхто да яго не пісаў пра мастакоў. Сам аўтар адзначаў: “Я адчуў душу мастака, увайшоў у яго псіхалогію. Для нас вобраз мастака вельмі павучальны, гэта цэлая школа выхавання. У мастакоў кандэнсуецца высокая духоўнасць, прыгажосць жыцця чалавека і прыроды” [4, с. 61].

Аповесць Віктара Карамазава дае надзею на выратаванне ад мітусні, наймавернай хуткасці жыцця, надзею на магчымасць перадыхнуць, вярнуцца да вытокаў, да разумення самага важнага, да магчымасці ўбачыць, пачуць і адчуць тое, што выратуе ў цяжкія жыццёвыя моманты.

Алесь Савіцкі, адзін з прадстаўнікоў старэйшага пакалення беларускіх пісьменнікаў, з’яўляецца аўтарам рамана-споведзі “Пісьмо ў Рай”. Праз гэты твор пісьменнік сцвярджае спрадвечныя каштоўнасці, маральныя нормы, што складаюць сутнасць жыцця беларуса: добро, прыгажосць, мір, шчасце, каханне, сям’я, праца, любоў да роднай зямлі, захаванне памяці пакаленняў. Галоўны герой рамана Андрэй Смоліч з маленства спазнаў смак працы, засвоіў павагу да яе, сумленнае стаўленне да справы, якую робіш і ад якой атрымліваеш пэўны плён. Усяму гэтаму яго вучыў бацька, і ўрокі бацькі герой пранёс праз усё жыццё. Сам жанр рамана-споведзі сведчыць пра тое, што герой шчыра спавядаецца перад чытачом і падкрэслівае, “вопыт бацькоў і дзядоў і ёсць, мабыць, тое асноўнае, дзеля чаго прыходзіць у гэты свет чалавек” [7].

Гістарычная тэма ў беларускай літаратуры звязана ў нашым уяўленні з асобай Уладзіміра Караткевіча. У сучаснай літаратуры прадаўжальнікам традыцый Караткевіча з’яўляецца Алесь Наварыч. У гістарычным рамана “Літоўскі воўк”, як і яго папярэднік, пісьменнік звяртаецца да часоў паўстання Кастуся Каліноўскага. Але вобраз кіраўніка паўстання з’яўляецца не галоўным, а толькі эпизадным. Героі рамана – прадстаўнікі шляхты і сяляне-палешукі, носьбіты своеасаблівага бачання і каларытнай мовы. Галоўныя героі паказаны як патрыёты і змагары. Пры разглядзе патрыятычнай праблематыкі вельмі істотны фальклорны аспект, бо фальклор – частка духоўнай культуры народа. Зварот пісьменніка да легендаў і паданняў дае аўтару раскрыць таямніцы нацыянальнага

характару беларускага народа, яго гераічную і трагічную гісторыю. Яскравай удачай пісьменніка з’яўляецца вобраз літоўскага ваўка, які становіцца своеасаблівым сімвалам паўстання, яго лёс усведамляецца як ідэя вольнага жыцця [5].

Сваім настаўнікам лічыць Уладзіміра Караткевіча і Людміла Рублеўская, беларуская паэтка, пісьменнік, драматург. Цікавасць выклікае серыя раманаў “Авантуры Пранціша Вырвіча”. Гэты твор спалучае ў сабе рысы гістарычнага рамана і фэнтэзі. Аўтар піша пра тое, што калісьці адбывалася на нашай зямлі, пераносіць чытача ў часы Рэчы Паспалітай, уводзіць у твор гістарычныя асобы. Гэта князі Радзівілы, Кацярына II. Прываблівае чытача каларытная мова. Сярод праблем, якія хвалююць аўтара, – лёс бацькаўшчыны, якой заўсёды даводзілася вагацца паміж рознымі палітычнымі саюзамі і дзяржавамі [6].

Сярод цікавых творчых асоб хацелася вылучыць імя Алеся Аляшкевіча, яго аповесць-дэтэктыў “Белая Дама”. Гэты твор пра сучаснікаў, якім прыходзіцца разгадаць загадкі мінулага. Як у сапраўдным дэтэктыве героі адпраўляюцца на пошукі скарбаў, якія нібыта засталіся ў разбураным палацы. А на самай справе ўсё значна прасцей: імкненне завалодаць неіснуючым багаццем, парушыць спакойнае жыццё мясцовых жыхароў. Праўда, ёсць у творы адна рэліквія, якую лічылі страчанай. Гэта старажытны абраз Маці Боскай. Абраз вяртаецца на сваё месца ў храм [1].

У сучаснай беларускай прозе сёння шмат цікавага звязана з творчымі асобамі, якія спакойна спалучаюць стылі, змешваюць гістарычныя факты і фантазію. Сёння назіраецца тэндэнцыя да мінімалізацыі формы ў сучаснай прозе: абразкі, імпрэсіі, мініяцюры, замалёўкі набываюць папулярнасць у чытачоў. Так, у апавяданні Дар’і Палынскай, якое надрукавана ў часопісе “Малодосць” (№1, 2021 год), закранаецца важная праблема нашага часу: ці гатова моладзь узяць на свае плечы абавязак быць бацькамі. Апавяданне называецца “Дазвол на бацькоўства”. Яно нагадвае мініяцюру, у якой аўтар малюе чалавечыя характары. Маладыя муж і жонка хочуць стаць бацькамі, але адмовіцца ад сваіх звычак, забавак пакуль што не могуць. Аўтар запрашае нас паразважаць над гэтай важнай праблемай, задумацца, чаго ад чалавека патрабуе бацькоўства.

Сучасная беларуская проза – гэта жывы літаратурны працэс, які развіваецца ў розных жанрах, узбагачаецца новымі творами, вядзе размову з чытачом і часам, напаўняецца энергіяй маладых і сталых пісьменнікаў.

Літаратура

1. Аляшкевіч, А.А. Белая Дама Польшы / А.Аляшкевіч. – Мінск : Звязда, 2019. – 47 с.
2. Бельскі, А.І. Проза / Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя / А. Бельскі. – Т. 4. Кн. 2 : Беларуская навука, 2003. – 87-97 с.
3. Верціхоўская, М.І. Вывучэнне беларускай літаратуры ў 10–11 класах / М.Верціхоўская. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2007. – 215 с.

4. Карамазаў, В. Крыж на зямлі і поўня ў небе / В.Карамазаў / З вясною ў адным вагоне: аповесці, эсэ, дзённік. – Мінск : Юнацтва, 2002. – 61–260 с.

5. Наварыч, А. Літоўскі воўк: гіст. раман / А. Наварыч. – Мінск : Маст. літ., 2005. – 285 с.

6. Рублеўская, Л. Авантуры Пранціша Вырвіча / Л.Рублеўская. – Мінск : Выдавецкі дом “Звязда”, 2017. – 368 с.

7. Савіцкі, А. Письмо ў Рай : раман-споведзь / А.Савіцкі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2012.

Д.Д. Паўлавец

ПЫТАННІ МОВЫ І НАЦЫІ Ў ТВОРЧАСЦІ ЯНКІ КУПАЛЫ

Ключавыя словы: нацыянальная самасвядомасць, родная мова, народ і мова, любоў да Радзімы, лёс Бацькаўшчыны, адступніцтва, гістарычная памяць.

Праблемы жыцця беларускай мовы і нацыянальная самасвядомасць займае адно з галоўных месцаў у творчай спадчыне Янкі Купалы. Яны закранаюцца ў большасці вершаваных твораў і асабліва выразна ў публіцыстычнай спадчыне, у якіх Пясняр доўжыць традыцыі Ф. Багушэвіча, К. Каганца, Цёткі, іншых прадстаўнікоў нашаніўскай эпохі. Яны тычацца многіх фундаментальных пытанняў, што маюць выключнае значэнне для нашага нацыянальнага жыцця і найперш мовы, роднай песні, Бацькаўшчыны, ролі нацыянальнае інтэлігенцыі. Паэт неаднойчы падкрэсліваў сувязь жыцця мовы з жыццём чалавека і ўсяго народа, з ягоным духоўным светам, лічыў яе (мову) маральным стрыжнем, важнейшым сродакам супольнага аб’яднання. Логіка аўтарскай канцэпцыі яскрава выявілася ў артыкуле **“Ці маем мы права выракацца роднай мовы?”**(1914). Тут, здаецца, ўсё выверана, прадумана, лагічна, трапляе ў цэль. Купала глядзіць на мову як на феномен самавыражэння чалавека, народа і самарэалізацыі ў грамадстве, сусвеце. Як і Ф. Багушэвіч, Купала падкрэслівае, што мова – найважнейшы адрознівальны знак аднаго народа ад другога. На думку Песняра, **“мова ёсць цэнтрам жыцця, яго душой, яго ўнутранай аздобай”**. Гаворачы пра мову як выразіцельку душы і думак, ён параўноўвае яе са **“скіптэрам і каронай, яго (народа – Д. П.) нічым не апаганенай аздобай”**. Заглыбляючыся ў гістарычнае мінулае, Купала згадвае слаўныя часы беларускай мовы ў Полацкім княстве і Вялікім княстве Літоўскім і часы яе занядбанна за Рэччу Паспалітай, калі **“беларускія баяры і багацейшыя гараджане, так называная “знаць”, каб заслужыцца на ласку ў польскім урадзе, мець цёпленькае і выгаднае месца, пачалі скідаць з сябе свае родныя аўчынкі і напінаць чужую падробленую, нашываную скуру”**. У той жа час большасць беларусаў трымалася свайго роднага, і сілу ў гэтым змаганні надавала мова. **“Гэта душа яго душы – мова зраслася з ім, як**

зрастаецца са сваім каранем дзерава: падкапайцеся пад дзерава, засохне, перастане жыць, – даводзіць аўтар: – Кожны гістарычны перыяд – гэта дрэва, якое карэннямі ўрасло глыбока ў даўніну, а яго кароткія парасткі імкнуцца ў будучыню да новага светлага жыцця. І задача паэтаў-прарокаў настроіць струны сваіх думак на аднаведны лад, спяваць не толькі пра прыгажосць і красу свайго краю, але і змагацца з адступніцтвам і прадажніцтвам. Даказваць сябрам і непрыяцелям, што “ўсё ж такі мы жывём і будзем жыць!”

Пачаўшы пець песні “*той мовай убогай, якой пагарджаюць горка, нядбала*”, Купала паслядоўна даводзіць, што адрачэнне ад роднае мовы спусташае чалавека, яго душу і, наадварот, яе веданне надае асобе незвычайную энергію, сілу. Адсюль імкненне да выкарыстання слоў простых і глыбокіх, выразных і пранікнёных, выштукаваных і эlegantных, мужных і палымяных, пшчотных і жорсткіх і ўздым на іх абарону, заклік да гэтага калег па творчасці:

*За родну песню будзь ваякай,
Не ждзжы заплаты ад людзей,
Пясняр— слуга слугі ўсякай,
Пясняр і цар усіх царэй!*

(Песняру-беларусу)

Купала не жадае і не можа зразумець свайго брата-паэта, у руках якога “*іскрыцца золата*” і які “*песняй роднай таргуе, як коньмі цыган*”. (“У бяссонную ноч”). Для паэта родная мова і песня – гэта сіла, якая не дае мажлівасцяў адарвацца ад родных каранёў, лучыць беларусаў у нацыю, народ, дае права бачыць перспектыву яго як адзінага этнічнага арганізма. А якраз гэтага баяліся (дый і цяпер баяцца) ўсялякія абрусіцелі, паланізатары, якія шмат зрабілі для заняпаду беларушчыны, яе занябання. Мусіць, адтуль поўныя болю і гневу словы, звернутыя да гэтых нашых сваякоў-суседзяў, ад якіх паэт патрабуе: “*Адайце песню нашу нам, нашто схавалі – расхвталі*”. Купала не быў бы Купалам, калі ва ўсіх беларускіх няшчасцях вінаваціў толькі чужынцаў. Ён разумеў, што многа, калі не ўсё, залежыць ад саміх беларусаў, таму ніколі не крывадушнічаў, не граў на пачуццях патрыятызму, не баяўся сказаць сваім суайчыннікам горкую, непрыемную праўду пра тое, што ў іх так зашмат дробязнай асцярожнасці, эгаістычнага практыцызму, не пераставаў задаваць ім непрыемныя пытанні: *Чаму свой край аддаў на глум? Чаго ты блукаеш начніцай? Чаму сваю пушчаеш песню ў здзек, Чужою славіш нават Бога? Чаму паганіш скарб свой дарагі?— даводзячы, што “родная мова, хоць бедная мова, мілей, найбагатшай, чужой”*. Паэт упэўнены, што “*ачуняць, глянуць па-арлінаму смела, дружна на свет белы, загаманіць праўдай цэламу свету громка, свабодна мы зможам толькі тады, калі пад саламянымі стрэхамі нашых хат зойме пачэснае месца наша родная беларуская кніжка. Праз памяць на магільныя насны і крыжы..., праз*

памяць на сваіх матак, каторыя нас сваёй грудзёй ускармілі,— выракацца роднай мовы не маем права”. Як бачым клопат пра мову набывае ў Купалы сацыяльна-палітычны, нацыянальна-вызваленчы змест. З гэтай мэтай паэт збудаваў на віды ўва ўсіх “*мураваную вежу-званіцу*”, з якой спяваў свае песні, каб розгалас ад іх ляцеў на ўсе бакі, быў чутны на ўсёй Беларусі.

У лірыцы Купалы мова – гэта велічны храм, у якім гучыць урачысты харал на чэсць радзімых словаў, чуваць “смах русалчын, лесніковы, пошум амшэлай пушчы, сялібы ясеняў, сасон, бляянне ягнят, шэлест лесу верасны, перазвон вясенніх ручаёў, песня гусяра, сціплы голас жалейкі, радасны клёкат буслоў ад сустрэчы з радзімай, мелодыя мераных арламі абшараў, раскоцісты плюскат вод”; у вітражах якога адлюстравана, “як у буйным лузе ззяюць, граюць кветкі, мошкі, матылькі; як гусі паплылі ў даль шнурам, а ў хатах спяць цапы і косы — усё чакаюць ёмкіх рук”. Для роднай мовы паэт

*Гэткі ў сэрцы сваім збудаваў ёй пасад
І такую ўзлажыў ёй з кахання карону,
Як і неба з зямлёю, на божы загад,
Не прыдбаюць такіх ні кароны, ні трону!*

(А яна...)

Мову Купала параўноўвае з дрэвам, якое ўкаранілася, глыбока ўрасло ў даўніну, а сваімі маладымі атожылкамі імкнецца ў будучыню, з скарбонкай людскога досведу, шматвяковых назіранняў, поглядаў і пачуццяў, якую неабходна пастаянна вывучаць, каб спасцігнуць яе глыбіню, са званіцай, якая будзіць нацыянальнае самапачуццё, дае сілы змагацца з “**адступніцтвам і прадажніцтвам сябе ў чужую няволю**”. Слова паэта – гэта слова **Прарока**, гэта сродак, з дапамогай якога ён даводзіць народу, як яго завуць, якое ў яго імя. Гэта слова “**пасла святла**”, які імкнецца абудзіць рабскія натуры, прагнаць іх адвечны сон, прымусіць узняць галаву і паглядзець навокал, на прадзедавы косці, на збэшчаных гасцей, зірнуць на Бацькаўшчыну, на сябе. Гэта слова **Ваякі-Змагара**, які заклікае свой народ:

*Сваю магутнасць пакажы ты свету, –
Свой край, сябе ў пашане мець прымуць.
Паўстань Народ!.. з крыві і слёз кліч гэты ...
Цябе чакае маці-Беларусь*

(Свайму народу).

Як і Ф. Багушэвіч, Купала надаваў вялікае значэнне працы з беларускай інтэлігенцыяй, якую ў найбольшай ступені захапіў працэс асіміляцыі і якая не прызнавала беларускай мовы, беларускага народа, не чытала беларускіх кніжак, прыкрываючы ўсерасійскімі (усеславянскімі) поглядамі свой духоўны нігілізм. Паэт выкрывае адступнікаў, тых, хто, выракаючыся матулі, выракаецца роднага слова, становячыся чужаніцай, які не разумее роднага чалавека, блізкіх, забываецца на ўсё, як герой верша “**Адступнік**”. Нахіліўшыся над смяротна хворай маці, ён нешта шэпча, гаворыць, “нейкім словам пацяшае старую”, але гэта незразумелае

слова, не сваё. І бедная старая, як тая каня над крыніцай, толькі энкнула ў апошні міг: **“Чужаніца, чужаніца!”** Каб такога не здаралася, лічыў Купала, трэба змалку навучыць дзіця шанаваць усё сваё, разумець матчыну мову, ведаць сваю гісторыю, свой род. І тут першае слова — за маці, якой паэт раіць:

*Гэта ўсё ўпаі дзіцяці
З малаком сваіх грудзей,
Бо іначай пойдзеш, маці,
Жабраваць хлеб у людзей.*

(**Матцы**)

Гераіня другога верша **“Сын і маці”** вельмі добра, педагогічна дакладна і выверана, даходліва даводзіць свайму сыну, хто такія беларусы, дзе іх радзіма. Адказваючы на сынава запытанне: **“Што такое беларускай гутаркай завецца?”**—яна кажа:

*Ой, дурненькая варона,
Што з табой чыніці!
Як жа іначай беларусы
Могуць гаманіці?
Як жа мы з табой гуторым
Вось у гэту хвілю?
Як жа я пяю над зыбкай
Для малой Марылі?*

Маці раіць сыну паслухаць, як гамоняць на вёсцы, як пяюць жнейкі, як бабуля баіць казкі, як спяваюць начлежнікі. Такім немудрагелістым спосабам яна дапамагла дзіцяці ўцяміць, што ён беларус, а яго родная гаворка беларуская.

Сваё стаўленне да ворагаў беларушчыны ён выразна акрэсліў у вершы **“Акоў паломаных жандар”**, у адказ на публікацыю газетай “Савецкая Беларусь” ліста “Вражда из-за языка” (5.06.1926), аўтары якога (былы царскі палкоўнік Пігулеўскі і пісьменнік Пшчолка) выступілі супраць беларускай мовы. Яны сцвярджалі, што “язык белорусский...служит лишь для того, чтобы портить, извращать фонетику, стиль, грамматику чисто русского языка”. Звяртаючыся да гэтых непрыяцеляў, Купала пытаецца:

*Спужаўся, што хлапчук у лапцёх,
Напаўадзеты вёскі сын,
У роднай мове ўчыцца змог?
О, стыдна, рускі “гражданин”!*

Янка Купала добра ўсведамляў, што развіццё нацыянальнай мовы пачынаецца з патрэб народа пазнаць сябе, свой лёс, сваю гісторыю і самавыразіць сваё **Я**. Пэўна, грунтуючыся на гэтым, паэт выкарыстоўвае мову як жывіцу патрыятычных пачуццяў, як рэцэптар духоўна-эмацыянальнага жыцця беларусаў.

В.І. Русілка (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

ТВОРЧАЯ ІНДЫВІДУАЛЬНАСЦЬ АЛЕСЯ ПІСЬМЯНКОВА, ПАЭТА-ЎЗЛЁТАЎЦА КАНЦА 70-х – ПАЧАТКУ 80-х ГАДОЎ

Ключавыя словы: індывідуальны стыль, рамантычнасць, гістарызм, эмацыянальнасць, колеравызначэнні, верлібр.

Творчая атмасфера, якая панавала на філалагічным факультэце БДУ ў канцы 70-х – пачатку 80-х гадоў, калі ў ліку студэнтаў быў і Генадзь Арцямёнак, у многім вызначалася дзейнасцю літаратурнага аб’яднання “Узлёт”. Праз гэтае аб’яднанне, якім з моманту стварэння ў 1965 годзе доўгі час кіраваў прафесар А.А. Лойка, прайшла большасць вядомых паэтаў канца ХХ стагоддзя, у тым ліку і Алесь Пісьмянкоў (1957–2004).

Паэзія А. Пісьмянкова, якога літаратуразнаўца А. Бельскі назваў “паэтам лірыка-рамантычнага светаўспрымання” [1, 144], вызначаецца гарманічным спалучэннем адкрытай пачуццёвасці і спакойнага, глыбокага роздуму. Нездарма паэт, аднойчы шчыра захапіўшыся фразай Тодара Кляшторнага “Вершы думаю...”, так любіў паўтараць яе. Для А. Пісьмянкова паэзія была не прафесіяй, а спосабам жыцця, мыслення, абсалютна арганічнай формай самавыражэння і самарэалізацыі. У вершах А. Пісьмянкова няма халодных эксперыментаў, але заўсёды ёсць арыгінальныя паэтычныя знаходкі, якія нараджаюцца ў выніку эмацыянальнай лірычнай споведзі і беспамылкова знаходзяць водгук у сэрцах чытачоў. Высокая культура паэтычнага мыслення, дадзеная паэту ад прыроды яго таленту і развітая праз няспынную вучобу ў класікаў сусветнай і беларускай літаратуры (найперш у землякоў А. Куляшова і А. Пысіна, а таксама А. Вялюгіна), меладычная дасканаласць верша, адмысловы гукапіс, афарыстычнасць і мудрая лаканічнасць выказвання – тыя рысы, якія надаюць вершам А. Пісьмянкова эстэтычную вартасць і робяць знаёмства з імі захапляльным і непаўторным.

Першы зборнік паэзіі А. Пісьмянкова меў назву “Белы Камень” (1983), затым выйшлі кнігі “Чытаю зоры” (1988), “Планіда” (1994), вершы для дзяцей “Заўзятары” (1993) і “Ласуны-веселуны” (1996), “Журавель над студняй” (1998), “Я не памру, пакуль люблю...” (2000, выбранае).

Гістарызм паэтычнага светабачання, трывалая нацыянальна-культурная памяць з ранняй паэзіі былі вызначальнымі рысамі творчай індывідуальнасці А. Пісьмянкова. Характарызуючы лірычнага героя яго першай кнігі, крытык Т. Чабан падкрэслівала: “Ён... – асоба гістарычная, і яго гістарычныя карані – у Беларусі старажытнай, славянскай”. Нават знешне Алесь адпавядаў традыцыйнаму генатыпу беларуса, вызначанаму У. Караткевічам у нарысе “Зямля пад белымі крыламі”: невысокі, каржакаваты і шыракаплечы, са светла-русай чупрынай і заўсёднымі

пшанічнымі вусамі, з хітраватымі агеньчыкамі ў светлых прыжмураных вачах. Такімі мы, услед за паэтам, і ўяўляем нашых крэўных продкаў радзімічаў і крывічаў.

У вершы “Балада роду”, напісаным яшчэ зусім маладым дваццацігадовым паэтам, сцвярджалася цэлая жыццёвая і эстэтычная праграма: продак Пісьмянок залажыў першы вянец у “баладу роду”, а справа нашчадкаў – годна працягваць справу, не выпускаючы з рук плуга, мяча і пяра.

Знойдзеным у юнацтве жыццёвым ідэалам паэт заставаўся верным заўсёды, асэнсоўваючы ўнутраную повязь самых галоўных слоў: “...*Радзіны. / Радзіміч. / Радзіма.*” (верш “Роднае”). Пераемнасць традыцый пацвярджае паэт і ў напісаным праз многія гады вершы “Продкі” са зборніка “Планіда”: “*Да іх іду я зноў і зноў, / Ім веру свята. / Таму й вяду сваіх сыноў / Да іх на раду.*” Як і ў вершы “Балада роду”, тут паўтараюцца нязменныя нацыянальныя архетыпы: плуг, сяўба, меч, сцвярджаецца нязводнасць і духоўная моц народа, паэтава вера і вернасць продкам. Аднак пасталелы паэт знаходзіць асабістыя і таму пераканальныя дэталі для таго, каб засведчыць неўміручасць роду і дзейнасць традыцый: “*вяду сваіх сыноў да іх на раду*”. У мастацкай манеры і вобразна-выяўленчых сродках двух вершаў таксама адчуваецца час, пражыты А. Пісьмянковым у паэзіі: верш “Продкі” лаканічны і ёмісты, напісаны на адным перарывістым дыханні, нібы ў няспынай хадзе, у ім многа дзеясловаў дзеяння (ідуць, вяла, не сеяў зла, а сеяў зерне, іду, вяду).

Вернасць народным традыцыям, славянскае міфалагічнае і хрысціянскае мысленне ва ўласцівай для беларусаў еднасці ўвасоблена ў вершы “Вяртанне”: “*Славянскае, / урачыстае, / Ўзнямаецца з глыбінь, / Нібы малітва чыстая, / Што ўспомніў блудны сын. / І даўняе, / знаёмае, / Вяртаецца ў мой сказ: / Аерам пахне / Сёмуха, / І яблыкамі – / Спас*”.

Канкрэтна-пачуццёвыя дэталі (пах аеру і яблыкаў), паўтораныя рэфрэнам у гэтым невялікім вершы, узмацняюць яго эмацыянальнае ўздзеянне, ствараючы атмасферу такой жаданай для паэта чысціні, прасветленасці, святасці.

Лейтматыў чысціні, прыроднай і духоўнай, настальгіі па светлых і святых рамантычных ідэалах праходзіць праз усю творчасць А. Пісьмянкова. А ўпершыню ён з высокай мастацкай дасканаласцю быў ўвасоблены ў раннім вершы паэта “Ты адбі мне тэлеграму...”: “*У мяне не настальгія – / Проста сум па чысціні. / Проста сум па белым полі, / Па рабінавым агні, / Проста хочацца да болю / Першароднай чысціні, / Той, што мроіцца начамі, / Што з душы здымае грэх... / Проста ў вёсцы Белы Камень / Самы белы ў свеце снег.*”

У гэтым вершы, які так і застаўся адным з лепшых у паэзіі А. Пісьмянкова, паэт не толькі палемізуе з кідкай і моднай на той час фразай “ностальгія по настоящему” (А. Вазнясенскі), ён спакойна

і суцішана разважае пра свае вясковыя карані, пра тое, што першародная чысціня радзімы, дзяцінства, бацькоўскага дому “з душы здымае грэх”. Адмаўляючы эстрадную гучнасць, паэт нібы імкнецца апраўдаць сваю сентыментальнасць, чатыры разы пачынаючы радок словам “проста”. Так мужчына звычайна стараецца прыхаваць слязінку расчуленасці, выкліканую ад замілавання самым дарагім.

З гэтага верша бярэ пачатак магія белага колеру ў паэзіі А. Пісьмянкова, звязаная з моцна выяўленым пафасам духоўнага абнаўлення і маральнай чысціні. “Белая поцілка двара” з матчынымі слядамі; “мой белы конь... над чорную вадой”; “Белы бусел, белы бусел / Мой задумлівы сааўтар”; Я – пра белае, / Я пра белае, – Набалелае... / Яно выстае – яно чыстае!”, “У маленстве – белы снег”, “бялюткі кілім... свята”, “сон мой чорна-белы” – гэтыя і многія іншыя вобразы нясуць не толькі адзнаку колеру, але і маюць сімвалічнае, сакральнае значэнне. У паэзіі А. Пісьмянкова сустракаюцца і іншыя колеравызначэнні: зялёны, ружовы, залаты. Аднак менавіта беламу ў апазіцыі з чорным нададзена сэнсававызначальная і сімвалічная роля: яны сімвалізуюць жыццё і смерць, душэўную чысціню, святасць і грэх, імкненне да самаўдасканалення. У такіх колеравых перавагах адчуваецца і ўплыў літаратурнага настаўніка А. Пысіна, які нават паэму, напісаную задоўга да выхаду ў свет першай кнігі А. Пісьмянкова, назваў так жа – “Белы камень”.

Матыў ачышчэння нязменна звязаны ў А. Пісьмянкова з паэтычным хранатопам вёскі маленства, трохі ідэалізаванай рамантычным паэтам, які далучае сябе да “апошніх з нашага роду, каму сняцца вясковыя сны”.

А. Пісьмянкоў, як і многія сучасныя беларускія паэты, адчуваў сябе ў горадзе чужым і прызнаваўся, што хацеў бы вярнуцца жыць у вёску. Натуральна для пакалення вясковых паэтаў, якіх можна назваць, па трапным выслоўі М. Стральцова, “сенам на асфальце”. Але іменна такое драматычнае светаадчуванне дапамагае рабіць глыбокія філасофскія вывады: “Я звездаў нямала дарог / І ўсе палюбіў іх нібыта, / Але без адной бы не змог – / Дарогі / праз жыта.” Цэнтральны вобраз гэтага верша, падкрэслены рэфрэнам, графічна і інтанацыйна выдзелены “лесвічкай”, пераклікаецца з вядомым вобразам паэзіі М.Танка: “дарога, закалыханая жытам”. Такое судакрананне ўяўляецца невыпадковым, бо і па філасофскай глыбіні, і па лаканічнасці выказвання, і па спецыфіцы ўмоўна-асацыятыўнага вобраза паэзія А. Пісьмянкова апошніх гадоў моцна наследуе танкаўскія традыцыі. Пры чытанні верша А. Пісьмянкова ўзгадваецца яшчэ і яркі вобраз А. Пысіна: “Мне ў вечнасць хочацца ўвайсці / Мне вечнасцю здаецца жыта”. Вобраз “дарогі праз жыта” ў А. Пісьмянкова, такім чынам, грунтуецца на багатай літаратурнай традыцыі і дапоўнены ўласнымі паэтычнымі знаходкамі: у паэта “памяць бяжыць басанож” па “бескапытным асфальце” праз вечную дарогу жыцця.

Заканамерна, што такі эмацыянальна адкрыты, рамантычны паэт напісаў нямала выдатных вершаў пра каханне. У першым зборніку каханне жыло як неўтаймаваны парыў, жарсць, радасць зліцця вуснаў, шчасце ўзаемнасці і трывожная самаіронія: “*Я veni, / vidi vici! / Адкінь дарэмны страх. / Забіся, як сініца, / У радасных руках...*”. У інтымных вершах сталага паэта больш спакойнай пяшчоты, ласкавага зажуранага ўспаміну, бязмежнай дабрыні і вернасці: “*Выбачай мне, выбачай, / Успамін мой журыцца. / І вядзе яго адчай / Па знаёмай вуліцы...*”

Адзін з лепшых вершаў А. Пісьмянкова пра каханне прысвечаны жонцы: “*Мой сад у снезе на калена / Азяб у золь і снегапад... / Табе не холадна, Алена? / Табе не холадна, Алена? / Табе не хочацца назад?*” Гэты верш прасякнуты сумным, элегічным настроем, ён добра перадае трывогу за каханую, якой лёсам наканавана ісці побач з паэтам яго няпростымі жыццёвымі шляхамі.

У сталай лірыцы А. Пісьмянкова моцна адчуваўся стылеўтваральны ўплыў паэзіі М.Танка ў як у агульнай гуманістычнай ідэі, так і ў спецыфіцы ўмоўна-асацыятыўнага вобраза: “*Хата вачмі пустымі / Глядзіць у холадны студзень.*”; “*Афарыстычнасць, лаканічнасць выказвання, схільнасць да паўтору сінтаксічных канструкцый – таксама асаблівасці мастацкай формы, якія лучаць паэзію А. Пісьмянкова і М. Танка. І, як вынік, – з’яўленне ў творчасці А. Пісьмянкова верлібраў, якія па форме і нават інтанацыі вельмі блізкія да танкаўскіх. І ўсё ж А. Пісьмянкоў у параўнанні з М. Танкам больш адкрыта-пачуццёвы і рамантычны, больш традыцыйны ў добрым разуменні гэтага слова. Паэт імкнуўся пісаць, па яго прызнанні, “традыцыйна, каб – жыццёва / Пачуццёва, бо – балюча...”*”

У вершах А. Пісьмянкова заўсёды было многа разваг, філасофскіх рэфлексій, якія вырасталі з моцнага пачуцця, сапраўднага ўзрушання душы. Элегічнасць асабліва ўзмацняецца ў апошняй кнізе паэта, яна празрыста-светлая, сонечная і спакойная, як паветра ранняй восенню, прасякнутая спрадвечнай для паэта прагай чысціні. Адначасова светаадчуванне лірычнага героя паэзіі А. Пісьмянкова апошніх гадоў драматычнае, у ім месціліся ўсе трывогі часу, у тым ліку і чарнобыльская бяда, што не абышла стараной родныя паэтавы мясціны, і клопат за культуру, маральную дэградацыю грамадства.

А. Пісьмянкоў з вялікай адказнасцю ставіўся да сваёй паэтычнай творчасці, асэнсоўваў яе ў вершах, шукаў новыя сродкі паэтычнай выразнасці. Лаўрэат прэміі Ленінскага камсамола Беларусі, Літаратурнай прэміі імя Я. Куляшова, ён пакінуў адметны след у беларускай паэзіі.

Літаратура

1. Бельскі, А. Паэзія Алеся Пісьмянкова ў колерах і пахах / Алесь Бельскі // Бельскі, А. Галасы і вобразы : літаратурна-крытычныя артыкулы / Алесь Бельскі. – Мінск : Літаратура і мастацтва, 2008. – С. 144 – 157.

Л.В. Шырынава (ДУА “Азярэцкая дзіцячы сад-сярэдня школа Глыбоцкага раёна”)

БЕЛАРУСКІ ЛІТАРАТУРНЫ ПРАЦЭС: ГІСТОРЫЯ, СУЧАСНАСЦЬ, ПЕРСПЕКТЫВЫ

Ключавыя словы: літаратурны працэс, літаратуразнаўства, гістарычная платформа, чалавеказнаўства.

Паняцце “працэс” у шырокім значэнні абазначае пэўныя змяненні, развіццё ў жыцці асобнага чалавека, грамадства, навукі, тэхнікі і г.д.

Дадзеная характарыстыка ў поўнай ступені блізкая яшчэ аднаму шырока вядомаму паняццю – літаратуры. Чаму?

Менавіта літаратура (у значнай ступені мастацкая) з’яўляецца люстэркам па-за часу, якое праўдзіва перадае тыя ці іншыя змены ў грамадстве.

Як і ў жыцці асобнага чалавека, якое абумоўлена важнымі падзеямі, узроставымі крызісамі, жыццёвым вопытам, так і ў літаратуры ёсць свае эпохі, напрамкі, стылі... – абагульненае паняцце літаратурнага працэсу.

Літаратурны працэс – гэта сукупнасць літаратурных з’яў і фактаў у гістарычным развіцці, асноўныя тэндэнцыі і заканамернасці гэтага развіцця на розных гістарычных этапах у пэўнай краіне, рэгіёне або наогул у свеце [7, с. 277].

Вывучэннем і даследаваннем гэтага даволі ёмістага паняцця займаецца *літаратуразнаўства* – навука, якой сёння больш за 200 гадоў.

Беларускі літаратурны працэс – з’ява шматаспектная і досыць унікальная.

Дадзены тэзіс перш-наперш праўдзівы па той прычыне, што ў любой літаратуры (і беларускай таксама) ёсць свая гістарычная перыядызацыя (у сучасным варыянце – гістарычная платформа).

Неаспрэчны факт: першапачаткова беларуская літаратура не ўяўляла сабой тую апрацаваную мадэль мастацкага слова, якой яна з’яўляецца сёння – яна развівалася і ўдасканальвалася паступова. У доказ сказанаму варта прывесці наступныя аргументы.

Так, у часы *Сярэднявек* (XI – XV стагоддзі) літаратурная творчасць была падпарадкавана дзвюм асноўным задачам: набажэнскай і маральна-дыдактычнай. Гэта, бяспрэчна, затрымлівала вылучэнне ўласна-мастацкай літаратуры [1, с. 27].

Нягледзячы на царкоўна-рэлігійную тэматыку рукапісных твораў, падзвіжнікі таго часу *Кірыла Тураўскі* і *Еўфрасіння Полацкая* зрабілі важкі ўнёсак у зараджэнне мастацкага слова. Перапісваючы чужыя тэксты, яны пакідалі ў іх уласныя думкі і разважанні пра людзей і жыццё.

Сапраўднай літаратурнай рэвалюцыяй для ўсходніх славян у XVI стагоддзі стала з'яўленне друкаванай кнігі *Францыска Скарыны* з Полацка.

Надаючы важнае значэнне яе выхаваўчай ролі, асветнік і гуманіст дапоўніў змест перакладзеных на старабеларускую мову ім кніг Бібліі ўласнымі прадмовамі і пасляслоўямі. Нярэдка на старонках тэкстаў Скарына пакідаў акравершы-акафісты, духоўныя вершы [5].

З'яўляючыся наватарам свайго часу ў розных накірунках, усходнеславянскі першадрукар стаў, такім чынам, яшчэ і заснавальнікам беларускай літаратуры.

Прадаўжальнікамі гуманістычных скарынаўскіх ідэй у эпоху *Адражэння* былі таксама *Сымон Будны* (“*Катэхізіс*”) і *Васіль Цяпінскі* (“*Евангелле*”). Як і іх славуцы папярэднік, яны выступалі за пашырэнне асветы і кнігадрукавання ў родным краі і рэзка крытыкавалі паланізацыю на беларускіх зямлях [4, с. 52].

Смелыя рэфарматарскія ідэі гэтых і не толькі гуманістаў знайшлі далейшы працяг у *палемічнай літаратуры*, якая з'явілася як пратэст на фарміраванне уніі каталіцкай і праваслаўнай канфесій ў канцы XVI – пачатку XVII стагоддзя – у творах Мялеція Смятрыцкага, Афанасія Філіповіча, братаў Зізаніяў і інш.

У часы стылю “барока” (XVII – XVIII стагоддзях) у Беларусі з'явіліся школьная драма, палітычная сатыра, шырокую папулярнасць набыло *вершаскладанне*, заснавальнікам якога стаў *Сімяон Полацкі* [1, с. 13].

У эпоху *Асветніцтва* (другая палова XVIII – пачатак XIX стагоддзя) беларуская літаратура пачала набываць пераважна свецкі, секулярызаваны характар, абапіралася, як правіла, на жывую народную гаворку, мясцовыя дыялекты. У другой палове XVIII стагоддзя канчаткова завяршыўся пераход ад старой літаратуры да новай [2, с. 8]. Вядучым напрамкам стаў *класіцызм* [4, с. 58].

Паскоранае развіццё атрымала школьная драма, парадыйна-гуманістычная і сатырычная паэзія. Нарадзіўся народны лялечны тэатр – батлейка.

Адмоўнай з'явай у беларускім літаратурным працэсе таго часу заставалася пагалоўная паланізацыя, якая істотна стрымлівала яго развіццё [1, с. 14].

У XIX стагоддзі з'явілася таленавіта заявілі пра сябе *Ян Баршчэўскі*, *Ян Чачот*, *Уладзіслаў Сыракомля*, *Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч*, *Францішак Багушэвіч*, *Янка Лучына* і інш.

У сваёй творчасці яны адмаўлялі русіфікацыю на беларускіх землях і штучна створаную царом Мікалаем I назву Беларусі “Северо – Западный край”.

Больш таго, у другой палове XIX стагоддзя рэвалюцыянер і кіраўнік паўстання Кастусь Каліноўскі для бедных і абяздоленых людзей выдаў некалькі нумароў нелегальнай газеты “Мужыцкая праўда”.

Даволі супярэчлівым і кантрасным у развіцці беларускага літаратурнага працэсу было мінулае XX стагоддзе.

Яго пачатак характарызаваўся моцным уздымам літаратурна-грамадскага руху ў трох асноўных асяродках: Пецярбургу, Мінску і Вільні. Так, з 1906 года ў Вільні пачалі выдавацца першыя легальныя газеты на беларускай мове “Наша доля” і “Наша ніва” [3, с. 175.] Яны сталі літаратурнай пляцоўкай для *Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Максіма Гарэцкага* і іншых таленавітых літаратараў.

У 1920 – 1930-я гады актыўна дзейнічалі такія літаратурныя аб’яднанні, як “Маладняк”, “Узвышша”, “Полымя”, пазней – БелАПП. Самастойнае развіццё атрымала *заходнебеларуская* літаратура. Як новы літаратурны напрамак пачаў фарміравацца *сацыялістычны рэалізм*. У мастацкай літаратуры заявілі пра сябе *Кузьма Чорны, Міхась Зарэцкі, Кандрат Крапіва, Андрэй Мрый* і інш.

У 30-я гады ва ўмовах таталітарнага рэжыму ў турмах загінулі многія выдатныя беларускія пісьменнікі. Некаторыя, што засталіся жыць, былі выключаны з літаратурнага працэсу на доўгія гады [4, с. 147].

Беларуская літаратура 40-х гадоў XX стагоддзя, як і сам перыяд Вялікай Айчыннай вайны, вельмі эмацыянальная, мужная, патрыятычная. Асаблівую папулярнасць у гэты час набылі *сатырычная публіцыстыка*, палымяныя вершы з фальклорнымі вобразамі, кароткія апавяданні.

Пасля ваеннага ліхалецця ў грамадстве наступіў час аднаўлення і стваральнай працы – 1945 – 1955 і 1955 – 1965 гады. У айчыннай літаратуры з’явіліся імёны *Рыгора Барадуліна, Ніла Гілевіча, Андрэя Макаёнка, Міхася Лынькова, Васіля Быкава, Івана Мележа, Уладзіміра Караткевіча, Івана Шамякіна*. Вядучай тэмай заставалася тэма вайны. Цэнтральным вобразам стаў вобраз беларускага народа-працаўніка, героя.

У 70-я гады XX стагоддзя назіралася тэндэнцыя да паглыблення мастацка-філасофскага асэнсавання жыцця. У цэнтры мастацкіх твораў вядучым вобразам заставаўся чалавек справы. Фарміраваўся жанр дакументальнай ваеннай прозы (*Алесь Адамовіч, Янка Брыль, Уладзімір Калеснік*).

Пасля хрушчоўскай адлігі пачаліся і “замарозкі”, якія доўжыліся да 1980-х гадоў, да таго часу, калі набралі сілу ідэі абнаўлення і перабудовы грамадства.

У 1980-я гады ў сувязі з сацыяльна-грамадзянскай, нацыянальнай актыўнасцю народа асаблівую папулярнасць набыла творчасць *Васіля Быкава, Ніла Гілевіча, Івана Шамякіна, Івана Мележа, Уладзіміра Караткевіча, Івана Навуменкі* і іншых. У літаратуру прыйшлі новыя

творцы: *Георгій Маррчук, Алесь Разанаў, Мікола Мятліцкі, Навум Гальпяровіч, Віктар Шніп, Людміла Рублеўская* і інш.

Пачатак 1990-х гадоў быў адзначаны драматызмам светаадчування чалавека на мяжы стагоддзяў, заклапочанасцю аб непрадказальнасці перад будучыняй.

У апошняе дзесяцігоддзе ХХ стагоддзя працягвалі актыўна пісаць такія вядомыя пісьменнікі, як *Вячаслаў Адамчык, Янка Брыль, Васіль Быкаў, Іван Шамякін, Рыгор Барадулін, Віктар Казько*.

Сёння ў ХХІ стагоддзі ў сучасным беларускім літаратурным працэсе ўдзельнічаюць прадстаўнікі розных пакаленняў, традыцыяналісты (*Генадзь Пашкоў, Міхась Пазнякоў, Раіса Баравікова*) і авангардысты (*Анатоль Зэкаў, Андрэй Федарэнка, Уладзімір Сцяпан, Уладзімір Бутрамеў*). Незалежна ад аўтарскага стылю, творчай накіраванасці большасць з іх турбуе тэма Беларусі і яе лёсу. Гэта натуральна: Беларусь – наша агульная Радзіма, а пісьменнікі, апроч літаратурнай накіраванасці, перш-наперш грамадзяне і патрыёты сваёй краіны.

Многія айчыннымя даследчыкі нярэдка пішуць пра беларускі рэалізм, авангардызм, беларускі постмадэрнізм (*Міхась Тычына, Людміла Сінькова, Алесь Бельскі, Ірына Шаўлякова-Барзенка*).

Гэта значыць, што літаратурны працэс пачатку ХХІ стагоддзя характарызуецца не застыласцю, а разнастайнасцю.

У 2005 годзе ў Беларусі было створана грамадскае аб’яднанне “Саюз пісьменнікаў Беларусі”, якое сёння мае філіялы ва ўсіх абласных цэнтрах краіны і ў Мінску. Членамі арганізацыі з’яўляюцца больш за 700 літаратараў. У склад арганізацыі ўваходзяць таксама два пісьменнікі з Глыбоччыны – Алесь Жыгуноў і Ганна Зінкевіч.

Дынаміку і адметнасць сучаснага літаратурнага працэсу сёння мабільна адлюстроўваюць літаратурна-мастацкія і асветніцкія выданні: “Полымя”, “Нёман”, “Маладосць”, “Роднае слова”, штотыднёвік “ЛіМ”, “Бярозка”, “Дзеяслоў” і інш.

Традыцыйным для літаратурнага жыцця Беларусі ў пачатку верасня стала правядзенне Дня беларускага пісьменства, падчас якога жыхары краіны маюць магчымасць шырэй пазнаёміцца з кніжнымі навінкамі, сустрэцца з сучаснымі аўтарамі на аўтограф-сесіях.

Такім чынам, літаратура па-ранейшаму застаецца важнейшым сродкам у фарміраванні самасвядомасці асобнага чалавека і цэлага народа – чалавеказнаўствам. Беларускі літаратурны працэс таму не выключэнне – з’ява дынамічная і бесперапынная.

Топавымі тэмамі ў айчынай літаратуры застануцца тыя тэмы, якія мабільна і праўдзіва будуць раскрываць надзённыя праблемы часу. Актуальнымі па-ранейшаму застануцца і “класічныя” тэмы: Радзіма, сям’я, экалогія, Вялікая Айчынная вайна, лёс народа. Балазе, гэтаму будзе спрыяць 2022 год – Год гістарычнай памяці ў Рэспубліцы Беларусь.

Для сённiашнiх дзiцей i падлеткаў (пакалення Альфы (2010 – 2024 гадоў), згодна тэорыi пакаленняў амерыканцаў Уiльяма Штрауса i Нiла Хау [6]), якiя жывуць з гаджатамi ў лiчбавым свеце, ciкавымi будуць тыя сучасныя беларускiя аўтары, якiя будуць разумець iх патрэбы, ведаць узроставыя асаблiвасцi, фармiраваць маральныя жыццёвыя каштоўнасцi.

Лiтаратура

1. Гiсторыя беларускай лiтаратуры X – XIX стагоддзiў. У 2 т. Т. 1. Даўняя лiтаратура : XI – першая палова XVIII стагоддзi / Нацыянальная акадэмя навук Беларусi, Інстытут мовы i лiтаратуры iмя Якуба Коласа i Янкі Купалы; навук. рэд. тома В.А. Чамярыцкi. – 3-е выд., выпр. – Мiнск: Беларуская навука, 2010. – 910 с.
2. Гiсторыя беларускай лiтаратуры X – XIX стагоддзiў. У 2 т. Т. 2. Новая лiтаратура : другая палова XVIII – XIX стагоддзi / Нацыянальная акадэмя навук Беларусi, Інстытут мовы i лiтаратуры iмя Якуба Коласа i Янкі Купалы; навук. рэд. тома У.І. Мархель, В.А. Чамярыцкi. – 2-е выд. – Мiнск: Беларуская навука, 2010. – 582 с.
3. Гiсторыя беларускай лiтаратуры : XIX – пачатак XX стагоддзi : падруч. для фiлал. фак. пед ВНУ / І.Э. Багдановiч, У.І. Гнiламёдаў, Л.С. Голубева i iнш.; Пад агул. рэд. М.А. Лазарука, А.А. Семяновiча. – 2-е выд., дапрац. – Мiнск: Вышэйшая школа, 1998. – 560 с.
4. Навумовiч, У.А. Беларуская лiтаратура : вучэб. дапам. / У.А. Навумовiч. – Мiнск : Вышэйшая школа, 2007. – 478 с.
5. Уводзiны ў лiтаратуразнаўства: вучэб. дапам.: у 2 ч. / пад рэд. праф. В.П. Рагойшы. – Ч.1: Лiтаратуразнаўства як навука. Эстэтыка лiтаратуры. Паэтыка. – Мiнск: БДУ, 2009 [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://textarchive.ru>. – Дата доступу: 20.01.2022.
6. Тэорыя пакаленняў – Вiкiпедыя [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Теория_поколений. – Дата доступу: 20.01.2022.
7. Энциклапедыя лiтаратуры i мастацтва Беларусi. У 5 т. Т. 3. Карчма – Найгрыш / рэдкал. : І.П. Шамякiн (гал. рэд.) i iнш. – Мiнск : БелСЭ, 1986. – 751 с.

ПРАКТЫЧНЫЯ АСПЕКТЫ ВЫКЛАДАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ Ё ВНУ І ЁСТАНОВАХ АГУЛЬнай СЯРЭДнай АДУКАЦЫі

Т.У. Аляксеева (ДУА “Акцябрская сярэдняя школа Віцебскага раёна імя І.П. Собалева”)

ФАРМІРАВАННЕ ЭКАНАМІЧнай АДУКАВАНАСЦІ ВУЧНЯЎ ПРЫ НАВУЧАННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ

Ключавыя словы: эканамічная адукаванасць, метапрадметны падыход, ашчаднасць, арганізаванасць, рацыянальнасць

У сучасным грамадстве ва ўмовах рыначных адносін адчуваецца патрэба ў эканамічнай адукацыі, якая павінна спрыяць з’яўленню ў навучэнцаў базавай эканамічнай пісьменнасці, мыслення, пэўных навыкаў. Эканамічныя веды “дазваляюць чалавеку прымаць правільныя эканамічныя рашэнні, лепей разумець прынцыпы гаспадарання, як у асабістай, так і ў грамадскай гаспадарцы, рацыянальна размяркоўваць асабісты і сямейны бюджэт, страхавать свае зберажэнні ва ўмовах высокай інфляцыі, прыбытковыя весці сваю справу, паспяхова кіраваць краінай, вырашаць іншыя задачы” [2, с. 3].

У адукацыйным стандарце сцвярджаецца, што “асобасныя вынікі засваення зместу праграмы пачатковай адукацыі выяўляюць асаблівасці развіцця асобы навучэнца і праяўляюцца ў тым, што вучань разумее значэнне працы ў жыцці чалавека і беражліва ставіцца да навакольнага асяроддзя” [1], а ў адукацыйным стандарце базавай адукацыі адзначаецца, што вучань ужо “мае вопыт удзелу ў грамадска-карыснай працы і валодае навыкамі рацыянальнага прыродакарыстання” [1].

Метапрадметны падыход таксама закладзены ў аснову адукацыйнага стандарту. Педагогу нельга абмяжоўвацца адным вучэбным прадметам у сваёй дзейнасці, патрэбна працаваць над спалучэннем розных дысцыплін, каб вучань засвоіў міжпрадметныя паняцці і мог аперываваць універсальнымі вучэбнымі дзеяннямі.

Многія даследчыкі, метадысты адзначаюць значнасць эканамічнай адукацыі, раскрываюць аспекты дадзенага пытання. Сярод іх Т.С. Церукова, Н.В. Наважылава, Н.В. Мінаева, А.П. Казакоў, А.С. Прутчанкоў, Н.І. Кунгурова, Ю.К. Васільеў, Б.А. Райзберг, А.А. Смаленцава і іншыя.

Фінансавая адукаванасць дае магчымасць чалавеку не залежыць ад пэўных абставін, ад ведаў іншых людзей. Таму важна як мага раней пачаць набываць асновы эканамічнай навукі. Вучань, які яшчэ ў школе

ўсведамляе ролю эканомікі ў сваім жыцці, у будучыні стане больш паспяховым грамадзянінам, зможа самастойна прымаць эфектыўныя рашэнні ў нестандартных жыццёвых сітуацыях, актыўна адаптавацца на рынку працы.

Заняткі эканамічнага накірунку варта пачынаць праводзіць на першай ступені агульнай сярэдняй адукацыі. Навучэнцы ўжо маюць элементарныя эканамічныя звесткі, якія атрымалі ў сваіх сем'ях. Думаецца, што лагічна пашыраць слоўнікавы запас дзяцей, напаўняць яго даступнымі эканамічнымі дэфініцыямі. Гульнёвыя формы заняткаў будуць садзейнічаюць лепшаму засваенню матэрыялу.

Выкарыстоўваць заданні эканамічнага кшталту можна на любым этапе ўрока. Тэматычныя арфаграфічныя хвілінкі для праверкі пісьменнасці вучняў садзейнічаюць вывучэнню імі тэрміналогіі. Заданні з QR-кодамі даюць магчымасць патлумачыць новыя словы ў тэксце. Эканамічныя фізкультхвілінкі дапамагаюць кароткачасоваму адпачынку.

Ва ўмовах імклівага развіцця навукова-тэхнічнага прагрэсу, максімальнага выкарыстання прыродных крыніц грамадства пастаянна знаходзіцца ў роздуме аб эканоміі значных рэсурсаў. Дзяцей неабходна навучыць берагчы прыродныя багацці – ваду, цяпло, электраэнергію, рацыянальна спажываць прыродныя багацці. Гэта дазволіць набыць вучням такія якасці, як ашчаднасць, арганізаванасць, адказнасць, уменне планаваць сваю дзейнасць.

Вусная народная творчасць з'яўляецца найбольш прыдатным матэрыялам для працы з дзецьмі ў плане фарміравання эканамічнай адукаванасці. Многія казкі тлумачаць ролю працы, вучаць дысцыплінаванасці, ашчаднасці. Сярод іх – “Разумная дачка”, “Залаты птах”, “Музыкі” і іншыя. Карысным з'яўляецца таксама выкарыстанне на занятках у форме гульні віктарын, крыжаванак на аснове казачнага матэрыялу.

Мэтазгодным уяўляецца правядзенне інсцэніровак па матывах казак. Гэта так званыя казкі на эканамічны лад, якія дазваляюць дзецям праявіць сябе ў акцёрскім майстэрстве, паказаць свае творчыя ўменні, замацаваць атрыманыя раней веды па эканоміцы.

Прыказкі і прымаўкі раскрываюць жыццёвы досвед народа, яго мудрасць, утрымліваюць у сабе неабходныя парады не толькі дарослым, але і падростаючаму пакаленню. Напрыклад: *Іншаму слова не кажы, а толькі грошы пакажы; Багатаму не спіцца: багаты злодзея баіцца; Час – грошы; Не ў грошах шчасце; Беражліvasць лепш за багацце; Збірай манеты медныя – спатрэбяцца ў дні бедныя; Капеечка да капеечкі – рубель набягае; Капейку збярог – рубель атрымаў, рубель збярог – капітал нажыў* і іншыя. Выкарыстанне на ўроках заданняў з прыказкамі і прымаўкамі з'яўляецца эфектыўным сродкам выхавання. Навучэнцы ахвотна ўключаюцца ў дзейнасць, дзе трэба дапоўніць прыказкі самім або злучыць пачатак і канец прыказкі, а таксама растлумачыць іх сэнс.

Для развіцця мыслення, кемлівасці, уяўлення, а таксама праверкі эканамічных ведаў вучняў варта ўжываць загадкі. Каб адгадаць загадку, дзецям трэба ўмець параўноўваць з'явы, шукаць агульнае ў прадметах, супастаўляць іх. Напрыклад: *У яго ўсе дарослыя кладуць зарплату, а пасля крыху бяруць на ежу і квартплату (кашалёк); Гэта вялізны магазін, / Глядзіць тавар на нас з вітрын: Інструменты, рэчы і прадукты, / Мэбля, цацкі, фрукты (супермаркет) і інш.*

Без актыўнага ўзаемадзеяння ўсіх удзельнікаў адукацыйнага працэсу немагчыма паўнаўдаснае развіццё асобы. Павінна адбывацца супрацоўніцтва і з бацькамі вучняў. Індывідуальныя і групавыя кансультацыі, гутаркі на эканамічныя тэмы дазваляюць эфектыўна арганізаваць працу ў дадзеным накірунку.

Важнай задачай пры фарміраванні эканамічнай адукаванасці з'яўляецца выпрацоўка ў вучняў неабходнасці і ўмення жыць і працаваць у калектыве. Развіццё ашчаднасці, прадпрымальнасці немагчыма без уключэння школьнікаў у працэс калектыўнай дзейнасці. Калектыўнае выкананне працоўных заданняў у класе развівае ў навучэнцаў пачуццё адказнасці за даручаную справу, дазваляе за кошт падзелу і кааперацыі працы павышаць выніковасць, выкарыстоўваць перадавыя прыёмы працы.

Гутаркі на класных гадзінах *“Адкуль з'явіліся грошы?”*, *“Беражлівасць вядзе да поспеху”*, *“Што такое інтэрнэт-банкінг?”*, *“Банкамат і інфакіёск”*, *“Навошта эканоміць?”* і іншыя дазваляюць свабодна арыентавацца вучням у эканамічных пытаннях.

Супрацоўніцтва з вядучымі банкамі Рэспублікі Беларусь дапамагае вучням стаць кампетэнтнымі ў многіх фінансавых пытаннях. Арганізацыя на інфармацыйных гадзінах для вучняў сустрэч з прадстаўнікамі Беларусбанка, Белінвестбанка, Белаграпрамбанка, Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь садзейнічае паляпшэнню ведаў дзяцей у галіне эканомікі.

Такім чынам, метапрадметныя сувязі на ўроку дазваляюць разнастаіць адукацыйны працэс, аб'яднаць веды і навыкі вучняў. Шматлікія віды творчых заданняў пры навучанні беларускай мове і літаратуры садзейнічаюць фарміраванню эканамічнай адукаванасці вучняў, развіваюць іх эканамічна значныя якасці.

Літаратура

1. Адукацыйны стандарт пачатковай адукацыі. Адукацыйны стандарт базавай адукацыі // [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://adu.by/images/2019/01/obrstandarty-ob-sred-obrazovaniya.pdf>. – Дата доступу: 10.12.2021.
2. Зубко, Н.М. Курс экономической грамотности для школьников младших классов / Н.М. Зубко, А.Н. Каллаур, А.Н. Зубко. – Минск: Колорград, 2016. – 28 с.

ТЭКСТ КУЛЬТУРЫ Ў ШКОЛЬНЫХ ПАДРУЧНІКАХ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: лінгвакраіназнаўчая лексіка, лінгвакультуралагічны падыход, тэкст культуры, школьны падручнік па беларускай мове.

Сучасныя падручнікі па беларускай мове рэалізуюць лінгвакультуралагічны падыход, які “праектуе і арганізуе адукацыйны працэс на аснове каштоўнасна арыентаванага зместу, прыярытэту культуры і духоўных асноў асобы, устаноўкі на дыялог культур, вывучэння традыцый і каштоўнасцей, самабытнасці нацыянальнай культуры” [6]. Значнасць лінгвакультуралагічнага падыходу актуалізуецца ў сувязі “з неабходнасцю лінгвадыдактычнай інтэрпрэтацыі сучасных дасягненняў лінгвістычнай навукі, у прыватнасці, лінгвакультуралогіі, этналінгвістыкі, лінгвакраіназнаўства, сацыялінгвістыкі, этнапсіхалінгвістыкі” [3, с. 3–4].

Філасофска-філалагічная традыцыя прызнання першаснасці мовы сярод нацыянальных кампанентаў культуры, бачанне ў мове сродку назапашвання і адлюстравання духоўных здабыткаў чалавецтва (С.С. Аверынцаў, М.М. Бахцін, Р.А. Будагаў, В. фон Гумбальт, Д.С. Ліхачоў, Ю.М. Лотман, В.А. Маслава і інш.) не магла быць ненаследаванай сучаснай лінгваметодыкай. На сённяшні дзень працэс выкладання мовы грунтуецца на этнакультурнай аснове, што падразумявае гатоўнасць да засваення культурных канонаў свайго і іншых народаў.

У методыцы навучання тэма генетычна абумоўленага ўзаемадзеяння мовы і культуры грунтоўна распрацавана тэорыяй краіназнаўства, асновы якой закладзены ў працах Я.М. Верашчагіна і В.Г. Кастамарава: “Краіназнаўчае напаўненне вучэбнага тэксту – гэта дэманстрацыя ... культуры” [2, с. 114]. Пастуліраваная даследчыкамі думка аб тым, што падручнік мовы павінен быць адначасова падручнікам культуры, прывяла да вызначэння і крышталізацыі паняцця *прэцэдэнтны тэкст* як знак уключанасці адзінкі ў фонд абавязковых ведаў нацыянальнай культуры. Аналагічны змест маюць паняцці, замацаваныя ў навуковай літаратуры: *тэкст культуры* (Е.Е. Бразгоўская), *кананічныя* (Ю.М. Лотман), *аблігаторныя* (Я.М. Верашчагін, В.Г. Кастамараў), *эталонныя* (Ю.А. Сарокін) тэксты.

Менавіта ў кантэксце тэзіса ўзаемасувязі мовы і культуры атрымала развіццё фундаментальная міждысцыплінарная галіна ведаў – лінгвакультуралогія як “навука, што ўзнікла на мяжы лінгвістыкі і культуралогіі і даследуе факты культуры народа, адлюстраваныя і замацаваныя ў мове» [5, с. 28]. У рэчышчы лінгвакультуралогіі таксама

адсутнічае агульнапрынятае азначэнне паняцця *лінгвакраіназнаўчая лексіка*, не існуе адзінага тэрміна, які б намінаваў дадзены феномен. У сучаснай метамоўе лінгвістыкі маецца шэраг тэрмінаў, што ілюструюць сувязі мовы і культуры: *фонавая лексіка* (Я.М. Верашчагін, В.Г. Кастамараў), *лексіка з культурным кампанентам* (Н. Г. Комлеў), *ключавыя словы культуры* (А. Вяжбіцкая), *лінгвакультурэмы* (В.В. Вараб'ёў), *лінгвакультурныя канцэпты* (З.Д. Папова, І.А. Сцернін) і інш. З мноства наяўных паняццяў мы аддаём перавагу *тэксту культуры*, які “забяспечвае адначасова існаванне ў прасторы культуры міжтэкставых дыялогаў” [1, с. 51].

Вывяўленню моўных зон, насычаных культуразнаўчай інфармацыяй, спрыяе свядомы адбор тэкстаў культуры для школьнага падручніка па мове, якія паўнацэнна рэалізуюць каштоўнасна-арыентацыйную функцыю пры наступных умовах:

– тэкст культуры цэласна прадстаўляе моўную карціну свету, выяўляе спецыфіку нацыянальнага светабачання, мастацка-эстэтычныя ўніверсаліі. Тэкст у лінгвакультуралагічным аспекце разглядаецца не толькі і не столькі як сукупнасць граматыка-арфаграфічных формаў, а ў адзінстве ўсіх сваіх функцый – кумулятыўнай, сімвалічнай, этычнай. Паводле Ю.М. Лотмана, зыходным для разумення тэксту з’яўляецца “той момант, калі сам факт лінгвістычнага афармлення перастае ўспрымацца як дастатковы для таго, каб выказванне ператварылася ў тэкст. На фоне гэтага вылучаецца група тэкстаў, якія выяўляюць прыметы значымай у пэўнай сістэме культуры, каштоўнасці” [4, с. 25];

– тэкст культуры стварае ўмовы для спазнання набыткаў іншых народаў, выхавання талерантных адносін паміж людзьмі, прыналежнымі да розных этнасаў, канфесій. Побач з адназначным прызнаннем самакаштоўнасці кожнай асобы, кожнай нацыі важнае ўсведамленне таго, што родны народ – не адзіны носьбіт культуры. Мэта сучаснай адукацыі заключаецца ў фарміраванні асобы, здольнай да актыўнай жыццядзейнасці ў шматнацыянальным асяроддзі, выхаванай у кантэксце павагі да іншых культур. Гэтая ўстаноўка падразумявае рэалізацыю дзвюх задач: а) глыбокае авалоданне культурай уласнага народа, б) стварэнне ўмоў для інтэграцыі вучняў у культуру іншых народаў. Засваенне традыцый спрыяе асэнсаванню таго, што родная культура выступае адной з формаў шматкультурнай разнастайнасці свету;

– тэкст культуры выяўляе спецыфіку маўленчых этыкетных формул, уласцівых традыцыям кожнага этнасу. Беларуская мова, пастаянна адчуваючы ўплыў суседніх культур, праз уласныя лексічныя рэсурсы сфарміравала самабытную сістэму формаў маўленчага этыкету, якая павінна быць засвоена асобай;

– тэксты культуры падручніка па мове рэпрэзентуюць узоры філалагічнай (маўленчай, рытарычнай, герменеўтычнай) думкі. Такія тэксты павінны фарміраваць паважлівыя, адказныя адносіны да слова,

мовы, гісторыі, прадстаўнікоў культуры, грамадскіх дзеячаў розных часоў. Лінгвістычныя разборы паэтычнага, праявічнага тэксту як мадэлі аналізу павінны прапаноўвацца з класічных набыткаў нацыянальнай філалагічнай школы. Пры гэтым надзвычай важна, што падобныя ўзоры адлюстроўваюць разуменне твора мастацтва элітарным носбітам мовы, які прапануе эталон прачытання тэксту. Гэта не толькі прафесійная ілюстрацыя, але і дэманстрацыя культуры ўспрымання, уласнай пазіцыі падрыхтаванага, свядомага чытача;

– культуразнаўчы кампанент тэкстаў падручніка можа быць забяспечаны ўсведамленнем таго, што культура ёсць “сукупнасць спосабаў творчай дзейнасці” (Т.С. Георгіева). Навучанне мове не можа быць звязана да аналітыка-сінтэтычных уменняў валодання лінгвістычным матэрыялам. Змест сучаснай моўнай адукацыі пашыраецца за кошт развіцця творчага кампанента. Лінгвістычны матэрыял як ніякі іншы прыдатны ў гэтым плане. Вучань, ствараючы тэкст, выкарыстоўвае частку лексічнага запаса, граматычных канструкцый, беручы іх гатовымі з “кішэняў моўнай памяці”. Аднак у камунікатыўным плане кожны з нас выступае як творца, бо любы тэкст узнаўляецца штораз нанова. Згодна з канцэпцыяй А.А. Патабні, мова наогул ёсць “абсалютная творчасць, якая толькі можа быць уласціва чалавеку, і толькі з гэтай прычыны мае для яго значэнне” [7, с. 241]. Адпаведна тэксты школьнага падручніка павінны быць прасякнуты культурай творчых адносін да мовы, прырода якой абумоўлена тым, што слова, тэкст ёсць сродак самавыяўлення асобы. Любое імкненне пабудаваць уласнае, нешаблоннае выказванне ёсць прыроджаная патрэба пошукаў свайго я праз вымаўленае (напісанае) слова. Культура творчасці, рэалізаваная ў сваім і ацэнена ў чужым тэксце, выступае складнікам філалагічнай культуры вучня;

– пры лінгвакультуралагічным падыходзе важным з’яўляецца вывучэнне ключавых слоў і паняццяў, што выяўляюць каштоўнасныя арыенціры пэўнага этнасу. Напрыклад, для беларусаў у якасці традыцыйных культурных канстантаў можна вылучыць *родны кут, родны край, зямля*. Зямля ў кантэксце беларускай культуры ўвасабляе малую радзіму, аснову быцця, крыніцу энергіі. Паводле дадзеных А.М. Ненадаўца, зямля для беларуса ўяўляецца як жывая істота, атрыбут гарманічнага, паўнацэннага жыцця. Апорнымі канструкцыямі для характарыстыкі выступаюць *новая зямля, благадатная зямля, пладавітая зямля, зямля як пух, зямля – раўніна, зямля абяздоленая, зямля гаротная, зямля – царыца, зямля – плачка, акрыленая зямля* і інш.

Тэкст культуры можа быць пашыраны за кошт лінгвакультуратворчага каментарыя на старонках падручніка. Найчасцей такія спробы маюць форму невялікіх слоўнікаў да складаных для разумення лексічных або фразеалагічных адзінак. Дыдактычную вагу

маюць вытлумачэнне рэалій, эпіграфіаў, алюзій, што патрабуюць фонавых ведаў і ставяць за мэту забяспечыць адэкватнае разуменне тэксту.

Неацэнную дапамогу настаўнікам, складальнікам падручнікаў у плане актуалізацыі тэкстаў культуры аказваюць лінгвакультуралагічныя працы, мэта якіх – семантызацыя сучаснага лексічнага фону. Узорным прыкладам у гэтым плане з’яўляецца кніга “Традыцыйная культура і побыт беларусаў”, якую падрыхтавалі вучоныя К.С. Півавар і Г.А. Арцямёнак [8]. Выданне забяспечвае інкультурацыю чытача як працэс уваходжання ў культурную прастору беларускамоўнай карціны свету. Густоўна адабраная актуальная лексіка з апорай на эстэтычны невербальны кампанент падае факты і з’явы мовы, што адлюстроўваюць беларускае культурна-маўленчае асяроддзе.

Зафіксаваны матэрыял рэпрэзентуе традыцыйны побыт беларусаў (*гасцінец, замчышча, кірмаш, ратуша, бусянка, млын, калыханка, куфар, талака*), свет беларускай прыроды (*валун, крыніца, васілёк, вярба, канюшына, шыпына*), лексіку легенд (*асілак, вясёлка, скарб*), народныя святы (*батлейка, радаўніца, вербніца*), беларускія стравы (*бабка, бульба, верашчака, мачанка*) і выяўляе спецыфіку беларускай карціны свету. Кожны са слоўнікавых артыкулаў утрымлівае лаканічную, вывераную інфармацыю – агульнагуманітарныя звесткі, якія цэласна ствараюць дыскурс носьбітаў і прыхільнікаў беларускай культуры.

Менавіта тэксты культуры школьных падручнікаў здольныя засцерагчы самабытнасць сістэмы моўнай адукацыі ад уніфікаванасці, звышстандартызацыі, захаваньня самакаштоўнасць, мовы і культуры народа ў кантэксце ідэй глабалізацыйных працэсаў.

Літаратура

1. Бразговская, Е.Е. Текст культуры: от события – к со-бытию (логико-семиотический анализ межтекстовых взаимодействий): монография / Е.Е. Бразговская. – Пермь: Пермский ун-т, 2004. – 284 с.
2. Верещагин, Е.М. Язык и культура / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Русский язык, 1983. – 269 с.
3. Зелянко, В.У. Навучанне беларускай мове: лінгвакультуралагічны падыход. 10–11 класы: вучэб.-метадыч. дапам. / В.У. Зелянко. – Мінск: НІА, 2011. – 136 с.
4. Лотман, Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю.М. Лотман. – СПб. : Академ. проект, 2002. – 544 с.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
6. Образовательные стандарты общего среднего образования [Электронный ресурс] : утв. постановлением Министерства образования Респ. Беларусь, 26.12.2018 № 125. – Режим доступа: <https://adu.by/images/2019/01/obrstandarty-ob-sred-obrazovaniya.pdf>. – С. 1–192. – Дата доступа: 23.01.2020.
7. Потебня, А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 256 с.
8. Традыцыйная культура і побыт беларусаў / К.С. Півавар, Г.А. Арцямёнак. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2021. – 179 с.

А.І. Гінько (ДУА “Гімназія № 7 г. Віцебска”)

РЭАЛІЗАЦЫЯ АСНОЎНЫХ ФУНКЦЫЙ ДЗІЦЯЧАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў КАЗАЧНЫХ АПОВЕСЦЯХ ПЯТРА ВАСЮЧЭНКІ “ЖЫЛІ-БЫЛІ ПАНЫ КУБЛІЦКІ ДЫ ЗАБЛОЦКІ”

Ключавыя словы: геданістычная, выхаваўчая, гнасеалагічная, кампенсаторная функцыі дзіцячай літаратуры.

У апошні час ва ўсім свеце адзначаецца памяншэнне цікавасці дзяцей школьнага ўзросту да чытання. У Беларусі праблема попыту на беларускамоўную дзіцячую кнігу стаіць яшчэ больш востра. З аднаго боку, не чытаюць. З другога боку, не так многа сёння можа сучасная беларуская літаратура прапанаваць. І пачынаць вырашэнне гэтай праблемы неабходна з напісання высакакасных, “чытабельных” твораў для дзяцей.

У сучаснай беларускай літаратуры адным з тых майстроў слова, хто імкнуўся да вырашэння гэтай праблемы, з’яўляецца наш зямляк з Полаччыны, вядомы беларускі літаратуразнаўца і пісьменнік Пятро Васючэнка, пражыць якому на нашай Зямлі, на жаль, лёс адвёў не так і многа гадоў. У 2003г. выйшла ў свет выданне, якое без сумнення можна лічыць адной з самых цікавых з’яў сучаснай беларускай літаратуры. “Жылі-былі паны Кубліцкі ды Заблоцкі” [1] – гэта збор казачных аповесцей пра двух надзвычай каларытных сяброў, шляхцоў (усяго каля дваццаці гісторый, адносна невялікіх па сваім памеры, у якіх паны кожны раз трапляюць у цяжкае ці бязвыхаднае становішча праз сваю ляноту, пыху ці незадачлівасць).

Пятру Васючэнку ўдалося стварыць дзіўны свет – свайго роду нейкі варыянт універсальнага беларускага міфа, у якім пераплятаюцца старадаўнія плутоўскія раманы, сучасны літаратурны фальклор і літаратурная пародыя. Акрамя цікаваці і захаплення, якія выклікае гэта кніга, збор казачных аповесцей адметны сваёй жанравай спецыфікай, моўнымі асаблівасцямі, а таксама сапраўдным прыкладам рэалізацыі ў мастацкіх творах асноўных функцый дзіцячай літаратуры.

Найважнейшай функцыяй дзіцячай літаратуры з’яўляецца геданістычная (забаўляльная), якая прыносіць асалоду, далучае чытача да творчасці мастака. Не зацікавіўшы дзіця, немагчыма яго ні развіваць, ні выхоўваць. Яшчэ старажытныя грэкі адзначалі асаблівы, ні на што не падобны эстэтычны характар асалоды і адрознівалі яго ад цялесных задавальненняў. Гэта асалода адмысловага роду – духоўная, якая суправаджае і афарбоўвае ўсе функцыі мастацтва. У казачных аповесцях “Жылі-былі паны Кубліцкі ды Заблоцкі” дастаткова шырока і поўна рэалізуецца геданістычная функцыя літаратуры. Твор поўны дзівосных

алегорый, у прамым і пераносным сэнсе “задушвае” непадробным гумарам ды самавітай аўтарскай іроніяй.

Гэты твор можа зацікавіць дзетак-беларусаў сваім сюжэтам, учынкамі і рознымі забаўляльнымі момантамі: калі паны з’елі свае боты; шукалі службу; збіраліся на рыбу і злавілі Кіта Велярыба; выседжвалі яйка ад Куры Шчабяттуры, а з яйка вывелася куранятка з хвастом, як у пеўня, бычынымі рагамі і свінячым лычом; хадзілі на паганага Цмока ваяваць і інш. Пакуль прачытаеш твор да канца, дык і пашкадуеш тых недарэкаў, і сімпатызаваць ім пачнеш. Бо пры ўсіх іх недахопах паны ў казках – людзі неблагія, маюць надзвычай шырокую натуру.

Здаўна выхаваўчая функцыя літаратуры лічыцца адной з найважнейшых. Але, зразумела, у творы не павінна быць залішне прамой дыдактыкі, якая заўсёды зніжае мастацкія вартасці твора. У добрай дзіцячай літаратуры дыдактыка ўплецена ў само апавяданне.

У гэтым гэтага твора, падцвельваючы з панскага невуцтва ды гультайства, аўтар адначасова падкрэслівае ў сваіх героях такія рысы, як кемлівасць, упартасць, сапраўдную прыроджаную шляхетнасць і глыбокае разуменне жыцця. “Поспех” паноў заключаецца ў тым, што пісьменнік здольны стварыць каларытных, забаўных галоўных герояў, якія трапляюць з прычыны сваёй шляхецкай пыхі ў розныя дзіўныя прыгоды: то яны сустракаюць Куру Шчабяттуру, якую просяць знесці незвычайнае яйка і самі яго выседжваюць, то вырашаюць з’есці свае боты, то наймаюць службу, каб мух адганяла... Усе гэтыя авантуры заканчваліся не сказаць каб вельмі трагедыйна. Аўтар як бы шкадуе і нават любіць сваіх пацешных шляхціцаў. І галоўныя героі пасля чарговай няўдачы зноў пачыналі выдумляць, што б гэта такое зрабіць, каб смачна есці, але не прыкладаць рук да працы.

Калі ж мы жадаем чагосьці дасягнуць, то павінны настойліва і ўпарта працаваць, а не спадзявацца на цуд. Безумоўна, у рэальным жыцці няма магільных дрэў, Цмока, шалапутных паноў, але мы можам навучыцца многаму, чытаючы пра гэта. У кожнай гісторыі пра паноў прысутнічае гэта функцыя. Як нам, з іх пасмяяўшыся, стаць мудрэйшымі? Жахі бываюць ад чалавечае зайздрасці ды прагавітасці.

Сваёй ляготай, распешчанасцю, дурнотай, бездапаможнасцю, а таксама тым, што лічаць сябе лепшымі за іншых людзей, асабліва за мужыкоў-лапатнікаў, паны нагадваюць генералаў з твора М.Салтыкова-Шчадрына “Аповесць пра тое, як адзін мужык двух генералаў пракарміў”. Мужыкі заўжды панам дапамагчы гатовыя – ці то добрай парадай, ці то добрай справай. Калі ўсё сяло кажа, што нельга рыбачыць на возеры Куцапым, паны вырашаюць, быццам бы “хітрыя хлопцы” хочуць іх адвадзіць ад рыбага месца, сабе ўсіх плотак ды карасёў пакінуць. І на нядобрый знак не зважаюць, бо ж упартыя, як аслы: калі што задумаюць, дык ужо па-іхняму павінна выйсці. Так і налавілі сярод ночы поўныя мярэжы маленькіх цмокаў, ледзь адтуль ногі вынеслі. Ды мала што паны

добрых парад не слухаюць, яны яшчэ і дзякуй не кажуць. Вось адкапаў селянін Ахрэм Верацённік панскую хату, што па самы комін брудам зарасла, памыў ім чыгун ды зварыў поліўку. Калі паны пад’елі, дык свайго дабрадзея вылаялі, што перапыніў ім гульню ў карты.

Паны маюць шмат недахопаў, якія аўтар умела апісвае праз іронію і ненадакучліва павучае чытачоў мудрасці, прапануе пазбавіцца ад ляноты і гультайства, каб не трапіць у розныя непрыемныя сітуацыі. Відавочна, што праз смешныя, незвычайныя і вельмі цікавыя гісторыі аўтар паказвае нашы недохопы, якія мы часта не заўважаем. Кніга казак Пятра Васючэнкі – пра нас, наш нацыянальны характар з яго станоўчымі і адмоўнымі рысамі.

Надзвычай важнай функцыяй літаратуры з’яўляецца таксама пазнавальная (гносеалагічная) функцыя, якая заключаецца ў тым, каб пазнаёміць чытача са светам людзей, з’яў і падзей. Вучоныя прыйшлі да высновы, што большасць ведаў пра навакольны свет (каля 70%) чалавек атрымлівае да сямі гадоў, а на працягу астатняга жыцця – толькі астатнія 30%. Натуральна, што існуе спецыяльны адмысловы жанр навукова-мастацкай прозы. У такіх кнігах аўтары ў прастай і даступнай дзецям форме распавядаюць пра жыццё жывёл, раслінны свет, асноўныя фізічныя працэсы на Зямлі.

Кніга Пятра Васючэнкі не з’яўляецца выключэннем з гэтага правіла. Аўтар тлумачыць сваім чытачам усё: і што такое арабінавая ноч, і што такое конь Божы, і што за свята Дзяды... Пазнавальную функцыю дзіцячая літаратура выконвае і ў дачыненні да роднай мовы. Напрыканцы кнігі змешчаны слоўнік, у якім тлумачацца ўжытыя аўтарам архаізмы, гістарызмы, а таксама прастамоўная лексіка. Напрыклад, *атрамант* – чарніла; *ахмістрыня* – жанчына, якая вядзе гаспадарку ў заможным доме; *дрыкгант* – старадаўняя парода коней, апісаная ў свой час У. Караткевічам; *ламанцы* – печыва з пшанічнай мукі, мёду і тоўчанага маку; *цынамона* – карыца і інш.

Мастацкая літаратура, як вядома, выконвае кампенсаторную функцыю, якая адыгрывае велізарную ролю ва ўспрыняцці твора. Гэтая функцыя заключаецца ў тым, што яна дазваляе адысці чытачу ад праблем, расслабіцца, эмацыйна разрадзіцца. Яе мэта – у адчуванні чалавекам жыццёва неабходных эмоцый, якіх яму не хапае. Глядач ці слухач перажывае разам з героямі, адчувае шырокую гаму пацуццяў. Усё гэта ўзбагачае жыццёвы вопыт і разуменне жыцця.

Дзецям часам не хапае нейкай казкі, чагосьці магічнага, цуладзейнага, зусім незвычайнага. У гэтым ім можа дапамагчы збор казачных аповесцей “Жылі-былі паны Кубліцкі ды Заблоцкі”. Чытаючы розныя цікавыя гісторыі пра гэтых дзівакоў, маленькія чытачы ўявляць сабе многае: і Куру Шчабятур, і Цмока, і саміх паноў...

Кнігі, якім аддае перавагу той ці іншы чалавек, многае могуць паведаміць не толькі пра яго эстэтычныя прыхільнасці, але і пра тое, чаго

гэтаму чалавеку не хапае ў жыцці. Дзеці, сумуючы па цудзе, выбіраюць спачатку чароўныя казкі, а ўжо потым – фэнтэзі, фантастыку.

Чытаючы кнігу “Жылі-былі паны Кубліцкі ды Заблоцкі” Пятра Васючэнкі, дзіця таксама запаўняе пэўны вакуум-недахоп “дзіцячасці” як непасрэднасці ўспрыняцця рэчаіснасці ў нашым залішне сур’ёзным свеце. Дзіця не надта здзіўляецца, што Кура Шчабятюра знесла яйка, з якога, па просьбах паноў (каб было хоць чым паласавацца), вылупілася незвычайнае куранятка, вышынёй з гару, наперадзе бычыныя рогі, свінячы лыч, хвост, як у пеўня. Аўтар яшчэ больш “згушчае фарбы”: *“З тае пары за рэчкай Парэчкай у пракветнай пушчы завёўся страшэнны звер. Днём хаваецца ў нетрах, а ўвечары падкрадаецца да чалавечага жытла, душыць сабак, свіней, кароў. А як у небе поўня, дык рохкае на ўсю ваколіцу, і ад рохкання ў людзей валасы шапку падымаюць. Ну й пачвары ж вырастаюць ад чалавечае зайздрасці ды прагавітасці. Тфу!”*

Чытаючы казачныя аповесці пісьменніка, мы адчуваем нейкую бесклапотнасць, радасць, весялосць – усё тое, чаго нам часам не хапае ў сучасным жыцці.

Але не трэба лічыць гэтае выданне толькі дзіцячым: дарослыя знойдуць у панах многія рысы, якія з’яўляюцца блізкімі сучасніку. Нават у прадмове да твора гаворыцца: *“Кажася, што маню, што няма такіх паноў ды не было, усё байкі?.. Э-э, браточки вы мае, каб жа так!.. Вунь я надоечы бачыў: выйшаў з чорнага “Мэрседэса” дзядзька з портфелем ды вось гэтакім пузам, ну выліты пан Кубліцкі. А пан Заблоцкі мне ўчора ў тралейбусе нагу адціснуў, яшчэ на мяне ж і лаяўся непрыгожымі словамі...”*

“Гэтак, як пан Цмок робіць, рабіць нельга. Нельга есці чужую рэпу ды ясных паненак, і ў статуце гэтак запісана...”; *“Пане Кім, га, пане Кім! Просім сюды!..”*; *“Сыдзіце, проша пана, тут няможна!”*, – ну хіба якія-небудзь героі могуць так смешна і далікатна гаварыць пра некага або звяртацца да каго, акрамя беларускіх шляхціцаў пана Кубліцкага ды Заблоцкага? Нашы паны – усім панам паны. Яны нават чарвяка на кручок не пасадзяць, адэкалонам не папырскаўшы, – каб пах высакародны быў...

Такім чынам, хочацца спадзявацца, што творы П.Васючэнкі застануцца актуальнымі ўсюды і назаўсёды. Яго ўклад у развіццё беларускай літаратуры ХХ ст. складана пераацаніць, а поспех немагчыма не заўважыць.

Літаратура

1. Васючэнка, П.В. Жылі-былі паны Кубліцкі ды Заблоцкі: казачныя аповесці / П.В. Васючэнка. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2003. – 97 с.

Н.І. Грышчанка (ДУА “Полацкая дзяржаўная гімназія № 1 імя Францыска Скарыны”)

ВЫКАРЫСТАННЕ ФАЛЬКЛОРНАГА МАТЭРЫЯЛУ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК СРОДАК ПАВЫШЭННЯ ЦІКАВАСЦІ ДА ПРАДМЕТА

Ключавыя словы: фальклор, арфаграфічная пільнасць, пунктуацыйная граматынасць, чытацкая граматынасць, духоўна-маральнае выхаванне.

Адной з задач навучання беларускай мове з’яўляецца далучэнне дзяцей праз мову да культурных традыцый беларускага народа. Прыказкі, прымаўкі, песні, загадкі, прыкметы, смяшынкi, скорагаворкі як жанры вуснай народнай творчасці, дапоўненыя разнастайнымі заданнямі, даюць вялікую магчымасць для больш эфектыўнай работы на ўроках, прычым яны нясуць яшчэ і выхаваўчую, і займальную функцыі.

Абавязковы этап кожнага ўрока беларускай мовы – правядзенне арфаграфічнай хвілінкі. Гэта і паўтарэнне правапісу, і ўменне ўбачыць у слове названую арфаграму. А можна разнастаіць гэты від працы і зрабіць так, каб з устаўленых (падкрэсленых) літар атрымаліся словы, з якіх неабходна скласці прымаўку, што паслужыць дэвізам урока. Вучням шостых класаў можна прапанаваць наступную арфаграфічную хвілінку: *Р(р)адзіма Беларусь, ф(о,а)таздымак, ра(з,с)гневацца, тры(у,ў)мф, су(м,мм)а, сві(н,нн)ы, камп’ют(э,а)р, вы(-,й)ду, інтэ(л,лл)ект, л(я,е)генда, стэ(н,нь)мы(ш, шь), ф(о,а)таграфія, аб(е,я)ліск, хлэ(б,н), р(а,э)дкаваты, сне(х,г), лід(э,а)р, бара(дз,ц)ьба, мала(дз,ц)ьба, з(я,е)мякі. Дэвізам дадзеных заняткаў з’яўляецца прымаўка: *Розум – найлепшае багацце*. Яшчэ гэта прыказка дае магчымасць паўтарыць пунктуацыйнае правіла “Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам”, вывучанае ў пятым класе.*

Дэвіз урока можа прапаноўвацца не ў поўным варыянце: дзецям неабходна дапісаць працяг выказвання, абапіраючыся на складзеныя словы. Дзевяцікласнікам можна прапанаваць такі від арфаграфічнай хвілінкі: *Спа(д,т)канне, ф(а,о)таздымак, вы(-,й)ду, ме(н,нь)ш, в(я,е)лікакняжацкі, ку(б,н)ка дрэў, ф(о,а)таграфія, се(м,мь), пад(ы,ый)ду, ка(л,лл)екцыя, н(е,я)стомны, п(е,я)сняры, акрыленас(ц,ци)ю, свежас(ц,ци)ю, даслед(-,а)ваць, (х,к)рышчэнне, запаве(д,т), д(о,а)браўпарадкаваны, гасцін...ы, ран(е,і)шні, лі(ч,дж)ба, св(о,а)еасаблівы, лё(г,х)кі, выс(о,а)камернасць, палымя(н,нн)ы, п(е,я)сняры. У вучняў з’яўляецца запіс: “Той не памыляецца, хто нічога не ...”, яны прапануюць варыянты працягу, тлумачаць свой выбар. У выніку атрымліваецца добра вядомая народная мудрасць: “Той не памыляецца, хто нічога не робіць”. Дадзеная прыказка – гэта і дэвіз урока, і падказка на тэму, якая будзе разглядацца на гэтых занятках (тэма “Складаназалежны сказ”).*

На ўроках беларускай мовы настаўнік павінен прытрымлівацца тэкстацэнтрычнага падыходу. Выйгрышнымі з’яўляюцца тэа заняткі, на якіх новы матэрыял вывучаецца на аснове “лексічнай” тэа. Вучням пятаа класаў падчас вывучэння тэа “Антоніаы” прапануецца тэа з заданнямі на фарміраванне чытацкаа грааатнасці (1, 2 заданні), на паўтарэнне пунктуацыйных правіл (3 заданне) :

Калядаа – старажытнаа народнаа летняа свята, якое адзначаецца праваслаўнымі вернікамі з 6 па 19 студзеня.

6 студзеня нашы продкі сустракалі Каляду. У гонар яа ў кожнаа хаца ладзілася святаа вячэра, на якой абавязковымі страаааі былі куцця і бліны. На стол ставілі многа страў, за што ў народзе гэты вечар называюць “вялікаа куццёй”. Уся ежа на першую куццю была поснаа. Вячэраць пачыналі з узыходаа на небе першаа ранішняа зоркі.

Другаа куцця адзначалася на шчодры вечар – 13 студзеня. Гэта абрадааа вячэра вызначалася не толькі багаццем страў, але і вялікаа колькасцю поснаа ежы – смажанаа і вэнджанаа мяса, каўбас і іншых прысмакаў, за што другую куццю называюць шчодрай, мяснаа, беднаа.

18 студзеня спраўлялі трэцюю куццю, якую называлі “поснаа” або “вадапуснаа”. Гаспадар зачыняў дзверы і праз парог тройчы клікаў: “Мароз, мароз, хадзі куццю есці”.

Заданні:

1. Уважліва прачытайце тэа, знайдзіце ў ім сэнсааа памылкі (іа 5), выпраўце іа, пастарайцеся абгрунтаваць свой выбар.

2. Якаа інфармацыа пра Калядаа падалася вам найбольш цікааа?

3. Патлумачце схааааі пастаноўку знакаў прыпынку ў апошнім сказае апошняа абзаца.

Вучням прапануецца эталон для самаправеркі:

*1. Калядаа – старажытнаа народнаа **зіааае** свята, якое адзначаецца праваслаўнымі вернікамі з 6 па 19 студзеня.*

*2. Вячэраць пачыналі з узыходаа на небе першаа **вячэрняа** зоркі.*

*3–4. Гэта абрадааа вячэра вызначалася не толькі багаццем страў, але і вялікаа колькасцю **скаромнаа** ежы – смажанаа і вэнджанаа мяса, каўбас і іншых прысмакаў, за што другую куццю называюць шчодрай, мяснаа, **багатаа**.*

*5. Гаспадар **адчыняў** дзверы і праз парог тройчы клікаў: “Мароз, мароз, хадзі куццю есці”.*

На этапе замацавання па гэтай жа тэа пяцікласнікам можна прапанаваць заданне такоа тыпу: са слоў скласці сказаы, запісаць іа у сшытак, падкрэсліць антоніаы: *Ілья жніаа **пачынаа**, а лета **канчаа**. На Радаўніцу **раніцаа** пашуць, на абедзе **плачуць**, а вечераа **скачуць**. Калі на Вадохрышча **мароз** і **сонца** – чакаа засушліваа лета.*

Вучням шостых класаў падчас вывучэння тэмы “Правапіс канчаткаў назоўнікаў 2 скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку” прапануюцца прыказкі і прымаўкі з прапушчанымі словамі:

1. *Не шукай лёгкага ...* . 2. *Кожны сам каваль свайго ...* . 3. *Са свайго ... спусціш – на чужым не зловіш.* 4. *Кожная сасна свайму ... песню спявае.* 5. *Бяда ... вучыць.* 6. *З пустога ... ніхто не лье.*

У графе “Даведкі” ў пачатковай форме змешчаны словы, якія неабходна ўставіць: *бор, розум, хлеб, шчасце, язык, збан.* Пры ўмове правільнага выканання атрымліваюцца наступныя запісы: 1. *Не шукай лёгкага хлеба.* 2. *Кожны сам каваль свайго шчасця.* 3. *Са свайго языка спусціш – на чужым не зловіш.* 4. *Кожная сасна свайму бору песню спявае.* 5. *Бяда розуму вучыць.* 6. *З пустога збана ніхто не лье.*

Прыказкі і прымаўкі – гэта яшчэ і прыдатны матэрыял для развіцця звязнага маўлення.

Дастаткова цікавым і карысным відам працы з’яўляецца разгадваанне загадак. Вучням шостых класаў на пачатку ўрока прапануецца напісаць адгадкі на наступныя загадкі:

1. *Што на свеце сыцей за ўсё?*
2. *Што на свеце шпарчэй за ўсё?*
3. *Не разыначка я, а мяне ўсе смакуюць, не дзяўчыначка я, а мяне ўсе цалуюць.*
4. *Еду, еду – і ні дарогі, ні следу.*
5. *Што гэта за дарога: хто ідзе, дык кульгае?*
6. *Стаяць слупы бялёныя, на іх шапкі зялёныя.*
7. *Дзе гарады без людзей, а рэкі без вады?*
8. *Бегла свінка, залатая спінка, ільняны хвосцік.*

Атрымаліся такія словы-адгадкі: *зямля, думка, лыжка, лодка, лесвіца, бяроза, карта, іголка, нітка.* Затым вучні называюць прыметы, якія аб’ядноўваюць усе гэтыя словы, і аднаўляюць пропускі ў запісанай на дошцы тэме: “Правапіс канчаткаў скланення ў форме меснага склону адзіночнага ліку”. У спытку з’яўляецца наступны запіс: “Правапіс канчаткаў назоўнікаў I скланення ў форме меснага склону адзіночнага ліку”.

На этапе падвядзення вынікаў урока можна прапанаваць наступнае заданне: устаўце ў прыказку назоўнік канкрэтнай лексіка-граматычнай групы:

1. (Канкрэтны назоўнік) моцная крыламі, а чалавек – (абстрактны назоўнік). За багацце (абстрактны назоўнік) не купіш. Адказы: **Птушка** моцная крыламі, а чалавек – **дружбаю**. За багацце **розуму** не купіш. (Тэма: “Канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі”, 6 клас).

2. *Не той друг, хто (рэчыўны назоўнік) мажа, а той, хто праўду скажа. Якое (зборны назоўнік), такое і насенне.* Адказы: *Не той друг, хто мёдам мажа, а той, хто праўду скажа. Якое карэнне, такое і насенне.* (Тэма: “Зборныя і рэчыўныя назоўнікі”, 6 клас).

3. *Які (асабовы назоўнік), такое і гранне. Хто (асабовы назоўнік) і (асабовы назоўнік) зневажае, той добра не знае. Адказы: Які музыка, такое і гранне. Хто бацьку і маці зневажае, той добра не знае.* (Тэма: “Асабовыя назоўнікі”, 6 клас).

Падчас вывучэння тэмы “Правапіс канчаткаў назоўнікаў 1 скланення ў форме меснага склону адзіночнага ліку (6 клас) можна прапанаваць падобнае да папярэдняга заданне:

1. *Не цані чалавека па твары, а цані па ... (назоўнік 1 скл. у форме М. с. адз. л.). – Не цані чалавека па твары, а цані па душы.* 2. *Дзе розумам не дайду, дык у... (назоўнік 1 скл. у форме М. с. адз. л.) знайду. Дзе розумам не дайду, дык у кнізе (кніжцы) знайду.*

Па тэме “Аднародныя члены сказа, знакі прыпынку пры іх” пяцікласнікам прапануецца скораягаворка, у якой неабходна падкрэсліць аднародныя члены сказа і расставіць знакі прыпынку: *Пайшла Поля на полі і паліла памідоры паволі пустазелле парвала палову перакапала потым прысела пірагоў паела песні папела і праз паўгадзіны паціху пабегла і праз плот пералезла і памідоры панесла.* Заўважым, што скораягаворка – гэта адзін са сродкаў трэніроўкі дыкцыі, таму гэты фальклорны жанр можна выкарыстоўваць падчас правядзення фізкультхвілінкі. Перамагае той, хто хутка і правільна прачытае скораягаворку.

Прыдатным матэрыялам для паўтарэння тэм “Зваротак, знакі прыпынку пры ім”, “Афармленне дыялогу на пісьме”, “Складаны сказ” з’яўляюцца такія цікавыя для вучняў другой ступені навучання жанры, як смяшынкi. Прывядзём прыклад наступнага задання: спішыце, раскрыйце дужкі, расстаўце знакі прыпынку.

Стасік ід...і парашай задачкі па матэматы(ке,цы) (П,п)росі(т, ц)ь сына маці. Стасік уздыхае. (Не) хочаш сыноч? Я хачу раша(т,ц)ь але яны (не) хочу(т,ц)ь рашацца (А,а)(д,т)казвае сын.

Такім чынам, умелае выкарыстанне разнастайнага фальклорнага матэрыялу на розных этапах урока садзейнічае больш паспяховаму засваенню вучэбнага матэрыялу, пашырэнню кругагляду, далучэнню да духоўных набыткаў продкаў, узбагачэнню слоўнікавага запасу, развіццю звязнага маўлення, актывізацыі пазнавальнай дзейнасці вучняў, павышэнню ў іх цікавасці да вучэбнага прадмета і развіццю чытацкай граматынасці.

Літаратура

1. Сысоў, У.М. 3 крыніц спрадвечных / У.М. Сысоў. – Мінск : Выш. шк., 1997. – 415 с.
2. Цітова, Л.К. Беларуская літаратура : вучэб. дапам. для 5-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / Л.К. Цітова. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2016. – Ч.1. – 160 с. : іл.

А.У. Даніч (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

ПРЭЦЭДЭНТНЫЯ ІМЁНЫ ЯК КРЫНІЦА ФАРМІРАВАННЯ КУЛЬТУРНАЙ ГРАМАТНАСЦІ МАЛОДШЫХ ШКОЛЬНІКАЎ

Ключавыя словы: прэцэдэнтныя імёны, культурная граматынасць, фонавыя веды.

Адным з негатыўных вынікаў тэхнакратызацыі навукова-адукацыйных парадыгм з’яўляецца нізкі ўзровень агульнай культуры нашага сучасніка, за чым даволі абыякава назірае грамадства. Пошук спосабаў вырашэння гэтай праблемы заканамерна прывёў да значнай цікавасці з боку навукоўцаў-педагагаў да культурнай граматынасці як сацыяльнага феномена.

Пад культурнай граматынасцю мы разумеем сістэму ведаў, неабходных чалавеку для таго, каб арыентавацца ў сучасным свеце. Тэрмін “культурная граматынасць” належыць амерыканскаму педагогу і культуролагу Э. Хіршу і яго калегам, якія распрацавалі тэорыю культурнай граматынасці яшчэ напрыканцы ХХ стагоддзя, аднак цікавасць да самой тэорыі і створанага на яе аснове “Слоўніка культурнай граматынасці” толькі расце [4]. Базавым тэзісам тэорыі культурнай граматынасці з’яўляецца сцвярджэнне, што “...Люди в каждом из национальных сообществ объединены не только политическими институтами и законами, но и общими (shared) ценностями и аллюзиями, а также общим языком” [1, с. 3]. Адзначым, што прынцыповым для дадзенай тэорыі з’яўляецца тое, што паняцце агульнай мовы ўключае не толькі і не столькі агульныя лексічныя, граматычныя адзінкі, іх моўныя значэнні, а агульныя культурныя канатацыі.

Такім чынам, значэнне ў межах тэорыі культурнай граматынасці – гэта катэгорыя не моўнай семантыкі, а нацыянальнай карціны свету, таму агульныя культурныя канатацыі выключна важныя для паспяховай камунікацыі, у першую чаргу, у межах адной культурна-нацыянальнай супольнасці. Агульныя культурныя канатацыі – гэта тая невыяўная інфармацыя, якую камунікант (чытач, суразмоўца і інш.) павінен, аднак, убачыць ў тэксе, прачытаць ці пачуць “паміж радкоў”. У навуковай практыцы такія сузначэнні атрымалі назву “агульныя фонавыя веды”, валоданне якімі надае магчымасць камфортна існаваць у межах пэўнай нацыянальнай культуры, а імкненне да пашырэння аб’ёму гэтых ведаў адчыняе чалавеку дзверы ў сусветную культуру.

Агульныя фонавыя веды – гэта асноўная частка культурнай граматынасці, гэта не фантом, а канкрэтная веды, якія можна перадаваць ад аднога чалавека да другога. Заўважым, што тэорыя культурнай граматынасці, па задумцы яе распрацоўшчыкаў, мае педагагічную, дакладней, метадычную, адукацыйную аснову, бо галоўнае – навучыць

чытанню / успрыманню / знаходжанню культурнай інфармацыі (фонавых ведаў) у тэксце. Працэс фарміравання культурнай граматычнасці мэтазгодна пачынаецца ўжо на першай ступені агульнай сярэдняй адукацыі, бо малодшыя школьны ўзрост дэманструе пакуль што нязначны міжпакаленны разрыв, і ёсць магчымасць спыніць яго рост ці мінімізаваць негатыўны ўплыў гэтай з’явы на сацыяльны фон у грамадстве.

Складальнікі арыгінальнага “Слоўніка культурнай граматычнасці” і іх паслядоўнікі з іншых краін, у тым ліку расійскія і беларускія навукоўцы, лічаць важнай часткай агульных фонавых ведаў культурна значныя, прэцэдэнтныя ўласныя імёны. Менавіта гэтыя лексічныя адзінкі фарміруюць вакол сябе шырокае культурна-моўнае поле, якое дае магчымасць пашыраць кампетэнтнасць навучэнцаў, у тым ліку малодшых школьнікаў, у галіне айчыннай і сусветнай культуры (паходжанне імені, сувязь з гісторыяй і месцам пражывання, адлюстраванне менталітэту і інш.), а таксама фарміраваць шэраг прадметных і метапрадметных кампетэнцый (арфаграфічныя, арфаэпічныя, граматычныя ўменні, універсальныя вучэбныя дзеянні, у тым ліку навыкі сэнсавага чытання).

Мы далучаемся да думкі навукоўцаў-метадыстаў, культурологаў адносна таго, што фарміраванне і развіццё культурнай граматычнасці, асабліва ў адносінах да навучэнцаў малодшага школьнага ўзросту, мэтазгодна ажыццяўляецца на аснове чытання культура-значных тэкстаў, якія адлюстроўваюць гісторыка-культурныя каштоўнасці народа, яго духоўнасць [2]. Прэцэдэнтныя імёны беларускай культуры з’яўляюцца знакавымі для яе розных сфер: гісторыі, мастацтва, навукі, грамадства, рэлігіі.

Прадэманструем магчымасці вылучэння культурна-значных ведаў на прыкладзе аналізу тэксту, які змяшчае інфармацыю пра прэцэдэнтнае ў беларускай культуры імя *Радзівілы*.

Радзівілы – гэта старажытны, магутны княжаскі род, гісторыя якога цесна пераплялася з гісторыяй самой Беларусі, бо прадстаўнікі ўсіх трох галін (беларускай, польскай і літоўскай) уплывалі на лёс Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і Рэчы Паспалітай. На працягу XV-XVIII стагоддзяў нашчадкі заснавальніка роду Мікалая Старога займалі найбольш значныя дзяржаўныя пасады: так, у розныя перыяды сямёра з Радзівілаў былі канцлерамі (амаль што ўладальнікамі) ВКЛ, дванаццаць – ваяводамі, г.зн. кіраўнікамі Вільні (цяперашні Вільнюс), два – яе архіепіскапамі (кіраўнікамі каталіцкай царквы).

Адзін з самых таленавітых і адукаваных Радзівілаў – Мікалай Чорны – дзякуючы свайму розуму, лічыўся некаранаваным каралём ВКЛ. Будучы сапраўдным патрыётам, ён імат зрабіў для таго, каб вялікае Княства Літоўскае было незалежнай і моцнай дзяржавай. Стрыечная сястра Мікалая Чорнага Радзівіла, самая знакамітая жанчына гэтага роду – Барбара Радзівіл – была каранавана як каралева Польшчы. Адзін з нашчадкаў быў родзічам прэзідэнта ЗША – Джона Кенэдзі.

Пасля знікнення ВКЛ магнацкі род не страціў сваёй магутнасці: Радзівілы ўваходзілі ў вярхушку арыстакратыі Расіі, Аўстрыі, Францыі, Італіі, валодаючы вялікай колькасцю зямель і палацаў на тэрыторыі гэтых дзяржаў. Значная колькасць родавых зямель знаходзілася на тэрыторыі нашай краіны. У цяперашні час з імем Радзівілаў звязаны аб'екты сусветнай культурнай спадчыны ЮНЭСКО – Нясвіжскі і Мірскі замкі, родавыя гнёзды беларускіх магнатаў, сведкі іх росквіту і заняпаду, крыніцы таямнічых легенд і паданняў.

Гэты род налічвае каля пяцісот вядомых прадстаўнікоў, а іх нашчадкаў і сёння можна знайсці як у Старым, так і Новым свеце.

Тэкст змяшчае адкрытыя гісторыка-культурныя звесткі: дастаткова высокія дзяржаўныя, палітычныя і рэлігійныя пасады Радзівілаў, іх імёны, час росквіту, спадчынныя землі, іх месцазнаходжанне і інш. Такая інфармацыя засвойваецца навучэнцамі ў гатовым выглядзе, на рэпрадуктыўным узроўні вучэбнай дзейнасці, безумоўна, папаўняючы іх “культурны багаж”. Каштоўнасць для актывізацыі самастойнай пазнавальнай дзейнасці, прадуктыўнага узроўню, мае пошук і аналіз “згорнутых” звестак, якія схаваны ўнутры онімаў: *Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Вільня, Джон Кенэдзі, Нясвіжскі замак, Мірскі замак* і інш. Такія моўныя адзінкі рэалізуюць свой гісторыка-культурны патэнцыял як у межах пэўнага тэксту, так і за яго межамі. А.Д. Шмялёў характэрызуе такую інфармацыю як “мысленное досье”, якім валодае чытач пра асоб, добра вядомых у нацыянальнай і сусветнай гісторыі і культуры [3].

Актуалізацыя прэцэдэнтнага імя патрабуе ад навучэнца вылучэння з так званага “дасье” пэўных фонавых культурных ведаў, якія не з’яўляюцца нязменнымі. Культурознаўчая інфармацыя гэтага тэксту выяўляецца ў працэсе паведамлення чытачу новых ведаў пра нашых слынных продкаў. Увядзенне ў тэкст онімаў *ВКЛ, Рэч Паспалітая, Вільня* павінны арыентаваць чытача на пэўны гістарычны перыяд і яго асаблівасці. Аднак, як паказвае школьная практыка, ва “ўяўным дасье” навучэнцаў адсутнічаюць адпаведныя фонавыя культурныя веды, таму арганізацыя работы па папаўненні неабходнага культурнага багажу школьнікаў уяўляецца нам проста неабходнай.

Настаўнік, арганізуючы работу па фарміраванні культурнай граматынасці навучэнцаў, павінен ужываць найбольш эфектыўныя метадычныя формы, прыёмы і сродкі навучання, якія рэалізуюцца ў культурна-арыентаваных практыкаваннях. Такія заданні накіраваны на авалоданне моўнай дзейнасцю, пашырэннем фонавых культурных ведаў, азнаямленне з нацыянальнай і сусветнай культурай.

Уяўляецца прадуктыўным выкарыстанне заданняў, якія стымулююць пошукава-даследчую дзейнасць навучэнцаў і павышаюць матывацыю да навучання увогуле. Гэта могуць быць заданні тыпу “*Ці ведаеце вы, якая з легенд Нясвіжскага замка звязана з імем Барбары*”

Радзівіл?”; “Як вы разумеете змест паняццяў “Новы свет” і “Стары свет?”; “Калі знікла Вялікае Княства Літоўскае?” і інш.

Можна прапанаваць навучэнцам практыкаванні, накіраваныя на актывізацыю работы з культуразнаўчым тэкстам: вылучэнне культурна-значнай інфармацыі, вызначэнне ключавых слоў, фонавых культурных ведаў, прэцэдэнтных імёнаў, кампрэсію тэксту, складанне яго плана, абагульненне атрыманых ведаў.

Эфектыўным будзе прапанаваць навучэнцам заданні, якія прадугледжваюць стварэнне ўласнага прадукту на матэрыяле прэцэдэнтных імёнаў, напрыклад, паведамлення “Гісторыя Мірскага замка”, “ВКЛ у гісторыі Беларусі” ці падрыхтоўку графічнай схемы “Генеалагічнае дрэва Радзівілаў” або творчы пераказ “Чорная дама Нясвіжскага замка”.

Работа над такімі заданнямі будзе, безумоўна, спрыяць развіццю творчага мыслення навучэнцаў як універсальнага спосабу ўваходжання ў свет нацыянальнай культуры, узбагачэння ўласнага культурнага ўзроўню, развіцця лінгвакультуралагічнай кампетэнтнасці. Акрамя таго, характар такіх заданняў прадугледжвае авалоданне ўніверсальнымі вучэбнымі дзеяннямі і, як вынік, фарміраванне і развіццё метапрадметных кампетэнцый. Матэрыялам для дадзенай дзейнасці можа стаць любое прэцэдэнтнае імя, значнае для нацыянальнай і сусветнай культуры.

Літаратура

1. Варанцоў, Р.І. Культурная граматынасць: амерыканская версія [Электронны рэсурс] / Р.І. Варанцоў // Веснік Герценаўскага ўніверсітэта. – 2009. – № 3. – Рэжым доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-gramotnost-amerikanskaya-versiya>. – Дата доступу: 25.07.2010.

2. Хадзякова, Л.А. Культуралогія падыход да выкладання рускай мовы: манаграфія / Л.А. Хадзякова. – Масква: Выд-ва МДАУ, 2012. – 291 с.

3. Шмялёў, А.Д. Найменні і аўтаномнасць імя / А.Д. Шмялёў, Т.В. Бульгіна // Моўная канцэптуалізацыя свету (на матэрыяле рускай граматыкі). – Масква: Школа “Мовы рускай культуры”, 1997. – С. 425-43.

4. Hirsch, E.D., Jr. Cultural Literacy. What every American needs know. –N.Y., 1988.

Н.П. Даўбешка (ДУА “Гімназія № 2 г. Віцебска”)

АСАБЛІВАСЦІ ВЫКЛАДАННЯ АРФАГРАФІІ Ў ШКОЛЕ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

Ключавыя словы: пісьменнасць, арфаграфія, арфаграфічная памылка, арфаграфічнае правіла, тэкст, новае слова.

Праблема навучання арфаграфічнай пісьменнасці – адна з найбольш актуальных праблем сучаснай школы і грамадства ўвогуле. Арфаграфічная пісьменнасць з’яўляецца найважнейшым складнікам адукаванага чалавека.

Валодаючы ёй, карыстальнік мовай робіць зносіны з іншымі людзьмі больш лёгкімі і зразумелымі. Яшчэ Л.У.Шчэрба заўважыў, што “калі ўсе будуць пісаць па-рознаму, то мы перастанем разумець адзін аднаго. Значыць, сэнс і каштоўнасць арфаграфіі ў яе адзінстве. Чым ідэальнейшае гэта адзінства, тым прасцейшае ўзаемаразуменне” [1, с. 57].

На жаль, сённяшнія школьнікі ў пераважнай большасці не могуць пахваліцца высокім узроўнем арфаграфічнай пісьменнасці, прычым гэта можна сказаць як у дачыненні да беларускай мовы, так і да рускай. Прычын нізкага ўзроўню можна назваць некалькі. Самая відавочная – вучні зараз мала чытаюць, таму зрокавы канал успрымання напісанага або надрукаванага слова выкарыстоўваецца слаба. На змену традыцыйнай кнізе прыйшла інтэрнэт-камунікацыя. Думаецца, што з двух спосабаў адпачынку – чытанне кніг і зносіны ў ВК – сучасны школьнік аддаць перавагу апошняму. Магчыма, у такім выбары ёсць свае станоўчыя моманты, аднак калі весці гаворку пра пісьменнасць, у тым ліку арфаграфічную, то гэта адзін вялізны мінус. У неафіцыйных стасунках карыстальнікі інтэрнэта кіруюцца прынцыпам “пішу так, як ведаю і як хачу”, а паколькі тых, хто на самай справе ведае, сярод маладых людзей нямнога, у іх ствараецца ўражанне, што якраз такое пісьмо і ёсць норма. Пры неабходнасці стварыць “афіцыйнае” выказванне па-беларуску (напрыклад, да ўрока мовы ці літаратуры) вучні звяртаюцца да тэкставых рэдактараў, правапісных праграм, інфармацыйна-даведачных парталаў у інтэрнэце, якія, канечне, могуць дапамагчы, аднак дапамагаюць не ва ўсім і не заўсёды і зусім не садзейнічаюць павышэнню ўзроўню арфаграфічнай пісьменнасці, бо ў такой працы адсутнічаюць свядомыя адносіны да авалодання правіламі правапісу.

Дык як жа ў сучасных умовах скіраваць вучнёўскую аўдыторыю да разумення таго, што ўменне правільна пісаць не менш важнае, чым уменне правільна гаварыць? Як прывіць цікавасць вучню да гэтага важнага складніка агульнай культуры чалавека? Зразумела, што ў аснове настаўніцкай працы заўсёды будуць ляжаць традыцыйныя падыходы, метады, прыёмы навучання арфаграфіі: метады моўнага аналізу і сінтэзу, што часта выкарыстоўваецца, напрыклад, пры засваенні правапісу марфем; метады запамінання, актуальныя пры завучванні слоў-выключэнняў з правіл, правядзенні зрокавых дыктантаў, спісванняў і да т.п.; метады рашэння графіка-арфаграфічных задач, якія, па сутнасці, з’яўляюцца праблемна-пошукавым метадам і інш. Аднак творчы настаўнік здольны “асучасніць” іх, ператварыць добра вядомае ў новае. Такой цікавінкай на ўроку па вывучэнні арфаграфіі можа стаць тэкст – правільны, разумны, пазнавальны тэкст. На нашу думку, непарыўнае спалучэнне правапіснай і маўленчай падрыхтоўкі вучняў з’яўляецца адной з умоў паспяховага фарміравання правапісных уменняў.

23 ліпеня 2008 года быў прыняты, а з 1 верасня 2010 года ўступіў у дзеянне Закон Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і

пунктуацыі”. Больш за дзесяцігоддзе грамадства карыстаецца новай рэдакцыяй “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”. У ёй захаваліся нязменнымі існуючыя правілы беларускай арфаграфіі і ўсе асноўныя правілы, што дзейнічалі з 1959 года. Мэтай аўтараў новай рэдакцыі было ўпарадкаваць, уніфікаваць іх, зняць асобныя выключэнні. Дзесяцігоддзе таму здавалася, што працэс “перавучвання”, “прывыкання” да новых момантаў у арфаграфіі будзе складаным і для настаўнікаў, і для вучняў. На справе ўсё аказалася не такім страшным. Магчыма, на працягу пераходнага перыяду пэўныя цяжкасці адчулі вучні-старшакласнікі, для якіх арфаграфічныя правілы на той час ужо ўяўлялі больш-менш стройную сістэму, аднак маладыя людзі заўсёды з’яўляюцца мабільнымі і хутчэй прымаюць новае, чым прадстаўнікі старэйшага пакалення. Тым больш што змены адбыліся ў бок спрашчэння і тычыліся ў першую чаргу правапісу запазычаных слоў. На той час карыснымі аказаліся разнастайныя міні-тэксты, якія можна было прапанаваць у выглядзе разнастайных дыктовак (папераджальных, зрокавых, праверачных, творчых, вольных) і якія былі насычаны словамі, што падлеглі гэтым зменам. Зараз, калі спецыяльна акцэнтавацца на правапісе падобных слоў няма патрэбы, бо вучні знаёмяцца з адпаведнымі правіламі яшчэ ў 5 класе, можна выкарыстаць падобныя тэксты, адаптаваўшы іх да пэўнага класа, пры паўтарэнні розных арфаграфічных тэм. А калі ўдасца падабраць ілюстрацыйны матэрыял, то арфаграфічнае правіла акажацца яшчэ і наглядным.

Параўн.: У свеце столькі цікавых, незвычайных мясцін, дзе хацелася б пабываць! Горад Нью-Ёрк з яго будынкамі-гмахамі, самы бяспечны ў свеце горад Токія, афрыканскі Кейптаўн у Афрыцы, Манчэстэр у Англіі, помнік археалогіі Стоўнхендж, возера Антарыа, рака Одэр... Пакуль што падарожнічаю там толькі ў марах. – У свеце столькі цікавых, незвычайных мясцін, дзе хацелася б пабываць! Нью-Ёрк – горад будынкаў-гмахаў: іх тут больш чым пяць з паловай тысяч. Токія – адзін з самых вялікіх (14 мільёнаў жыхароў) гарадоў у свеце і адначасова самы бяспечны. Кейптаўн – горад у Паўднёва-Афрыканскай Рэспубліцы, дзе знаходзіцца Акварыум двух акіянаў – самы вялікі ў Паўднёвым паўшар’і. За шклом вышынёй адзінаццаць тысяч метраў плаваюць больш чым 300 прадстаўнікоў Атлантычнага і Індыйскага акіянаў... Пакуль што падарожнічаю там толькі ў марах.

Зразумела, што моўны матэрыял, які абіраецца для арфаграфічнай працы, павінен адпавядаць узроставым асаблівасцям вучняў, быць для цікавым і актуальным. Напрыклад, зараз, калі дзеці зачытваюцца раманамі Джаан Роўлінг, можна было б прапанаваць пяцікласнікам наступны ўрывак: *Містар і місіс Дурслі жылі на Крушынавай вуліцы ў доме нумар чатыры і вельмі ганарыліся тым, што яны, на шчасце, абсалютна нармальныя людзі. Дурслі мелі ўсё, што хацелі, аднак у іх быў адзін сакрэт, і больш за ўсё на свеце яны баяліся, што нехта яго раскрыве. Яны б не вынеслі, калі б хто-небудзь дазнаўся пра Потэраў. Невялікі тэкст дае*

багатыя магчымасці для разважанняў: і гутарка па змесце (чаму Дурслі баяліся?), якая можа матываваць да прачытання тых, хто незнаёмы з творами, і лексічная праца (*Крушынавая вуліца, містар, місіс*), і вырашэнне арфаграфічных задач (чаму словы *містар* і *Потэр* пішуцца па-рознаму?). Заадно можна ўзгадаць імя пісьменніцы і запісаць яго па-беларуску.

Настаўніку няцяжка падрыхтаваць да ўрока тэксты, у якіх словы на пэўнае арфаграфічнае правіла можна аб'яднаць тэматычна. Напрыклад, у 5 класе, разглядаючы правапіс літар *э, о, а*, гэта можа выглядаць так: *У міжнародным лагеры я пазнаёміўся з італьянскім хлопчыкам Антонія. Ён імат расказваў мне пра сваю радзіму – горад Піза. Там нарадзіўся знакаміты фізік Галілеа Галілей. На развітанне сябар падарыў мне кнігу “Прыгоды Пінокія”. У старэйшых класах такой працай з цікавасцю займаюцца самі вучні. Напрыклад, у 10 класе, паўтараючы правапіс мяккага знака і апострафа, вучні атрымалі заданне аб'яднаць міні-тэкстам 5 выпадковых слоў, прапанаваных імі ж, на гэта правіла. Вось адзін з удалых, на нашу думку, прыкладаў такога спантаннага пісьма: *Інжынер Х'юстан з сям'ёй быў на адпачынку, калі пачалася эпідэмія. Вяртацца ў родны горад прыйшлося ў аб'езд усіх густанаселеных мясцін. А там эпідэмія біла ўсе рэкорды. Каб усталяваць бар'ер інфекцыі, жыхарам у найкароткі час прапанавана было зрабіць ін'екцыі. Ведаючы гэта, Х'юстан з сям'ёй прайшлі вакцынацыю, пасля чаго вырашылі пажыць за горадам, на ўзмор'і, пакуль вірус не адступіць.**

Надзвычай актуальна сёння выкарыстоўваць на ўроках беларускай мовы ў якасці дыдактычнага матэрыялу культуразнаўчыя тэксты, якія валодаюць багатым выхаваўчым патэнцыялам. Як нам здаецца, факты духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа: традыцыі, мараль, побыт, жыццёвая філасофія, каштоўнасці, нацыянальныя сімвалы і інш. – для маладога пакалення сёння набываюць новы сэнс, становяцца цікавымі. Думаецца, што каментарый або аналіз зместу такога матэрыялу вельмі часта можна спалучаць з арфаграфічнай працай. Прыклад у якасці прыкладу наступны тэкст: *Афіцыйна-сталоўкавая назва – першая страва. Нейтральная – суп. Каліс..ці ж у нас казалі “поліўка”. Так называліся ўсе супы, апроча тых, што мелі свае адметныя “імёны”: бор., капуста і г.д. Зрэшты, і поліўкі паміж сабой р..зніліся. Так, поліўка .. піва называлася грамааткай, .. гусінай ці свін..ой кр..ві – чорнай поліўкай. Звычайна нам сё..ня слова “суп”, запазычан..ае пра.. нямецкую мову, пры..шло ў Літву і Беларусь толькі ў 18 стагод..зі, і на..перш яго ўжывалі пр..в..л..яваныя слаі грама..ства.*

На..даўжэй “поліўка” затрымалася ў с..лянскім асяро..ку: панскі суп тут прыжываўся ця..ка. Ды і што казаць, калі нават на мяжы 19-20 стагод..зяў с..ляне гатавалі поліўку: ..пярыша закід..валі варыцца мяса .. прыправамі (у пос..ныя дні – грыбы, рыбу), потым невялікую колькас..ць мукі разв..дзілі вадой і залівалі ў гаршчок, далівалі хлебным квасам або

сыр..ваткай, бураковым ра..солам. У некаторых ра..нах у поліўку дадавалі хлебную ро..чыну. (Паводле Алеся Белага)

Плэннай на ўроках па вывучэнні арфаграфіі з’яўляецца і карэктарская праца. У якасці зыходнага пры гэтым можа выступаць самы розны моўны матэрыял, напрыклад, выбраны з друкаваных СМІ, якія ў правапісных адносінах часам паводзяць сябе надзвычай “агрэсіўна”, ігнаруючы агульнавядомыя і відавочныя правілы. Аналагічную работу можна практыкаваць і з выкарыстаннем тэкстаў, аформленых на альтэрнатыўным варыянце беларускай мовы – т.зв. тарашкевіцы. Яе можна сустрэць у друкаваным і (найчасцей) у электронным выглядзе: на многіх беларускамоўных інтэрнэт-рэсурсах класічны правапіс шырока выкарыстоўваецца ў прыватнай камунікацыі (форумы, сацыяльныя сеткі і інш.). Цікаваць у вучняў выклікае карэктарская праўка літаратурных твораў, напісаных на пачатку ХХ стагоддзя, напрыклад, вершаў Максіма Багдановіча з факсімільнага выдання зборніка “Вянок”. Дарэчы заўважыць, што згаданая вышэй тарашкевіца ў многіх выпадках якраз адлюстроўвае багдановічаўскую арфаграфію.

Надзвычай важным элементам у выпрацоўцы арфаграфічнай пільнасці з’яўляецца таксама планамерная, прадуманая слоўнікавая праца. За апошнія дзесяцігоддзі лексічны склад мовы істотна абнавіўся, у тым ліку за кошт шматлікіх запазычанняў. Можна па-рознаму да гэтага ставіцца, аднак варта прызнаць аб’ектыўнасць і бесперапыннасць гэтага працэсу. Канструктыўны падыход заключаецца ў тым, каб навучыць школьнікаў правільна ўжываць новыя словы і правільна іх пісаць. Спосабаў уключэння новай лексікі ў змест урока і ва ўжытак вучняў шмат – ад “выпадковага” ўжывання ў маўленні настаўніка да (з наступнай акцэнтацыяй на слове) мэтанакіраваных заданняў на пошук і збіранне такіх адзінак. На старонках друкаваных СМІ, у тэле- і радыёэфіры ўсё часцей выкарыстоўваюцца словы, якія не знайшлі пакуль адлюстравання ў слоўніках, аднак называюць прадметы і з’явы, што сталі неад’емнай часткай нашага жыцця: *аўтлет, баёнік, варкаўт, гіраскутар, квадракоптар, кэшбэк, лаўкост, месенджар...* Часовая некадыфікаванасць такіх адзінак нярэдка выклікае арфаграфічны разнабой: *банер – банэр – банар, біткоін – біткойн, варкшоп – воркшоп, ланчбокс – ланч-бокс, сегвей – сегвэй, сіквел – сіквэл, фан-зона – фанзона, фудкорт – фуд-корт, хостэл – хостал.* Чым не матэрыял для арфаграфічных хвілінак, падчас якіх вучні не толькі ўзгадаюць правілы правапісу, але і папрактыкуюцца ва ўменні весці дыскусію на навуковую тэму? Праца з неалагізмамі павінна стаць сістэматычнай і ў ідэале скіраванай ад вучня да настаўніка, каб у саміх дзяцей з’явілася звычка фіксаваць новыя словы, звяртаць увагу на іх правапіс і прыходзіць з гэтым матэрыялам на ўрок.

Выкладанне арфаграфіі ў сучаснай школе можа і павінна ісці ў нагу з часам. Граматыка-правапісны кірунак навучання нашых падручнікаў – гэта

не дрэнна. Сучаснаму маладому чалавеку трэба быць пісьменным. Аднак вывучаць арфаграфію дзеля арфаграфіі нельга, урокі правапісу павінны забяспечваць засваенне мовы як інструмента зносін, інструмента пазнавання свету, інструмента будучай прафесійнай дзейнасці.

Літаратура

1. Щерба, Л.В. Безграмотность и её причины // Л.В. Щерба. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.

А.У. Казлова (ДУА “Полацкая дзяржаўная гімназія № 1 імя Францыска Скарыны”)

РОЛЯ НАСТАЎНІКА Ў РАЗВІЦЦІ ТВОРЧЫХ ЗДОЛЬНАСЦЕЙ ВУЧНЯЎ НА ЎРОКАХ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ

Ключавыя словы: развіццё творчасці вучняў, крэатыўныя заданні на ўроках мовы, методыка напісання сачынення.

Амерыканскі псіхолаг Абрахам Маслоу яшчэ ў 50-я гг. ХХ ст. ставіў знак роўнасці паміж паняццем *крэатыўнасць* (*творчыя здольнасці*) і паняццем *здаровай Асобы*, якая імкнецца да самаактуалізацыі. Калі звярнуцца да выказванняў Л. Выгоцкага і В. Сухамлінскага (“Творчасць – норма дзіцячага развіцця”, “Кожнае дзіця – паэт, і настаўніку неабходна ўвесці яго ў свет творчасці”), становіцца зразумелай першасная задача настаўніка – дапамагчы вучням актуалізаваць іх творчыя здольнасці, развіць іх. Сёння ў развіцці кампетэнтнай творчай асобы самай важнай становіцца дзейнасць настаўніка і, канечне ж, непасрэдная самастойная работа вучня.

Проста даць тэму і прапанаваць напісаць на гэтую тэму замалёўку або сачыненне – гэта проста для настаўніка, але вельмі няпроста пры такіх умовах прыходзіцца вучню, бо вельмі часта апошняму трэба доўга думаць, як гэтае заданне рэалізаваць на практыцы, а калі нічога не прыдумвае, то спісвае штосьці ў інтэрнэце або робіць работу абы-як (не так, як гэта хацеў бачыць у ідэале настаўнік).

Развіваць творчасць, а разам з гэтым і камунікатыўныя ўменні настаўнік можа, сістэмна прымяняючы пісьмовыя творчыя работы як на ўроках мовы, так і на ўроках літаратуры. Неабходна падштурхоўваць да творчасці, падтрымліваць ідэі і вынікі творчай дзейнасці.

У настаўніка павінен быць арсенал творчых заданняў і сістэма выканання іх вучнямі адпаведна ўзроставым і індывідуальным асаблівасцям (ці то гэта складанне моўных задачак, ці то ажыўленне прадмета, ці то напісанне па аналогіі ўласнага вершаказа або хайку, ці правядзенне лінгвістычнага эксперымента, ці складанне анкеты для апытання па праблеме і многае іншае).

Трэба прапанаваць вучням пэўны алгарытм іх дзеянняў па напісанні работы, пазнаёміць з крытэрыямі ацэнкі, каб яны маглі імкнуцца да максімальнай рэалізацыі задумы. Можна прапанаваць эталоннае выкананне задання, каб у іх было ўяўленне аб тым, што ў рэшце рэшт можа атрымацца. З другога боку, неабходна пазбягаць традыцыйных інструкцый “што? як? калі? дзе? зрабіць”, можна даць пэўны штуршок, “падарыць” пэўную ідэю, але не рабіць замест дзіця яго асноўную работу.

Эфектыўнымі як на ўроках, так і на факультатыўных занятках з’яўляюцца разнастайныя **творчыя заданні**: міні-сачыненні, эцюды, вершы, творчыя рэцэпты, акравершы, тэксты на адну літару, уласныя заданні па тэме і г.д.

Як прыгатаваць добрае зімовае надвор’е

Каб прыгатаваць добрае надвор’е ўзімку, вам спатрэбіцца даволі многа блакітнага чыстага неба, якое можна купіць на фабрыцы надвор’я. На блакітнае неба пастаўце крыху маленькіх белых хмарак, якія ўваходзяць у камплект, каб бліскучыя сняжынкі заўсёды прыпраўлялі вашы шапкі і шалікі. Затым пастаўце ў халадзільнік некалькі шклянак снегу, і праз пару гадзін рассыпайце сям-там невялікімі гурбамі па зямлі. А на дрэвы абавязкова пасыпце іней, каб пад вечар усе галіны бязгучна іскрыліся ад мяккага святла маладзіка, які таксама своечасова трэба выкаціць на ўжо пацямнелае неба. Не забывайцеся выказаць сняжынкі да наступнага дня.

Прыемнага надвор’я! (Краско Наталля, 7 клас)

У настаўніка павінен быць комплекс цікавых твораў мастакоў слова, на якіх вучні будуць вучыцца ствараць уласныя тэксты. Для гэтага можна выкарыстаць вершаказы і пункціры А. Разанава, акравершы Р. Барадуліна, Я. Сіпакова, М. Багдановіча, мініяцюры і абразкі З. Бядулі, Я. Брыля. Карысным з’яўляецца і накапленне творчых работ вучняў: заўсёды знойдуцца ў класе дзеці, якія захочуць зрабіць лепш за “ўзорны прыклад”, якія “пераствораць” пачутае ад настаўніка.

Рыгор Барадулін

АКРАЎДЗЯКА

Мрояй маладых правідны дым

Адцяняе боскі профіль храма.

Моліцца нябёсам пілігрым,

А над ім святая зорка Мама...

Глухое біццё сэрца,

Арытміі пазбаўленае...

Рамонкавы шлях да

Мары...

мОра, што сустракаецца з

Небам дзесьці ў бязмежжы...

І разуменне:

Я – частка Сусвету!.. (Цітова Паліна, 10 клас)

Як на ўроках мовы, так і на ўроках літаратуры заслугоўвае ўвагі **методыка напісання сачыненняў Ірыны Георгіеўны Мінералавай**. Гэтая методыка мае нескладаныя правілы, што заключаюцца ў наступных палажэннях: настаўнік рыхтуе сістэму пытанняў або пачаткаў сказаў, якія вучні паступова самастойна працягваюць, фармулююць пісьмова ў сваіх сшытках. Наступнае пытанне ці пачатак думкі агучваецца толькі пасля таго, як большасць вучняў у класе справілася з папярэднім запісам.

Можна прадугледжваць варыятыўнасць фармулёвак пытанняў і пачаткаў сказаў (напрыклад: *Што вы адчуваеце / уяўляеце, калі вымаўляеце / чуеце слова “мама”, “мамачка”?* ці *Але ці толькі на неверагоднае / незвычайнае звяртае ўвагу аўтар?*). Таму пытанні можна не агучваць, а раздаваць у друкаваным выглядзе для самастойнай работы.

У прыведзенай ніжэй сістэме пытанняў па апавяданнях Яна Баршчэўскага асаблівасць заключаецца ў тым, што тэма фармулюецца не настаўнікам, а самім вучнем у залежнасці ад таго, якую тэму ён хоча раскрыць у сваёй пісьмовай рабоце, у залежнасці ад таго, якая тэма яго больш “закранула” падчас прачытання твораў Яна Баршчэўскага.

“Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”.

Якія асацыяцыі ўзнікаюць у вас, калі вы чуеце назву “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”?

З якімі творамі з гэтай кнігі вам ўдалося пазнаёміцца?

Што незвычайнае / фантастычнае ўразіла ў гэтых апавяданнях?

Ці толькі на неверагоднае / незвычайнае звяртае ўвагу аўтар?

Якую думку хацеў правесці аўтар праз усю кнігу?

Фармулёўка ўласнай тэмы сачынення.

На прыкладзе якога(іх) апавядання(ў) гэта найбольш выразна бачна?

Ці ёсць герой, які з’яўляецца правадніком гэтай думкі?

ТАК: Каму выказвае гэтую думку герой? Якімі словамі? Якімі сваімі дзеяннямі ён сцвярджае сваю пазіцыю?

НЕ: Тады якім чынам становіцца зразумелай гэта думка? Як паводзяць сябе іншыя героі?

Ці актуальная выказаная аўтарам думка сёння? На што сёння варта звярнуць увагу? Каму варта звярнуць увагу – моладзі, старэйшаму пакаленню, усім?

Якое ўражанне аказалі апавяданні непасрэдна на цябе? Ці прымаеш ты пазіцыю аўтара? Пераканаў ці не пераканаў цябе ў нечым аўтар?

Які афарызм / якія словы запомніліся з апавяданняў Яна Баршчэўскага?

Які асацыятыўны рад можна напісаць цяпер, пасля разважання над ідэяй апавяданняў, іх глыбінным зместам?

Нельга баяцца таго, што вучнёўскія работы па адной сістэме пытанняў будуць шаблонныя, аднатыпныя, пазбаўленыя творчага характару. Кожны вучань адказвае на прапанаваныя пытанні па-свойму, выказвае сваё меркаванне, пацвярджае свае думкі самастойна падабранымі

цытатамі з тэксту. Былі выпадкі напісання па такім алгарытме сачыненняў у вершаванай форме.

Калі гаварыць пра сістэмы пытанняў і пачаткаў сказаў, трэба адзначыць, што такога кшталту работа дазваляе фарміраваць станоўчую самаацэнку вучняў, упэўненасць у сваіх сілах і магчымасцях. Дазваляе стымуляваць далейшае развіццё асобы.

Дадзеная сістэма па напісанні сачыненняў вучнямі адзначаецца як станоўчая практыка, бо яны разумеюць, з чаго пачаць сваю работу, не забываюцца выкарыстаць цытаты для пацвярджэння ўласнай думкі, час на ўроку праводзяць максімальна эфектыўна і за ўрок паспяваюць справіцца з пастаўленай задачай; у вучняў адсутнічае неабходнасць шукаць чужыя тэксты на прасторах інтэрнэт-сеціва. Настаўнік у выніку такой дзейнасці атрымлівае работы, якія ён загадзя “запраграмаваў” сваімі пытаннямі, не перажывае за сітуацыю “дзвюх-трох” аднолькавых работ. Логіка выкладу думак у вучнёўскім сачыненні залежыць толькі ад логікі выдачы настаўнікам пытанняў у сістэме.

У творчасці няма краю. Разуменне гэтага дазваляе штодзённа спазнаваць свет і сябе ў гэтым свеце, самаўдасканалвацца і самарэалізоўвацца. І тады той, хто не гаварыў, загаловаць перад вялікай аўдыторыяй; той, хто не пісаў вершаў, надрукуе цэлы зборнік уласнай творчасці; той, хто трымаў пэндзаль толькі ў пачатковай школе, пачне пісаць вялікафарматныя карціны. Адным словам, з прытчы пра матылька – усё ў нашых руках.

Такім чынам, настаўнік павінен вучыць школьніка быць творчым чалавекам: быць здольным спраўляцца з новым, імправізаваць, не баяцца змен, а адчуваць сябе камфортна, сустракаючыся з новым, быць здольным ствараць “тут-і-зараз”, канцэнтравацца на сітуацыі, добра бачыць і чуць тое, што адбываецца ў канкрэтны момант. Адукацыю нельга ўжо разглядаць проста як працэс навучання – гэта цяпер і працэс выхавання характару, фарміравання кампетэнтнай асобы.

В.В. Кайданава (ДУА “Сярэдняя школа № 32 г. Магілёва”)

ВЫКАРЫСТАННЕ МЕТАДАЎ І ПРЫЁМАЎ РАЗВІЦЦЯ КРЫТЫЧНАГА МЫСЛЕННЯ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ З МЭТАЙ ФАРМІРАВАННЯ МАЎЛЕНЧА-КАМУНІКАТЫЎНАЙ КАМПЕТЭНЦЫІ ВУЧНЯЎ

Ключавыя словы: гексаганальнае навучанне, крытычнае мысленне, маўленча-камунікатыўная кампетэнцыя, маўленчая дзейнасць.

Рэфармаванне сістэмы адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь суправаджаецца істотнымі зменамі. У наш час, калі сучасная школа

знаходзіцца ў рэжыме эксперыменту, творчых пошукаў, стан беларускай адукацыйнай школы XXI ст. найперш залежыць ад настаўніка.

На ўроках беларускай мовы я выкарыстоўваю метады і прыёмы тэхналогіі крытычнага мыслення. Найбольш эфектыўным метадам гэтай тэхналогіі лічу шасцівугольнае (гексаганальнае) навучанне. Шасцівугольнікі (гексы) – гэта пэўным чынам фармалізаваныя веды па пэўным аспекце. Гексы далучаюцца адзін да аднаго дзякуючы паняццёвым сувязям, што дазваляе фарміраваць у вучняў уменні ствараць самастойныя кароткія выказванні розных тыпаў і вылучаць сувязі паміж апісанымі фактамі, развіваць навыкі работы ў групах.

Яшчэ адным дзейным метадам для фарміравання маўленча-камунікатыўнай кампетэнцыі вучняў з’яўляецца выкарыстанне на ўроках беларускай мовы інтэлект-карт. Іх мэтазгодна выкарыстоўваць на ўроках, якія змяшчаюць вялікі аб’ём інфармацыі. Асноўныя ўласцівасці выкарыстання інтэлект-карт наступныя: яны заснаваны на асацыяцыях, здольныя задзейнічаць іерархічнае мысленне, маюць прыцягальнае візуалізаванае аблічча: колер, малюнкi, значкі. Карты памяці на ўроках беларускай мовы – гэта спосаб засвойваць новую інфармацыю інтэграваным, арганізаваным спосабам, таму ўспрыманне новых ведаў адбываецца лягчэй і ў большым аб’ёме.

Цікавую маўленчую сітуацыю стварае метады “Відэасюжэт”. Пры выкананні практыкаванняў вучням прапануецца прагледзець відэарады карцін вядомых беларускіх мастакоў і адказаць на прапанаваныя пытанні. Візуалізацыя вучэбнага матэрыялу таксама спрыяе развіццю міжпрадметных сувязей. Перад дэманстрацыяй відэарады важна дакладна паставіць перад вучнямі пытанні, на якія трэба адказаць пасля прагляду карцін і адзначыць неабходнасць лаканічнасці выказвання. Гэты метады вучыць школьнікаў выражаць свае ўласныя думкі і, што не менш важна, слухаць і разумець суразмоўцаў.

На сваіх ўроках беларускай мовы праводжу лексічныя і фразеалагічныя хвілінкі, якія займаюць мала часу, могуць выкарыстоўвацца на розных этапах, не супярэчаць асноўнай адукацыйнай тэме і ў той жа час узбагачаюць слоўнікавы запас вучняў нацыянальна-маркіраванымі моўнымі адзінкамі. У якасці лексічных хвілінкаў прапаную вучням заданні на знаходжанне “Чацвёртага лішняга”, падбор аднаслоўных адпаведнікаў, суаднясенне слова з яго лексічным значэннем, размеркаванне слоў па тэматычных групах.

Выкарыстанне метадаў і прыёмаў тэхналогіі крытычнага мыслення дапамагае зрабіць заняткі цікавымі, пазнавальнымі, заахваціць школьнікаў да навучання роднай мове, павысіць веды па прадмеце, падрыхтаваць да ўдзелу ў алімпіадах і разнастайных конкурсах.

У 5-6 класах я працую з вучнямі над вырашэннем наступных задач: засваенне сістэмы мовы, развіццё ўменняў карыстацца мовай у розных

відах маўленчай дзейнасці, авалоданне маўленчай тэорыяй і культурай маўлення, спосабамі перадачы думкі ў вуснай і пісьмовай формах, уменняў ствараць самастойныя вусныя і пісьмовыя выказванні розных тыпаў, стыляў і жанраў, развіццё сродкамі мовы камунікатыўнай, духоўна-маральнай, грамадзянскай і мастацка-эстэтычнай культуры вучняў. Выкарыстанне метадаў і прыёмаў тэхналогіі крытычнага мыслення павінна выклікаць у вучнёўскай аўдыторыі жаданне выказвацца па-беларуску, ствараць сітуацыю поспеху, вучыць дакладнасці і лаканічнасці ў маўленні, правілам суразмоўцы.

На самым першым уроку беларускай мовы “Чалавек і мова. Камунікатыўная функцыя мовы” з мэтай устанавлення маўленчага кантакту з вучнямі я выкарыстоўваю метада “Алітарацыя імя”, сутнасць якога ў наступным: школьнікі называюць сваё імя і на тую ж літару, што пачынаецца імя, даюць сабе характарыстыку (напрыклад, Вольга – вясёлая, Андрэй – актыўны, Косця – кемлівы і інш.).

На пачатку ўрока беларускай мовы мэтазгодна выкарыстоўваць прыём “Асацыяцыі”. Вучні павінны па чарзе выказаць свае думкі, якія ўзнікаюць у іх у сувязі з назвай тэмы, супаставіць іх з выказваннямі аднакласнікаў і вызначыць тыя асацыяцыі, што паўтараюцца.

Пры вывучэнні ў 6 класе тэмы “Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету. Літаратурная мова і народныя гаворкі” (у працэсе разгляду пытання пра нарматыўнасць як асноўную рысу літаратурнай мовы) прапаную вучням адказаць на пытанне, як яны разумеюць слова *норма*.

Пры вывучэнні ў 5 класе тэмы “Дыялог” прапаную вучням пералічыць не больш за 2-3 асацыяцыі, якія ўзнікаюць у сувязі з фармуліроўкай тэмы (прыкладныя адказы вучняў: размова, зносіны, маўленне). На этапе мэтавызначэння працую, выкарыстоўваючы прыём “Асацыятыўны рад”. Вучні павінны пералічыць не больш за 2-3 асацыяцыі, якія ўзнікаюць у сувязі з фармулёўкамі тэмы. Напрыклад, размова, зносіны, маўленне. Пры вывучэнні ў 5 класе тэмы “Будова сказа. Галоўныя члены” на этапе актуалізацыі набытых ведаў выкарыстоўваю метада “Знайдзі памылку”. Прапаную вучням знайсці памылкі ў вызначэнні галоўных членаў сказа, запісаных на дошцы. *Хто даў табе імя такое? Мой бацька будзе дамы. Свята мне прыносіш ты ўсмешкай маладой.*

Для сумеснага мэтавызначэння самастойнага вызначэння вучнямі задач урока выкарыстоўваю прыём “Працягні фразу”: *Сёння на ўроку я аднаўлю веды аб... (...аб змяненні дзеясловаў па часах, а таксама аб правапісе часціцы не з дзеясловамі). Сёння на ўроку буду вучыцца... (...правільна вызначаць час дзеясловаў, ужываць іх у вусным і пісьмовым маўленні, правільна пісаць часціцу не з дзеясловамі). Мне гэта неабходна для таго, каб... (...атрымаць добрую адзнаку па мове і быць пісьменным, адукаваным чалавекам).*

На аперацыйна-дзеясным этапе мэтазгодна выкарыстоўваць метады “Тры сказы”, сутнасць якога ў наступным: вучням прапануецца прачытаць правіла і перадаць яго змест трыма сказамі. Перамагае той школьнік, у якога атрымалася гэта зрабіць больш дакладна.

Прыклад: *Сказы з дзейнікамі і выказнікамі называюцца неразвітымі. Сказы, у якіх ёсць яшчэ і даданыя члены, называюцца развітымі. Неразвітыя сказы могуць складацца толькі з дзейніка ці выказніка.*

На аперацыйна-дзеясным этапе ў 6-ым класе пры вывучэнні тэмы “Суфікс як значымая частка слова” выкарыстоўваю прыём “Складальнік”. Я называю слова (напрыклад, *фарба*) і перадаю мяч, а вучань павінен утварыць новае слова з суфіксам (напрыклад, *фарбаваць*).

Вядучай умовай рэалізацыі прыёму “Інтэрв’ю” з’яўляецца “Дыялагічнасць”. У працэсе работы па парах вучні акрэсліваюць 2-3 пытанні, неабходныя для правядзення інтэрв’ю, і на працягу 2-3 хвілін суразмоўцы абменьваюцца атрыманай інфармацыяй. У 5 класе пры вывучэнні тэмы “Азначэнне” вучням прапануецца перакласці тэкст “Музей белкі” і скласці пытанні, якія дапамогуць апісаць вавёрку пры дапамозе малюнка ў падручніку і слоў для даведак.

Мэтазгодным на рэфлексійным этапе з’яўляецца метады “Свабодны мікрафон”, які спрыяе развіццю маўленчай дзейнасці, дапамагае адчуваць суразмоўцу і разумець сітуацыю суразмоўніцтва.

У 7-8 класах на ўроках беларускай мовы настаўнік працуе над фарміраваннем наступных кампетэнцый вучняў: уменнем граматычна правільна ствараць і афармляць свае вусныя і пісьмовыя паведамленні, выбіраць з багатага арсенала выяўленчых моўных сродкаў самыя трапныя, дасканалыя і пераканаўчыя, мець уласную пазіцыю, фарміраваць уменне весці дыялог і працаваць у камандзе.

Пры вывучэнні тэмы “Сказы з абагульняльнымі словамі пры аднародных членах. Інтанаванне, знакі прыпынку” для сумеснага вызначэння мэты ўрока выкарыстоўваю словы паэта Петруся Броўкі: *Дарог у свеце вельмі многа, / А ты між іх сваю знайдзі. / Няхай нялёгка дарога, / А ты ідзі, / А ты ідзі!*

На этапе актуалізацыі раней вывучанага матэрыялу ў залежнасці ад узроўню класа выкарыстоўваюцца розныя прыёмы: “Задай пытанне” (падбор уласных пытанняў па змесце правіл), “Знайдзі пару” (дзе адной палове класа раздаюцца пытанні, а другой палове – адказы), “Правільныя і памылковыя сцвярджэнні” (сярод раздрукаваных сцвярджэнняў трэба выбраць толькі правільныя), “Закончы фразу”, “Хвіліна гаварэння”.

На этапе актуалізацыі ведаў можна выкарыстаць прыём “Знайдзі невядомае”. Вучням прапануецца спіс слоў, што абазначаюць паняцці тэмы (тэм), якія яны ўжо вывучылі. Сярод іх ёсць паняцці, з якімі яны яшчэ не знаёміліся. Напрыклад, у 8 класе пры вывучэнні тэмы “Віды сінтаксічнай сувязі ў словазлучэнні: дапасаванне, кіраванне, прымыканне” на экране размешчаны наступныя тэрміны: *сінтаксіс; пунктуацыя;*

словазлучэнне; сэнсавая і граматычная сувязь у словазлучэнні; іменныя, дзеяслоўныя і прыслоўныя словазлучэнні; дапасаванне, кіраванне, прымыканне. Задача вучняў – правесці сэнсавы аналіз, паўтарыць пройдзены матэрыял і знайсці тое новае, што будзе вывучацца на ўроку.

Метад “Закончы фразу” дазваляе забяспечыць кожнаму вучню сітуацыю поспеху ў вырашэнні пастаўленай камунікатыўнай задачы. Гэты метады выкарыстоўваюць у класе з вялікай колькасцю вучняў і нізкім узроўнем сфарміраванасці маўленча-камунікатыўнай кампетэнцыі. Напрыклад, пры вывучэнні тэмы “Прыслоўе” прапануюць вучням закончыць сказ “Прыслоўі ўтвараюцца ад наступных часцін мовы...”. Праз некалькі хвілін вучні, якія выконваюць ролю экспертаў, фіксуюць варыянты адказаў іншых вучняў, а пасля абагульняюць адказы. Гэты метады можна выкарыстоўваць на розных этапах урока. Практыка паказвае, што метадычная сістэма па развіцці маўленча-камунікатыўнай кампетэнцыі ўзбагачае слоўнікавы запас вучняў, умацняе іх пазнавальную актыўнасць, развівае творчыя здольнасці, павышае цікавасць да ўрокаў беларускай мовы, культуры і гісторыі народа, што спрыяе фарміраванню нацыянальнай свядомасці і актыўнай грамадзянскай пазіцыі школьнікаў.

Літаратура

1. Пахвалёная, А.К. Павышэнне якасці адукацыі з дапамогай сучасных педагогічных тэхналогій / А.К. Пахвалёная // Беларуская мова і літаратура. – 2010. – № 5. – С. 40
2. Вучэбныя праграмы па вучэбным прадмеце “Беларуская мова” для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання і выхавання. адукацыі // [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://adu.by>. – Дата доступу: 21.10.2019.
3. Змир-Бек, С.И. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителя / С.И. Змир-Бек, И.В. Муштавинская. – М.: Просвещение, 2004.
4. Кандратовіч, А.П. Выкарыстанне інтэрактыўных метадаў як сродак актывізацыі пазнавальнай дзейнасці вучняў / А.П. Кандратовіч // Беларуская мова і літаратура. – 2010. – № 6. – С.45-50.
5. Канцэпцыя вучэбнага прадмета “Беларуская мова”: зацв. Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь 29.05.2009 № 675, 2009 // [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://edu.gov.by/by-be/sistema-obrazovaniya>. – Дата доступу: 15.03.2022.

Ю.У. Каласоўскі (Сярэдняя школа “Канкорд”, г. Магілёў)

ВЫКАРЫСТАННЕ КРАЯЗНАЎЧЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ ЯК СРОДАК ПАВЫШЭННЯ ПАЗНАВАЛЬНАЙ АКТЫЎНАСЦІ ВУЧНЯЎ

Ключавыя словы: краязнаўчы, мікратапонімы, назвы вуліц і прыпынкаў, тапонімы.

Патрыятызм пачынаецца з малога: не проста з любові да вялікай і часта даволі абстрактнай Беларусі, а найперш з ведання родных мясцін, з

шанавання і павагі да таго, што было створана нашымі продкамі, суайчыннікамі на той зямлі, па якой мы кожны дзень ходзім. “Кожны з нас прыпасае Радзімы куток, / Каб да старасці чэрпаць адтуль успаміны”, – пісаў класік беларускай літаратуры Пімен Панчанка.

Канечне, неабходна ведаць і наведваць такія знакамітыя сёння мясціны, як Нясвіжскі палац і Мірскі замак, як Полацкі Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр і музей Вялікай Айчыннай вайны ў Мінску, як Белая вежа і Брэсцкая крэпасць. Але найперш варта ведаць і цаніць тое, што бачыш на свае вочы амаль кожны дзень. Цаніць і вывучаць – і тады вялікая любоў да Радзімы пачнецца, як і павінна быць, з маленькай і чыстай крыніцы любові да роднай мясціны.

Працуючы настаўнікам беларускай мовы і літаратуры, на сваіх уроках і ў пазаўрочнай дзейнасці пастаянна стараюся выкарыстоўваць краязнаўчы (у тым ліку тапамінічны) матэрыял у вучэбнай дзейнасці такім чынам, каб дзеці зразумелі, што беларуская мова і літаратура – гэта неад’емная частка нашага жыцця і жывы сродак зносін.

Падчас працы звярнуў увагу, што вучні зусім мала ведаюць пра малую радзіму, у маім выпадку – пра горад Магілёў. Каб праверыць гэта, правёў апытанне, у якім вучням было прапанавана назваць тры найбольш цікавыя культурна-гістарычныя аб’екты, якія б яны найперш паказалі госцю нашага горада. У выніку аказалася, што пераважная большасць вучняў мае праблемы нават з тым, каб проста назваць тры культурна-гістарычныя ці проста цікавыя аб’екты, не кажучы пра тое, каб выбраць самыя цікавыя з шэрагу.

Пры гэтым многія дзеці, акрамя ратушы, якая за апошняе дзесяцігоддзе стала сапраўднай візітнай карткай горада, называлі, напрыклад, мемарыял на Буйніцкім полі, які знаходзіцца па-за межамі Магілёва. Таксама аказалася, што дзеці вельмі дрэнна ведаюць назвы вуліц роднага горада, гісторыю іх узнікнення і развіцця. У сувязі з гэтым пачаў выкарыстоўваць краязнаўчы матэрыял у сваёй працы як на ўроках, так і ў пазакласнай дзейнасці як класны кіраўнік.

Працуючы з краязнаўчым матэрыялам, зрабіў нямала адкрыццяў і для сябе. Так, у назвах вуліц Магілёва даволі часта прадстаўлены імёны беларускіх пісьменнікаў: Іван Чыгрынаў, Аляксей Пысін, Аркадзь Куляшоў, Васіль Матэвушаў, Платон Галавач, Янка Купала, Якуб Колас, Юрка Лявонны, Анатоль Сербантовіч, Янка Журба – і гэта далёка не поўны пералік. Дадзены матэрыял, безумоўна, варта выкарыстоўваць на ўроках беларускай мовы і літаратуры, а таксама пры напісанні даследчых работ.

Безумоўна, радуе і тое, што многія са згаданых вышэй назваў з’явіліся адносна нядаўна і што гэта адпавядае артыкулу 16 закона “Аб найменнях геаграфічных аб’ектаў”, у якім гаворыцца, што “новыя назвы

павінны адлюстроўваць гістарычныя, нацыянальныя, сацыяльныя, культурныя і іншыя асаблівасці гэтай зямлі” [3].

Пачынаючы выкарыстоўваць краязнаўчы матэрыял на сваіх уроках – прыём “Падарожжа ў прасторы і часе”, які заключаецца ў выкарыстанні на ўроку гісторыка-геаграфічных звестак [2], задумаўся над пытаннем: як выкарыстаць матэрыял краязнаўчага характару так, каб ён, застаючыся безумоўным сродкам патрыятычнага выхавання, стаў таксама сродкам навучання, інструментам павышэння культуры вуснага і пісьмовага маўлення вучняў?

З цягам часу акрэсліў некалькі шляхоў эфектыўнага, на маю думку, выкарыстання краязнаўчага матэрыялу:

1. Беларускае мова ў знешнім афармленні вуліц горада.

2. Вуліцы горада, названыя ў гонар беларускіх пісьменнікаў ці гістарычных асоб.

3. Мікратапонімы горада Магілёва.

Паступова зразумеў, што гэты матэрыял – назвы вуліц, а таксама іншыя тапонімы горада – утрымлівае багатую інфармацыю пра гісторыю паселішча і яго сучаснае жыццё. Акрамя таго, вельмі цікавым аб’ектам даследавання з’яўляецца беларускае мова ў знешнім афармленні горада.

Ніжэй лічу мэтазгодным прывесці некалькі прыкладаў эфектыўнага выкарыстання тапонімаў на ўроках і ў пазаўрочны час.

Многія з нас карыстаюцца грамадскім транспартам, і для арыентацыі ў прасторы нам служаць назвы прыпынкаў. Па назвах тралейбусных прыпынкаў горада Магілёва маімі вучнямі была напісана даследчая работа “Назвы прыпынкаў грамадскага транспарту як частка ўрбанімічнай сістэмы горада Магілёва”, якая ў 2019 годзе атрымала дыплом II ступені на рэспубліканскім конкурсе работ даследчага характару навучэнцаў.

Назапашаны пры падрыхтоўцы работы матэрыял (табліцы з назвамі прыпынкаў, фотакаталог шыльдаў прыпыначных пунктаў) актыўна выкарыстоўваецца на ўроках і факультатывных занятках па беларускай мове. Так, вучням прапановаецца знайсці памылкі ў шэрагу прапанаваных назваў прыпынкаў і вызначыць прычыну іх узнікнення. Напрыклад: “Вуліца Южная”, “Навастроеўскі”, “Аутасэрвіс”, “Праспект Шмідта”.

Цікава таксама, што, “ў ААН ёсць абавязковае патрабаванне да кожнай краіны: мець свой варыянт лацінкі, паводле якога перадаюцца ўласныя назвы географічных аб’ектаў” [1]. І ў назвах шэрагу прыпынкаў г. Магілёва таксама выкарыстоўваецца беларускае лацінка (“*Dujahnastycny centr*”, “*Plosca Lienina*”, “*Praspekt Miru*”). Таму вучні пасля азнаямлення з асаблівасцямі беларускай лацінкі (можна выкарыстаць прыклад Мінскага метрапалітэна) могуць паспрабаваць вызначыць памылкі ў прыведзеных назвах і транслітараваць шэраг іншых назваў для замацавання ведаў.

Пры правядзенні ўрокаў беларускай літаратуры мэтазгодна, напрыклад, выкарыстоўваць назвы вуліц Магілёва, у якіх прадстаўлены

імёны і прозвішчы беларускіх паэтаў, пісьменнікаў. Паколькі сучасныя вучні з'яўляюцца актыўнымі карыстальнікамі інтэрнэту, то мэтазгодна прапанаваць ім, напрыклад, да Сусветнага дня паэзіі сфатаграфавання на вуліцы, названай у гонар аднаго з беларускіх паэтаў (Аркадзя Куляшова, Аляксея Пысіна, Анатоля Сербантовіча, Янкі Купалы), змясціць на фотаздымку цытату з верша паэта і размясціць фота ў адной з сацыяльных сетак з хэштэгам #дзеньпаэзіі2022.

Падобнае заданне можна прапанаваць вучням, напрыклад, да Міжнароднага дня роднай мовы. У дадзеным выпадку дзецям трэба знайсці прыклад выкарыстання беларускай мовы на вуліцах горада (напрыклад, шыльду з назвай вуліцы ці ўстановы, плакат і інш.), сфатаграфавання і размясціць фота ў сацыяльных сетках. Пры гэтым на фота дзецям таксама неабходна размясціць цытату пра родную мову.

Дадзены від працы, безумоўна, вельмі цікавы вучням. Па-першае, яны знаходзяць беларускую мову ў паўсядзённым жыцці. Па-другое, самі выкарыстоўваюць яе ў сацыяльных сетках. Па-трэцяе, вучацца працаваць з тэкстам і фотаздымкамі.

І гэта толькі некалькі прыкладаў выкарыстання кразнаўчага матэрыялу на ўроках беларускай мовы і ў пазаўрочны час. Як бачна, поле дзейнасці настаўніка тут надзвычай шырокае: можна выкарыстоўваць не толькі тапонімы ці мікратапонімы, але і проста беларускую мову ў знешнім афармленні вуліц горада. А выкананне вучнямі заданняў праектнага характару з выкарыстаннем інтэрнэту і сацыяльных сетак у значнай ступені павышае цікавасць дзяцей да прапанаваных заданняў.

Таксама для вучняў прадугледжваюцца работы творчага характару. Так, некалькі маіх вучняў у 2020 годзе напісалі эсэ пра гістарычныя мясціны роднага горада, суправадзіўшы тэкст фотаробатамі. Пра эфектыўнасць такой працы з дзецьмі сведчыць тое, што пяць напісаных работ занялі першых пяць месцаў з 36-ці ў намінацыі “Магілёў у аб’ектыве часу” на гарадскім конкурсе “Залатое пяро “Белай Русі”.

Безумоўна, кожны настаўнік пры жаданні зможа знайсці свае шляхі, сродкі і прыёмы эфектыўнага выкарыстання кразнаўчага матэрыялу на ўроках і ў пазаўрочнай дзейнасці.

Неабходна памятаць, што кожны куток нашай радзімы па-свойму цікавы і непаўторны, насычаны сваімі загадкамі і таямніцамі, таму варта вучыць дзяцей бачыць і знаходзіць цікавае каля свайго дома, на сваёй вуліцы, у сваім горадзе ці вёсцы.

У народзе кажуць: як гукнеш, так і адгукнецца. І падобная работа з вучнямі адгукнецца шчырай цікаўнасцю дзяцей да родных мясцін і паспрыяе не толькі фарміраванню ў іх культуры вуснага і пісьмовага маўлення, але і выхаванню сапраўднага патрыёта нашай Радзімы.

Літаратура

1. Іванаў І. Не чужая лацінка. [Электронны рэсурс] – Рэжым доступу: <https://www.sb.by/articles/ne-chuzhaya-lats-nka.html> – Дата доступу: 30.01.2022.
2. Каласоўскі Ю.У. Арганізацыйна-педагагічная мадэль патрыятычнага выхавання на ўроках і ў пазаўрочнай дзейнасці. [Электронны рэсурс] – Рэжым доступу: <https://www.n-asveta.by/dadatki/asambleya/kalalouski.pdf> – Дата доступу: 30.01.2022.
3. Шчарбачэвіч Н. Тапанімічная геаметрыя вуліц. [Электронны рэсурс] – Рэжым доступу: <https://zviazda.by/be/news/20151128/1448660169-tapanimichnaya-geometryya-vulic> – Дата доступу: 30.01.2022.

А.У. Карусевіч (ДУА “Сярэдняя школа № 10 імя У.М. Азіна г. Полацка”)

ДАСЛЕДЧА-ПОШУКАВАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Ключавыя словы: адукацыйны працэс, мікрадаследаванне даследча-пошукавая дзейнасць, педагагічныя тэхналогіі, творчае развіццё.

Адной з задач навучання мове з’яўляецца развіццё інтэлектуальных і творчых здольнасцей вучняў, фарміраванне навыкаў самастойнай вучэбнай дзейнасці. Задача настаўніка – развіваць асаблівасці вучняў, найбольш важныя ў сферы зносін, вырашаць праблемы, цесна супрацоўнічаць з іншымі людзьмі, імкнуцца да самапаадукацыі, самаўдасканалення і самарэалізацыі [3, с. 51].

Як вядома, права быць самастойным нельга атрымаць у падарунак: так ці інакш, чалавек вымушаны яго здабываць. Каб быць не трэскай у буры хваль, а караблём, які плыве па волі гаспадара, чалавек павінен валодаць навуковым метадам пазнання ў сучасным інфармацыйным свеце. І да гэтага яго павінна рыхтаваць школа [1, с. 33]. Навучанне ў школе і ёсць шлях да “даросласці”, адным са складнікаў якой з’яўляецца здольнасць самастойна спасцігаць свет і асэнсоўваць яго разнастайныя праявы. А садзейнічае гэтаму правільна арганізаваная на ўроках даследча-пошукавая дзейнасць. Трэба адзначыць, што “калі вучань у школе не навучыўся сам нічога ствараць, то і ў жыцці ён заўсёды будзе толькі пераймаць” [2, с. 195].

Які сучасны настаўнік не марыць аб тым, каб дзеці на яго ўроку працавалі з цікавасцю, творча? Сутнасць даследча-пошукавай дзейнасці якраз і заключаецца ў арганізацыі пошукавай, творчай дзейнасці вучняў па рашэнні новых для іх праблем. Менавіта таму на сучасным этапе, калі рэалізуецца кампетэнтнасны падыход да арганізацыі адукацыйнага працэсу, выкарыстанне даследчых метадаў навучання дазваляе сфарміраваць у вучняў тыя кампетэнцыі, якія дазваляць з часам паспяхова дзейнічаць у розных жыццёвых сферах.

Хачу падзяліцца вопытам арганізацыі даследча-пошукавай дзейнасці на ўроках беларускай мовы ў 5–7 класах. Кожны свой урок пачынаю з

фарміравання ў вучняў матывацыі да навучання. Гэтаму спрыяе стварэнне эмацыянальнага настрою, што дапамагае засяродзіць увагу вучняў на тэме ўрока, абудзіць цікавасць, настроіцца на працу. Сам урок можа быць традыцыйным, а вось пачатак павінен быць арыгінальным. Для стварэння эмацыянальнага настрою выкарыстоўваю прытчы, загадкі, урыўкі з твораў мастацкай літаратуры, міфаў, легенд, казак, якія маюць павучальны сэнс і выклікаюць вучняў на роздум. Заўсёды такі пачатак суправаджаецца пытаннямі: Як вы зразумелі сэнс прытчы? Якая асноўная думка выказвання? Адказваючы на пытанні, школьнікі вучацца выказаць сваё меркаванне, аргументаваць сваю думку, разважаць. Уменне ствараць вуснае выказванне і ёсць першая прыступка да развіцця творчых здольнасцей вучняў.

Іншы раз практыкую такі сродак актывізацыі творчай дзейнасці, як “дапісванне” (“дадумванне”) тэксту. Правядзенне падобнага віду работы стварае пазнавальную і эмацыянную настроенасць, абуджае цікавасць.

На ўроках мовы звяртаюся таксама да фразеалагізмаў, прыказак і прымавак. Напрыклад, пры вывучэнні тэмы “Лічэбнік як часціна мовы” вучні павінны падабраць прыказкі, у якіх ужываюцца лічэбнікі, вызначыць іх разрад паводле значэння і сінтаксічную ролю.

Звяртаюся да метаду эмпатыі. Праз пачуццёва-вобразныя і мысліцельныя ўяўленні вучань спрабуе “перасяліцца” ў аб’ект, які вывучае, адчуць і зразумець яго знутры. Умовай паспяховага выкарыстання гэтага метаду з’яўляецца пэўны стан дзяцей. “Ужывацца” ў сутнасць адукацыйных аб’ектаў дапамагае выкарыстанне славесных прадпісанняў. Напрыклад: Уявіце сабе, што вы сёння не вучні, а Даследчыкі навуковай установы ці Канструктары. Такія практыкаванні развіваюць здольнасць думаць і разумець з’явы з розных пунктаў гледжання, вучаць уключаць у пазнанне не толькі розум, але і пачуцці.

Лічу эфектыўным прыём “Калі б...”. Прапаную вучням пафантазіраваць, што магло б здарыцца, калі б, напрыклад, не было знакаў прыпынку ці ўсе словы пісаліся б з вялікай літары. Выкананне падобных заданняў не толькі развівае ўяўленне вучняў, але і дазваляе ім лепш зразумець узаемасувязь паміж яго складнікамі.

Дастаткова часта на ўроках мовы я праводжу мікрадаследаванне. Пры гэтым выбіраецца аб’ект даследавання (любая тэма па мове). Вучням прапануецца па плане даследаваць аб’ект: сфармуляваць мэту даследавання – знайсці факты пра аб’ект – акрэсліць пытанні і праблемы, якія ўзніклі, – сфармуляваць версіі адказаў, гіпотэзы – даць рэфлексійныя разважанні, усвядомленыя спосабы дзейнасці і вынікі – сфармуляваць вывады. Такая алгарытмізацыя не перашкаджае творчасці. Наадварот, выканаўшы паслядоўна ўсе пералічаныя крокі, амаль кожны вучань непазбежна атрымлівае свой уласны адукацыйны прадукт.

Пры арганізацыі даследча-пошукавай дзейнасці на ўроку я ўлічваю ўзрост вучняў. У 5–7 класах вучні набываюць самыя простыя веды, уменні

і навыкі, якія неабходны для выканання даследчай работы. Ідзе працэс навучання асновам самастойнай дзейнасці, развіцця нестандартнага (крытычнага) мыслення.

На ўроках мовы пяцікласнікам прапаную правесці даследаванне якога-небудзь слова (напрыклад, слова *маці*). Для гэтага трэба скласці сказ, вызначыць сінтаксічную функцыю слова ў сказе, скласці з гэтым словам сінквейн, падабраць прыказкі, вершы беларускіх аўтараў на тэму “Маці”. Далейшае даследаванне накіравана на характарыстыку гэтага слова як часціны мовы, яго гукавы аналіз. Такая праца развівае сістэмнае мысленне і творчае ўяўленне вучняў, актывізуе і ўзбагачае іх слоўны запас, выходзіць пазнавальную цікаўнасць.

Пры вывучэнні тэмы “Галоўныя і даданыя члены сказа” група даследчыкаў атрымлівае заданні: даследаваць галоўныя члены сказа ў мове апавядання Уладзіміра Караткевіча “Нямоглы бацька”, даследаваць даданыя члены сказа ў мове верша Анатоля Грачанікава “Верасень”. Належныя навыкі даследавання набываюць вучні пры вывучэнні тэмы “Лексіка”, калі яны адшукваюць у мове твораў мастацкай літаратуры сінонімы, антонімы, словы з пераносным значэннем і іншыя сродкі мастацкай выразнасці, выкарыстоўваючы пры гэтым слоўнікі і даведнікі.

У працэсе прэзентацыі сваіх даследаванняў вучні авалодваюць навыкамі падагульняць матэрыял, рабіць высновы, адстойваць свае погляды, набываюць камунікатыўныя навыкі. А самае галоўнае, у іх ёсць магчымасць для самарэалізацыі сваіх творчых здольнасцей. Я імкнуся таксама ствараць умовы на ўроку для развіцця творчых здольнасцей праз даследчую дзейнасць шляхам параўнання, развіцця крытычнага мыслення. Так, пры тлумачэнні новага матэрыялу па тэме “Вытворная і невытворная аснова” вучні даследуюць словы і робяць вывад, чаму ў словах *лес, поле, школа* аснова невытворная, а ў словах *лясны, палявы, прышкольны* аснова вытворная. Пры вывучэнні тэмы “Алфавіт” вучні даследуюць гісторыю стварэння чалавецтвам пісьма.

Даследчы эксперымент становіцца адным з прыёмаў пры вывучэнні тэмы “Словазлучэнне”: адзначыць сярод дадзеных спалучэнняў слоў словазлучэнні; пры вывучэнні тэмы “Аднародныя члены сказа”: расставіць знакі прыпынку, пабудаваць схему сказа і інш.; пры вывучэнні тэмы “Лічэбнік”: знайсці лічэбнікі ў прыказках, прыдумаць словы, каб у іх будове былі лічэбнікі.

У 7 класе пры вывучэнні тэм “Дзеепрыметнікавы зварот” і “Дзеепрыслоўны зварот” прапануюць дзецям правесці мікрадаследаванне: выпісаць са слоўніка фразеалагізмы, якія па структуры нагадваюць дзеепрыметнікавыя і дзеепрыслоўныя звароты, і скласці сказы. Такое заданне замацоўвае веды пра дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе, вучні пераконваюцца, чым адрозніваецца зварот ад формы дзеяслова, узбагачаецца лексічны запас, замацоўваецца пастаноўка знакаў прыпынку,

вызначаецца сінтаксічная роля і самае важнае – дзеці вучацца самастойна здабываць інфармацыю, працаваць з даведачнай літаратурай.

Лічу, што выкарыстанне даследча-пошукавых прыёмаў і метадаў навучання дапамагае выхоўваць па-сапраўднаму адукаваных, зацікаўленых людзей, здольных самастойна прымаць рашэнні і супрацоўнічаць.

З практыкі бачу, што дзецям падабаюцца такія ўрокі. Яны адзначаюць, што паступова з'яўляецца ўпэўненасць у сабе, адступае нерашучасць. Спачатку некаторым вучням непрывычна тое, што ім даводзіцца гаварыць, выказаць сваё меркаванне, абавязкова адказаць па тэме ўрока, прэзентаваць уласныя напрацоўкі або працу сваёй групы. Яны разумеюць, што гэта вельмі адказна, бо твая падрыхтоўка непасрэдна ўплывае на ацэнку работы ўсёй групы. Таму ўсе зацікаўлены ў найлепшым выніку.

Літаратура

1. Сергеева, М.Г. Наука и образование в современном мире / М.Г. Сергеева // Развитие исследовательской деятельности учащихся: методический сборник / сост. и ред. А.С.Обухов. – М.: Народное образование, 2001. – 33 с.

2. Толстой, Л.Н. Педагогические сочинения / Л.Н. Толстой; сост. Н.В. Вейкшан (Кудрявая). – М.: Педагогика, 1989. – 544 с.

3. Выкарыстанне сучасных адукацыйных тэхналогій на ўроках беларускай мовы і літаратуры / В.У. Бухавец [і інш.]; пад агул. рэд. С.І. Цыбульскай. – Мінск: «Сэр-Вит», 2006. – 208 с. – (Майстэрня настаўніка)

А.А. Кірдун (Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт)

ПРАКТЫЧНЫЯ АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў МЕЖАХ КУРСА “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

Ключавыя словы: прафесійная лексіка, тэрмін, тэрміналогія, дэфініцыя, навучанне, практычныя заданні.

Вывучэнне навукавай тэрміналогіі з'яўляецца абавязковым складнікам курса “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Звычайна ў дапаможніках па гэтай дысцыпліне ў тэрэтычнай частцы ўвага студэнтаў звяртаецца на неабходнасць размежавання такіх паняццяў, як “тэрмін”, “номен”, “прафесіяналізм”, “тэрміналогія” і даюцца іх азначэнні; адзначаюцца такія асаблівасці тэрмінаў, як наяўнасць дэфініцыі, адназначнасць, адсутнасць сінонімаў і варыянтаў, адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі і вобразнасці; апісваюцца структурныя тыпы тэрміналагічных назваў, у тым ліку тэрміны-словы, якія падзяляюцца на невытворныя і вытворныя (простыя, складаныя, абрэвіятуры), тэрміны-словазлучэнні, якія могуць мець розныя граматычныя мадэлі; вылучаюцца і апісваюцца спосабы тэрмінаўтварэння;

прыводзіцца класіфікацыя тэрмінаў паводле паходжання; асвятляецца гісторыя беларускай тэрміналогіі і тэрмінаграфіі [2, с. 3–18; 4, с. 18–27; 5, с. 34–44]. Для замацавання тэарэтычнага матэрыялу ў дапаможніках прапаноўваецца шэраг практычных заданняў: растлумачыць значэнне тэрмінаў; падабраць да прыведзеных тэрмінаў антанімічныя (сінанімічныя, аманімічныя); вызначыць тып тэрмінаў (тэрміны-словы, тэрміны-словазлучэнні, тэрміны-сімвалы); падабраць тэрміны пэўных граматычных мадэлей; выбраць з групы прыведзеных моўных адзінак тэрміны і вызначыць спосаб іх утварэння; размеркаваць тэрміны па групам паводле спосабу ўтварэння і да т.п.

Вывучэнне тэрміналагічнай лексікі і ўсведамленне яе спецыфікі стварае перадумовы для вырашэння дыдактычных задач вышэйшага парадку – развіцця ўстойлівых уменняў і навыкаў правільна ўспрымаць і будаваць навуковыя тэксты па спецыяльнасці. У сувязі з гэтым вельмі важна, каб студэнты ўсвядомілі, што і слова-тэрмін, і агульнаўжывальнае слова маюць адзіную слоўную прыроду, выконваюць у мове аднолькавыя функцыі, але пры гэтым адрозніваюцца сутнасцю гэтых функцый [3], што тэрмін не называе паняцця, як агульнаўжывальнае слова, а паняцце яму прыпісваецца [1, с. 32]. З гэтай мэтай, акрамя апісаных вышэй, у нашай практыцы выкладання дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” студэнтам хіміка-тэхналагічнага профілю прапаноўваецца шэраг дадатковых спецыяльных заданняў, у тым ліку наступныя:

• **вызначце, у якіх радах правільна пералічаны асаблівасці тэрмінаў:**

1) *наяўнасць дэфініцыі, адназначнасць, адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі.*

2) *мнагазначнасць, абавязковая наяўнасць сінонімаў, вобразнасць.*

3) *сістэмнасць, незалежнасць ад кантэксту, інфармацыйнасць.*

4) *ацэнчанасць, залежнасць ад кантэксту, абавязковая наяўнасць словаўтваральных варыянтаў.*

5) *наяўнасць тлумачэння паняцця, мнагазначнасць, вобразнасць.*

• **вызначце, у якіх сказах выдзеленыя словы з’яўляюцца тэрмінамі, і патлумачце свой выбар.**

1) *Прынятыя меры стымулявалі работнікаў заставацца на камбінаце і дазволілі захаваць **ядро** вопытных спецыялістаў.* 2) *Калі кавалентная сувязь утвараецца паміж аднолькавымі атамамі, верагоднасць знаходжання электроннай пары ў вобласці прасторы паміж **ядрамі** прыблізна аднолькавая для кожнага з гэтых атамаў.* 3) *Вясна! Гэта абуджэнне і **ўзнаўленне** прыроды, чаканне чагосьці новага і добрага...* 4) *Для глюкозы характэрны рэакцыі акіслення, **ўзнаўлення** і ферментатыўнага браджэння.* 5) *Сучаснае жыццё ў вялікім горадзе з’яўляецца пастаяннай крыніцай дыскамфорту і часта патрабуе ад чалавека надзвычайнага **напружання** сіл.* 6) *Адзінкай вымярэння*

напружання ў міжнароднай сістэме адзінак з'яўляецца вольт. 7) Пры хімічных рэакцыях атамы не знікаюць і не ўзнікаюць зноў, іх лік застаецца нязменным. 8) Эмацыянальная рэакцыя насельніцтва на пандэмію адыгрывае вялікую ролю ў прыняцці раішэнняў на дзяржаўным узроўні.

• **прачытайце тэкст у частцы “А”, у якім параўноўваюцца два азначэнні слова *карбід*, а потым аналагічным чынам параўнайце пары азначэнняў, прыведзеных пасля тэксту ў частцы “Б”, і вызначце, якое з іх з'яўляецца дэфініцыяй тэрміна, а якое – тлумачэннем агульнаўжывальнага слова.**

А) разгледзім два азначэнні для такога паняцця, як “карбід”:

***КАРБІД** – злучэнне вугляроду з металамі і неметаламі, у якіх вуглярод мае б'ольшую электраадмоўнасць, чым другі элемент.*

***КАРБІД** – злучэнне вугляроду з некаторымі металамі і неметаламі.*

Першае азначэнне з'яўляецца больш дакладным, чым другое, таму што ў ім канкрэтызавана, з якімі менавіта металамі і неметаламі злучаецца вуглярод. Аднак відавая прымета ‘у якіх вуглярод мае б'ольшую электраадмоўнасць, чым другі элемент’ для поўнага разумення патрабуе высвятлення значэння тэрміна “электраадмоўнасць”, што не ўваходзіць у агульналітаратурны фонд беларускай мовы і патрабуе спецыяльных ведаў, якімі сярэдні носьбіт мовы звычайна не валодае. Па гэтай прычыне азначэнне ‘злучэнне вугляроду з некаторымі металамі і неметаламі’ з'яўляецца дастатковым тлумачэннем агульнаўжывальнага слова “карбід”, і яно будзе дарэчным у тлумачальным слоўніку. Азначэнне ж ‘злучэнне вугляроду з металамі і неметаламі, у якіх вуглярод мае б'ольшую электраадмоўнасць, чым другі элемент’ як больш дакладнае і сецыялізаванае з'яўляецца дэфініцыяй тэрміна, і, значыць, яго месца ў тэрміналагічным слоўніку.

Б) 1) **АДСАРБЕНТ** – высокадысперсны прыродны або штучны матэрыял з вялікай удзельнай паверхняй, на якой адбываецца адсорбцыя рэчываў з газаў або вадкасцей, што сутыкаюцца з ёй. **АДСАРБЕНТ** – цела з развітай паверхняй, якая добра паглынае рэчывы з газаў і раствораў. 2) **АТАМ** – найменшая непадзельная часціца, якая з'яўляецца носьбітам уласцівасцей хімічнага элемента і складаецца з ядра і электронаў. **АТАМ** – найдрабнейшая структурная адзінка чаго-небудзь. 3) **ПОПЕЛ** – незгаральны астатак, які ўтвараецца з мінеральных прымесей паліва пры яго спальванні і складаецца з аксідаў металаў. **ПОПЕЛ** – пылападобная, звычайна шэрая маса, якая застаецца пасля згарання, спальвання чаго-небудзь. 4) **НАФТАПРАДУКТЫ** – прадукты перапрацоўкі нафты (бензін, газа, мазут і інш.). **НАФТАПРАДУКТЫ** – сумесі вуглевадародаў, а таксама індывідуальныя хімічныя злучэнні, якія атрымліваюцца шляхам перапрацоўкі нафты і спадарожных нафтавых газаў.

• карыстаючыся тэрміналагічнымі слоўнікамі, прааналізуйце дэфініцыі прыведзеных тэрміналагічных адзінак і вызначце паняцце, агульнае (родавае) для ўсіх дэфініцый у кожнай групе.

Узор: *двайныя солі, асноўныя солі, кіслыя солі, сярэднія солі – прадукты замяшчэння; асновы, кіслоты, солі, аксіды – складаныя злучэнні; маса, шчыльнасць, электрычнае супраціўленне – фізічныя велічыні* і г.д.

1) Рэакцыі абмену, рэакцыі раскладання, рэакцыі злучэння, рэакцыі замяшчэння. 2) Ацэтаты, бараты, карбанаты, нітраты, дысілікаты, дыфасфаты. 3) Алканы, алкены, алкіны. 4) Нітрыды, альдэгіды, кетоны, фенолы, аміны. 5) Нуклеінавыя кіслоты, полісахарыды, бялкі. 6) Нуклеінавыя кіслоты, полісахарыды, бялкі, фенолальдэгідныя смолы. 7) Крышталізацыя, плаўленне, кандэнсацыя, сублімацыя. 8) Цвёрды стан рэчыва, газанадобны стан рэчыва, вадкі стан рэчыва. 9) Аэразолі, суспензіі, эмульсіі, пены.

• з найдзіце ў наступных радах “лішняе” з пункту гледжання семантыкі слова або словазлучэнне, патлумачце свой выбар.

1) Індукцыя, дэдукцыя, аналіз, сінтэз, метада. 2) Колба, прабірка, мензурка, посуд, бюрэтка. 3) Працэс, гідратацыя, каагуляцыя, браджэнне, шчочачны гідроліз. 4) Біяхімія, радыяхімія, квантавая хімія, калоідная хімія, навуковы напрамак. 5) Этыленгліколь, гліцэрына, спірт, бутанол, метанол. 6) Аэрапніка, тэхналогія, каксаванне, электросталеплаўленне, генная інжынерыя. 7) Прыбор, амперметр, вольтметр, омметр, частатамер. 8) Пратон, нейтрон, электрон, кварк, часіца.

Абавязкова трэба звяртаць увагу студэнтаў на тое, што тэрмінам можа быць любое слова, што мае выразную дэфініцыю, якая “адразае” звычайны сэнс аманімічных агульнаўжывальных слоў і іншых бытавых выразаў, і для атрымання інфармацыі аб тым ці іншым тэрміне трэба звяртацца не да тлумачальных слоўнікаў агульнаўжывальных слоў, а да тэрміналагічных даведнікаў. У выданнях, арыентаваных на шырокае кола чытачоў, прыводзяцца значэнні, у якіх адлюстроўваецца перш за ўсё “інфармацыя аб пачуццёва ўспрымаемых прадметах і з’явах акаляючага чалавека жыцця і вельмі часта – аб эмацыйна-валявых станах свядомасці, звязаных з уздзеяннем на яго гэтых прадметаў і з’яў” [3, с. 40]. У тэрміналагічным слоўніку (даведніку) тэрмін разглядаецца як знак, суадносны не проста з адным адмысловым паняццем, але з сістэмай паняццяў, а апісанне значэння тэрміна даецца праз апісанне яго адносін з іншымі тэрмінамі.

Літаратура

1. Виноградов, В.В. Слово о грамматике и словаре / В.В.Виноградов // Слово в грамматике и в словаре : сб. ст. / АН СССР, Отд-ние лит. и яз., Науч. совет по теории сов. языкознания, Науч. совет по лексикологии и лексикографии ; редкол.: В.Н. Ярцева (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1984. – 223 с.

2. Гаўрош, Н.В. Беларуская мова. Тэхнічная лексіка: вучэб. дапам. для студэнтаў тэхнічных спецыяльнасцей / Н.В. Гаўрош [і інш.]; пад рэд. Н.В. Гаўрош. – Мінск : БНТУ, 2015. – 110 с.

3. Головин, Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 105 с.

4. Кісель, Т.А. Беларуская мова (прафесійная лексіка): вучэб.-метаад. комплекс для студэнтаў фак. фіз. выхавання / Т.А. Кісель. – Брэст : БрДУ, 2014. – 89 с.

5. Русак, В.У. Беларуская мова (прафесійная лексіка): кароткі тэарэтычны курс і практычныя заданні: вучэб.-метаад. дапам. для студэнтаў па хіміка-тэхналагічных спецыяльнасцях / В.У. Русак. – Мінск: БДТУ, 2017. – 196 с.

Н.В. Крыцкая (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

АРГАНІЗАЦЫЯ ДАСЛЕДЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ШКОЛЬНІКАЎ НА ЎРОКАХ МОВЫ

Ключавыя словы: вучэбная даследчая дзейнасць, даследаванне, праблемнае пытанне, праблемная сітуацыя.

Цэнтралізаванае тэставанне значна павысіла цікавасць навучэнцаў да вывучэння рускай мовы і літаратуры. Аднак завучванне правіл і выкананне тыповых заданняў не развівае ў належнай ступені мысленне і логіку навучэнцаў. На наш погляд, рашэннем дадзенай праблемы з'яўляецца арганізацыя на ўроках мовы даследчай дзейнасці, якая стварае такія ўмовы ў навучанні, у якіх вучань можа ў поўнай меры выказаць сябе, сваю індывідуальнасць, развіць камунікатыўную кампетэнцыю, творчыя здольнасці, выхоўваць самастойнасць, ацэньваць ролю ведаў, адчуць ўзаемасувязь розных навук.

Вучэбная даследчая дзейнасць вызначаецца як дзейнасць навучэнцаў па даследаванні розных аб'ектаў з захаваннем працэдур і этапаў, блізкіх навуковаму даследаванню, але адаптаваных да ўзроўню пазнавальных магчымасцяў навучэнцаў [3, с. 336].

Арганізацыя даследчай дзейнасці па беларускай мове складаецца з некалькіх этапаў.

Першы этап – гэта пачатковая школа. Аднак малодшыя школьнікі маюць занадта малы вопыт ажыццяўлення асобных элементаў даследавання. У пачатковых класах можна стварыць базу даследчай дзейнасці, якая ўключае:

- працу над разумовымі і лагічнымі ўменнямі;
- самастойнае авалоданне прадметнымі ведамі;
- назапашванне асабістага вопыту рашэння праблемных сітуацый;
- засваенне асобных даследчых уменняў і навыкаў.

На аснове такой базы лягчэй развіваць даследчую дзейнасць навучэнцаў на другой ступені навучання ў сярэдняй школе.

Другі этап – выкарыстанне на ўроках беларускай мовы ў сярэднім звяне метадычных прыёмаў стварэння праблемных сітуацый, што патрабуе актыўнай самастойнай дзейнасці вучняў. Гэты від якаснай змены зместу адукацыі прадугледжвае арыентацыю на пастаноўку перад дзецьмі навучальных праблем. У замежнай педагогіцы ён звычайна не вылучаецца з стратэгіі “даследчага навучання”, а разглядаецца як яго частка [4, с. 143–144].

У працэсе ўрока школьнікі вучацца разважаць, выкладаць свой пункт гледжання, параўноўваць, абагульняць, рабіць высновы, а настаўнік выяўляе індывідуальныя асаблівасці навучэнцаў, іх здольнасць думаць і лагічна выказацца.

Вучням 5–6 класаў цікава складаць трактоўкі правіл у вясёлай, запамінальнай форме (вершы, казкі, анекдоты). Звычайна самыя лепшыя даследаванні – гэта працы вучняў, якія праяўляюць павышаную цікавасць да мовы і валодаюць лінгвістычнымі здольнасцямі.

На трэцім этапе для паспяховай арганізацыі даследчай дзейнасці і выяўлення лінгвістычнай адоранасці неабходна старанна прадумаць формы ўрокаў. Такія ўрокі выпрацоўваюць выразнасць, лагічнасць гаворкі. Школьнікі вучацца весці дыскусію, правільна, карэктна адказваць на пытанні, паважаць меркаванні аднакласнікаў. Вывучэнне тэмы мэтазгодна пачынаецца з праблемы, якую ў далейшым вучні павінны даследаваць. На такіх уроках часта разгараюцца спрэчкі, дзе вучні выказваюць свой пункт гледжання, прыводзяць самастойна здабытыя факты. Можна прапанаваць класці творчую справаздачу па вывучанай тэме ў форме мультымедычнай прэзентацыі. Звычайна гэтая праца груповавая, дзе адораныя дзеці, вучні са здольнасцямі збіраюць “эксклюзіўны” матэрыял, а астатнія сістэматызуюць атрыманае і афармляюць яго тэхнічна.

Ядром урока беларускай мовы могуць стаць маральна-этычныя праблемы, якія з’яўляюцца для сучасных школьнікаў актуальнымі, надзённымі, асобна значнымі.

Чацвёрты этап – гэта міні-даследаванне.

Пяты этап – даследчая дзейнасць сярод вучняў 9-11 класаў, пад якой мы разумеем дзейнасць навучэнцаў, звязаную з рашэннем творчай, даследчай задачы і якая прадугледжвае наяўнасць асноўных этапаў, характэрных для даследавання ў навуковай сферы. У сярэднім навучэнцы могуць выконваць адну працу ў год. Тэмы работ павінны быць актуальнымі, прапануюцца настаўнікам, але могуць быць выбраны і самімі вучнямі.

На ўсіх этапах працы для адсочвання вынікаў творчай самарэалізацыі асобы школьнікаў настаўніку мэтазгодна весці індывідуальныя карты назіранняў за развіццём навыкаў даследчай дзейнасці вучняў па беларускай мове. Працуючы ў гэтым накірунку, педагог таксама павінен валодаць пэўнымі кампетэнцыямі:

быць творчай асобай;

пастаянна займацца самаадукацыяй;

займаць актыўную педагогічную пазіцыю, мець уласнае імкненне да даследчай дзейнасці;

умець прагназаваць як перспектыву ўласнай дзейнасці, так і дзейнасці навучэнца;

умець наладжваць дзелавыя формы зносін са школьнікамі і дыягнаставаць іх творчыя здольнасці.

Атмасфера мастацтва, творчасці і сутворчасці ствараецца захопленым стаўленнем настаўніка да прадмета, пастаноўкай эстэтычных, палітычных, псіхалагічных, маральных праблем, якія хвалююць школьнікаў...[1, с. 26].

Такім чынам, развіццё даследчых уменняў і навыкаў вучняў дапамагае абудзіць іх цікавасць да вучэбнай дзейнасці і тым самым павысіць яе эфектыўнасць.

Літаратура

1. Беленький, Г.И. «Информпробежка» или изучение? [Текст] / Г.И. Беленький // Литература в школе. – 2003. – № 9. – С. 26–27.

2. Богданова, О.Ю. Методика преподавания литературы [Текст]: Учеб. для студ. пед. вузов / О.Ю. Богданова, С.А. Леонов, В.Ф. Чертов; под ред. О.Ю. Богдановой. – 2-е изд., испр. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 400 с

3. Развитие исследовательских умений учащихся общеобразовательной школы: метаметодический аспект. Круглый стол // Вестник Северо-западного отделения Российской Академии Образования. – СПб., 2002. – С. 329–342.

4. Селевко, Г.К. Альтернативные педагогические технологии / Г.К. Селевко. – М.: НИИ школьных технологий, 2005. – 224 с.

Н.М. Кушнер (ДУА “Сярэдняя школа № 10 імя У.М. Азіна г. Полацка”)

ПРАБЛЕМАЕ НАВУЧАННЕ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ЯК СРОДАК РАЗВІЦЦЯ ІНТЭЛЕКТУАЛЬНЫХ УМЕННЯЎ І ТВОРЧЫХ ЗДОЛЬНАСЦЕЙ ВУЧНЯЎ

Ключавыя словы: гіпотэза, даследчая дзейнасць, праблема, праблемная сітуацыя, праблемнае пытанне.

У працэсе падрыхтоўкі да ўрокаў літаратуры я часта задумвалася над тым, што трэба зрабіць мне, настаўніку, каб прыцягнуць увагу вучняў, зацікавіць твораў, “разгаварыць” дзяцей, каб урокі літаратуры не ператвараліся ў пасіўнае слуханне для адной часткі класа і аднаслоўныя адказы ці пераказ зместу тэксту для другой. Пры такім змесце навучання не адбываецца эмацыянальнага “пагружэння” ў твор, не развіваецца мысленне, не выяўляецца творчая індывідуальнасць асобы.

Пастаўленыя праблемы можна вырашыць шляхам увядзення ў вучэбны працэс праблемнага навучання, пры якім настаўнік або не дае

готовых ведаў, або новых веды, уменні і навыкі вучні набываюць самастойна пры вырашэнні праблемных задач і пытанняў. Важна тое, што засвойваецца не толькі сістэма ведаў, але і сам працэс іх атрымання, што садзейнічае развіццю інтэлектуальных уменняў і творчых здольнасцей.

Сёння пад праблемным навучаннем трэба разумець “такую арганізацыю вучэбных заняткаў, якая прадугледжвае стварэнне ў свядомасці вучняў пад кіраўніцтвам настаўніка праблемных сітуацый і арганізацыю актыўнай самастойнай дзейнасці вучняў па іх вырашэнні, у выніку чаго і адбываецца творчае авалоданне ведамі, уменнямі, навыкамі і развіццё мысленчых здольнасцей” [3, с. 61–65].

Найважнейшыя паняцці праблемнага навучання наступныя: “задача”, “дзеянне”, “праблема”, “праблемная сітуацыя”. Гэта азначае, што дадзеная тэорыя адпавядае праблемна-дзеяснаму падыходу ў навучанні літаратуры, які “арыентуе на набыццё пэўных ведаў, уменняў, навыкаў не праз трансляцыю настаўнікам, а праз пазнавальную і творчую дзейнасць навучэнцаў, павышэнне матывацыі, актывізацыю самастойнай працы. Адным са шляхоў рэалізацыі праблемнага навучання з’яўляецца “аналіз сітуацыі, выяўленне праблемы, фармулёўка задачы і ажыццяўленне пошуку яе аптымальнага рашэння” [1, с. 26–27].

Выкарыстанне тэхналогіі праблемнага навучання было эфектыўным на ўроках літаратуры ў 7-8 класах. Для падлеткаў гэта перыяд духоўнага самапаглыблення, узнікнення абвостранай цікавасці да асобы. На першым плане дзейнасці школьнікаў – псіхалагічны аналіз твора, дыскусіі па маральных праблемах, асабістая ацэнка твора, літаратурная творчасць. Менавіта гэты ўзрост найбольш прыдатны да фарміравання пошукавага стылю мыслення, росту цікавасці да вырашэння праблем, развіцця здольнасцей доказнага разважання.

Арганізуючы работу па прымяненні дадзенай тэхналогіі, улічваю ўзровень ведаў вучняў класа, іх матываванасць да ўспрымання праблемнага матэрыялу, змест і жанравыя асаблівасці твора. Урокі, якія праводзяцца згодна з тэхналогіяй праблемнага навучання, патрабуюць адпаведных метадаў: праблемнага выкладу ведаў, выкладання з праблемным пачаткам, эўрыстычнага і даследчага метадаў. Найбольш плённым бачыцца выкарыстанне праблемнага навучання на ўроку камбінаванай будовы. Такі ўрок заўсёды мае элементы логікі пазнаваўчага працэсу, а не толькі знешняй логікі працэсу навучання. Таму структуру такога ўрока можна прадставіць у выглядзе наступных узаемазвязаных этапаў: 1) падрыхтоўка да ўспрыняцця праблемы; 2) стварэнне праблемнай сітуацыі; 3) фармулёўка праблемы; 4) працэс рашэння праблемы; 5) доказ правільнасці выбранага рашэння; 6) пацвярджэнне на практыцы.

Арганізацыйна-матывацыйны этап структурырую так, каб прадугледжвалася падрыхтоўка да ўспрыняцця праблемы ўрока, забяспечвалася зыходная матывацыя (даецца ўстаноўка на паспяховае

выкананне вучэбных заданняў). Настаўнікам ствараецца праблемная сітуацыя, адбываецца пабуджэнне вучняў да асэнсавання яе супярэчнасцей і фармулёўкі тэмы ўрока ці пытання для даследавання. Каб стварыць праблемную сітуацыю, стаўлю пытанні пра сэнс назвы, герояў і іх учынкi, усё тое, што будзе спрыяць неадназначнаму адказу.

Мысленне заўсёды пачынаецца з праблемы ці пытання, са здзіўлення ці неразумення. На сваіх ўроках я выкарыстоўваю розныя прыёмы стварэння праблемных сітуацый: “Здзіўленне”, “Супярэчанне”, “Цытата”, “Апора на жыццёвы вопыт”. Напрыклад, прыём “Цытата”. Вучням трэба прачытаць выказванне (эпіграф), растлумачыць яго сэнс, вызначыць ключавое слова. Пры вывучэнні ў 8 класе твора У. Караткевіча “Паром на бурнай рацэ” выкарыстоўваюцца словы В. Быкава: “Чалавек можа толькі ці заставацца чалавекам, ці перастаць існаваць”. Пасля выказванняў вучняў настаўнік ставіць пасля цытаты пыталынік і фраза страчвае катэгарычнасць, становіцца праблемным пытаннем на ўроку.

На першым этапе праблемнага ўрока вялікае значэнне мае **актуалізацыя ведаў** вучняў. Яе можна спалучыць з праверкай дамашняга задання. Асноўнай мэтай этапу лічу падрыхтоўку глебы для актыўнага засваення новага. Сярод заданняў трэба запланаваць такое, якое выкліча цяжкасць і тым самым спрацуе на стварэнне праблемнай сітуацыі. Пры вывучэнні ў 8 класе твора В. Карамазава “Дзяльба кабанчыка” такім заданнем з’яўляецца наступнае: запісаць імёны герояў твора (дзяцей маці) у парадку іх з’яўлення ў двары. Такім чынам правяраецца веданне зместу і ўзнаўляецца паслядоўнасць падзей. Далей задаю пытанне: “Чаму Ніна, якая жыве бліжэй за ўсіх, прыязджае апошняй?” Вучні адчуваюць, што адразу адказаць на пастаўленае пытанне яны не могуць, бо для гэтага ім не хапае ведаў. Адпаведна ствараецца праблемная сітуацыя.

Такім чынам, забеспячэнне дастатковай матывацыі, здольнай выклікаць цікавасць да зместу праблемы, рацыянальных суадносін вядомага і невядомага працуе на паспяховасць праблемнага навучання.

Аперацыйна-пазнавальны этап урока звязваю з рашэннем праблемы ўрока з апорай на ўласны вопыт вучняў, тэкст, веды па тэорыі літаратуры. Арганізоўваю развагі падлеткаў над праблемай, стымулюю працэс пошуку гіпотэз, дапамагаю абагульніць атрыманыя веды. Лічу важным правільна фармуляваць *праблемныя пытанні* (“Каго з настаўнікаў Даніка Мальца можна лічыць сапраўднымі настаўнікамі?” (Я. Брыль “Сіročы хлеб”), “Ці можна апраўдаць учынак сына ў адносінах да маці?” (З. Бядуля “На Каляды к сыну”), “Забойства Наталькай Машэкі – гэта падзвіг або злачынства?” (паэма Я. Купалы “Магіла льва”). Такія пытанні патрабуюць ад вучняў інтэлектуальных намаганняў, пэўным чынам накіраванага мысленчага працэсу. Пытанне павінна ўтрымліваць пазнавальную цяжкасць і дакладна вызначаныя межы вядомага і

невядомага. Праблемным будзе пытанне, якое патрабуе неадназначнага адказу, аналізу.

На дадзеным этапе ўрока выкарыстоўваю *эўрыстычны метад*.
Формы работы: індывідуальная, групавая, работа ў парах. Прыкладам можа служыць урок дадатковага чытання ў 8 класе “Тэма першага каханьня ў аповесці А. Бадака “Адзінокі васьмікласнік хоча пазнаёміцца”. Прапаноўваю вучням растлумачыць сэнс эпіграфа, пытаюся, як словы Геракліта Эфэскага звязаны са зместам аповесці. Хто з герояў твора хацеў бы вярнуцца назад і змяніць нешта ў сваім жыцці? Далей прашу сфармуляваць мэту ўрока, паставіўшы праблемнае пытанне “Ці можна двойчы ўвайсці ў адну і тую ж раку?”. Важна навучыць падлеткаў прапаноўваць свае варыянты рашэння праблемнага пытання, аналізаваць іх, адбіраць найбольш праўдападобныя, бачыць шляхі доказу выбраных рашэнняў. Прашу разважаць услых, выкарыстоўваю дадатковыя пытанні. Такая работа спрыяе развіццю інтэлектуальных уменняў дзяцей.

На аперацыйна-пазнавальным этапе ўрока часта карыстаюся такімі прыёмамі, як “*міні-даследаванне*”, “*мазгавы штурм*”. Прыём “*мазгавы штурм*” выкарыстоўваю як актыўную форму працы пры адказе на праблемнае пытанне. Пры такім ўзаемадзеянні ўдзельнікі штурму вучацца слухаць і чуць адзін аднаго, трэніруюць уменне коратка і дакладна выражаць свае думкі. Напрыклад, пры вывучэнні твора Г. Далідовіча “Губаты” ў 8 класе лагічным уяўляецца пытанне: “Чаму людзі забілі Губатага?” Усе адказы запісваем на дошцы, абмяркоўваем і выбіраем самыя цікавыя рашэнні. Так вучні ўключаюцца ў інтэнсіўную мысленчую дзейнасць.

Раздзел “Голасам душы і сэрца” ў 8 класе з’яўляецца прыдатным для работы з *праблемнымі заданнямі*. Пры вывучэнні твораў з гэтага раздзела выкарыстоўваю заданні на параўнанне, супастаўленне твораў розных відаў мастацтва. Пры гэтым практыкую ўключэнне *прыёму алгарытмізацыі*. “Алгарытм можа служыць рашэнню пэўнай праблемы, павышаць выніковасць самастойнай разумовай працы вучняў, дакладна вызначаць этапы вырашэння праблемных задач” [2, с. 17]. Напрыклад, на ўроку патэме: “Я. Купала. “Спадчына” даю заданне вучням правесці супастаўляльны аналіз песні І. Лучанка “Спадчына”, ілюстрацыі М. Басалыгі да верша Я. Купалы “Спадчына” і тэксту твора па алгарытме: 1) настрой твораў; 2) асноўныя гукавыя, зрокавыя, слоўныя вобразы; 3) спецыфічныя для кожнага віду мастацтва сродкі выразнасці; 4) сіла эмацыянальнага ўздзеяння. Таксама выкарыстоўваю заданні, звязаныя з параўнаннем твораў розных жанраў або твораў адпаведнай тэматыкі ці перакладу верша з яго арыгіналам.

Такім чынам, на аперацыйна-пазнавальным этапе школьнікі вучацца асэнсоўваць, аргументаваць свае чытацкія ўражанні, абараняць выказаную думку, атрымліваюць вопыт даследчай дзейнасці і доказнага разважання.

Кантрольна-дыягнастычны этап праблемнага ўрока прадугледжвае доказ правільнасці выбранага рашэння, пацвярджэнне гіпотэзы на практыцы,

прымяненне атрыманых ведаў у змененай сітуацыі, праверку ведаў вучняў. Адным з эфектыўных прыёмаў на дадзеным этапе з’яўляецца *мадэляванне*. “Што магло б адбыцца, калі б ... ? Як паступілі б вы? Як бы разгортваўся сюжэт твора, калі б персанаж быў надзелены супрацьлеглай рысай характару?”

Выкарыстанне тэхналогіі праблемнага навучання дазваляе пазбегнуць пасіўнасці вучняў у працэсе ўспрымання вучэбнага матэрыялу, забяспечвае для кожнага пасільную нагрузку, спрыяе стварэнню атмасферы добразычлівасці і ўзаемнай падтрымкі.

Праблемнае навучанне садзейнічае паспяховай сацыялізацыі вучняў. Калі вучань здольны знайсці адказ на праблемнае пытанне ў вучэбнай дзейнасці, то ён будзе здольны вырашыць і любую іншую сацыяльную ці жыццёвую праблему.

Літаратура

1. Кульневич, С.В. Современный урок / С.В. Кульневич, Т.П. Лакоценина. – Часть III: Проблемные уроки. Научно-практическое пособие. – Ростов н/Д: Учитель, 2006. – С. 26-27.
2. Руцкая, А.В. Умовы эфектыўнасці літаратурнага навучання / А.В. Руцкая // Беларуская мова і літаратура. – 2008. – № 12. – С. 15–17.
3. Селевко, Г.К. Проблемное обучение / Г.К. Селевко // Школьные технологии. – 2006. – № 2. – С. 61–65.

М.В. Лапаціна (ДУА “Полацкая дзяржаўная гімназія № 1 імя Францыска Скарыны”)

ВЫКАРЫСТАННЕ СРОДКАЎ ВІЗУАЛІЗАЦЫІ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ ДЛЯ АКТЫВАЦЫІ ВУЧЭБНА-ПАЗНАВАЛЬнай ДЗЕЙНАСЦІ ВУЧНЯЎ

Ключавыя словы: інтэлект-карта, воблака слоў, табліца, дыяграма, кросэнс.

Апошнім часам значна паскорыўся тэмп жыцця і адпаведна павялічыўся аб’ём інфармацыі, якую мы павінны успрыняць, засвоіць і перадаць. Даказана, што мысленне сучаснага чалавека больш эфектыўна ўспрымае вобразы, чым вербальныя сродкі. І гэта натуральна: ідэаграмы і смайлы ў тэлефонах, рэкламныя прапекты і бігборды на вуліцах, а яшчэ інтэрнэт, тэлебачанне. Настаўніку неабходна быць мабільным, крэатыўным, каб адпавядаць патрабаванням часу, каб вучням разам з ім захацелася даведвацца пра нешта новае. Адным са спосабаў рашэння

дадзенай праблемы з'яўляецца выкарыстанне сродкаў візуалізацыі інфармацыйнай плыні.

Існуе шмат спосабаў візуалізацыі матэрыялу на ўроках беларускай мовы і літаратуры. Пра некаторыя з іх пойдзе размова далей.

Інтэлект-карта – адзін з асноўных спосабаў стварэння візуальнага вобраза, метада арганізацыі ідэй, задач, канцэпцый і любой іншай інфармацыі. У цэнтры – галоўная ідэя, ад яе адыходзяць ключавыя думкі, якія можна дзяліць на падпункты да таго часу, пакуль не будзе структуравана ўся інфармацыя. Аўтар інтэлект-карт (Тоні Б'юзэн) рэкамендуе выкарыстоўваць колер, пачынаючы з чырвонага (высокая ступень успрымання) і заканчваючы зялёным і блакітным (нізкая ступень успрымання). Падчас стварэння інтэлект-карт таксама выкарыстоўваюцца ключавыя словы, умоўныя знакі, малюнкi, відэаролікі, аудыётрэкі. Настаўнік спачатку прадстаўляе вучням мадэль карты, якую неабходна запойніць. Так, на ўроку беларускай літаратуры ў 9 класе пры знаёмстве з асобай Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча можна прапанаваць шаблон інтэлект-карты, у цэнтры якой будуць асобы пісьменнікаў, ад якіх ідуць адгалінаванні “жыццё” і “творчасць”. Яны, у сваю чаргу, маюць свае галіны. Вучні “апрабуюць” гэтыя галіны інфармацыяй, затым агучваюць тое, што атрымалася. Паступова фарміруецца ўменне ствараць уласную карту. Асабліва прадуктыўным будзе выкарыстанне інтэлект-карт пры вывучэнні аглядавых тэм па літаратуры: “Літаратура 20-30 гг. 20 стагоддзя”, “Літаратура перыяду Вялікай Айчыннай вайны” і інш. Ёсць спецыяльная электронная праграма для стварэння разумных карт, напрыклад: MindMeister, Xmind, Goggle, Mind42, Bubbl.us, SimpleMind, Mapul.

Работа з ключавымі словамі на ўроках можа ажыццяўляцца і праз выкарыстанне **воблака слоў**.- візуальнага прадстаўлення слоў, паняццяў, тэрмінаў. Воблака слоў можна выкарыстоўваць на любых этапах урока. Так, вучням 10 класа неабходна было актуалізаваць веды па беларускай літаратуры за 9 клас, абаяраючыся на ўласныя назоўнікі. У выніку ў дзяцей атрымалася пісьмовае паведамленне, у якім яны ўзгадалі вядомыя прозвішчы асветнікаў, пісьменнікаў, цікавыя і запамінальныя факты з іх жыцця і творчасці, яркія цытаты з твораў, вывучаных на памяць. На адзіным інфармацыйна-адукацыйным рэсурсе па беларускай літаратуры ў прапанаваных да ўрокаў відэафрагментах настаўнікі выкарыстоўваюць воблака слоў (тэмы “Ян Чачот”, “М. Зарэцкі”). Пададзеныя настаўнікам прыклады даюць магчымасць дзецям ствараць уласныя воблакі слоў, на аснове іх ствараць другасныя тэксты.

Вядома, што пры вывучэнні мовы і літаратуры. настанік значную ўвагу ўдзяляе рабоце з тэкстам. Практыка паказвае, што беларускамоўныя тэксты вучням цяжка ўспрыняць і зразумець. Таму лагічным будзе выкарыстанне сістэмы заданняў з графічнымі элементамі, якая дапаможа

знайсці пэўную інфармацыю, інтэрпрэтаваць тэкст. Заданні могуць быць наступныя:

1. Разгледзець графічныя выявы (фотаздымкі, схемы), вызначыць магчымую тэму тэксту.

2. Падабраць фотаздымкі ці малюнкi, якія б ілюстравалі змест тэксту, тэматыка якога папярэдне невядомая.

3. Выкарыстанне табліцы, у якой частка інфармаці адсутнічае. (Запоўніць табліцу пасля прачытання тэксту)

Так, у 5-6 класах пры падрыхтоўцы да перакладу на беларускую мову можна выкарыстаць заданне наступнага тыпу:

Складзіце перакладны руска-беларускі слоўнічак. Для гэтага да слоў падбярыце ў тэксце беларускія адпаведнікі.

Апрель –	Краски –
Голубой –	Понравилась –
Жаль –	Пятнышки –
Кисточка –	Разукрасил –
Кое-где –	Хватило –
Красивая –	Цвет –
Розовый –	Цветы –

Прыйшоў Красавік на зямлю. Не спадабалася яму пажоўкляя пасля зімы трава, шэрае неба, чорная зямля...

Узяў Красавік фарбы і пэндзаль. Размаляваў ён неба ў сіні і блакітны колеры. Затым пайшоў на палі. Дзе зялёнай, дзе жаўтаватай фарбай мазнуў. Намалюваў жоўтыя, белыя, ружовыя, чырвоныя кветкі.

Пасля ўзяўся за дрэвы. Цэлы дзень стараўся. Апошняй прыбегла бярозка. Ёй вельмі хацелася стаць прыгожай. Шкада толькі, што фарбы ўсе выйшлі. Пачаў Красавік фарбаваць бярозку ў белы колер. Але і белай не хапіла. Таму і засталіся там-сям чорныя лапінкі.

Пры характарыстыцы герояў твораў вучням 5 класа даволі складана самастойна стварыць цэласны тэкст. Добрай дапамогай з'яўляюцца табліцы, распрацаваныя Н.М. Міхновіч (Змешчаны у друкаваным рабочым сшытку “Беларуская літаратура. 5 клас”).

Для характарыстыкі герояў легенды “Нарач” можна выкарыстаць наступную табліцу:

План	Найрыта	Андрэйка	Пан
Характарыстыкі			
Знешні выгляд			
Рысы характару			
Паводзіны			
Чым вылучаецца сярод іншых			
Як склаўся лёс			

Для большай прадуктыўнасці працы з табліцай можна ўдасканалваць і дапаўняць матэрыял, напрыклад:

Пакіньце толькі тыя рысы характару, якімі валодае герой:

Найрыга	Андрэй	Пан
брыдка	стары ўдавец	злы
добрая	бедны	малады
багатая	прыгожы	хітры
музычна - адораная	адважны	добры
сквапная	бялявы	зайздрослівы
чэсная	праўдзівы	багаты
самаахвярная	смелы	помслівы
спрытная	жыццястойкі	нахабны
верная	рашучы	назойлівы

На ўроках беларускай мовы эфектыўнымі будуць рознага тыпу **дыяграмы**. Іх можна даваць у гатовым выглядзе, а можна прапанаваць вучням стварыць самастойна. Так, пры вывучэнні тэмы “Галосныя літары і гукі” ў 5 класе можна прапанаваць верш *Анатоля Зэкава “Колькі “А” ў птушак?”*. Пасля яго прачытання вучні могуць падлічыць, колькі разоў сустракаецца літара “А” і гук [а] ў назвах птушак з верша і адлюстраваных свае вынікі на дыяграме. Пры пабудове дыяграм лепей карыстацца каляровымі алоўкамі. Як варыянт, у настаўніка ёсць некалькі гатовых дыяграм, а вучням трэба выбраць, якая з іх правільна адлюстроўвае іх адказ.

Для старэйшых класаў работа з вобразамі на ўроках беларускай мовы і літаратуры можа ажыццяўляцца праз складанне кросэнсаў, стварэнне лэпбукаў, відэаролікаў, буктрэйлераў.

Кросэнс – асацыятыўная галаваломка, дзевяць малюнкаў, размешчаных такім чынам, што кожны малюнак мае сувязь з папярэднім і наступным, а цэнтральны аб’ядноўвае па сэнсе ўсе. Задача дзяцей – растлумачыць кросэнс, скласці аповед, абапіраючыся на малюнкi. У падручніку па беларускай літаратуры за 10 клас на старонцы 179 прыводзіцца прыклад такога задання на верш М. Багдановіча “Летапісец”.

Лэпбук – самаробная кніжка-разгортка ці папка, якая змяшчае кішэні, акенцы, рухомыя дэталі, канверты, у якіх змешчаны інфармацыя і заданні на адну тэму. Дадзены сродак дазваляе зрабіць больш разнастайнай работу на ўроку, садзейнічае развіццю творчых здольнасцей, спрыяе лепшаму засваенню інфармацыі. Асабліва эфектыўнымі такія самаробныя разгорткі будуць на абагульняльных уроках па творчасці пісьменнікаў. Работу можна арганізаваць у групах парах, прапанаваўшы абмяняцца лэпбукамі, выканаць заданні, абмеркаваць іх.

Буктрэйлер – гэта кароткі відэаролік, які расказвае ў адвольнай мастацкай форме пра кнігу, твор. Мэта буктрэйлера – прыцягнуць увагу да кнігі, твора пры дапамозе візуальных сродкаў. Напрыклад, буктрэйлер на

баладу А. Міцкевіча “Свіцязянка”, створаны вучаніцай 9 класа, зацікавіў творам нават тых вучняў, якія не вельмі любяць чытаць.

Калі няма магчымасці ствараць відэафрагменты, можна прапанаваць стварыць **буклет** – кніжачку, друкаванае выданне, якое ўяўляе сабой ліст, складзены пэўным чынам, на кожным баку нанесена тэкставая ці графічная інфармацыя. Буклет дазваляе спалучаць значны аб’ём структурыраванай інфармацыі з яркім крэатыўным афармленнем. Буклеты, створаныя на творы У.Караткевіча, прыцягнулі ўвагу да асобы і творчасці пісьменніка не толькі дзевяцікласнікаў, але і малодшых вучняў.

Такім чынам, візуалізацыю можна і неабходна выкарыстоўваць на ўсіх этапах урока і ў пазакласнай дзейнасці як сродак павышэння ўспрыняцця інфармацыі, запамінання, развіцця крытычнага і вобразнага мыслення. Візуалізацыя дае магчымасць павялічыць аб’ём інфармацыі, сэканоміць час на ўроку, улічыць індывідуальныя асаблівасці дзяцей, павысіць цікавасць да прадмета.

Літаратура

1. Зэкаў, А.М. Лічба з літарай сябруюць: правільныя вершы, загадкі-задачкі / А.М. Зэкаў. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 2016. – 48 с.
2. Міхновіч, Н.А. Беларуская літаратура. 5 клас: рабочы сшытак / Н.А. Міхновіч. – Мінск: Аверсэв, 2016. – 126 с.
3. Яленскі, М.Г. Беларуская мова. 5-6 класы: дыдактычныя і дыягнастычныя матэрыялы: дапам. для настаўнікаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання / М.Г. Яленскі. – Мінск: Сэр-Віт, 2018. – 152 с.

С.В. Мартынкевіч (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

МЕТАПРАДМЕТНЫ СКЛАДНІК ДЫДАКТЫЧНАГА АПАРАТУ СУЧАСНЫХ ВУЧЭБНЫХ ДАПАМОЖНІКАЎ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: моўная адукацыя, метапрадметныя вынікі навучання, метадычны апарат, тэкст, вучэбная дзейнасць.

Сучасны адукацыйны стандарт вызначае асноўныя кірункі арганізацыі вучэбнага працэсу, якія накіраваны на асобасныя, метапрадметныя і прадметныя вынікі навучання. Якасць адукацыі вызначаецца перш за ўсё высокім узроўнем сфарміраванасці асобасных вынікаў – унутраных устаноў асобы, сістэмы яе каштоўнасных арыентацый, грамадзянскай ідэнтычнасці, матываў да навучання і пазнання, самавызначэння (А.Г. Асмолаў, В.С. Басюк, Н.Л. Галеева, В.С. Мухіна, М.А. Шаталаў і інш.).

Метапрадметныя вынікі навучання ў якасці найважнейшага складніка моўнай адукацыі сталі разглядацца на сучасным этапе развіцця

моўнай адукацыі ў сувязі з кампетэнтнасным падыходам да працэсу навучання. Яны ўключаюць “гатоўнасць вучня да вучэбна-пазнавальнай дзейнасці, засваенне ўніверсальных вучэбных дзеянняў і міжпрадметных паняццяў” [1, с. 68]. Прадметныя вынікі навучання – гэта вынікі засваення вучэбнага прадмета “Беларуская мова” згодна з мэтай адукацыі. Усе пералічаныя складнікі вызначаюць, што фарміраванне гатоўнасці вучняў да вучэбна-пазнавальнай дзейнасці, выканання ўніверсальных вучэбных аперацый павінна адбывацца на інтэграванай аснове ў межах міждысцыплінарнай ўзаема сувязі. Інтэграваны аспект засваення зместу навучання дазваляе не толькі спалучыць асобныя кірункі ўнутрыпрадметнай дзейнасці, але і садзейнічае ўзаемапрацікненню і ўзаемадзеянню пазнавальных, рэгуляцыйных і камунікатыўных вучэбных дзеянняў, неабходных для фарміравання кампетэнтнай асобы ўцэлым. Пры гэтым у вучэбны працэс уключаюцца пошукавыя, эўрыстычныя, камунікатыўныя, гульнявыя формы работы. Арганізацыі такой дзейнасці перш за ўсё павінны спрыяць сучасныя сродкі навучання, метадычны і дыдактычны апарат якіх арыентаваны як на засваенне паняццяў, так і спосабаў дзеяння праз рашэнне практычных ці даследчых задач, уключэнне пазнавальных праблемных сітуацый.

Новае пакаленне вучэбных дапаможнікаў па беларускай мове перш за ўсё адпавядае патрабаванням, вызначаным адукацыйным стандартам “Беларуская мова”, з пазіцыі асобасных, метапрадметных і прадметных вынікаў навучання [3]. Тэксты як асноўная структурная частка вучэбных дапаможнікаў уключае тэарэтычны (правілы) і практычны (практыкаванні) матэрыял. Метадычны апарат практыкаванняў грунтуецца на прынцыпах кампетэнтнаснага падыходу, што арыентуюць на засваенне камунікатыўна значымых лексіка-граматычных адзінак і правіл функцыянавання моўных сродкаў у маўленні. Дадатковая частка (пазатэкставы кампанент) змяшчае лінгвістычную інфармацыю, прыведзеную ў спецыяльных рубрыках. Вучэбны змест, накіраваны на фарміраванне прадметных кампетэнцый, прадстаўлены тэкстамі правіл – лагічнымі азначэннямі, якія падаюць лінгвістычную інфармацыю, акумулююць увагу вучняў перш за ўсё на асноўным паняцці, з моўнымі ілюстрацыямі (прыкладамі). Дапамагаюць раскрыць сутнасць правіла табліцы і схемы, узоры разважанняў, што наглядна дэманструюць і адначасова падаюць узор прымянення правіла. Гэта значыць, што прадметны змест разам з тым накіраваны на фарміраванне метапрадметных уменняў – аналізаваць і сінтэзаваць, аперыраваць навуковымі паняццямі, рабіць абагульненні, усталёўваць аналогіі і прычынна-выніковыя сувязі, класіфікаваць, будаваць лагічную выснову і рабіць вывады. На аснове пералічаных уменняў і фарміруецца кагнітыўная база вучня, якая служыць асновай для развіцця агульнавучэбных уменняў і навыкаў, што дазваляе выкарыстоўваць атрыманыя веды на практыцы. Менавіта вучэбны дапаможнік задае ўзор арганізацыі надпрадметнай пошука-

вай дзейнасці, дзе вырашаецца пэўная даследчая задача, фарміраецца навуковы ф стыл маўлення.

Засваенне сістэматычнага курса беларускай мовы пачынаецца ў пятым класе, таму вучэбны дапаможнік закладвае падмурак да вывучэння мовы і разам з гэтым спрыяе фарміраванню сістэіных метапрадметных уменняў, неабходных як пры авалоданні рознымі вучэбнымі дысцыплінамі, так і ў рэальных жыццёвых сітуацыях. Таму знаёмства з новай моўнай з’явай (навуковым тэкстам і лінгвістычным паняццем) пачынаецца з арганізацыі працы з практыкаваннем “правіланакіраванай” рубрыкі “Успамінаем вывучанае” або практыкавання пошукавага характару.

Напрыклад, засваенне ведаў і выпрацоўка ўменняў разумець значэнні і адрозніваць адназначныя і мнагазначныя словы пачынаецца з выканання падрыхтоўчага практыкавання [2, с. 86]. Вучні чытаюць верш, разглядаюць малюнк і вызначаюць лексічныя значэнне слова *мышка*. Далей апісваюць і параўноўваюць прадмет і жывую істоту, вылучаюць прыметы падабенства. З дапамогай настаўніка складаюць і запісваюць слоўнікавыя артыкулы да слоў *мышка* (*мышка – невялікі грызун з вострай мордачкай і доўгім хвостом; мышка – прылада да камп’ютара, якая кіруе курсорам*). Робіцца вывад пра тое, што прадмет і істота падобныя паміж сабой па форме і характарыстыках і таму названы адным словам. Такім чынам, словы могуць мець адно ці некалькі – многа – значэнняў і называцца адназначнымі ці мнагазначнымі. На аснове параўнання і абагульнення вучні асэнсоўваюць сутнасць адназначных і мнагазначных слоў і ўсведамляюць тое, што мнагазначныя словы называюць розныя прадметы, прыметы, дзеянні, аднак яны хоць чым-небудзь падобныя паміж сабой.

Праца з тэкстам паўтаральна-абагульняльнага практыкавання [2, с. 88] на этапе замацавання спрыяе ўсведамленню таго, наколькі ўважліва і ўмела неабходна спалучаць мнагазначнае слова з іншымі словамі для дакладнай перадачы інфармацыі. Заданні накіраваны на падбор загаловаў, вызначэнне тэмы і асэнсавання галоўнай думкі тэксту прыродазнаўчай тэматыкі. Замацаванне ўменняў распазнаваць сярод выдзеленых слоў адназначныя (*завушніцы*) і мнагазначныя (*вушка, карань*) адбываецца праз самастойнае разважанне вучняў пра падабенства паміж прадметамі, якія называюць мнагазначныя словы. Вучні запісваюць словазлучэнні, у якіх раскрываюцца ўсе магчымыя значэнні прыведзеных слоў (*ласінае вушка, вушка чайніка, іголкавае вушка, булён з вушкамі (макаронны выраб); карань дрэва, карань зуба, карань слова, квадратны карань*). Змест тэксту і малюнак да практыкавання – наглядная аснова для далейшага выканання вучнямі творчага практыкавання – стварэння выказвання з элементамі разважання “Беражыце ландышы!”, адрасаванага да аднакласнікаў. Вучні павінны падвесці слухачоў да думкі пра недапушчальнасць абыякавага стаўлення да прыроды, выразіць заклапочанасць і даказаць, што нельга знішчаць прыгажосць дзеля ўцехі. Да таго ж важным з’яўляецца і выха-

ваўчы аспект, што рэалізуецца дзякуючы закладзенай у метадычным апарце практыкавання сістэме заданняў, якая закранае як інтэлектуальную, так і культурную, і эмацыйную сферу вучняў.

Развіццю метапрадметных уменняў садзейнічае і пазатэкставы кампанент вучэбных дапаможнікаў, які ўключае апарат арганізацыі засваення моўнага матэрыялу (пытанні, заданні, гіперспасылкі на электронныя адукацыйныя рэсурсы на базе платформы Moodle <http://e-vedy.adu.by>). Змешчаныя там практыкаванні патрабуюць пры выкананні звароту да смартфона на ці планшэта і пераходу па QR-коду да інтэрактыўнага задання, што развівае агульнаадукацыйныя кампетэнцыі ў галіне інфармацыйных тэхналогій.

Ілюстрацыйны матэрыял (малюнкi, схемы, табліцы), размешчаны ў вучэбных дапаможніках, спрыяе фарміраванню метапрадметных уменняў ператвараць графічны змест у тэкст, падаваць яго ў апісальным выглядзе, згортваць або разгортваць інфармацыю.

Такім чынам, як вынік вучэбнай дзейнасці ў вучняў фарміруюцца не толькі прадметныя моўныя і маўленча-камунікатыўныя ўменні, але і метапрадметныя ўменні – вызначаць паняцці, ствараць абагульненні, усталяваць аналогіі, класіфікаваць, праводзіць прычынна-выніковыя сувязі, будаваць лагічныя разважанні, рабіць высновы. Абавязковае ўключэнне ў метадычны апарат прадуктыўных заданняў накіравана перш за ўсё метапрадметныя вынікі. Найбольш значнымі з’яўляюцца метапрадметныя вучэбна-інфармацыйныя ўменні – гэта ўменне здабываць інфармацыю з розных крыніц, падбіраць інфармацыю па зададзенай тэме, падбіраць цытаты і інш. Інтэграваная аснова, якая ствараецца за кошт міждысцыплінарных сувязей з інфарматыкай, біялогіяй, экалогіяй, логікай, рыторыкай, садзейнічае развіццю цікавасці да працэсу навучання, матывацыі да актыўнага пазнання навакольнай рэчаіснасці.

Літаратура

1. Адукацыйны стандарт базавай адукацыі. – <https://adu.by/images/2019/01/obrstandarty-ob-sred-obrazovaniya.pdf>.
2. Беларуская мова : вучэб. дапам. для 5-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. Ч. 2 / Г. А. Валочка, В.У. Зелянко, С.В. Мартынкевіч і інш. – Мінск : Нац. інт адукацыі, 2019.
3. Мартынкевіч, С. В. Беларуская мова па новых падручніках. Парады аўтара / С. В. Мартынкевіч // Филология в современной школе: традиции и инновации. – 2020. – № 2(6). – С. 50–53. – <https://rep.vsu.by/handle/123456789/26006>.

Н.А. Носава (ДУА “Сярэдняя школа № 10 імя У.М. Азіна г. Полацка”)

ПРЫМЯНЕННЕ РОЗНЫХ ПРАКТЫКАВАННЯЎ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ І ЗАПАМІНАННІ СЛОЎНІКАВЫХ СЛОЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ПАЧАТКОВЫХ КЛАСАХ (З ВОПЫТУ РАБОТЫ)

Ключавыя словы: слоўнікавыя словы, практыкаванні, слоўнікі, матывацыя.

За шматгадовую практыку ў пачатковай школе ўпэўнілася ў тым, што навучэнцам з цяжкасцю даецца вывучэнне слоўнікавых слоў. Механічнае завучванне слоў стамляе вучняў, акрамя таго, у іх губляецца цікавасць да мовы. Вядома, што ў пачатковых класах запамінанне адвольнае – на аснове волі, а свядомае і неадвольнае развіваецца на аснове практыкаванняў, у працэсе ўсіх відаў пісьма. Любая недаацэнка памяці, умення запамінаць і ўзнавіць, можа прынесці нямалую шкоду ў пачатковых класах. Задача настаўніка – зрабіць працэс вывучэння і запамінання слоўнікавых слоў цікавым і пазнавальным. Таму прыйшла да высновы, што трэба выкарыстаць больш інтэнсіўную арганізацыю працэса засваення слоўнікавых слоў, дзе навучэнец будзе чуць, бачыць і дзейнічаць.

Сістэму практыкаванняў пры рабоце над слоўнікавымі словамі падбіраем з пункту гледжання словаўтварэння, фанетыкі, арфаграфіі, марфалогіі, лексікі і сінтаксісу. Прапануем некаторыя практыкаванні, якія будуць карыснымі для настаўнікаў і вучняў:

1. *Для матывацыі запамінання слоўнікавых слоў - практыкаванні з выкарыстаннем розных слоўнікаў:*

а) Этымалагічны слоўнік

Асмысліць і запомніць напісанне слова дапаможа этымалагічная даведка, яна ўтрымлівае інфармацыю аб узнікненні слова, яго першапачатковым значэнні, дапамагае асмысліць гістарычны састаў слова. Напрыклад, раскажваю аб паходжанні слова, прапаную здагадацца, што гэта за слова, навучэнцы адгадваюць і запісваюць з каменціраваннем. Але, каб павысіць самастойную актыўнасць навучэнцаў, іх цікавасць да даследніцкай работы, загадзя прапаную знайсці этымалагічную даведку самім навучэнцам.

б) Тлумачальны слоўнік – чытаю тлумачэнне лексічнага значэння слова, навучэнцы запісваюць з прагаворваннем.

в) “Малюнкавы слоўнік” (выкарыстоўваю мультымедычную прэзентацыю) – прапаную прадметныя малюнкi, навучэнцы запісваюць слоўнікавае слова з прагаворваннем.

2. Фанетычныя практыкаванні

Асноўны сэнс фанетычных практыкаванняў – навучэнец добра чуе гучнае слова, кожны гук па-асобку і пазіцыю гэтага гука, умее прааналізаваць гукавую форму слова. Але трэба помніць, што пры выкананні фанетычных практыкаванняў важная роля адводзіцца зрокаваму ўспрыманню.

Напрыклад, слова “кватэра”: прагаворваем слова хорам, вызначым націск, запішам слова, галосныя літары падкрэслім чырвоным алоўкам, раздзелім на склады, удакладнім галосныя і зычныя гукі. Такія традыцыйныя аналітычныя заданні, калі яны выкарыстоўваюцца часта, не даюць добрага выніку. Таму для фарміравання фанетычных паняццяў і больш трывалага запамінання выкарыстоўваю рэпрадуктыўныя практыкаванні:

а) Выпішыце 5 слоў са слоўніка ў канцы падручніка, дзе ёсць толькі цвёрдыя зычныя і падкрэсліце іх (акварыум, кватэра...)

б) Выпішыце словы са слоўніка ў канцы падручніка, дзе адзін гук на пісьме абазначаецца дзвюма літарамі (дождж...)

в) Выпішыце са слоўніка ў канцы падручніка, дзе усе зычныя гукі мяккія (мядзведзь)

г) Выпішыце са слоўніка ў канцы падручніка словы, дзе пішацца ь знак на канцы слова (Беларусь...)

д) Выпішыце словы са слоўніка ў канцы падручніка, дзе націск на першым складзе, другім (месяц, сцюжа...)

ж) Выпішыце 5 слоў са слоўніка ў канцы падручніка з першым складам перад націскам і падкрэсліце яго (герой, кватэра, талерка...)

з) Адкажыце на пытанне:

У якіх словах пішацца літара “э”, у якіх “е”? Від...лец, м...сяц, т...атар, г..рой, кват...ра, тал...рка.

3. Арфаграфічныя практыкаванні накіраваны на выпрацоўку навыка арфаграфічна правільнага пісьма. Пры шматразовым выкананні рэпрадуктыўных практыкаванняў са слоўнікавымі словамі фарміруецца арфаграфічная пільнасць:

а) Падкрэсліце “небяспечнае” месца ў словах: герой, дождж...

б) Што схавалася ў словах: аквар...ум, в...дэлец...

в) “Злаві памылку!” – талэрка, месіц,...

г) Арфаграфічнае каменціраванне, прагаворванне

д) “Вуснае арфаграфічнае пісьмо” – навучэнцы з месца называюць слоўнікавыя словы, а выкліканы для адказу навучэнец прагаворвае іх

е) Знайдзіце “заблуджанае” слова: акварыум, герой, хваля, талерка, тыдзень, месяц

4. Работа над саставам слова – у выніку паўтарэння марфемнага складу слова паглыбляецца ўяўленне аб словаўтваральнай ролі састаўных частак слова, фарміруецца ўменне разбіраць словы па іх складзе,

развіваецца ўменне выкарыстоўваць слоўнікавыя словы з прыстаўкамі, суфіксамі, падбор аднакарэнных слоў:

а) Гульня “ У госці да сваякоў” – “кватэра” – кватэрны, кватэрант... Калі дзецям цяжка прыдумаць “сваякоў”, то прыдумваем разам.

б) Выпішыце 3 словы са слоўніка ў канцы падручніка і ўтварыце новае слова з суфіксам “ык”: дождж-дожджык, месяц-месячык...

в) Словы “талерка, сцюжа...” прагавары з пяшчотай

5. *Марфалагічныя практыкаванні* – пры вывучэнні часцін мовы дапамагаюць аб’яднаць асобныя словы ў групы, размежаваць іх, вызначыць формы часцін мовы, каб асэнсавана ўжываць словы ў вуснай і пісьмовай мове. Прапаную наступныя практыкаванні:

а) Выпішыце 5 слоў са слоўніка ў канцы падручніка, да якіх можна паставіць пытанне “што?”, 3 словы – назоўнікі жаночага роду, 3 словы – назоўнікі мужчынскага роду.

б) Гульня “Які я?”, “Якая я?” “Акварыум – вялікі, талерка – маленькая”

в) Састаўце словазлучэнні: “Акварыум (які?), сцюжа (якая?)

г) Падбярыце патрэбныя словы са слоўніка ў канцы падручніка: “Халодная як...(сцюжа), моцны як... (мядзведзь)...

6. *Сінтаксічныя практыкаванні* – дапамагаюць замацаваць тэарэтычныя веды аб словазлучэнні, пабудове сказаў. Практыкаванні дапамагаюць дакладна перадаць свае думкі ў форме сказа. Прыводжу прыклады практыкаванняў, якія навучэнцы выконваюць з асаблівай цікавасцю:

а) Да слоў з першага слупка падбярыце словы з другога:

кватэра вялізны

рукзак зімовая

сцюжа прыгожая.

б) Са словам “герой” складзіце розныя па інтанацыі сказы.

в) Знайдзіце ў сказах словазлучэнні, дзе прысутнічае слоўнікавае слова. Напрыклад: *Пасля грыбных дажджоў вельмі добра растуць грыбы. Ціхі дожджык называюць шаптуном. Праліўны дождж лье як з вядра.*

Акрамя апісаных практыкаванняў, часта прымяняю работу з *фразеалагізмамі, прыказкамі, загадкамі*, дзе ўжываецца слоўнікавае слова. Напрыклад, *нязграбны як мядзведзь, мядзведзь на вуха наступіў, сляпы дождж, дождж як з вядра.*

Здымаюць напружанне на ўроку, спрыяюць падтрымцы псіхалагічнага камфорту займальныя *дыдактычныя гульні*. Іх прымяняю і пры вывучэнні слоўнікавых слоў. Напрыклад, гульня “Апісанне па малюнку”. Дзецям прапануецца малюнак са слоўнікавым словам (адзін на парту і працуюць у парах), патрэбна расказаць аб усім, што бачаць. Каб было лягчэй і каб змаглі правільна фармуляваць сваю думку, прапаную спіс пытанняў. Вельмі падабаецца навучэнцам дыдактычная гульня

“Жывыя склады”. Пры вывучэнні новага слоўнікавага слова раздаю дзесям склады, адзін будзе складам “ва”, другі – “ак”, трэці – “ум”, чацвёрты – “ры”. Дзеці становяцца ў рад і заўважаюць, што слова атрымалася “пераблытанае”. Мяняюцца месцамі і атрымалася слова “акварыум”. Дыдактычная гульня “Пераклічка” накіравана на замацаванне ўмення адрозніваць галосныя і зычныя гукі. Называю ўперамешку розныя гукі – галосныя і зычныя, дзеці складаюць новае слоўнікавае слова і называюць яго.

Сістэматычнае выкарыстанне падобных практыкаванняў, зварот да слоўніка, што змешчаны ў канцы падручніка, выклікае ў навучэнцаў цікаўнасць да вывучэння слоўнікавых слоў і развівае арфаграфічную пільнасць, навучэнцы трывала засвойваюць іх і могуць выкарыстоўваць у вуснай і пісьмовай мове.

Літаратура

1. Якімовіч А.М. Алфавіт ад А да Я дапаможнік для настаўнікаў пачатковых класаў / А.М. Якімовіч. – Мінск: Нар. асвета, 2009. – 175 с.
2. Тамашэвіч З.М., Якімовіч А.М. Жывыя літары: Дыдакт. матэрыял да ўрокаў навучання грамаце: Дапаможнік для настаўнікаў падрыхтоўчых класаў / З.М. Тамашэвіч, А.М. Якімовіч. – Мінск: Нар. асвета, 2002. – 143 с.
3. Шах, С.М. Займальная граматыка для пач. класаў / С.М. Шах. – Мазыр: ТАА ВД “Белы Вецер”, 2002. – 48 с.
4. Сыско, І.Г. Шляхі для роднай мовы: сучасныя падыходы да выкладання беларускай мовы ў пач. класах / І.Г. Сыско. – 2-ое выд. – Мазыр: Содействіе, 2008. – 72 с.

А.М. Палуян (Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны)

ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (ПРАФЕСІЙНАЙ ЛЕКСІКІ) У КАНТЭКСЦЕ КУЛЬТУРЫ

Ключавыя словы: мова, культура, лінгвакультуралагічны падыход, нацыянальна-культурны кампанент, нацыянальна-маркіраваныя адзінкі.

Дысцыпліна “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” дазваляе студэнтам далучыцца да багаццяў нацыянальнай культуры і скіравана на фарміраванне камунікатыўна развітых асоб, якія могуць наладжваць зносіны на беларускай мове ў сваёй прафесійнай сферы, ствараць і перакладаць вузкасפעцыяльныя тэксты, весці справавую дакуменатцыю, выступаць з навуковымі дакладамі і публічнымі прамовамі.

На думку метадыстаў, навучальны працэс не можа абмяжоўвацца выключна адукацыйнымі мэтамі і задачамі, ён павінен быць цесна звязаны з выхаваннем асобы. У адпаведнасці з гэтым дыдактычны матэрыял, які выкарыстоўваецца на занятках, павінен спрыяць выхаванню павагі да нацыянальных святынь, раскрываць сутнасць беларускага ладу жыцця, багаты свет традыцый нашага народа, вучыць выпрацоўваць

грамадзянскую пазіцыю, выхоўваць патрыятычныя пачуцці, любоў да вялікай і малой радзімы, пашыраць кругагляд студэнтаў, дапамагаць усвядоміць нормы і ўзоры паводзін у калектыве, і пры гэтым адпавядаць высокай мастацкасці.

Пры выкладанні беларускай мовы для студэнтаў біялагічнага факультэта – будучых настаўнікаў біялогіі і хіміі – вялікая ўвага надаецца нацыянальна адметным моўным фактам і з’явам. Пры адборы дыдактычнага матэрыялу мы кіруемся лінгвакультуралагічным падыходам, “звязаным з вывучэннем мовы праз прызму нацыянальнай і сусветнай культур” [1]. Рэалізацыя лінгвакультуралагічнага падыходу ажыццяўляецца ў двух асноўных напрамках:

- вывучэнне беларускай мовы ў кантэксце айчыннай культуры, што стварае ўмовы для глыбокага асэнсавання самабытнасці, эстэтычнай каштоўнасці беларускай мовы як складніка нацыянальнай культуры;
- пазнанне нацыянальнай культуры ў дыялогу і ва ўзаемадзеянні з культурай іншых народаў, што спрыяе ўсведамленню ўнікальнасці роднай мовы як феномена беларускай культуры і як каштоўнай часткі сусветнай культуры (сваю культуру мы разумеем у параўнанні з іншай).

Першы напрамак прадугледжвае ўключэнне ў змест прадмета “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” выказванняў вядомых пісьменнікаў і грамадскіх дзеячоў пра беларускую мову і культуру, мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў, якія з’яўляюцца каштоўным матэрыялам для даследаванняў асаблівасцей мыслення, ментальнасці пэўнай нацыі і адначасова служаць засваенню лексічнага запасу мовы, яе граматычнага ладу. Напрыклад, студэнты знаёмяцца з дзвюма цытатамі і павінны сфармуляваць свае адносіны да сказанага, пагадзіцца ці не пагадзіцца з аўтарамі:

І хоць на свеце налічваецца больш за дзве тысячы моў, кожная з іх мае сваё непаўторнае гучанне, сваю гісторыю, падані, легенды. І таму страта кожнай з іх з’яўляецца не меншай стратай у духоўнай культуры чалавецтва, як тыя, якія заносім у Чырвоную кнігу беззваротных нашых экалагічных страт (Максім Танк).

Зараз маладое пакаленне, прычым адукаванае, усё больш выкарыстоўвае ў сваіх зносінах беларускую мову. Маладыя людзі актыўна ўжываюць яе ў сферы інтэрнэт-камунікацыі. Таму ёсць падставы спадзявацца, што павышэнне цікавасці да беларускай мовы будзе працягвацца (А.А. Лукашанец).

Вядома, што тэкст з’яўляецца адным са сродкаў стварэння маўленчага асяроддзя, скіраванага на развіццё камунікатыўных здольнасцей студэнтаў, на выхаванне ў іх моўнай чуйнасці і маральных якасцей. Засваенне лексікі і граматыкі беларускай мовы адбываецца праз выкарыстанне тэкстаў з нацыянальна-культурным кампанентам [2; 3]. Студэнтам-біёлагам прапануюцца тэксты, у якіх адлюстраваны звычаі,

традыцыі, побыт, вераванні, духоўныя і матэрыяльныя каштоўнасці: “Сімволіка ручніка”, “Свой дварочак як вяночак”, “Дзяды”, “Пакровы”, “Сёмуха”, “Каляды”. “Культ расліннасці”, “Дрэвы зямлі нашай і іх сімволіка”.

Праз такія тэксты студэнты знаёмяцца з нацыянальна маркіраванымі адзінкамі мовы – словамі і словазлучэннямі, надзеленымі нацыянальна-культурнай семантыкай, якія змяшчаюць інфармацыю пра ўнікальнасць матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў.

Да такой лексікі адносім:

- найменні прадметаў і з’яў беларускага побыту: напрыклад, назвы страў разглядаем на прыкладзе тэксту “Верашчака” [2] і ўрыўка з рамана Ніла Гілевіча “Родныя дзеці” (Вось ты ў гасцях і нават слоўца табе сказаць няма калі...) [3]. Затым студэнтам прапануецца назваць іх любімыя стравы і расказаць, як іх гатуюць;

- безэквівалентную лексіку: кожнай мове ўласціва сваё, толькі для яе характэрнае адлюстраванне свету. Гэта праяўляецца ў тым, што ў адной мове якая-небудзь з’ява абазначаецца апісальна, спалучэннем слоў, а ў іншай – адной лексмай. У якасці задання студэнтам прапануецца перакласці на рускую мову наступныя словы: *адвячорак, брук, канаплянішча, вятрак, знічка, рызыконт, сырадой, чыгунка, дабранач, дакопкі, дажынкi, заадрасаваць, здоўжыцца, здзяцінецць, зняволіць, зрушыць, алей, тук, лой, здор, шмалец, куфель, філіжанка, маладзік, поўня, ветях, каліва, сцізорык, дубэльты, камяніца, пярун, прысак, падсусед, рум, замчышча, выцінанка, нішчымніца;*

- беларускую тапаніміку і антрапаніміку (пра што гавораць імёны і назвы роднага краю): студэнты павінны падрыхтаваць паведамленні і растлумачыць паходжанне свайго імя і прозвішча, населенага пункта, дзе яны нарадзіліся ці жывуць; паразважаць над тым, што ўплывае на характар уласных імёнаў (гісторыя, культура народа, рэлігія, змены сацыяльнага асяроддзя, мода на імёны і інш.);

- фразеалагізмы, паходжанне і існаванне якіх звязана з гісторыяй, культурай, псіхалогіяй беларускага народа: *блэкату аб’еўся, першы блін сабаку, за рубель жабу ў Вільню пагоніць, на святыя ніколі; даць гарбуза і інш.* [4];

- назвы жывёльнага і расліннага свету: са студэнтамі праводзім віктарыны “Па старонках Чырвонай кнігі Беларусі”, “Флора і фаўна Беларусі”, “Дапішыце словы”, “Грыбы”; выконваем наступныя заданні: 1) да кожнай з прыведзеных назваў птушак падбярыце дзеяслоў для абазначэння іх спеваў: *кнігаўка, груган (крумкач), салавей, бусел, голуб, курыца, глушэц, зязюля, гусь, дра, качка, сініца, певень, варона, бугай, сарока*; 2) ад назваў жывёл і птушак утварыце найменні маладых істот і запішыце гэтыя назоўнікі ў давальным і творным склонах: *кошка, сабака,*

курыца, качка, гусь, індык, карова, конь, лось, ліса, воўк, мядзведзь, леў, пацук, вавёрка, заяц, трус.

Другі напрамак рэалізацыі лінгвакультуралагічнага падыходу – пазнанне нацыянальнай культуры ў дыялогу і ва ўзаемадзеянні з культурай іншых народаў - дае магчымасць не толькі спасцігнуць каштоўнасці іншай культуры але і асэнсаваць унікальнасць сваёй. Дыялог культур абапіраецца на паняцце моўнай карціны свету, якая ўяўляе сабой адлюстраваня ў катэгорыях і часткова формах мовы ўяўленні пра будову элементы і працэсы рэчаіснасці.

Раскрыццё моўнай карціны свету адбываецца шляхам супастаўлення фактаў беларускай і іншых моў, у першую чаргу рускай, якой добра валодаюць студэнты.

Напрыклад, студэнты павінны выканаць наступныя заданні:

1) запішыце адпаведныя прыведзеным рускамоўныя афіцыйныя імёны: *Алесь, Сымон, Рыгор, Яўхім, Язэп, Апанас, Аніс, Антось, Пятрусь, Піліп, Даніла, Халімон, Мікола, Міхась (Міхал), Тамаш, Зміцер (Змітрок), Кастусь, Тодар, Марыля, Гелена (Гэля), Барбара, Параска, Рыніна, Луцэя, Зося, Тэля;*

2) запоўніце табліцу:

Па-беларуску	Па-руску	Па-руску	Па-беларуску
<i>Лаяць</i>		<i>Лаять</i>	
<i>Люты</i>		<i>Лютый</i>	
<i>Сварыцца</i>		<i>Свариться</i>	
<i>Блага</i>		<i>Благо</i>	
<i>Бяседа</i>		<i>Беседа</i>	
<i>Багатыр</i>		<i>Богатырь</i>	
<i>Бойка</i>		<i>Бойко</i>	
<i>Бяспечны</i>		<i>Беспечный</i>	
<i>Бескарысны</i>		<i>Бескорыстный</i>	
<i>Качка</i>		<i>Качка</i>	
<i>Нядзеля</i>		<i>Неделя</i>	
<i>Склон</i>		<i>Склон</i>	
<i>Адказаць</i>		<i>Отказать</i>	
<i>Маніць</i>		<i>Манить</i>	
<i>Убіць</i>		<i>Убить</i>	
<i>Устаць</i>		<i>Устать</i>	
<i>Люлька</i>		<i>Люлька</i>	
<i>Спор</i>		<i>Спор</i>	
<i>Час</i>		<i>Время</i>	
<i>Пытаць</i>		<i>Пытать</i>	
<i>Свет</i>		<i>Свет</i>	
<i>Мех</i>		<i>Мех</i>	
<i>Рушыць</i>		<i>Рушить</i>	

Такім чынам, вывучэнне беларускай мовы ў кантэксце культуры прадугледжвае мэтанакіраванае і сістэмнае ўключэнне ў змест прадмета звестак пра родную мову як факт нацыянальнай культуры; тэкстаў з нацыянальна-культурным кампанентам, нацыянальна афарбаваных адзінак мовы. Дыялог культур у выкладанні мовы абапіраецца на паняцце моўнай карціны свету і звязаны з асэнсаваннем асаблівасцей беларускай мовы на фоне яе супастаўлення з іншымі мовамі, а таксама з выяўленнем агульных і адрозных рыс блізкароднасных слоў.

Літаратура

1. Зелянко, В.У. Напрамкі і сродкі рэалізацыі лінгвакультуралагічнага падыходу пры навучанні беларускай мове / В.У. Зелянко. – URL <http://elib.bspu.by/bitstream/doc/19532/pdf> (дата звароту -24.01.2022).
2. Сучасная беларуская мова. Арфаграфія і пунктуацыя: этнакультуралагічныя тэксты: вучэбны дапаможнік для студэнтаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / М.У.Буракова, В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава. – Гомель : ГДУ, 2007. – 237 с.
3. Раманцэвіч, В. Пачаткі роднае мовы: Дапаможнік для ўсіх / В. Раманцэвіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 143 с.
4. Коваль, У.І. Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У.І. Коваль. – Мн.: Народная асвета, 1994. – 48 с.

І.В. Саламаха (ДУА “Яслі-сад-базавая школа № 11 г. Полацка”)

ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ГУЛЬНІ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК СРОДАК РАЗВІЦЦА ПАЗНАВАЛЬНАЙ ЦІКАВАСЦІ

Ключавыя словы: пазнавальная цікавасць, лінгвістычная гульня, займальнае заданне, базавая мадэль, вучэбная дзейнасць.

Кожны настаўнік марыць пра тое, каб вучні на яго ўроку працавалі добраахвотна, творча, плённа, з цікаўнасцю. Як захапіць вучняў сваім прадметам? Як зрабіць іх не пасіўнымі глядачамі на ўроку, а актыўнымі ўдзельнікамі вучэбнага працэсу? Аналізуючы асноўныя прычыны зніжэння якасці ведаў вучняў, школьны настаўнік разумее, што ў аснове навучання павінен быць прынцып пазнавальнай цікавасці.

Развіццё пазнавальнай цікавасці да вывучэння беларускай мовы – гэта асноўная накіраванасць прадмета, якая забяспечвае магчымасць фарміраваць у вучняў несупярэчлівае ўяўленне пра сістэму і структуру мовы, звярнуць іх увагу на моўныя факты. І ў гэтай сітуацыі важным становіцца не толькі назапашванне ведаў вучнямі, але і самі спосабы засваення і перапрацоўкі інфармацыі, сродкі навучання, развіццё творчага патэнцыялу школьніка, заснаванага на прадукцыйным мысленні. Леў Сямёнавіч Выгоцкі адзначаў, што ў школьным узросце менавіта гульня і

заняткі, гульня і праца ўтвараюць два асноўныя рэчышчы, па якіх працякае дзейнасць школьнікаў [2, с. 63].

І ўвогуле, як сцвярджаюць псіхолагі, у гульні на ўроку ў вучняў развіваюцца псіхічныя працэсы, а вывучаемы матэрыял засвойваецца і запамінаецца лепш, чым на звычайных уроках. Менавіта праз гульні можна прыцягнуць увагу дзяцей да прадмета, развіваючы ў іх цікаўнасць да новага, нязвяданага, павышаючы трываласць атрыманых ведаў.

У працэсе навучання адбываецца фарміраванне і развіццё інтарэсаў школьніка. Вывучэнне інтарэсаў, іх улік і апора на іх у педагагічнай дзейнасці садзейнічаюць павышэнню эфектыўнасці адукацыйнага працэсу. С.Л. Рубінштэйн пісаў, што “цікавасць выступае як перадумова і вынік навучання, навучанне абапіраецца на інтарэсы дзяцей і фарміруе іх, а фарміраванне паўнацэнных інтарэсаў – важная задача навучання” [5, с. 529]. Псіхолагі разглядаюць пазнавальную цікавасць як складаную асобасную адукацыю, дзе асоба фарміруецца ў працэсе жыццядзейнасці чалавека, залежыць ад сацыяльных умоў яго існавання і ніякім чынам не з’яўляецца ўласцівай чалавеку ад нараджэння [6, с. 17].

Аналіз псіхолога-педагагічнай літаратуры дазваляе адзначыць, што пазнавальная цікавасць школьнікаў вельмі цесна ўзаемазвязана са зместам вучэбнага прадмета, у рамках якога яна фарміруецца, а яшчэ з відамі дзейнасці на ўроку, дзе немалаважнае месца адводзіцца гульням. У псіхалагічным слоўніку паняцце “гульня” разглядаецца як від дзейнасці, які складаецца з прайгравання дзецьмі дзеянняў дарослых і адносін паміж імі і накіраваны на пазнанне навакольнай рэчаіснасці [4, с. 123]. Менавіта ў гульні праяўляюцца эмацыянальныя, інтэлектуальныя і маральныя здольнасці чалавека, адбываецца фарміраванне адвольных паводзін дзіцяці, яго сацыялізацыя [1, с. 437].

Шукаючы і адбіраючы для прымянення і спалучэння на розных этапах урока такія сродкі навучання, якія б аказвалі істотны ўплыў на актывізацыю навучальнага працэсу і на развіццё пазнавальнай цікавасці да прадмета, мэтазгодна спыніцца на лінгвістычных гульнях. Даследаванням педагагічных магчымасцеў лінгвістычнай гульні прысвечаны працы расійскіх вучоных і педагогаў П.М. Баева, Л.У.Петраноўскай і інш. Да моўных гульняў у сваёй працы звярталася беларускі філолаг, педагог В.І. Паўлоўская, над гэтай тэмай плённа працаваў і беларускі мовазнаўца А.В. Солахаў, звяртаюцца да яе і настаўнікі-практыкі.

Школьнаму настаўніку неабходна імкнуцца да сістэмна-дзейнаснага падыходу ў выкладанні беларускай мовы. Мэта гульняў са словам – гэта ператварэнне пэўнага этапа ўрока з сумнага навучання ў захапляльнае і займальнае адпаведна запланаванай тэме і пастаўленым задачам. Таму невыпадкова класіфікацыя лінгвістычных гульняў па беларускай мове прадугледжвае тэматычны прынцып: фанетычныя гульні; лексіка-

фразеалагічныя гульні; гульні па марфеміцы і словаўтварэнні, марфалагічныя гульні, арфаграфічныя гульні, сінтаксічныя гульні.

Абапіраючыся на традыцыйную структуру ўрока і тэматычны прынцып класіфікацыі выпрацавалася сістэма лінгвістычных гульняў, што выразна акрэсліваецца праз базавую мадэль яе выкарыстання. Дадзеная мадэль, якая адаптавана для вучняў 5–7 класаў, мае практычнае нападзенне: разнастайныя лінгвістычныя гульнявыя, займальныя заданні, што накіраваны на развіццё пазнавальных і творчых здольнасцяў, дзе крыніца пазнавальнай цікавасці – сам працэс дзейнасці (сродкі, метады, прыёмы арганізацыі навучання).

Сама сістэма ўяўляе сабой сукупнасць заданняў, якія ўзаемадзейнічаюць адно з адным і пабудаваны на аснове пераемнасці і паступовага ўскладнення. Гэта прасочваецца на чатырох асноўных этапах: падрыхтоўча-ўспрымальным, трэніровачна-ўдасканальваючым, а таксама замацавальна-паглыбляючым і творча-развіваючым. Кожнаму этапу адпавядаюць характэрныя гульнявыя заданні. Сістэмнае выкарыстанне на ўроках беларускай мовы лінгвістычных гульняў, складзеных з улікам матываў вучэбнай дзейнасці розных узроставых груп, логікі пабудовы навучальнага курса, спрыяе развіццю пазнавальнай цікавасці вучняў. У кожнай лінгвістычнай гульні ёсць элемент займальнасці. Як сцвярджае В.І. Паўлоўская, “займальнасць – гэта яшчэ і захапленне, дакладней, захопленнасць мовазнаўствам з яго “нуднай” граматыкай, “цяжкай” лексікай – усім, што часта знаходзіцца па-за колам інтарэсаў вучня і таму не прыцягвае свядомай увагі. Увесці ў гэта кола літару і слова, гук і часціну мовы - значыць выклікаць цікаўнасць і цікавасць. А цікава - значыць, няцяжка. Цікавае абвастрае зрок, актывізуе думку, абуджае творчасць” [3, с. 3].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што праз лінгвістычныя гульні вучні на ўроках набываюць пазнавальны вопыт, перажываюць яркія эмоцыі, здымаюць напружанасць. З практыкі бачна: гульнявая дзейнасць прываблівае дзяцей. Пры гэтым вучні адзначаюць, што ў час такіх гульняў у іх паступова адступае нерашучасць і з’яўляецца ўпэўненасць у сабе. Гульня дазваляе развіваць у іх пазнавальную актыўнасць і самарэгуляцыю, а таксама спрыяе развіццю абстрактнага мыслення.

Пры падборы лінгвістычных гульняў трэба памятаць, што яны павінны адпавядаць вызначаным вучэбна-выхаваўчым задачам, праграмным патрабаванням да ведаў, уменняў, навыкаў, патрабаванням стандарту, тэматычнаму матэрыялу, які вывучаецца. Інтэгрыруючы змест падручніка з гульнявымі лінгвістычнымі заданнямі, трэба ўлічваць як індывідуальныя і ўзроставыя асаблівасці, так і сучасныя інтарэсы вучняў (змест, афармленне, нагляднасць, выкарыстанне ЭСН).

БАЗАВАЯ МАДЭЛЬ ВЫКАРЫСТАННЯ СІСТЭМЫ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ГУЛЬНЯЎ				
1. Падрыхтоўча-ўспрымальны	2. Грэніровачна-ўдасканальваючы	3. Замацавальна-паглыбляючы	4. Творча-развіваючы	
Заданні на першае ўспрыняцце матэрыялу, абуджэнне памяці, увагі, актуалізацыю атрыманых раней ведаў, стварэнне спрыяльнага эмацыйнага настрою.	Заданні на ўдасканалванне пазнавальных здольнасцяў: памяці, увагі, уяўлення, назіральнасці.	Заданні, якія садзейнічаюць замацаванню і паглыбленню ведаў, развіццю фантазіі, нестандартнаму мысленню.	Заданні, якія развіваюць умённе самастойна прымяняць ведаў у новых умовах, падтурхоўваюць да пошукаў, раскрываюць творчыя здольнасці.	

РАЗНАВІДНАСЦІ ГУЛЬНЯЎ (прыёмы)					
Фанетычныя Гульні	Лексіка-фразеалагічныя Гульні	Гульні на марфеміцы і словаўтварэнню	Марфалагічныя Гульні	Арфаграфічныя Гульні	Сінтаксічныя Гульні
"Выдалі фанему" "Змяні фанему" "Магія слова" "Выключы голас" "Знайды пару" "Зайды ў свой круг" "Два князі" "Склад за складам" "Сіпа голасу" "Беларуская вымаўлянка" "Хуткапрамаўлянка"	"Прапорцыі" "Словы-прышэльцы" "Трэці лішні" "Падбярэ асацыяцыі" "Слова са скрынкі" "Моўнае лато" "Калаўрот" "Народны аркестр" "Збярыце прымаўкі" "Хто самы здагадлівы?" "Хто самы назіральны?"	"Ад аднаго кораня" "Корань і дрэва" "Навасловы" "Утвары на схеме" "Крок за крокам" "Смачныя словы" "Шукаем словы" "Шыфравальчычак" "Будуйнік" "Словы адной будовы"	"Граматычнае сіпа" "Што ёсць што?" "Злаві ката ў машку" "Лінгвістычны дыктант" "Знайды надобнага" "Адшукай пару" "Лінгвазагадка"	"Арфаграфічная хвілінка" "Карэктар" "Лаві памылку" "Папай, грамацей" "Рэзіта" "Сюрпрызы" "Ховаккі" "Чарадзейная літара"	"У якім настроі мой герой?" "Вымаві фразу аднаводна сітуацыі" "Раскажы, запятайся, узрадуйся" "Дабудуйлянка" "Гісторыя незакончаных сказаў"

УРОКІ, ДЗЕ ПРЫМЯНЯЮЦА ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ГУЛЬНІ

*урокі засваення новых ведаў	*урокі замацавання ведаў	*урокі паўтарэння матэрыялу	*урокі абгульнення і сістэматызацыі ведаў	*урок развіцця звязнага маўлення	*камбінаваныя ўрокі
------------------------------	--------------------------	-----------------------------	---	----------------------------------	---------------------

Лінгвістычная гульня павінна быць цікавай: толькі тады яна зможа даць новыя веды або замацаваць іх, а таксама будзе спрыяць ужыванню набытых ведаў і навыкаў у практычнай дзейнасці і пашырэнню кругагляду вучняў. Вельмі важна яшчэ – хваліць сваіх вучняў за поспехі, падтрымліваць і падштурхоўваць да выканання цяжкіх, творчых заданняў, у якіх праявіцца дапытлівасць, лагічнасць мыслення і з яшчэ большай сілай абудзіцца цікавасць да роднай мовы.

Літаратура

1. Белорусская педагогическая энциклопедия: в 2 т. / редкол. Н. П. Баранова [и др.]. – Минск : Адукацыя і выхаванне. – 2015. – Т. 1: А-М. – 2015. – 735 с. : цв. ил.
2. Выготский, Л. С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка: Вопросы психологии / Л. С. Выготский. – М., 1966. – 541 с.
3. Паўлоўская, В. І. Мова: цікава і займальна / В. І. Паўлоўская. – Мінск: Нар. асвета, 1989. – 221 с.
4. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1999. — 440 с.
5. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
6. Щукина, Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся / Г. И. Щукина. – М.: Педагогика, 2010. – 199 с.

В.М. Сасноўская (ДУА “Сярэдняя школа № 8 г. Полацка”)

ВЫКАРЫСТАННЕ ІНТЭРАКТЫЎНЫХ МЕТАДАЎ НАВУЧАННЯ ДЛЯ ФАРМІРАВАННЯ КАМУНІКАТЫЎНЫХ КАМПЕТЭНЦЫЙ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў 5-м КЛАСЕ

Ключавыя словы: камунікатыўная кампетэнцыя, інтэрактыўныя метады.

Гарманічнае і ўсебаковае развіццё асобы – галоўная мэта адукацыйнага працэсу ў сучаснай школе. Сённяшняму вучню неабходна навучыцца адаптавацца ў сацыяльным асяроддзі, падрыхтаваць сябе да далейшага самастойнага жыцця, таму ў кантэксце сучасных патрабаванняў да працэсу навучання і выхавання фарміраванне камунікатыўных кампетэнцый з’яўляецца найважнейшым прыярытэтным накірункам.

Камунікатыўная кампетэнцыя прадугледжвае стварэнне вучнямі розных тэкстаў (паведамленняў, сачыненняў), публічных выступленняў, дыялогаў і інш. Паказчыкамі эфектыўнасці фарміравання камунікатыўнай кампетэнцыі з’яўляюцца ўменні ставіць і вырашаць пэўныя тыпы камунікатыўных задач: слухаць і чуць адзін аднаго, дакладна выражаць свае думкі ў адпаведнасці з задачамі і ўмовамі камунікацыі (кантэкстам), адэкватна выкарыстоўваць моўныя сродкі, прадстаўляць інфармацыю ў пісьмовай і вуснай форме, цікавіцца думкай іншага чалавека, разумець

магчымасць існавання розных пунктаў гледжання, калектыўна абмяркоўваць пытанні, планаваць і арганізоўваць узаемадзеянне з іншымі людзьмі (у групе равеснікаў, з настаўнікамі), уменне наладжваць рабочыя зносіны, гатоўнасць аказваць дапамогу (прымаць дапамогу) і эмацыйную падтрымку, адэкватная ацэнка ўзроўню сваёй камунікатыўнай кампетэнтнасці, імкненне да яе ўдасканалвання і інш. [1].

Вельмі прадуктыўна фарміраванне камунікатыўнай кампетэнцыі адбываецца пры арганізацыі ўзаемадзеяння ў групах. Гэтаму ў першую чаргу спрыяе выкарыстанне на ўроках разнастайных інтэрактыўных метадаў – “спосабаў мэтанакіраванага ўзмоцненага міжсуб’ектнага ўзаемадзеяння педагога і вучняў” [2, с. 18]. Паводле М.І. Запрудскага, С.С. Кашлева найбольш прыдатныя, на нашу думку, наступныя метады і прыёмы.

Метад “Завяршы сказ (фразу, выраз)”.

Тэма ўрока

Завяршы сказ

У. Караткевіч. “Бацькаўшчына”

Бацькаўшчына – гэта...

Беларускія народныя казкі

Сапраўдны беларус той, хто..

Прыказкі

Вусная народная творчасць – гэта...

На галаве пуста....

Хто ў лес....

Раней устанеш...

Не спяшы...

М. Лужанін. “Добры хлопец Дзік”

Аўтар Дзіка называе добрым, таму што...

Сабаку аўтар называе хлопцам, таму што...

Дружба чалавека і сабакі – вялікая сіла, таму што...

Прыдатным для развіцця камунікатыўнай кампетэнцыі з’яўляецца падбор асацыяцый да пэўных слоў-паняццяў, тэрмінаў (метады “Асацыяцыі”):

Тэма ўрока

Падбярэ асацыяцыі да слова

Уводзіны. Падарожжа па Краіне літаратуры

Кніга – ... (радасць, нязведанае, цікавае ...).

М. Багдановіч. “Зімой”

Зіма – ... (мароз, снег, холад...).

Г. Далідовіч. “Страта”

Сябар – ... (давер, дапамога, апора...)

А. Грачанікаў. “Верасень”

Верасень – ... (павуціна, раса, школа...)

Метад “Лагічны ланцужок” дапамагае арганізаваць лексічную камунікацыю і сэнсатворчасць. Так можна праверыць веданне паслядоўнасці дзеянняў у творы, суаднесці элементы сюжэта з адпаведнымі момантамі твора. Пры вывучэнні апавядання А. Кудраўца “Цітаўкі” прапануем аднавіць лагічную паслядоўнасць элементаў сюжэта і іх характарыстыку: 1. Экспазіцыя – падрыхтоўка чытача да ўспрымання

падзей (месца, час дзеяння). 2. Завязка – падзея, якая “ўцягвае” герояў у асноўнае дзеянне. 3. Разгортванне сюжэта. 4. Кульмінацыя – найбольш напружанае ў творы. 5. Развязка – набліжэнне асноўнага дзеяння да завяршэння. Пасля суадносім пункты плана з пунктамі элементамі сюжэта (Наведванне старога вартаўніка Агея – экспазіцыя; Небяспечная дамова – завязка; Вячэра з дзедам Агеем – развіццё падзей; Злодзеі – кульмінацыя; Кастусь у роспачы – развязка).

Абавязковай умовай развіцця маўленчай кампетэнцыі з’яўляецца пільная ўвага да слова, тлумачэнне лексічнага значэння незразумелых слоў, падбор неабходных лексічных адзінак у кантэкст. Дапамагаюць вырашыць гэту задачу метады “Складзі слоўнік”, “Праца са словам”, ”Дэфармаваны тэкст”:

Тэма ўрока

Заданне

А. Кудравец.
“Цітаўкі”

Знайдзіце дзеясловы, якімі аўтар перадае рух Кастуся да дзеда Агея ўвечары (выскачыў, залапатаў нагамі, пабег, перайшоў на роўны крок, пераступаў нагамі ўсё цішэй і цішэй, падыходзіў). Як дзеясловы руху дапамагаюць перадаць душэўны стан героя?

М. Танк. “Ля
вогнішч
начлежных”

Абапіраючыся на тэкст, дайце характарыстыку Галіне (“дачка лесніка”, “прыгажуня”, “светлая, дзявочая краса”, “косы, сінія вочы”, “нябачная папараць-кветка”, “красуня” (Барына); “вольная птушка; “дарагая”, “маё сэрца і шчасце” (Васілёк). Складзіце кластар.

Я. Колас.
“Крыніца”

Узнавіце змест сказа: “За тое, што вы ... свае маткі і кінулі сваю ..., вы будзеце вечна ... на свеце і ніколі не збудзеце сваёй жалбы на родных ..., і нідзе не будзеце мець вы ... на свеце” (словы для ўстаўкі: не паслухалі, радзіму, кружыцца, кутках, прытулку).

У гэтым рэчышчы мэтазгодным з’яўляецца стварэнне творчых прац (сачыненняў-мініяцюр, вусных замалёвак, паведамленняў). Напрыклад, вучням даецца заданне падрыхтаваць вусную замалёўку “Роля кнігі ў жыцці нашай сям’і”; напісаць сачыненне-мініяцюру па любой прыказцы на тэму “Сяброўства”; расказаць пра выпадак з жыцця, які адпавядае зместу прыказкі “Разумныя жарты – смеху варты, дурныя жарты – слёз варты” і інш.

Метад “Інтэрв’ю” прадугледжвае развіццё дыялагічнай і маналагічнай мовы. Пры вывучэнні апавядання Я. Коласа “У старых дубах” можна прапанаваць наступныя пытанні: *Што для вас значыць сяброўства? Ці ёсць у вас сапраўдныя сябры? За якія якасці вы іх цэніце? Ці згодны вы з народным выслоўем “Сябра пазнаеш у бядзе”? Ці ўмееце вы сябраваць? Каго ў вас больш: сяброў ці дружбакоў? Чаму?* Пытанні можна прапаноўваць як для абмеркавання ў парах, так і фронтальна.

Арганізаваць дыскусію па канкрэтнай праблеме, актуальным пытанні дапамагае метада “Інтэлектуальныя арэлі”. Пры разглядзе апавядання А. Кудраўца “Цітаўкі” прапануем вучням паразважаць над пытаннямі: *Ці можна Кастуся назваць станоўчым героем? Ці вырасце з Кастуся добры чалавек? Ці могуць у добрых бацькоў вырасці дрэнныя дзеці? У чым заключаецца сапраўдная прыгажосць чалавека?*

Эфектыўным сродкам для развіцця камунікатыўнай кампетэнцыі з’яўляецца выкарыстанне на ўроку сацыяльна-ролевых гульняў, інсцэніровак, калі вучань, уяўляючы сябе пэўным героем, павінен перадаць свае думкі, расказаць пра свае перажыванні:

Тэма ўрока

Заданне

*А. Кудравец.
“Цітаўкі”*

Уявіце, што вы – Стась. Ад яго імені падзяліцеся ўражаннем, перажываннямі са сваімі блізкімі людзьмі наконт знаёмства з Міцем Бокуцем.

*Я. Колас.
“Дарэктар”*

Уявіце, што вы – Яська Базылёў. Паспрабуйце апісаць свой знешні выгляд, свае перажыванні, наводзіны.

Нельга ігнараваць выкарыстанне на ўроку інтэрактыўных гульняў (улічваючы ўзрост дзяцей, дзе гульня – асноўная форма навучання), якія можна стварыць самім або звярнуцца на партал nastaunik.info.

Шырока прымяняюцца і іншыя інтэрактыўныя метады: “Алфавіт”, “Хвіліна маўлення”, ”Выбар”, “Бура прапаноў”, “1*2*4” і інш.

Добры плён у фарміраванні камунікатыўнай кампетэнцыі, узбагачэнні слоўнікавага запасу дае складанне вучнямі сінквейнаў, кластараў (прыёмы тэхналогіі развіцця крытычнага мыслення), складанне параўнальных табліц праз інтэрактыўнае ўзаемадзеянне ў пары або групе.

Такім чынам, выкарыстанне на ўроку інтэрактыўных метадаў і прыёмаў з’яўляецца адным з эфектыўных шляхоў фарміравання камунікатыўнай кампетэнцыі вучняў. Але трэба не забываць, што гэты працэс складаны і працяглы. Часам узнікаюць і пэўныя цяжкасці. Тым не менш, уцягваючы ў практыка-арыентаваную дзейнасць кожнага вучня, актывізуючы пазнаваўчую дзейнасць, ствараем спрыяльны псіхалагічны клімат на ўроку, садзейнічаем развіццю маўленчага вопыту.

Літаратура

1. Гелясіна, Е.В. Формирование метапредметной компетенции обучающихся как условие обеспечения человекомерности образования: пособие в дефинициях, схемах, таблицах / Е.В. Гелясіна – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2019. – 112 с.

2. Кашлев, С.С.Технология интерактивного обучения / С.С.Кашлев. – Минск: Белор. верасень, 2005. – 195 с.

3. Руцкая, А.В., Грынько, М.У. Актывізацыя пазнавальнай дзейнасці вучняў: інтэрактыўныя метады навучання літаратуры / А.В. Руцкая, М.У. Грынько // Народная асвета. – 2015. – № 2.

Л.Г. Семілетава (ДУА “Бароўская сярэдняя школа Лепельскага раёна”)

**АРГАНІЗАЦЫЯ ДАСЛЕДЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ВУЧНЯЎ:
ЭТЫМАЛОГІЯ НАЗВАЎ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАЎ
КАМЕНСКАГА СЕЛЬСАВЕТА ЛЕПЕЛЬСКАГА РАЁНА
ВІЦЕБСКАЙ ВОБЛАСЦІ**

Ключавыя словы: тапонімы, айконімы, этымалогія, лінгвістычны аналіз.

З чаго пачынаць пазнаваць свет? Зразумела, з таго, што знаходзіцца вакол нас у паўсядзённым жыцці. І тады нават звыклія з дзяцінства словы могуць набыць новы, цікавы змест ці проста нарэшце стаць зразумелымі. Для вучняў многія словы роднай мовы маюць незразумелую этымалогію. Акрамя таго, вопыт настаўніцкай дзейнасці паказвае, што дзецям не заўсёды проста даецца зрабіць словаўтваральны аналіз асобных лексем. Даследаванне тапонімаў якраз і дазваляе вучням пашырыць свой лексічны запас, навучыцца тлумачыць паходжанне слоў, зрабіць іх лінгвістычны аналіз.

Многія даследчыкі адзначаюць, што тапаніміка – гэта сінтэз лінгвістыкі, геаграфіі і гісторыі, бо, напрыклад, для высвятлення этымалогіі слоў-тапонімаў вельмі часта трэба выкарыстоўваць звесткі з гэтых сумежных навук, а самі тапонімы ў сваю чаргу ўяўляюць невычэрпную крыніцу самых разнастайных дадатковых звестак не толькі для лексікалагаў, а і для гісторыкаў, географіаў, археолагаў, геалагаў і іншых даследчыкаў. [6, с. 187]

Вучні Бароўскай сярэдняй школы даследуюць тапонімы сваёй мясцовасці ўжо не першы год. Найбольш значныя праекты:

1. “Гадонімы аграгарадка Камень Лепельскага раёна Віцебскай вобласці”(аўтары Паршонак А., Армонік М.).

2. “Паходжанне назвы вуліцы Якімань аграгарадка Камень Лепельскага раёна Віцебскай вобласці”(аўтар Паршонак А).

Удзельнікі краязнаўчага гуртка пачалі чарговую практычную работу – складанне слоўніка айконімаў сваёй мясцовасці (ад старажытнагрэчаскіх слоў “дом” і “імя”).

Аб’ект даследавання – назвы населеных пунктаў Каменскага сельсавета Лепельскага раёна Віцебскай вобласці.

Прадмет даследавання – этымалогія назваў населеных пунктаў Каменскага сельсавета Лепельскага раёна Віцебскай вобласці.

Мэта работы – сістэматызацыя звестак аб айконімах (назвах населеных пунктаў) Каменскага сельсавета Лепельскага раёна Віцебскай вобласці.

Задачы работы:

– прааналізаваць паходжанне айконімаў Каменскага сельсавета Лепельскага раёна Віцебскай вобласці;

- высветліць фактары фарміравання дадзеных айконімаў;
- скласці слоўнік айконімаў Каменскага сельсавета Лепельскага раёна Віцебскай вобласці.

Метады даследавання:

- вывучэнне навуковай і даведачнай літаратуры, матэрыялаў інтэрнэт-рэсурсаў з мэтай вызначэння гісторыі фарміравання айконімаў, гутаркі з жыхарамі вёсак;

- зварот у музей Т.Кляшторнага (агр. Камень), Лепельскі краязнаўчы музей за звесткамі пра паходжанне айконімаў;

- зварот у Каменскі сельскі выканаўчы камітэт за інфармацыяй пра айконімы;

- лінгвістычны аналіз назваў.

На сённяшні дзень у склад Каменскага сельсавета уваходзіць 31 населены пункт. На першым этапе вучні вызначалі, з якога часу вядомыя назвы вёсак. Найбольш даступную абноўленую інфармацыю па гэтым пытанні знайшлі ў энцыклапедыі “Гарады і вёскі Беларусі” [2, с. 130–225]. Звесткі пра “ўзрост” вёсак дапамаглі ўстанавіць, наколькі старое паходжанне маюць айконімы. Як вядома, многія населеныя пункты былі перайменаваны ў савецкія часы. Усе айконімы Каменскага сельскага савета ўзніклі ў дарэвалюцыйны час і засталіся арыгінальнымі.

Трэба адзначыць, што ў розныя стагоддзі большасць вёсак сучаснага Каменскага сельсавета ўваходзіла ў склад розных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (ваяводства, войтаўства, воласць) з цэнтрам у Камні. У створаны вучнямі на роднай мове слоўнік айконімаў уваходзяць назвы 31 населенага пункта сельсавета, прыведзена тлумачэнне паходжання такіх слоў. Сярод назваў вёсак Каменскага сельсавета, можна вылучыць некалькі груп утваральных асноў [4, с. 75].

Табліца 1 – Групы ўтваральных асноў айконімаў Каменскага сельсавета

№ п/п	Група	Айконім
1.	Ад назвы прыродных умоў мясцовасці	Астроўна, Балотнікі, Бароўка 2-я, Бор, Камень, Плігаўкі, Пяскі, Шалафаны
2.	Ад назваў, якія характарызуюць паселішча	Двор Бабча, Двор Парэчча, Двор Чаросава, Забароўе, Задоры, Кабак, Паземшчына, Парэчча, Стараселле, Чарэйшчына
3.	Ад антрапонімаў	Аўласава, Бабча, Губіна, Катоўшчына, Макараўшчына, Курмялёўка, Мягелі, Уліцінкі, Усавікі, Чаросава, Марозава Слабодка
4.	Ад тапонімаў	Ладасна
5.	Ад назваў эканамічных з’яў	Слабодка 2-я, Марозава Слабодка

Як сведчыць створаны слоўнік айконімаў, большасць назваў утворана ад назоўнікаў. Значную групу складаюць назвы антрапанімічнага характару, якія паказваюць прыналежнасць пэўнаму чалавеку. Хутчэй за

ўсё гэта былі людзі, якім калісьці належала паселішча. Найбольш распаўсюджаныя суфіксы ў прозвішчах, ад якіх утвораны назвы вёсак, -оў, -ёў : Аўласаў, Котаў, Макараў, Курмялёў, Чаросаў, Марозаў.

Чатыры айконімы маюць у складзе 2 словы: Двор Бабча, Двор Парэчча, Двор Чаросава, Марозава Слабодка. Слабодка 2-я і Бароўка 2-я маюць нумарацыю ў сувязі з распаўсюджанасцю назвы ў Лепельскім раёне.

Восем айконімаў маюць форму множнага ліку: Балотнікі, Задоры, Мягелі, Плігаўкі, Пяскі, Уліцінкі, Усавікі, Шалафаны. Форму мужчынскага роду маюць 6 назваў (Бор, Двор і інш.), жаночага – 9 назваў (Бароўка, Катоўшчына і інш.), ніякага – 8 назваў (Астроўна, Губіна і інш.).

Пераважная большасць айконімаў Каменскага сельсавета мае славянскае паходжанне, патлумачыць значэнне амаль усіх гэтых слоў можна зыходзячы з марфем: Слабодка – суфікс –к- мае памяншальнае значэнне, Парэчча – паселішча размяшчалася па рацэ і інш. Назваў рэлігійнага ці культурнага значэння сярод айконімаў не сустракаецца. Новых назваў (перайменаванняў савецкага часу) таксама няма, таму семантыка айконімаў мае лагічнае тлумачэнне.

З тэкстам даследчай работы і слоўнікам айконімаў Каменскага сельсавета Лепельскага раёна Віцебскай вобласці можна пазнаёміцца па спасылцы.

Усім, хто любіць сваю радзіму, вялікую і малую, неабходна шанаваць, захоўваць для наступных пакаленняў звесткі пра паходжанне назваў нашых паселішчаў. З павагі да роднага слова пачынаецца павага да роднай зямлі. Матэрыялы даследчай работы вучняў можна выкарыстоўваць на ўроках роднай мовы і літаратуры, гісторыі, географіі, падчас падрыхтоўкі да алімпіяд і правядзення экскурсій па родным краі, у пазакласнай дзейнасці, рабоце краязнаўчых гурткоў, пры стварэнні турыстычных маршрутаў.

Літаратура

1. Белтелерадиокомпания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.tvr.by/> . – Дата доступа: 17.11.2019.
2. Гароды і вёскі Беларусі: энцыклапедыя. Т.10. Віцебская вобласць. Кн.3/ рэдкал.: В.У. Ваніна (гал.рэд.) .) [і інш.]. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2019. -592 с.
3. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В.А. Жучкевич. – Минск: Издательство БГУ, 1974. – 448 с.
4. Мезенка, Г.М. Беларуская аномастыка: Навуч.дапаможнік для студэнтаў універсітэтаў/ Г.М. Мезенка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1997.– 119 с.
5. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці/ Я.Н. Рапановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977.- 504 с.
6. Шур, В. Беларускія ўласныя імёны: беларуская антрапанімія і тапанімія: дапаможнік для магістрантаў / В. Шур. – Мазыр: Выснова, 2018. – 355 с.
7. Яндекс.Карты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://yandex.by/maps/>. – Даты доступа: 05.12.2019, 19.03.2020.

В.В. Смыкава (ДУА “Палатоўская дзіцячы сад-базавая школа Полацкага раёна”)

ВЫКАРЫСТАННЕ МЯСЦОВАГА КРАЯЗНАЎЧАГА МАТЭРЫЯЛУ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ Ў 5–7-х КЛАСАХ

Ключавыя словы: краязнаўства, малая радзіма, урок, лінгвакультуралагічны падыход, дыдактычны матэрыял.

Наша краіна невялікая па памерах, але беларускаму народу ёсць чым ганарыцца: Беларусь з’яўляецца культурнай, развітай краінай, якая мае зносіны з іншымі народамі. На жаль, сёння назіраецца збядненне духоўнага свету вучня, перанасычэнне яго свядомасці інфармацыяй з розных сродкаў масавай інфармацыі, страчваецца сувязь з культурнай спадчынай народа, змяняюцца многія жыццёвыя арыенціры падростаючага пакалення. У пагоні за новымі формамі навучання мы часта забываем, што фарміраванне ведаў па прадметах – гэта не адзіная задача ўстанова адукацыі. Надзвычай важным для нашай дзяржавы сёння з’яўляецца выхаванне гарманічна развітай асобы, здольнай да самавызначэння і самарэалізацыі.

Задача настаўніка беларускай мовы і літаратуры – далучаць сваіх выхаванцаў да прыгажосці роднай мовы, культуры, выхоўваць павагу да гісторыі, традыцый роднага краю.

“Беларуская мова” адносіцца да ліку найбольш важных вучэбных прадметаў, што складаюць аснову агульнай сярэдняй адукацыі. У адрозненні ад іншых вучэбных прадметаў беларуская мова выконвае дзве функцыі: прадмет вывучэння і сродак вывучэння ўсіх астатніх дысцыплін. Таму ад узроўню выкладання беларускай мовы ў школе залежаць поспехі вучняў не толькі ў авалоданні самой мовай як сродкам зносін, але і ўсімі астатнімі вучэбнымі прадметамі. “Курс беларускай мовы мае на ўвазе вырашэнне стратэгічнай мэты – падрыхтоўку сродкамі гэтага прадмета высокаадукаванай, высокакультурнай моўнай асобы”, – чытаем у Канцэпцыі вучэбнага прадмета “Беларуская мова”[1, с. 3].

Якім чынам забяспечыць такую моўную і маўленчую падрыхтоўку вучняў, якая дазволіць карыстацца словам ва ўсіх сферах жыццядзейнасці? Як вырашыць праблему эфектыўнасці ўрока? Вырашэнне гэтай праблемы можа мець шмат варыянтаў. Ключом да вырашэння гэтай праблемы стала выкарыстанне на ўроках беларускай мовы мясцовага краязнаўчага матэрыялу, які дапамагае натуральна і арганічна злучыць тры важныя мэты: навучальную, развіваючую і выхаваўчую.

У 2000 годзе пачалася апрабацыя сацыяльна-педагагічнай інавацыі “Этнашкола”. Мэтай даследавання стала стварэнне дзеючай мадэлі новага тыпу школы як сродку ўзнаўлення фальклору і этнізацыі асобы, якая дае

рэальныя магчымасці для выхавання чалавека з глыбокай базавай і этнамастацкай адукацыяй. Настаўнікі-прадметнікі разам са сваімі вучнямі сустракаліся з цікавымі людзьмі Полаччыны, запісвалі народныя песні, казкі, легенды і паданні, знаёміліся з традыцыямі і абрадамі беларусаў. У выніку гэтай дзейнасці ў 2001 годзе ў школе адкрыўся музей каляндарна-абрадавых традыцый, які носіць статус народнага.

Фальклорныя знаходкі, сабраныя навучэнцамі падчас экспедыцый, паходаў цесна пераплятаюцца з канвой урока па мове. Прыказкі і прымаўкі, народныя песні, казкі, легенды і паданні, традыцыі і абрады беларусаў можна ўключаць у работу пры вывучэнні любой тэмы, на любым этапе ўрока, выкарыстоўваючы яго як моўны матэрыял.

Настаўнікамі-прадметнікамі распрацаваны дыдактычныя матэрыялы, падрыхтаваны матэрыялы для правядзення экскурсій у школьным музеі каляндарна-абрадавых традыцый, арганізавана падрыхтоўка навукова-даследчых прац вучняў, прысвечаных пытанням захавання народных традыцый, жыццю і дзейнасці знакамітых землякоў, дзеячаў культуры.

Краязнаўчы матэрыял прабуджае цікавасць, жаданне пазнаваць, даследаваць, эксперыментавач, бо тая гістарычная і прыродная прастора, якая разглядаецца пры вывучэнні краязнаўчага матэрыялу, непасрэдна звязана з рэальным жыццём дзіцяці, яго сям'і, знаёмых, яго вуліцы, вёскі. Яна яму блізкая і зразумелая. Напрыклад, пры вывучэнні такіх тэм, як "Алфавіт" (5 клас), "Уласныя назоўнікі" (6 клас) можна прапанаваць запісаць у алфавітным парадку назвы вёсак свайго краю, вуліцы вёскі або прозвішчы сваіх суседзяў. Вывучаючы словаўтварэнне, робім марфемны і словаўтваральны аналіз слоў – назваў вёсак (на выбар), разважаем над паходжаннем назваў вёсак, вуліц, паказваем спосаб утварэння гэтых назваў (напрыклад, Сарнаполле, Залесе, Замхі, Дзявічкі, Шумацёнкі і інш.) Мэтазгодна пад час правядзення такіх урокаў арганізуюць краязнаўчыя хвілінкі. Загадзя падрыхтаваны вучань выступае з паведамленнем пра паходжанне вёскі або вуліцы. Такая форма работы дапамагае фарміраваць навыкі і ўменні публічна гаварыць, дастойна трымацца, што вельмі важна пры падрыхтоўцы да розных творчых конкурсаў.

Пра тое, што нашы продкі з павагай ставіліся да свайго, кроўнага, роднага, сведчаць творы вуснай народнай творчасці, якія з выкарыстоўваюцца ў навучальнай дзейнасці. Напрыклад, пры вывучэнні такіх тэм, як "Тыпы сказаў па мэце выказвання і інтанацыі", "Зваротак", "Простая мова і дыялог", шырока выкарыстоўваюцца народныя песні, казкі і легенды, запісаныя ад старажылаў вёсак Палатоўскага краю. Тэксты фальклорных твораў падаём амаль у першапачатковым выглядзе, таму, на нашу думку, выкарыстанне іх пры вывучэнні дыялектных слоў з'яўляецца мэтазгодным.

Прывядзем некалькі прыкладаў:

1. "Есьлі за нядзелю да Каляд ад сонца са стрэх снег пацячэць, значыць за нядзелю да Іллі будуць жыта жаць" (в. Гаравыя, Полацкі раён).

2. “На Саракі, еслі сонца да абеда, выйдзець з нары барсук, паглядзіць, увідзіць свой цень і пойдзець у нару – значыць, вясна будзець позняя. А еслі ўжо да абеда хмарна, ён выдзець, паглядзіць, ня ўвідзіць свой цень – значыць, ён будзець хадзіць па верху і вясна будзець ранняя” (в. Мураўшчына, Полацкі раён).

3. “На Благавешчанне бацян прылятае. Дзеўкі маладыя меркавалі ўвідзець яго лятучым, каб замуж выйсці. А як на гнязьдзе сядзіць – дзеўка не глядзіць на бацяна, каб у дзеўках не сядзець” (в. Цешылава, Пастаўскі раён).

Пад час працы на ўроку вучні ўспамінаюць назвы народных свят, знаёмяцца з павер’ямі і прыкметамі, вызначаюць асаблівасці гутарковага стылю, знаходзяць дыялектныя словы, выпраўляюць тэксты ў адпаведнасці з нормамі літаратурнай мовы.

На ўроках мовы тэкст – асноўная крыніца фарміравання камунікацыйных кампетэнцый і развіцця маўленчых навыкаў.

Творчая група настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры нашага раёна (у тым ліку і я) падрыхтавала зборнік метадычных матэрыялаў “Лінгвакультуралагічны падыход да навучання беларускай мовы”. Палатоўская зямля заўсёды славілася талентамі, у розныя часы тут нарадзіліся, жылі, працавалі героі Вялікай Айчыннай вайны, знакамітыя мастакі і пісьменнікі. Настаўнікамі школы падрыхтаваны “Даведнік «Адукацыйныя маршруты маёй малаой радзімы»”. Адзін з маршрутаў прысвечаны жыццю і творчасці знакамітага мастака Івана Фаміча Хруцкага – майстара нацюрморта, партрэта і пейзажу, які жыў у нашай мясцовасці.

Цікавай формай работы з’яўляюцца урокі-экспедыцыі. Інфармацыя, якую вучні атрымліваюць пад час урокаў-экспедыцый, з’яўляецца выдатным матэрыялам пры правядзенні ўрокаў па развіцці маўлення: сачыненне-апісанне помніка гісторыі, сачыненне-апісанне знешнасці чалавека, вусных і пісьмовых паведамленняў.

Краязнаўчы матэрыял таксама прыдатны для складання крыжаванак, правядзення фізкультхвілінак (напрыклад, лічылкі, запісаныя ад старажылаў вёскі).

У краязнаўчай дзейнасці вялікае значэнне мае школьны музей каляндарна-абрадавых традыцый. Гэта тая прыступка, дзе ў працэсе навучання і выхавання вучні далучаюцца да багатай нацыянальнай культуры, спацігаюць і асэнсоўваюць свае карані, спазнаюць скарбонку народнай мудрасці. Наведваючы музей, навучэнцы акунаюцца ў даўніну. У экспазіцыі шмат прадметаў сялянскага побыту: калаўроты, прасы. У куфры захоўваюцца ручнікі, вышыўкі, абрусы, адзенне. Усе прадметы сабраныя пад час вандровак па вёсках Палатоўскага сельскага савета.

Унікальнасць гэтага музея ў тым, што экспанаты дэманструюцца ў час правядзення музейных урокаў пры вывучэнні тэм “Устарэлыя словы”, “Сінонімы”, “Дыялектныя словы”. Менавіта тут вучні могуць убачыць прадметы, якія ўжо не ўжываюцца ў побыце беларуса (прасніца, калаўрот,

каромысел, дзяжа, пранік, начоўкі, маслабойка). Назвы посуду, прылад працы – цудоўны матэрыял пры вывучэнні назоўніка і прыметніка. Вучні вызначаюць лексічнае значэнне гэтых слоў, складаюць з імі словазлучэнні і сказы. Такія ўрокі фарміруюць арфаграфічныя, пунктуацыйныя, стылістычныя ўменні, узбагачаюць мову, развіваюць памяць вучняў.

Далучэнне да традыцый народа ідзе праз сучасныя метады навучання, даследчую, пошукавую і праектную дзейнасць. Праца над праектамі на тэмы “Ручнік у побыце беларуса”, “Легенды і паданні Палатоўскага краю”, “Некаторыя асаблівасці ўжывання дзеясловаў у гаворках жыхароў Віцебскага Паазер’я”, “Жаргонная лексіка ў мове сучаснай моладзі” і інш. фарміруе ў вучняў даследчыя ўменні, пры гэтым развіваюцца навыкі самастойнай працы, працы ў групах.

Такім чынам, кразнаўчы матэрыял узбагачае змест урока, развівае і падтрымлівае высокі матывацыйны ўзровень вучэбнай дзейнасці, павышае эфектыўнасць урока.

Літаратура

1. Канцэпцыя вучэбнага прадмета “Беларуская мова” [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: edu.by/b5.
2. Шур, В.В. Кразнаўчы матэрыял і яго выкарыстанне ў навучанні і выхаванні школьнікаў (на прыкладзе Хойніцкага раёна) / В.В. Шур // Беларуская мова і літаратура. – 2014. – № 6. – С. 29–34.
3. Ланічэнкава, Р.У. Актыўныя формы выкладання беларускай мовы і літаратуры / Р.У. Ланічэнкава. – Мінск: Аверсэв, 2002. – 68 с.
4. Лукашанец, А.А. Моўныя праблемы жыцця сучаснага беларускага грамадства: дакл. на гуманітар. секцыі Першага з’езда вучоных Рэспублікі Беларусь / А.А. Лукашанец // Роднае слова. – 2008. – № 1. – С. 108–112.

М.А. Сочнева (ДУА “Сярэдняя школа № 16 г. Полацка”)

ПРАКТЫЧНЫЯ АСПЕКТЫ ВЫКЛАДАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ ВА ЎСТАНОВАХ АГУЛЬНАЙ СЯРЭДНЯЙ АДУКАЦЫІ

Ключавыя словы: самаацэнка, матывацыя, добраахвотнасць, камунікацыя, узаема сувязь, унутрыпрадметныя сувязі.

Навучанне роднай мове і літаратуры ў сучаснай школе сёння разглядаецца ў непарыўнай сувязі з развіццём, выхаваннем і раскрыццём патэнцыялу вучня. Імклівы тэмп жыцця дыктуюе свае ўмовы. На сённяшні дзень мала выпусціць са школы вучня з добрым узроўнем выхавання і добрымі адзнакамі. Адукацыя сёння павінна адпавядаць задачам, якія стаяць перад усім нашым грамадствам – гэта, перш за ўсё, дасягненне якасці. Выпускнік павінен быць здольным сваімі ведамі і ўменнямі адстаяць сваё

месца ў грамадстве. У школе вучань атрымлівае ўменне дабываць веды і карыстацца імі, камунікатыўныя ўменні, высокія маральныя якасці. Таму на настаўнікаў ускладзена вельмі шмат задач і абавязкаў.

Любы чалавек, а тым больш дзіця, звяртае ўвагу на тое, што яго больш зацікавіла. Жыццё не стаіць на месцы, таму сучаснае пакаленне немагчыма выхаваць і навучыць метадамі і прыёмамі, якія былі актуальнымі нават 5-7 гадоў таму. Традыцыйныя формы навучання былі і будуць асновай у выкладанні беларускай мовы і літаратуры.

“Чаму такая адзнака?” Прымаючы эстафету ад пачатковай школы, часта сутыкаюся з праблемай адэкватнай самаацэнкі вучняў. Думаю, што першым этапам у выкладанні любой дысцыпліны павінна быць знаёмства з нормамі ацэнкі дзейнасці вучняў ці студэнтаў. Лічу, што гэта дапамагае матываваць навучэнца і зрабіць яго працу больш асэнсаванай.

З настаўніцкага вопыту вядома, што нельга навучыць школьніка, калі ён раўнадушны, абьякавы, не бачыць патрэбы ў набыцці ведаў. І, на жаль, такіх дзяцей у класе многа. *Фарміраванне станоўчай матывацыі вучняў да вучобы* – праблемнае поле сучаснага ўрока. Фарміраванне матываў вучыцца – гэта ў першую чаргу стварэнне на ўроках мовы ўмоў для праяўлення ўнутраных імкненняў школьніка да навучання.

Час паказвае, што некаторыя з тэхналогій не зусім адпавядаюць рэчаіснасці і патрэбам школы. Але некаторыя зарэкамендавалі сябе надзвычай удала. Сярод такіх – тэхналогія асобасна-арыентаванага навучання, тэхналогія поўнага засваення ведаў, інтэгральная тэхналогія, тэхналогія развіцця крытычнага мыслення праз чытанне і пісьмо, тэхналогія інтэнсіфікацыі ведаў праз выкарыстанне апорных схем, фрэймавая тэхналогія.

Актыўнасць настаўніка на сучасных ўроках павінна саступаць месца актыўнасці вучняў, а задачай настаўніка становіцца стварэнне ўмоў для ініцыятывы. Сучасныя формы і метады працы на занятках мовы і літаратуры дапамагаюць перадаць ініцыятыву ў рукі навучэнцаў. Заняткі з выкарыстаннем інтэрактыўных метадаў і прыёмаў падабаюцца вучням, тым больш, калі яны самі прымалі ўдзел у стварэнні мультымедычнага суправаджэння ўрока.

Сучасны ўрок – гэта цікавы ўрок, з высокай матывацыяй і эмацыянальнай афарбоўкай.

Такі ўрок можна стварыць, калі настаўнік валодае інфармацыйнай культурай, гэта значыць ведамі і ўменнямі ў галіне інфармацыйных і камунікацыйных тэхналогій. Менш працаваць па падручніку, менш пісаць, пажадана, каб на ўроку адбывалася нешта цікавае – гэта самыя распаўсюджаныя пажаданні вучняў. Але адмовіцца ад выкарыстання падручніка нельга. Як бы прымітыўна не гучала, але працаваць з падручнікам для вучняў – задача не з лёгкіх.

Ад маладога чалавека, які ўступае ў жыццё, сёння патрабуецца ўменне працаваць у групе і ў калектыве, адстойваць сваю думку, быць мабільным, камунікабельным, гібкім у розных сітуацыях. У сувязі з гэтым сярод важнейшых дэялагічных уменняў неабходна фарміраваць і развіваць у школьнікаў, на мой погляд, наступныя: аналізаваць камунікатыўную сітуацыю (знешнія і ўнутраныя ўмовы камунікацыі, камунікатыўную ўстаноўку, ролеваю ўстаноўку: пастаянную – у выпадку сацыяльнай ролі – і афіцыйную – у выпадку дзелавой ролі); прагназіраваць развіццё камунікатыўнай сітуацыі; трымацца маўленчага этыкету; быць ветлівым камунікантам (дэманстраваць увагу і павагу да суразмоўцы, зацікаўленасць); улічваць узровень успрымання камуніканта, яго інтарэсы, матывы і інш. (настройка на камуніканта); фармуліраваць і задаваць пытанні; адказваць на пытанні, у тым ліку правакацыйныя і прагматычна некарэктныя; аргументаваць сваю пазіцыю (знаходзіць аргументы, дастатковыя для абаснавання тэзіса, размяшчаць іх у адпаведным парадку, улічваць правілы дэманстрацыі); слухаць суразмоўцу (аналізаваць змест выказвання; бачыць адрозненні ў інфармацыі, атрыманай з іншых крыніц; адрозніваць сапраўдныя і несапраўдныя выказванні; размяжоўваць матывы суразмоўцы ад зместу выказвання; чытаць невербальную інфармацыю (жэсты, міміку, позу, інтанацыю) і інш.); абагульняць інфармацыю і падводзіць вынікі абмеркавання.

Асновай маўленчага дзеяння на ўроку з'яўляецца стымуляцыя маўленчай сітуацыі. Усе сутыкаліся з сітуацыяй, калі вучань адмаўляецца ісці на кантакт. У такіх сітуацыях “разгаварыць” вучня дапамагаюць метады ролевай гульні, метады калектыўнага абмеркавання і інш., у якіх дзіця паступова, але ўключаецца.

У кантэксце выбанай тэмы нельга не закрануць, на маю думку, важны аспект, як пазакласная праца. Пазакласная праца — гэта своеасаблівы выхад са стану паўсядзённасці. Рыхтуючыся і прымаючы ўдзел, адны вучні заўсёды чакаюць чагосьці незвычайнага, цікавага, яркага, а другія прадумваюць як афармленне, так і сродкі эмацыянальнай выразнасці. Вельмі важна пры арганізацыі і правядзенні пазакласнай працы захоўваць прынцып добраахвотнасці. Дадзены від працы дапаўняе ўрокі літаратуры, замацоўвае і пашырае тыя веды, якія атрымалі навучэнцы на ўроках, дазваляе ім больш грунтоўна і дасканаласцю засвойваць матэрыял па прадмеце. Каб сістэматызаваць і сканцэнтраваць у патрэбных кірунках працу, пажадана: 1) на пачатку навучальнага года стварыць творчую групу з зацікаўленых вучняў; 2) распрацаваць канкрэтныя задачы дзейнасці, галоўнымі кірункамі якой з'яўляюцца: паглыбленне ведаў па беларускай літаратуры, выпрацоўка камунікатыўных уменняў і навыкаў, развіццё пошукавай і даследчай работы вучняў.

Для настаўніка ў пазакласнай працы дастаткова многа плюсаў: 1) па колькасці ўдзельнікаў гэта можа быць індывідуальныя, групавыя ці масавыя

работа; 2) спланаваць можна на аснове праграм, на аснове календара, знамянальных дат і падзей, на аснове агульнага школьнага плана; 3) разнастайнасць форм правядзення.

Пазакласная праца праводзіцца для таго, каб замацаваць і паглыбіць той аб'ём ведаў, які вызначаны праграмай, а таксама дапоўніць цікавым, змястоўным матэрыялам, што пашырыць уяўленне пра сумежныя віды мастацтва, гісторыю і культуру.

У працэсе вывучэння беларускай літаратуры выкарыстоўваюцца веды па іншых прадметах. Міжпрадметныя сувязі спрыяюць пашырэнню далягляду навучэнцаў і развіццю ў іх устойлівых пазнавальных інтарэсаў. “Міжпрадметныя сувязі – неабходная ўмова для фарміравання цэласнай, дакладнай сістэмы ведаў” (Я.А. Коменскі). Міжпрадметныя сувязі таксама разглядаюцца як спосаб рацыяналізацыі працэсу навучання, эканоміі сіл і часу настаўнікаў і школьнікаў, спосабам больш трывалага засваення ведаў пра прадметах.

У працэсе вывучэння беларускай літаратуры ў школе настаўнік выкарыстоўвае першым чынам веды і ўменні навучэнцаў па іншых гуманітарных прадметах: рускай літаратуры, беларускай, рускай і замежнаму мовам, гісторыі і іншым дысцыплінам а таксама па дысцыплінам эстэтычнага цыклу: музыка, выяўленчае мастацтва.

Асэнсаванасць і трываласць ведаў вучняў залежыць ад узаемасувязі састаўных элементаў курса беларускай літаратуры. Унутрыпрадметныя сувязі дапамагаюць развіваць асацыятыўнае мысленне, супастаўляць творы па розных аспектах, бачыць у іх падобнае і адрознае, спрыяюць развіццю творчых здольнасцей, камунікатыўнай культуры, дапамагаюць больш трывала і асэнсавана засвойваць веды, аптымізуюць вучэбны працэс. Унутрыпрадметныя сувязі – арганічныя сувязі трох элементаў літаратуры: мастацкія творы, асновы літаратуразнаўства (тэорыя літаратуры), гісторыя літаратуры.

Настаўнік падчас падрыхтоўкі да ўрока павінен пастарацца зрабіць яго своеасаблівым педагагічным творам са сваім сэнсам, завязкай і развязкай, як любы твор мастацтва. Настаўнік – гэта чалавек, працай якога ствараецца не проста ўрок, а закладваецца будучыня краіны. Таму хочацца пажадаць усім нам стараных, удзячных вучняў, якія вырастуць сапраўднымі беларусамі.

Літаратура

1. Гудечек, Я. Ценностная ориентация личности / Я. Гудечек // Психология личности в социалистическом обществе: активность и развитие личности. – М., 1989.
2. Міхневіч, А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А. Я. Міхневіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976.
3. Протчанка, В. У. Рэфармаванне адукацыі і мова / В. У. Протчанка // Беларус. мова і літ. – 1997. – № 8.
4. Протчанка, В. У. Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове / В. У. Протчанка. – Мн., 2001.

ВУЧЫЦЬ І ВЫХОЎВАЦЬ СЛОВАМ

Ключавыя словы: выхаваўчыя патрабаванні, дыдактычны матэрыял, этнакультурны фактар, талерантныя адносіны, грамадзянін краіны.

У сучаснай метадычнай і педагагічнай літаратуры агульныя патрабаванні да ўрока падзяляюцца на чатыры групы: выхаваўчыя, дыдактычныя, псіхалагічныя, гігіенічныя. Умоўнасць такога падзелу заключаецца ў тым, што ў рэальным вучэбна-выхаваўчым працэсе гэтыя патрабаванні цесна ўзаемасвязаны, узаемапранікаюць і ўплываюць адзін на другі.

Выхаваўчыя патрабаванні з’яўляюцца заказам грамадства фарміраваць грамадзяніна краіны. Для ўрокаў беларускай мовы і літаратуры выхаваўчы аспект работы прасочваецца па некалькіх напрамках. Гэта перш за ўсё скрупулёзны падбор дыдактычнага матэрыялу да кожнага ўрока, які служыў бы не толькі ілюстрацыяй, сродкам для назірання і аналізу пэўных правілаў, граматычных формаў, сінтаксічных канструкцый, але даваў бы магчымасць пазнаваць новыя факты, падзеі з жыцця, вучыў бы разважаць, даваў магчымасць гутарыць на палітычныя, сацыяльныя, ідэалагічныя, маральныя тэмы, ацэньваць і выказваць свае адносіны. Падбор дыдактычнага матэрыялу дазволіць выхоўваць нацыянальную самасвядомасць вучняў. Як вядома, мова народа, якую вывучаюць, становіцца асноўным дыдактычным сродкам фарміравання менталітэту асобы навучэнца. Яна, мова, сама па сабе з’яўляецца культурна-гістарычным асяроддзем, яна фарміруе духоўнасць і ўплывае на стан матэрыяльнай культуры наступных пакаленняў. Вось чаму мову народа патрэбна вывучаць з мэтай пазнаць сам народ у яго тэрытарыяльнай, гістарычнай і сацыяльнай акрэсленасці. Так, адным з лінгвадыдактычных прынцыпаў навучання беларускай мове з’яўляецца прынцып апоры на этнакультуру, г. зн. арыентацыя настаўніка, выкладчыка пры адборы дыдактычнага матэрыялу да заняткаў па беларускай мове на тэксты з этнакультурнаўчай тэматыкай (гісторыя Беларусі, характар, звычаі, традыцыі, асаблівасці матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, прыродных умоў і інш.). Беларусы павінны ведаць, выхоўваць сябе як беларусаў, ідэнтыфікаваць сябе з беларускай культурай. Незалежна ад таго, з якой культурай навучэнцы сярэдняй школы сябе ідэнтыфікуюць, на занятках па беларускай мове і літаратуры патрэбна ўлічваць этнакультурны фактар, ствараць умовы для пазнання культуры беларускага народа і іншых народаў і выхавання талерантных адносін паміж людзьмі, якія належаць да розных этнасаў, канфесій, рас, падкрэсліваць культурную адметнасць беларусаў [3, с. 38].

Агульнавядома, што мастацкая літаратура – выключны сродак прывіцця любові да чалавека, грамадства, роднага краю, мовы, культуры. Першачарговымі задачамі настаўніка з'яўляюцца: перадаць свае ўменні і навыкі вучням, навучыць іх, паводле выказвання Я. Коласа, чытаць у шырокім значэнні. Гэту задачу вялікі пісьменнік і метадыст разумеў так: “Чытаць – значыць разумець тое, што чытаецца. І школа перш за ўсё павінна навучыць чытаць дзяцей самастойна. Трэба лічыцца, з аднаго боку, з тым, што па сканчэнні школы чытанне будзе адзіным сродкам самаасветы для вучня. З другога боку, трэба мець на ўвазе тое вялікае значэнне, якое мае кніга і наогул друкаванае слова ў сэнсе пашырэння і развіцця нашых ведаў. Вось чаму школа і павінна даць вучню ўсе тыя спосабы, каторымі вучань мог бы папаўняць свае веды незалежна ад дапамогі настаўніка, мог бы сам разабрацца ў тым матерыяле, што дае кніга. Школа павінна таксама прышчапіць вучню любасць да кнігі, зацікавіць ёю” [1, с. 112].

Урокі беларускай мовы і літаратуры могуць і павінны выхоўваць эстэтычны густ сродкамі самой мовы. Культура мовы – адзін з важнейшых элементаў чалавечай культуры. У маўленні, у слове чалавек сцвярджае сябе як асобу. Ступень валодання мовай, шырыня і свабода карыстання моўнымі сродкамі ў іх вуснай і пісьмовай формах шмат у чым вызначаюць месца чалавека ў грамадскім жыцці. Таму праблема развіцця вуснага маўлення заўсёды знаходзіцца ў цэнтры увагі пры школьным навучанні.

Выхаваўчы аспект урока па мове забяспечваецца і цэлым комплексам мер і сродкаў: сродкі нагляднасці, слыхавыя сродкі, асабліва музычныя, мова і паводзіны самога настаўніка.

У пазакласнай рабоце па мове і літаратуры найбольш яркая і асабліва натуральна выступае адзінства адукацыйнай і выхаваўчай функцыі гэтых прадметаў. Зразумела, што работа настаўніка-славесніка не абмяжоўваецца рамкамі ўрока. Яна ўяўляе сабой бесперапыннае ўзаемадзеянне настаўніка і вучня, пастаянныя зносіны (не ў часе, а ў адчуванні патрэбы ў іх) па перадачы ўменняў рэагаваць на слова. Што датычыцца дыдактычных прынцыпаў пазакласнай работы, то яны маюць сваю спецыфіку: на пазаўрочных занятках удзельнічаюць галоўным чынам тыя вучні, якія жадаюць пашырыць свае веды па мове, удасканаліць іх. Толькі пры такой умове пазакласная работа стане па-сапраўднаму дзейснай. Можна прымусіць вучня наведваць гурток, удзельнічаць у канферэнцыі, але, калі ў яго не будзе жадання ўдзельнічаць, не будзе і ніякай карысці ад такой працы [2, с. 231].

Метадысты вылучаюць розныя віды пазакласнай работы, але асноўнымі лічаць наступныя: пастаянна дзеючыя мерапрыемствы (праца гуртка, выпуск тэматычнай газеты і інш), эпизадныя мерапрыемствы (віктарыны, алімпіяды, вечары, конкурсы і інш.). Гульні, спаборніцтвы найбольш цікавыя непаседлівых. Яны нават перастаюць заўважаць, што

займаюцца сур'ёзнай справай: падборам слоў з пэўнымі фанетычнымі заканамернасцямі, прыгадваем сінонімаў, прыказак, загадак. Гэта развівае і вучыць гурткоўцаў, бо ў шмат якіх гульнёвых сітуацыях трэба свядома, уважліва ставіцца да беларускага слова, дакладна яго вымаўляць, мэтазгодна ўжываць у моўных зносінах. З вялікім захапленнем складаюць вучні вершы-каламбуры. Такая работа развівае ў іх кемлівасць, выходзіць уважлівае стаўленне да моўных фактаў. Сярод уражанняў, што застаюцца ў вучняў на ўсё жыццё, нярэдка важнае месца належыць успамінам пра школьныя літаратурныя вечарыны. І невыпадкова: гэтая форма пазакласнай працы тоіць вялікія магчымасці ўздзеяння на розум і пачуцці школьнікаў, на развіццё іх творчых здольнасцей. Многія настаўнікі з адказнасцю і шчырай зацікаўленасцю ставяцца да арганізацыі і правядзення літаратурных вечарын, дбаюць не проста аб тым, каб уключыць у іх праграму як мага больш разнастайнага інфармацыйнага матэрыялу, а каб з дапамогай мастацкага слова дзейсна ўплываць на светапогляд, думкі, пачуцці, памкненні вучняў, фарміраванне іх нацыянальнай самасвядомасці і эстэтычнага густу.

З усяго сказанага і прыведзенага вынікае, што беларуская мова і беларуская літаратура як прадметы з'яўляюцца аднымі з асноўных ў школе; настаўнік беларускай мовы і літаратуры пры дапамозе роднага слова фарміруе вучнёўскі светапогляд і ўменне правільна думаць і перадаваць (выражаць) думкі, ажыццяўляе маральнае і эстэтычнае выхаванне.

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Культура беларускай мовы / М.В. Абабурка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1994. – 120 с.
2. Варановіч, З.Б. Методыка выкладання беларускай мовы / З.Б. Варановіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 247 с.
3. Ляшчынская, В.А. Методыка выкладання беларускай мовы / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава. – Гомель: Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны, 1985. – 171 с.

ПАКАЗАЛЬНІК АЎТАРАЎ

Аляксеева Т.У.	272	Лапаціна М.В.	319
Антропаў М.П.	109	Леванцэвіч Л.В.	74
Апанасовіч Н.Г.	217	Макітрук С.М.	24
Атрахімовіч М.А.	114	Маліцкі Ю.В.	128
Бабіч Ю.М.	172	Мартынкевіч С.В.	323
Бабровіч Т.С.	59	Маслова В.А.	162
Багарадава Т.Р.	221	Маслоўская Н.П.	27
Барткевіч Г.М.	138	Мезенка Г.М.	77
Бешерова А.М.	94	Мельнікава Г.Ю.	31
Бичан Н.Н.	4	Минина Н.Е.	165
Булыка А.М.	8	Міхалевіч А.Г.	192
Ванкевич О.Г.	4	Навасельцава Г.В.	252
Варанецкая В.А.	175	Носава Н.А.	327
Варапаева В.С.	225	Обадава Л.В.	256
Васільева С.Г.	228	Палуян А.М.	330
Васількова М.В.	141	Паляшчук Н.В.	33
Васюковіч Л.С.	275	Паўлавец Д.Д.	259
Гардзей Н.М.	62	Перавалова Н.Ю.	37
Генкин В.М.	66	Петрушэўская Ю.А.	148
Гінько А.І.	279	Півавар К.С.	168
Гладкова Г.А.	231	Пісарэнка А.М.	196
Горегляд Е.Н.	178	Подставленко В.Ф.	239
Грачыха Т.А.	118	Райчонак А.П.	84
Грышчанка Н.І.	283	Радзюль В.Ю.	81
Губкіна А.В.	12	Рамза Т.Р.	88
Даніч А.У.	287	Русак В.П.	92
Даўбешка Н.П.	290	Русілка В.І.	263
Дзенісевіч А.А.	235	Саламаха І.В.	334
Жартун К.В.	144	Сасноўская В.М.	338
Дзядова А.С.	182	Свістунова М.І.	40
Дзятко Д.В.	70	Селібірава Л.У.	45
Епішава В.Ф.	242	Семілетава Л.Г.	342
Ермакова Н.П.	186	Семянькова Г.К.	130
Заикин А.В.	239	Синкевич Т.И.	94
Зайцава К.А.	121	Скачкова В.А.	97
Зіманскі В.Э.	15	Скікевич Т.И.	48
Іваноў Я.Я.	148	Слесарева Т.П.	200
Казлова А.У.	295	Смыкава В.В.	345
Кайданава В.В.	298	Сочнева М.А.	348
Каласоўскі Ю.У.	302	Суконкіна Н.М.	101
Калеснікава А.А.	153	Фаміна Г.С.	352
Караткевіч В.І.	245	Хвіланчук Ю.Л.	134
Караткевіч І.І.	249	Хвясько С.Г.	62
Карусевіч А.У.	306	Цімашэнка Н.П.	205
Кірдуна А.А.	309	Чалюк А.П.	123
Кісель Т.А.	123	Чахоўская Т.Л.	51
Климкович О.А.	20	Чахоўскі Г.К.	105
Коваль У.І.	156	Шырынава Л.В.	267
Крыцкая Н.В.	313	Шунейка В.В.	210
Кукушкіна В.А.	182	Ючко О.Л.	213
Куліковіч У.І.	175	Яковлев С.М.	165
Кунтыш М.Ф.	189	Ялынцава І.У.	55
Кушнер Н.М.	315		

Навуковае выданне

СТУДЗЕНЬСКІЯ РЭСПУБЛІКАНСКІЯ НАВУКОВЫЯ ЧЫТАННІ
“ЖЫЦЦЁ, АДДАНАЕ СЛОВУ”
(ПАМЯЦІ КАНДЫДАТА ФІЛАЛАГІЧНЫХ НАВУК ДАЦЭНТА
ГЕНАДЗЯ АНТОНАВІЧА АРЦЯМЁНКА)

Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі

Віцебск, 26 студзеня 2022 г.

Тэхнічны рэдактар
Камп’ютарны дызайн

Г.У. Разбоева
Л.Р. Жыгунова

Падпісана ў друк 29.03.2022. Фармат 60x84^{1/16}. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 20,69. Ул.-выд. арк. 22,92. Тыраж 2 экз. Заказ 35.

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/255 от 31.03.2014.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.